

**HƏSƏN ŞİRƏLİYEV
ƏLİ ƏHMƏDOV**

POLİTOLOGİYA

**Ali məktəblər üçün
dərslük**

İkinci, təkmilləşdirilmiş nəşri

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi tərəfindən
təsdiq edilmişdir.

«APOSTROFF»

BAKİ – 2014

Ş66

Həsən Şirəliyev, Əli Əhmədov

POLİTOLOGİYA. *(İkinci, təkmilləşdirilmiş nəşri).*

Bakı, “**Apostroff**”, 2014, – 392 səh.

Təqdim olunan dərslik 1997-ci ildə çap olunmuş “Politologiya” kitabının ikinci nəşridir.

Kitabda siyasətşünaslığın problemlərinin yığcam elmi şərhı verilir. Siyasi elmin fundamental kateqoriyalarının təhlili aparıcı meyli təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən “Politologiya” tədris proqramı əsasında yazılmış dərslikdə siyasi elmin müasir nailiyyətləri, başlıca nəzəriyyələri və müddəaları özünün geniş əksini tapmışdır. Azərbaycanın siyasi inkişafının reallıqları müasir elmi konsepsiyalar baxımından nəzərdən keçirilir.

Kitab ali məktəb müəllimləri, tələbələr, siyasət nəzəriyyəsi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

*Kitabın istifadəsi ilə bağlı bütün
müstəsna hüquqlar müəlliflərə məxsusdur.*

İSBN 978-9952-404-04-3

© Həsən Şirəliyev, Əli Əhmədov

© “Apostroff”, 2014

© M.Bəhmənli, dizayn

MÜQƏDDİMƏ

Siyasət insan həyatının bütün sahələrinə təsir edir, müasir cəmiyyətin təşkili və fəaliyyət mexanizmində olduqca mühüm rol oynayır. Hələ lap qədim dövrlərdən böyük mütəfəkkirlər dərk etməyə başlamışdılar ki, siyasət yalnız ən incə sənət deyil, o habelə sosial varlıq kimi insanın özünüdərsdiqinin mühüm ünsürüdür. Aristotelin məşhur "siyasətdən kənar cəmiyyət yoxdur" ifadəsi nəinki tarixi təcrübədə özünü doğrultmuş, hətta daha aktual mənə kəsb etmişdir. Müasir dünya antik dövrün görkəmli zəka sahibinin sözlərini indi "siyasətdən kənar insan yoxdur" ifadəsi kimi işlətməyə tam əsas verir.

Çağdaş sivilizasiyasının inkişafının aparıcı meyllərindən biri demokratiyanın getdikcə tərəqqi etməsidir. İnsanlar hazırki şəraitdə dövlətin tək cə təbəəsi olaraq qalmır, onlar siyasi sistemin getdikcə fəal üzvünə çevrilir, mühüm siyasi qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirak etmək imkanı qazanır.

Siyasətin özündə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bir yandan o kütləviləşir, vaxtilə cəmiyyətin seçmə üzvlərinin pəşəsi olduğu halda, indi əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edir. Digər tərəfdən isə, siyasət cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə getdikcə daha geniş nüfuz edir, iqtisadi, sosial, mənəvi inkişafın güclü amilinə çevrilir.

Həm cəmiyyətin həyatında, həm də siyasət sahəsində baş verən mühüm dəyişikliklər sosial fəaliyyət növü kimi siyasətə diqqəti artırır. İnsanlarda siyasətə, siyasi proseslərə maraq gücləndikcə onların siyasət, dövlət, onun fəaliyyət prinsipləri haqqında biliklərinin, təsəvvürlərinin zənginləşdirilməsinə ehtiyacı da artır. Vətəndaşlarının siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, onların siyasi hadisələrin və proseslərin fəal iştirakçıları kimi tərbiyə edilməsi hər bir cəmiyyətin başlıca vəzifələrindəndir. O, siyasi rejimin xarakterinə və qarşısında

duran məqsədlərə çatmaq üsullarına uyğun olaraq əhalinin siyasi cəhətdən maariflənməsinin özünəməxsus sistemini formalaşdırır.

Müasir dünyada cəmiyyət üzvlərinin siyasi biliyinin artırılmasında, onların siyasi həyata hazırlaşdırılmasında sınaqdan çıxmış ən etibarlı vasitələrdən biri təhsil müəssisələrində siyasi biliklərin tədris edilməsidir. Politologiya fənni bu çətin və məsuliyyətli vəzifənin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. O, tələbələrin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına, siyasi elmin başlıca kateqoriyalarını mənimsəməsi, siyasi sistemin fəaliyyət mexanizmi, siyasi iştirakçılıq və s. haqqında bilik və təsəvvürlərinin dərinləşməsi əsasında siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsinə böyük köməklik göstərir. Müstəqil dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyən, demokratiya təsisatları və ənənələrini inkişaf etdirən gənc Azərbaycan Respublikası üçün həmin vəzifələr xüsusi əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir.

Təqdim edilən dərslik yuxarıda göstərilən vəzifələrin praktik olaraq yerinə yetirilməsi məqsədlərinə və politologiya fənni üzrə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş tədris proqramına uyğun olaraq hazırlanmışdır. Kitabda müasir siyasi elmin ən mühüm nailiyyətləri, başlıca müddəaları, kateqoriyaları və nəzəriyyələri Azərbaycanın siyasi inkişafının reallıqları baxımından şərh edilir.

BİRİNCİ BÖLMƏ

SİYASİ ELMƏ GİRİŞ

1-ci FƏSİL

POLİTOLOGİYANIN PREDMETİ

1. Politologiyanın yaranması və tarixi təkamülü

Siyasət və siyasi münasibətlər haqqında biliklərin tarixi çox qədim olsa da, erkən dövrlərdə onlar bütövlükdə sinkretik elmi biliklərin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Təsadüfi deyildir ki, qədim dövrün mütəfəkkirləri eyni zamanda həm filosof və təbiətşünas, həm siyasətşünas və həm də siyasətçi olurdular. Yalnız 18-ci əsrin ortalarında təbiət elmləri və əxlaq elmləri bir-birindən fərqləndirilməyə başladı, 19-cu əsrdən etibarən isə əxlaq elmləri qəti surətdə sosial elmlər adlandırıldı. Siyasət haqqında elmin sosial elmlərin ayrıca bir qolu kimi təşəkkül tapması məhz həmin dövrə təsadüf edir.

Politologiyanın bir tədris fənni kimi meydana gəlməsi Frensis Leyberin adı ilə bağlıdır. Onun 1857-ci ildən ABŞ-ın Kolumbiya universitetində siyasət nəzəriyyəsi üzrə oxuduğu mühazirələr burada 1880-ci ildə Çon Bercess tərəfindən ali siyasi məktəb yaradılması üçün zəmin hazırladı. Sonralar Çon Hopkins universiteti və ABŞ-ın digər aparıcı tədris müəssisələri də həmin təşəbbüsə qoşularaq, politologiya şöbələrini təsis etdilər.

Göründüyü kimi, müstəqil bir fənn kimi politologiyanın tarixi yüz əlli ildən bir az çoxdur. Lakin onun coşqun inkişafı 20-ci yüzilə

təsadüf edir. 1903-cü ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyasının (ASEA), 1949-cu ildə isə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyasının yaradılması politologiyanın bir elm və tədris fənni kimi geniş inkişafına güclü təkan verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, politoloqlar ilk öncə pozitivizm mövqelərindən çıxış edərək, başlıca diqqəti siyasi sistemin formal təsisatlarının tədqiq edilməsinə yönəldirdilər. Belə ki, ayrı-ayrı siyasi tədqiqatlarda əsas etibarilə tarix, qanunvericilik sənədlərinə və digər yazılı mənbələrə əsaslanaraq, idarəetmə sistemlərinin strukturunu müəyyən edən əsaslı qanunları öyrənən siyasi elm xadimləri parlament idarəçiliyi sistemlərinin, prezident hakimiyyətinin, konstitusiyaların və i.ə. tədqiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Lakin tezliklə aydın oldu ki, qeyri-formal təşkilatları və siyasi prosesin iştirakçısı olan insanların davranışını öyrənmədən həmin təsisatları həqiqətdə olduğu kimi anlamaq mümkün deyildir. Sübut olundu ki, bunlar formal strukturların və onlara arxalanan siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə böyük təsir göstərilir.

Nəticədə 20-ci əsrin ilk rübündə siyasi tədqiqatların istiqaməti dəyişdi. İdarəetmə sisteminə cəlb olunmuş fərdlərin və qrupların davranışına maraq artdı. Buna uyğun olaraq, siyasi tədqiqatlarda istifadə olunan informasiya mənbələri və tədqiqat metodları dəyişdi. Seçici, mənafe qrupları və s. diqqət mərkəzinə keçdi, şəxsi müşahidə, anketləşdirmə, seçkilərin nəticələrinə dair icmallar əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbdə sosial elmlərdə baş verən "davranış inqilabı" müasir politologiyanın təşəkkül tapmasında mühüm rol oynadı. Kibernetikanın yaranması siyasi proseslərin, siyasi sistemlərin inkişafının modelləşdirilməsi, onların qanunauyğunluqlarının və qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılması üçün zəmin hazırladı. Riyazi, statistik metodların, modelləşdirmənin tətbiq edilməsi nəticəsində politologiya ABŞ-da dəqiq elm statusu aldı. Bu dövrdən etibarən kompüterlər sürətlə politologiyaya nüfuz etməyə başladı.

Yeni tədqiqat metodu həmçinin kütləvi səviyyədə siyasi

davranışın, deməli, həm də siyasi proseslərin real parametrlərini və səbəblərini, siyasi sistemlərin fəaliyyət mexanizmlərini müəyyən etməli idi. Buradan çıxış edən politoloqlar başlıca diqqəti dövlət-hüquq təsisatlarının və siyasi təsisatların formal-hüquqi təhlilinə, yaxud cəmiyyətin siyasi təşkilinin formal strukturunun tədqiq edilməsinə deyil, siyasi proseslərin iştirakçısı olan insanların davranışının müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsinə yönəltdilər. Politologiya dəyərlərdən və ideologiyadan kənar elan edildi və dəqiq elmlərin metodları burada geniş tətbiq olunmağa başlandı. Bununla əlaqədar olaraq, siyasi elm demək olar bütün sosial elmlərin qovuşuğunda fəaliyyət göstərən "fənlərarası" bir elm kimi antropologiya, psixologiya, sosiologiya, tarix və i.ə. ilə sıx əlaqədə inkişaf etməyə başladı. O, kütləvi hərəkətləri və geniş sosial prosesləri daha hərtərəfli öyrənmək imkanı əldə etdi. Siyasi sistemlərin, təsisatların, partiyaların, hakimiyyət orqanlarının, siyasi proseslərin və seçkilərin fəaliyyət mexanizmini, seçicilərin davranışı, səsvərmənin nəticələri və i.ə. öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar qazanıldı.

Zaman göstərdi ki, tədqiqat aparatının mükəmməliyinə baxmayaraq, pozitivizm və onun metodologiyasına əsaslanan bixəviçuluq (ingilis dilində "davranış" deməkdir) siyasi proseslərin və fenomenlərin bütün rəngarəngliyini əhatə etmək və açıb göstərmək iqtidarında deyildir. Ancaq eksperiment yolu ilə təsdiq edilən, yaxud formal-məntiqi və ya riyazi formallaşdırma metodlarının köməyi ilə əldə edilən faktların düzgün olduğunu elan edən pozitivizm dəyər, dünyagörüşü, ideoloji xarakterli müddəaları bir kənara atırdı. Məhz buna görə də müharibədən sonrakı illərdə tətbiqi sosiologiya, sosioloji pozitivizm metodları siyasi elmin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdu. Belə bir təsəvvür hakim olmuşdu ki, guya elm cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərini həll etməyə qadir olan bir qüvvədir. Buna əsasən elan edilirdi ki, dövlət, siyasi sistem cəmiyyətin qarşısında duran məqsədlərə uyğun olaraq təkmilləşdirilə, dəyişdirilə bilən bir mexanizmdir, siyasi elmin başlıca vəzifəsi isə bu mexanizmi tənzim etməyin optimal metodlarını axtarıb tapmaqdan ibarətdir.

Politoloji tədqiqatların aparılması metodlarına münasibətdə davam edən fikir ayrılıqlarına 60-70-ci illərdə dünyada baş vermiş bir sıra hadisələr, o cümlədən ABŞ-Vyetnam müharibəsi, sürətlə silahlanmanın yeni mərhələyə qədəm qoyması, ətraf mühitin çirklənməsi və i.ə. da öz təsirini göstərdi. Bu qəbildən olan neqativ hadisələrin qarşısını vaxtında ala bilməməkdə özlərini təqsirkar hesab edən bir çox görkəmli politoloqlar bu elmin gələcəyi haqqında intensiv mübahisələr aparmağa məcbur oldular.

Təsadüfi deyildir ki, bu illər politologiyada "ruhların axtarışı" dövrü adlanır.

Bütün bunlar politologiyada nəzəri əsası dirçəltmək və onu empirik tədqiqat metodları ilə sintez etmək məqsədini güdən postpozitivizmin yayılması üçün zəmin yaratdı. Sübut olundu ki, siyasi elmin özü də dəyərlərdən və deməli, ideoloji xarakterdən məhrum deyildir. Məhz bu dövrdən etibarən politoloqların siyasətə göstərdikləri təsir real səciyyə daşımağa başladı.

Siyasi elmin əhatə dairəsi ilə əlaqədar diskussiyaların ümumi məcraya yönəldilməsində, politoloji tədqiqatların başlıca istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində 1948-ci ildə YUNESKO-nun ekspertlər qrupunun təklifi əsasında qəbul edilmiş qətnamə ümumiyyətlə politologiyanın beynəlmiləl elm və tədris fənni sifatində mövqeyinin möhkəmlənməsində xüsusi mərhələ hesab edilməlidir. Həmin qətnamə ilə politoloji tədqiqatların və bütövlükdə bir elm kimi politologiyanın aşağıdakı istiqamətləri göstərilmişdir: 1) Siyasi tarix; 2) Siyasi təsisatlar; 3) Partiyalar, qruplar və ictimai rəy; 4) Beynəlxalq münasibətlər.

Hazırda politologiya tədris fənni kimi dünyanın qabaqcıl ölkələrinin əksəriyyətində ali məktəblərin dərş proqramlarına daxil edilmişdir. Bundan əlavə, istər bütövlükdə dünya miqyasında, istərsə də ayrı-ayrı ölkələrdə politologiya sahəsində tədqiqat aparən alimləri birləşdirən geniş mütəxəssislər şəbəkəsi mövcuddur. Qərbin əksər ölkələrində politoloqların ümummillə peşə təşkilatları və birlikləri fəaliyyət göstərir. Amerika siyasi elmlər assosiasiyası, İngiltərə siyasi

təşkilatlar assosiasiyası, Fransa siyasi elmlər milli fondu və s. bunların daha məşhur olanlarıdır.

1949-cu ildə yaradılmış və öz tərkibində həm milli assosiasiyaları, həm də fərdi qaydada daxil olan çoxsaylı üzvləri birləşdirən YUNESKO-nun nəzdindəki Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyası üç ildə bir dəfə öz konqresini keçirir, referativ və bibliografik bülletenlər dərc edir və i.a. Deyilənlərdən əlavə, politologiyanın bu və ya başqa problemləri ilə məşğul olan regional birliklər (məsələn, Avropa siyasi tədqiqatlar konsorsiumu və s.) də mövcuddur.

Politoloji tədqiqatların daha geniş vüsət aldığı ABŞ-ın özündə Amerika siyasi elmlər assosiasiyası ilə yanaşı, Amerika siyasi fəlsəfə və hüquq fəlsəfəsi cəmiyyəti, Beynəlxalq tədqiqatlar konfransı, Universitetlərarası siyasi tədqiqatlar konsorsiumu, Siyasi tədqiqatlar təşkilatı və s. politoloji tədqiqatlar aparmaqla məşğuldurlar. ASEA-nın məlumatına görə, politologiya hazırda ABŞ-da 27 müstəqil ixtisas sahəsini əhatə edir.

Keçmiş SSRİ məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda politologiyanın elm sahəsi və tədris fənni kimi tarixi 90-cı illərin əvvəllərindən başlayır. Buna baxmayaraq bu qısa vaxt ərzində o, vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir. Politologiya sahəsində tədqiqatların sayı artmaqdadır, xüsusi tədqiqat müəssisələri yaradılır. Bütün ali məktəblərdə politologiya tədris planına daxil edilmişdir.

2. Politologiya nəyi öyrənir

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, alimlər arasında politologiyanın tədqiqat obyektinə münasibətdə yekdillik olsa da, onun predmeti ilə bağlı mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Belə ki, məsələn, Devid İston (ABŞ) politologiyanı "cəmiyyət üçün qərarların qəbul edilməsi üsullarının tədqiqi" kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, "politoloq kimi biz cəmiyyətdə hakimiyyət qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi üsulları ilə az və ya

çox dərəcədə bilavasitə bağlı olan bütün hərəkətlərlə və təsisatlarla, onların doğura biləcəyi nəticələrlə maraqlanıyıq".

Buenos-Ayres universitetinin professoru, "Sosial və siyasi elmlər lüğəti"nin (1989-cu il) müəlliflərindən biri olan S. Di Tell belə hesab edir ki, siyasi elmin vəzifəsi siyasətin mənasını açıqlamaq, onu təsnif etmək, hakimiyyəti istiqamətləndirmək, optimal dövlət utopiyasını təklif etmək, "hakimiyyət amillərini" (güç, konsensus, hegemonluq, dinamika, qanun) müəyyən etmək və siyasətin hansısa "ümumi konsepsiyalarını" işləyib hazırlamaqdır".

Filip Bronun (Fransa)fikrincə, siyasi elmin əsl vəzifəsi, insan haqqında digər elmlərin fəaliyyəti sahəsinə müdaxilə etmədən, siyasət sferasını öyrənməkdir".

Son illərdə Qərb ali məktəblərində politologiya üzrə ən məşhur dərsləklərdən biri Stenford (Kaliforniya) universitetinin professoru Devid Heldin "Siyasi nəzəriyyə və müasir dövlət. Dövlət, hakimiyyət və demokratiya haqqında oçerklər" (Stenford, 1989) kitabı hesab olunur. Bu qəbildən olan başqa dərsləklərdən fərqli olaraq, burada siyasi elmin anlayışları və kateqoriyaları, onların praktika ilə müqayisəsi dəqiq və aydın şərh olunur. Prof. D. Heldin fikrincə, sosial agentlərin və təsisatların öz fiziki əhatəsini qoruyub saxlamaq, yaxud dəyişdirmək qabiliyyətini təmin edən ehtiyatlar haqqında elm olan politologiya dövlət quruluşu, iqtisadiyyat və sosial struktur arasındakı mürəkkəb əlaqələri və münasibətləri dəqiq müəyyən edir; "bütün kollektiv sosial həyatın", məcmu halında solumun mənzərəsini yaradan müxtəlif amillərin vahid ümumiləşdirici təsvirini verir; nəhayət, o, nəzəri problemlərlə - canlı praktikanın təhlili (təşkilati və təsisati məsələlərlə yanaşı) ilə yanaşı, eyni zamanda fəlsəfi məsələlərlə məşğul olur. Müəllif belə hesab edir ki, politologiya siyasi ideologiyayı tənqid etməli, yəni insanlara yaşadıkları siyasi sistemin mahiyyətini izah etməli, onlara siyasi alternativlər işləyib hazırlamaqda, zərurət olduqda, siyasi sistemi dəyişdirməkdə kömək etməlidir. O, ayrı-ayrılıqda nə siyasi fəlsəfəyə, nə də siyasi elmə əsaslanı bilməz. "Səmərəli siyasi nəzəriyyə

prinsiplərin fəlsəfi təhlilini siyasi proseslərin və strukturların empirik şərhə ilə əlaqələndirməyi nəzərdə tutur".

Politologiyanın tədqiqat obyekti "siyasi reallıqdır". Bu o deməkdir ki, cəmiyyətin siyasi həyatı fəlsəfə, sosiologiya, siyasi sosiologiya, dövlət və hüquq, siyasi psixologiya və s. elmlər tərəfindən öyrənilsə də, politologiya bu obyektin yalnız özünə aid olan tərəfini (hissəsini) tədqiq edir. Bu obyektin praktik baxımdan daha əhəmiyyətli qanunauyğun əlaqələrinin və münasibətlərinin abstrakt səviyyədə üzə çıxarılması isə politologiyanın predmetini təşkil edir. Deməli, obyekt reallığın bir hissəsi olduğu halda, predmet həmin obyektə bilavasitə aid olan prosesləri, əlaqə və münasibətləri əhatə edir.

Politologiyanın qarşısında duran məqsəd ikili səciyyə daşıyır: bir tərəfdən o, dar idraki vəzifələri həll edir, digər tərəfdən isə onun başlıca vəzifəsi siyasi fəaliyyətdə elmi nəticələrdən əməli surətdə istifadə etməkdir. Bunları bir-birindən tamamilə ayırmaq mümkün olmasa da, hər halda, elmin xüsusiyyətlərini göstərmək üçün bu iş vacibdir.

Politologiyanın predmetinin müəyyən edilməsində ayrı-ayrı ölkələrdə politoloji tədqiqatların aparılması sahəsində qərarlaşmış ənənələr böyük rol oynayır.

ABŞ-da politoloji tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: siyasi fəlsəfə, yaxud siyasi fikir tarixi; beynəlxalq münasibətlərin siyasi təhlili; Amerika siyasətinin tədqiq edilməsi; müqayisəli politologiya. Öz növbəsində müqayisəli politologiya aşağıdakı məsələləri araşdırmaqla məşğul olur (ABŞ politoloqu S. Solnikə görə): modernləşdirmə nəzəriyyəsi - dövlətlərin hansı yolla daha da müasirləşdiyini və onun nəticələrini öyrənir; dövlət sistemlərinin təsnifatı; demokratik sistemlərə keçidin yolları.

Fransa politologiyasında bu elmin predmetinə iki baxış mövcuddur: birinci halda tədqiqat obyekti kimi dövlət əsas götürülür (M. Prelo); ikinci halda isə tədqiqat obyekti hakimiyyət hesab olunur (M. Düverje, R. Aron və b.).

Bunlara uyğun olaraq, orada siyasi tədqiqatların istiqamətləri

aşağıdakılardır: siyasi nəzəriyyə (siyasi nəzəriyyə və ideyalar tarixi); siyasi təsisatlar (konstitusiya, regional, yerli özünüidarə, kütləvi idarəçilik, idarəetmənin iqtisadi və sosial funksiyaları, siyasi təsisatların müqayisəli təhlili); partiyalar, təzyiq qrupları və ictimai rəy (siyasi partiyalar, təzyiq fupları, assosiasiyalar, vətəndaşların və müdriyyətin idarəetmədə iştirakı, ictimai rəy); beynəlxalq münasibətlər (beynəlxalq siyasət, siyasət və beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq hüquq).

AFR-da politologiya nəzəri-fəlsəfi səciyyə daşıyır və aşağıdakı problemləri əhatə edir: politologiyanın elmi-metodoloji konsepsiyaları; dövlət fəlsəfəsi, dövlət haqqında ümumi təlim və dövlətin sosiologiyası; ailə, dövlət hüququ ilə əlaqədar olan dövlətşünaslıq konsepsiyaları; siyasi-sosioloji tədqiqatlar (siyasi təşkilat nəzəriyyəsi, dövlət tiplərinin və onların ideoloji təşkilinin, başqa sözlə, siyasi təlimlərin müqayisəli və tarixi tədqiqi); siyasi təsisatların, partiyaların, siyasi davranışın (ictimai rəy və kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi rolunun) sosiologiyası.

Beləliklə, ayrı-ayrı ölkələrdə politoloji tədqiqatların istiqamətlərini göstərməklə, biz ümumi halda politologiyanın mövzu dairəsini müəyyən edə bilərik. Alman politoloqu P.Noak bu mövzuya toxunarkən, politologiyanın dörd əsas hissəsinin olduğunu qeyd edir: siyasi fəlsəfə; siyasi sosiologiya; siyasi təsisatlar haqqında təlim; beynəlxalq siyasət. Onun fikrincə, siyasi fəlsəfə sadalanan digər fənlər üçün əsas rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət problemlərinin fəlsəfi təhlili qədim dövrlərdən başlayaraq, daim böyük mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Demək olar, elə bir görkəmli filosof tapmaq olmaz ki, o, siyasət məsələləri ilə bu və ya başqa bir səviyyədə maraqlanmamış olsun. Eyni zamanda, siyasət fəlsəfi biliklərin tətbiq olunduğu sahələrdən biri olmuşdur. İndinin özündə də bir çox alimlər siyasi-fəlsəfi tədqiqatlarla məşğuldurlar.

Siyasi fəlsəfə siyasi fəaliyyətin məzmununu, xarakterini və formalarını, hakimiyyətin, siyasi seçimin və meyllərin mahiyyətini açıqlayan elmi biliklər sistemidir. Onun çərçivəsində siyasi

fəaliyyətin, hakimiyyətin və siyasi əxlaqın, siyasətin özünün təbiətinin və mahiyyətinin, siyasi dəyərlərin və məqsədlərin ümumi əsasları öyrənilir. Qərb ölkələrində çoxdandır ki, siyasi fəlsəfə və politologiya əslində yanaşı mövcuddur. Onların arasında başlıca fərq ondadır ki, politologiya əsas etibarilə konkret cəmiyyət və tarixi dövrlə bağlıdır, o, artıq mövcud olan gerçəkliyin empirik yolla dərk edilməsi ilə məşğul olur. Siyasi fəlsəfə isə daha böyük dövrləri əhatə edir.

Bununla belə, həm siyasi fəlsəfə, həm də politologiya müvafiq cəmiyyətdə hakim olan ideal əsasında istər keçmişdə, istərsə də hazırkı dövrdə baş verən hadisələri və prosesləri qiymətləndirir və bu əsasda gələcəyi proqnozlaşdırmaqla məşğul olur. Nə siyasi fəlsəfəni empirik materialsız, nə də politologiyayı fəlsəfi əsasdan, siyasi nəzəriyyədən kənar təsəvvür etmək olmaz.

20-ci əsrin 30-50-ci illərində Qərbdə politoloji tədqiqatların ayrıca bir qolu olan siyasi sosiologiya təşəkkül tapdı. Hazırda siyasi sosiologiya sahəsində məşğul olan mütəxəssislərlə politoloqlar sıx qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər.

Siyasi sosiologiyayı cəmiyyətlə dövlətin, sosial quruluşla siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən bir elm kimi müəyyən etmək olar. Bu mənada, o, sosiologiyanın və politologiyanın özünə-məxsus sintezidir. Geniş mənada, o, hakimiyyətin sosial bazasını tədqiq edir, dar mənada isə öz diqqətini siyasi qruplaşmaların və siyasi rəhbərliyin təşkilati təhlili üzərində cəmləşdirir.

Lakin siyasi sosiologiya siyasi quruluşu şərtləndirən sosial amilləri öyrənməklə başa çatmır. Sözün ciddi mənasında, mülki cəmiyyət sosiologiya elminin, siyasət dünyası isə politologiyanın tədqiqat obyektini kimi çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyətilə siyasət dünyası arasındakı "aralıq" məkanı isə siyasi sosiologiyanın tədqiqat obyektinə aid etmək olar.

Politologiya ilə siyasi sosiologiya arasındakı fərqdən bəhs edərkən İtaliya mənşəli ABŞ politoloqu Covanni Sartori yazır ki, sosiologiya cəmiyyətin dövlətə, politologiya isə dövlətin cəmiyyətə təsirini öyrənir. Onun ardınca Amerika sosioloqları R.Bendiks və

S.Lipset göstərir ki, siyasət haqqında elm kimi siyasi sosiologiya da cəmiyyətdə hakimiyyətin bölünməsi və həyata keçirilməsini öyrənməklə məşğul olur. Lakin siyasət haqqında elmdən fərqli olaraq, o, hakimiyyətin bölünməsi və həyata keçirilməsinin təsisatlı şərtlərini tədqiq etmir, onları olduğu kimi qəbul edir. Beləliklə, siyasət haqqında elm dövlətdən çıxış edir və onun cəmiyyətə necə təsir etdiyini öyrənir. Halbuki siyasi sosiologiya cəmiyyətdən çıxış edir və onun dövlətə, başqa sözlə, hakimiyyətin bölünməsinə və həyata keçirilməsinə xidmət edən formal təsisatlara necə təsir etdiyini öyrənir.

Müasir Qərb politoloqlarının əsərlərinin təhlili bütövlükdə onların tədqiqat obyektinə aşağıdakı məsələlərin daxil olduğunu göstərir: siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili; siyasi fəlsəfə və onun çərçivəsində siyasi hakimiyyətin təhlili; siyasi təsisatlar və onların qarşılıqlı əlaqəsi; kütləvi informasiya vasitələri siyasi təsisat kimi; siyasi davranış təhlili; siyasi fəaliyyətin müqayisəli təhlili; siyasi prosesin inkişaf qanunauyğunluqları; siyasi mədəniyyətin və siyasi ənənələrin müqayisəli təhlili; beynəlxalq münasibətlərin siyasi nəzəriyyəsi və praktikası.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq politologiyanın predmeti haqqında aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar.

Politologiya termini bir neçə mənada işədir. Geniş mənada politologiya siyasət haqqında bütün bilikləri əhatə edən elm sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda politologiya siyasəti öyrənən bütün konkret elm sahələrini – siyasi fəlsəfəni, siyasi sosiologiyayı, siyasi psixologiyayı, siyasi təsisatları, o cümlədən dövlət nəzəriyyəsini və s. elmləri özündə birləşdirir. Politologiyanın bu cür şərh edilməsi bu barədə tarixən qərarlaşmış ənənəvi baxışlarla əlaqədardır. Həmin ənənəvi baxışın meydana gəlməsinin özü isə müəyyən dərəcədə «politologiya» sözünün semantik mənası ilə izah oluna bilər, çünki o, yunan dilindən tərcümədə "siyasi elm" kimi başa düşülür. Lakin politologiyanın belə geniş şərhə onun konkret elm kimi tədqiqat obyektini aydınlaşdırmağı xeyli çətinləşdirir. Siyasət sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edir, bütün fəaliyyət sferalarında özünü büruzə

verir. Cəmiyyətin bütün sahələrini öyrənmək çəhdi isə, təbii ki, politologiyayı istər-istəməz özünün bilavasitə predmetindən uzaqlaşdırmaq deməkdir. Bununla əlaqədar olaraq politoloji tədqiqatlar sahəsində böyük ənənələri olan bir çox Avropa ölkələrində və ABŞ-da siyasəti, siyasi prosesləri tədqiq edən elm sahələrini "siyasi sosiologiya", "siyasi elm" adlandırırlar və onların konkret obyektini və predmetini müəyyənləşdirirlər. Dar mənada politologiya siyasəti, siyasi prosesləri, təsisatları, bir sözlə, siyasi elmin obyektini və predmetini təşkil edən problemləri öyrənən elm sahəsi kim qəbul edilir. Bu mənada politologiya siyasətin ümumi nəzəriyyəsi rolunda çıxış edir və siyasəti öyrənən digər elm sahələrindən fərqlənir. **Onun predmetini siyasət, siyasətin təsisatları vasitəsi ilə cəmiyyət və şəxsiyyətlə qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir.**

Əlbəttə, bu, politologiyanın predmetinin ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Burada daha aydınlıq hasil edilməsi üçün "nəzəri" və "tətbiqi" politologiya anlayışlarını açıqlamaq tələb olunur. Nəzəri politologiya siyasi hadisələri idrakı nöqteyi-nəzərdən, müəyyən elmi biliklər formalaşdırmaq mənasında öyrənir. Nəzəri politologiya siyasətin metodologiyasını, kateqoriyalarını tədqiq etməklə məşğuldur. Bununla yanaşı, politologiyanın böyük bir istiqamətini siyasi gerçəkliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi təşkil edir. Politologiyanın bu hissəsi "tətbiqi politologiya" adlanır. Onun meydana gəlməsində bixeviorizm cərəyanının həlledici rolu olmuşdur. Bixeviorizm bundan çıxış edir ki, gerçəkliyin dərk edilməsi abstrakt idraki anlamadan çox real faktların aşkara çıxarılıb təhlilini tələb edir. Elmi nəzəriyyələr empirik faktların ümumiləşdirilməsindən ibarət olan hipotezlərdən hasil edilir. Buna görə də politologiya insanların bilavasitə müşayiət edilən siyasi davranışını sırf elmi-empirik metodlarla öyrənməlidir. Müvafiq olaraq politologiyanın predmetini aşağıdakı məsələlər təşkil etməlidir:

- siyasətin şəxsiyyət ölçüsü. İnsanların kollektiv, qrup fəaliyyəti istər-istəməz ayrı-ayrı fərdlərin davranışı üzərində yüksəlir və buna

görə də politologiya siyasətdə fərdi və qrup iştirakçılığı fonomenini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

-siyasi davranışda psixoloji momentlərin üstünlük təşkil etməsi. Bu, politologiyanın tədqiqat obyektinə yeni çalarlar daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, tətbiqi politologiya siyasətin öyrənilməsinin yeni sahəsini – siyasi əlaqə və münasibətlərin rəngarəng palitrasında konkret situasiyanı, onu yaradan fərdi davranış mexanizimini irəli sürür.

Beləliklə, politologiyanın predmeti və tədqiqat obyektı haqqında yuxarıda deyilənlər göstərir ki, siyasət fenomeninin özü kimi, onu öyrənən elm də müxtəlif dövrlərdə bir-birindən fərqli mənə kəsb etmiş və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, əslən amerikalı, hazırda isə İsveçdə politologiyayı tədris etməklə məşğul olan M.Teyborun fikrini xatırlatmaq yerinə düşər: "hər bir elmin sərhədləri həmin dövrdə yaşayan aparıcı alimlər tərəfindən müəyyən edilir. Ona görə də həmin sərhədlər tez-tez dəyişirlər. Bu mənada, politologiyanın hüdudlarını müəyyən etmək üçün çox da baş sındırmaq lazım deyildir".

Tədqiq etdiyi obyektin spesifikliyinə uyğun olaraq, politologiya bir sıra sosial, bəzi hallarda isə, hətta dəqiq elmlərlə – tarix, fəlsəfə, psixologiya, pragselogiya, kibernetika, antropologiya, demoqrafiya, entoqrafiya və s. ilə sıx əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə inkişaf edir. Fransız tədqiqatçısı P.Favrın sözlərilə desək, politoloq öz maraq dairəsini siyasəti öyrənmək iddiasında olan filosoflarla, sosioloqlarla, tarixçilərlə daimi rəqabətdə müdafiə etməli olur. Bu zaman, onun fikrinə, həm filosoflar, həm sosioloqlar, həm də tarixçilər seçkilərin, siyasi təsisatların, siyasi həyatın gözlənilməz dəyişikliklərinin öyrənilməsini həvəslə siyasi elmə həvalə edirlər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, sosial elmlər sistemində politologiya öz yerini tutmalıdır.

Politologiyaya daha yaxın olan elm hüquqdur. Məlumdur ki, hüquq dövlət hakimiyyəti strukturlarının və onlar arasındakı əlaqələrin formal təşkilatı mexanizmlərini öyrənir, konkret hüquqi

qərarlar və onları doğuran amillər haqqında nəzəri və empirik material verir. Deməli, hüquq dövlət təşkilatlarının və digər təşkilatların fəaliyyətlərinin ümumi çərçivələrini müəyyən edir. Buradan da politologiya ilə hüquq elmləri arasındakı fərq məlum olur: politologiyadan fərqli olaraq, onlar əsas etibarilə təsvir xarakteri daşıyır, onları real proseslər deyil, heç də həmişə gerçək həyata uyğun gəlməyən hüquq normaları maraqlandırır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, siyasi sosiologiya ilə qarşılıqlı əlaqələr politologiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlarda kəmiyyət metodlarının tətbiqi, ictimai rəyin öyrənilməsi və s. ilə əlaqədar olaraq, bu əlaqələr daha da inkişaf etmişdir. Belə ki, politologiya cəmiyyət və onu təşkil edən qruplar haqqında geniş empirik material verən sosiologiyanın xidmətlərindən fəal istifadə edir. Bir sıra mütəxəssislərin fikrincə, siyasi proseslər daha ümumi psixoloji və sosioloji münasibətlərin xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilmədən çətin öyrənilir. Bir çox görkəmli politoloqların - M.Veberin, V.Paretonun, Q.Moskanın və b. isə məhz politoloq, yaxud sosioloq olduqları indinin özündə də mübahisəlidir. Bəziləri belə hesab edirlər ki, 19-cu əsrin sonlarında yaşamış məşhur sosioloqlar daha çox siyasi sosioloq, hətta, demək olar, sosioloq kimi düşünən politoloqlar olmuşlar.

Beləliklə, politologiya və sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqələri heç bir şübhə doğurmur. Lakin bu zaman belə bir cəhəti yadda saxlamaq lazımdır ki, politologiyanın diqqət mərkəzində siyasi prosesin özü, sosiologiyanın diqqət mərkəzində isə siyasətdə iştirak edən insanlar durur.

Politologiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan elmlərdən biri də tarixdir. Səciyyəvi haldır ki, indinin özündə ABŞ-da demək olar iki yüzə yaxın kollecdə tarix və politologiya fənləri eyni kafedralarda tədris olunur.

Hələ politologiyanın bir elm kimi yenicə formalaşmağa başladığı dövrdə E.Frimen yazırdı: "Tarix keçmiş siyasətdir, siyasət isə hazırkı tarixdir". İspan tədqiqatçısı T.A.Qarsia bu mövzuya toxunaraq göstərir ki, tarixçidən fərqli olaraq, politoloqun təhlili,

onun reallaşdırmağa çalışdığı siyasi lahiyə baxımından, bu işdə maraqlı olmasını özündə əks etdirir. Bu zaman onun çətinlikləri obyektiv baxımdan bundadır ki, politoloq siyasi situasiyanın real vəziyyətini o hələ tarixə dönməmiş, başqa sözlə desək, dönməz şəkil alanadək qiymətləndirməlidir. Çətinliklərin subyektiv mənbəyi isə ondadır ki, o, əksər hallarda arzu etdiyini real gerçəklik kimi qələmə verməyə meyli olur.

Beləliklə, buradan aydın olur ki, tarixçi tədqiq etdiyi gerçəkliyi qiymətləndirməkdə sərbəstdir, çünki o, artıq baş vermiş hadisə haqqında fikir yürütməli olur. Politoloq isə, əksinə, hələ tarixə dönməmiş, çox vaxt hələ baş verməmiş, baş verəcəyi güman edilən bir hadisəni açıqlamağa çalışır və onu proqnozlaşdırmalı olur. Bu zaman onun söyləri hadisələrə məhz obyektiv münasibətindən asılı olur.

Politologiya siyasi elm olsa da, məlum olduğu kimi, siyasət ancaq güclü iqtisadiyyata arxalandıqda real məzmun kəsb edir. Buna görə də politoloqların əsərlərində çox vaxt siyasət və iqtisadiyyat bir-biri ilə çulğalaşmış halda olur. Bütövlükdə politologiyanın diqqət mərkəzində duran əsas məsələ cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsi kontekstində istehsal, bölgü və mübadilə prosesləridir. Bundan əlavə, Qərbin demək olar əksər tədqiqatçıları etiraf edirlər ki, bazar iqtisadiyyatının hüdudları, strukturu və daxilən tənzimlənməsi məsələlərinin həlli öz əsası etibarı ilə siyasi işdir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Qərb ölkələrinin əksəriyyətində məşhur politoloqlar böyük şirkətlərdə və firmalarda onlar üçün təşkil edilmiş xüsusi mərkəzlərdə çalışırlar.

Mühüm dünyagörüşü funksiyasını yerinə yetirən, dünyanı və insanın ona münasibətini öyrənən fəlsəfə politologiyanın inkişafında böyük rol oynayır. Dünyanın ümumi mənzərəsini yaradan fəlsəfə politologiya sahəsində də mühüm qərarların qəbul edilməsində ilkin əsas kimi çıxış edir. Bu, özünü siyasi fəlsəfənin timsalında daha aydın göstərir.

Məlumdur ki, klassik siyasi fəlsəfənin məqsədi, müasir politologiyadan fərqli olaraq, siyasi həyatın kənar müşahidəçi

tərəfindən seyr edilməsi deyil, onda bilavasitə iştirak etmək və müəyyən hallarda ona rəhbərlik etməkdən ibarət idi, ənənəvi siyasi fəlsəfə əsasən optimal siyasi quruluşun yollarını axtarırdı. Müasir politologiya isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, siyasi hadisələri dərk etmək yollarını və metodlarını öyrənməklə məşğuldur.

Deyilənlər (hərçənd onları daha da davam etdirmək olar) politologiyanın spesifik tədqiqat obyektinin olmasını və onun müstəqil bir elm olduğunu bir daha təsdiq edir.

3. Politologiyanın kateqoriyaları, metodları və funksiyaları

Politologiyanın bir elm kimi tarixi təkamülü onun kateqoriyalar sisteminin formalaşması və inkişafı ilə müşayiət olunmuşdur. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, bu elmin tədqiqat obyektini əks etdirən anlayışların mahiyyətə aydınlaşdırılması çox da mürəkkəb iş deyildir. Doğrudan da, hazırda burada istifadə olunan bir çox anlayışlar məncə çoxlarına aydındır. Bununla belə, digər sosial elimlərdə olduğu kimi, politologiyanın anlayış-kateqoriya aparatının müəyyən edilməsi və onun nizamlanması da metodoloji proseduradır və müəyyən çətinliklərlə bağlıdır.

Hazırda politologiyada istifadə olunan anlayışlar sistemi birdən-birə indiki formanı almamışdır. Tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrlərinə uyğun olaraq, siyasi dil özündə bu və ya başqa anlayışları birləşdirmişdir. Müvafiq dövrdə yaşayıb-yaratmış siyasi elm xadimi əgər bir tərəfdən həmin dövrün siyasi gerçəkliyini tədqiq etmişdirsə, digər tərəfdən həmin gerçəkliyi əks etdirən siyasi dil onun tədqiqat obyektinə daxil olmuşdur. Beləliklə, hər bir alim və mütəfəkkir öz fəaliyyəti ilə əslində siyasi dili də inkişaf etdirmiş, dövrün reallığına uyğun olaraq, onu bu və ya başqa bir anlayışla daha da zənginləşdirmişdir. Bu isə öz növbəsində bütövlükdə siyasi elmin səmərəli inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Belə ki, məsələn, antik müəlliflərin əsərlərində "polis", "demokratiya" kimi anlayışlar siyasi dildə üstünlük təşkil edirdilərsə, yeni dövrdə

bunlara "suverenlik", "liberallıq", "milli dövlət", "mühafizəkarlıq", "radikallıq" və i. a. kimi anlayışlar əlavə olundu. Hazırda politologiyada işlədilən dil, şübhəsiz, tamamilə yeni reallıqlara əsaslanır və əvvəlki dövrlərdə olduğundan fərqlənir.

Təbii ki, bütün bunları tək-cə dilin öz inkişafı kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən, hər bir yeni dövrün siyasi reallıqlarını ondan əvvəlki dövrün siyasi dili ilə əhatə etmək və araşdırmaq çətin ki, mümkün olardı.

Bilavasitə elmi tədqiqatların inkişafındakı rolundan əlavə, siyasi dillə bağlı daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir tarixi dövrdə yaşayan nəslin siyasi sosiallaşması həmin dövrün siyasi dilini mənimsəməkdən başlanır. Bu mənada, siyasi dil mühüm sosial funksiya yerinə yetirir, o, insanı siyasi həyatda iştirak etmək üçün hazırlayır, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Politologiya üçün zahirən spesifik olan cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, onun dili, tutaq ki, öz leksik tərkibinə görə, sanki onun obyektinin, yəni siyasətin öz dili ilə uyğun gəlir. Lakin buradan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, guya bir elm kimi politologiya siyasətin davamıdır. Başqa sözlə desək, müəyyən bir siyasi aktı həyata keçirən siyasətçi ilə politoloq-alim tamam başqa-başqa şəxslərdir.

Politologiyanın kateqoriyalarının müəyyən edilməsindəki metodoloji çətinliklərdən biri burada işlədilən anlayışların çox zaman çoxmənalı və yaxud eynimənalı olmasıdır. Buna görə də politologiyanın kateqoriyalarının müəyyən edilməsi yalnız o halda mümkündür ki, siyasət və onun terminlərinin bu və ya başqa bir anlamı qəbul edilmiş olsun. Əks halda bu, çox böyük anlaşılmazlıqlara gətirib çıxara bilər.

Qeyd edildiyi kimi, politologiyanın tədqiqat obyektinin mürəkkəbliyi burada istifadə olunan kateqoriyaların da rəngarəngliyini şərtləndirir.

Politologiyada hər şeydən əvvəl digər sosial elmlərin kateqoriyalarından (hüquq, cəmiyyət, sinif, etnos, qrup və s.) istifadə olunur. Bundan əlavə, ictimai fikir tarixindən gələn bir çox

kateqoriyalar (ailə, təbiət, insan və s.) də politoloji tədqiqatlarda geniş tətbiq olunur.

Deyilənlərdən əlavə, hər hansı bir başqa elmdə olduğu kimi, politologiyanın bilavasitə tədqiqat predmetini əks etdirən kateqoriyalar sistemi vardır. Bura daxildir: siyasət, siyasi həyat, siyasi sistem, siyasi hakimiyyət, siyasi hərəkət, siyasi münasibətlər, siyasi qrup, siyasi mənafe, siyasi fəaliyyət, siyasi təsisat, siyasi ideologiya, siyasi dəyər, siyasi proses və s.

Politologiyanın tədqiqat obyektinin genişliyi və mürəkkəbliyi burada istifadə olunan metodların və tədqiqat üsullarının rəngarəngliyini şərtləndirir.

Politologiyada elmlərin istifadə etdikləri bir sıra metodlardan, habelə riyazi metodlardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:
1.Ümumməntiqi metodlar: analiz və sintez, abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, analogiya və modelləşdirmə;
2.Nəzəri metodlar: fikri eksperiment, riyazi formallaşdırma, aksiomatik metod, abstraktdan konkretə, hipotez-deduktiv metod, tarixi təsvir metodu və s.

Politologiyada **sistem metodu** geniş istifadə olunur. Kibernetika və informasiya nəzəriyyəsiindən əxz olunan bu metodun köməyi ilə tədqiqat obyekti bütöv bir tam kimi qavranılır və onun ayrı-ayrı hissələri hərtərəfli öyrənilir.

Sistem təhlili aşağıdakı üsulları əhatə edir:

- 1.Sistem. Siyasi həyat davranış sistemi kimi qavranılır.
- 2.Mühit. Sistem mühitə daxildir və onun təsirinə məruz qalır.
- 3.Cavab reaksiyası. Sistemdə baş verən proseslər və dəyişikliklər sistem üzvlərinin bu və ya digər təsirlərə cavabı, alternativ davranışı nəticəsində ortaya çıxır.

Politologiyada sistem metodu üç səviyyədə tətbiq olunur:

-bütöv bir tam kimi siyasi sistemlər (dünya təsərrüfat sistemi, ayrıca bir ölkənin siyasi sistemi və s.);

-ayrı-ayrı global sistemlərin hissələri - yarım sistemlər (partiya sistemləri, yerli hakimiyyət sistemi və s.);

-siyasi sistem elementləri (siyasi partiyalar, hökumət, vətəndaş və s.).

Bixeviorçu metod siyasi hadisələri ayrı-ayrı insanların, yaxud qrupların fəaliyyətində (davranışında) təcəssüm etmiş halda öyrənir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının müşahidə edilməsi ya bilavasitə müşahidə, ya da dolaylı yolla məlumat toplamaqla (eksperiment, anket və s.) empirik informasiya əldə etmək məqsədini güdür. Bu zaman üç başlıca üsuldan istifadə olunur: siyasi fəallığın statik tədqiqi, anket tədqiqatı və müsahibə, laboratoriya eksperimenti.

Müqayisəli təhlil metodu. Onun mahiyyəti siyasi proseslər və təsisatlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxartmaqdır. Müqayisə metodu müəyyən şərtlər daxilində tətbiq edilə bilər: a)müqayisə eynicins siyasi sistemlər arasında aparılmalıdır, məsələn, prezident idarə üsulu qərarlaşmış ölkənin siyasi sistemini bu cür idarə üsulu mövcud olan ölkənin siyasi sistemi ilə müqayisə etmək olar; b)müqayisə seçilmiş obyektlərin yalnız təsviri ilə kifayətlənməməli, onların daha geniş perspektivli və əhatəli müqayisəli təhlilinə əsaslanmalıdır.

Ən mühüm metodlardan biri qərarın qəbul edilməsi metodudur. Buna aiddir: qərarın qəbul edildiyi mərkəz (siyasi fəaliyyət subyekti); qərarın qəbul edilməsi prosesi; siyasi qərar; siyasi qərarın reallaşdırılması.

Politologiyanın cəmiyyət həyatında oynadığı rol onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda öz əksini tapır. Bunlar aşağıdakılardır: təsvir, izahetmə, gələcəyi görmə, idraki, idarəetmə, tərbiyə və s.

Təsvir funksiyası siyasi reallıqda mövcud olan problemlərin qeydə alınmasını nəzərdə tutur. Lakin o, təkcə bununla bitmir, belə ki, siyasi problemləri qeydə alan tədqiqatçı bu zaman dəqiq normativ qiymət standartlarından istifadə etmək əsasında müvafiq tövsiyələr verir. Beləliklə, siyasi prosesləri qeydə almaqla, politoloq siyasi reallığın xarakterini müəyyən edir və bununla da politoloji təhlilin əsasını qoymuş olur.

Ayındır ki, politoloji təhlil yalnız təsvirdən ibarət deyildir. Siyasi reallığın elə problemləri olur ki, onların mənası hamı üçün (və

yaxud, əksəriyyət üçün) aydın olur. Əksər hallarda isə siyasi proseslər çox mürəkkəb və ziddiyyətli olur. Onların mənasını açmaq və həlli yollarını göstərmək dərin nəzəri təhlil tələb edir. Həmin vəzifəni politologiyanın **izahetmə (interpretasiya)** funksiyası yerinə yetirir. Bu funksiya əsas etibarilə siyasi problemlərin yaranma səbəblərini və nəyə görə məhz o cür olduğunu izah edir. Politoloqun adı kənar müşahidəçidən fərqi(üstünlüyü) məhz burada aşkar olur.

Politoloqların fikrincə, siyasi həyatda birmənalı, birdəfəlik və həmişəlik bərqərar olmuş qanunauyğunluqlar deyil, cəmiyyətin, siyasi sistemlərin ümumi inkişaf meyilləri, dəyişən kəmiyyətlər (müxtəlif cür mənafeələr, ənənələr, müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin müştəkillik səviyyəsi, adamların əhval-ruhiyyəsi, onların məlumatlılıq dərəcəsi və i. a.) vardır. Onların qarşılıqlı təsiri siyasi inkişafın müəyyən vektorunu təşkil edir və onu 5-10 ildən artıq bir müddətə proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir.

Bununla belə, bir çox başqa elmlər kimi, politologiya da gələcəyi görmək qabiliyyətinə malikdir. Daha dəqiq desək, siyasi təhlil yalnız problemləri sadəcə olaraq qeydə alıb onları təhlil etməklə kifayətlənmir, o, siyasi reallığın inkişaf meyillərini və mümkün nəticələrini göstərir.

Nəhayət, politoloq dəqiq informasiyaya əsaslanaraq, siyasətdə arzu edilən nəticələri əldə etmək üçün hansı tədbirlərin həyata keçirilməsini (qərarların qəbul edilməsini) təklif edir.

Politologiya mühüm idraki funksiya yerinə yetirir. Bu, siyasi inkişaf meyillərinin öyrənilməsi, müxtəlif siyasi hadisələrin, proseslərin dəyişilməsi ilə bağlıdır. İnsanlar hansı cəmiyyətdə yaşadıklarını bilməlidirlər. Onların siyasi sistemin tamhüquqlu üzvü kimi sosial və siyasi funksiyalarını rəşional şəkildə yerinə yetirmələri hər şeydən əvvəl siyasi biliklərinin, məlumatlarının səviyyəsindən aslıdır. Politologiya siyasətin subyekti olan fərdlərin siyasi dünyagörünüşünü formalaşdırır, onların siyasət, siyasi təsisatlar haqqında təsəvvürlərini zənginləşdirir.

Politologiyanın verdiyi biliklər tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu hər bir politoloq öz fəaliyyətində nəzərə almalı və

müləhizələrində obyektiv olmağa çalışmalıdır. Bu sözlər, fikrimizcə, çoxsaylı tələbə auditoriyasına daxil olan politoloq-müəllimə daha çox aiddir. Bu yerdə müasir politologiya elminin klassiki M. Veberin aşağıdakı sözləri yada düşür. O yazırdı ki, tələbələr auditoriyada siyasətlə məşğul olmamalıdırlar. Müəllim də öz növbəsində auditoriyada olarkən siyasətlə məşğul olmamalıdır. Bu onun siyasət sferasını bir alim kimi tədqiq etdiyi məqamlara daha çox aiddir. Çünki həqiqətdə siyasi məqsədlər və siyasi qurumların, partiya mövqelərinin elmi təhlili başqa-başqa şeylərdir.

Politologiya idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Siyasi inkişafın meyllərini və istiqamətlərini göstərən politologiya səmərəli siyasi rəhbərliyi həyata keçirmək və sosial prosesləri idarə etmək üçün konkret informasiya və tövsiyələr verir. Bunlar həm insanların obyektiv həyat fəaliyyəti şərtlərini, həm də subyektiv amilləri: siyasi motivləri, məqsədləri, mənafeləri, ideoloji təsəvvürləri, arzu və niyyətləri və i.ə. əhatə edir.

Deyilənlərdən əlavə, politologiya **ideoloji, dünyagörüşü, maarifçi** və s. funksiyaları yerinə yetirir.

2-ci FƏSİL

SİYASİ FİKRİN İNKİŞAFININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

1. Qədim dünyada siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər

Sosial-tarixi planda siyasi təlimlərin meydana çıxması dövlətin yaranması prosesi ilə bağlı olmuşdur. Bu prosesi anlamaq üçün bəşəriyyətin inkişafının həmin dövrünün sosial-iqtisadi şəraitini və orada gedən mübarizəni öyrənmək vacibdir.

Nəzəri cəhətdən siyasi təlimlərin təşəkkül tapması insan idrakının erkən dini-mifoloji formatlardan rəşional- məntiqi formaya keçməsi gedışində baş vermişdir. Belə ki, erkən dövrlərdə insanların siyasi baxışları bütövlükdə nisbi müstəqil bilik sahəsinə çevrilməmişdi və mifoloji dünyagörüşünün tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Mifik təsəvvürlər yer üzündə mövcud olan bütün qaydaların ilahi mənşəyə malik olduğunu iddia edirdilər. Şübhəsiz, qədim xalqların hər birində bu fikir bu və ya başqa şəkildə təqdim olunur və müxtəlif formalarda şərh olunurdu. Mifik təsəvvürlərə görə, yerdəki qayda-qanun dünya qaydasının, kosmik qaydanın tərkib hissədir, buna görə də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bu qaydaların pozulması səma və yer harmoniyasının pozulmasına və beləliklə də, fəlakətə gətirib çıxara bilər. Qədim cəmiyyətlərdə insan fəaliyyətinin həddindən artıq kəskin çərçivəyə salınması, çoxsaylı dini-etik qadağaların (tabuların) mövcud olması, onları pozmaq üstündə ciddi cəza verilməsi məhz bununla izah olunur.

E.ə. 1-ci minillikdə siyasi təsəvvürlərin rəşional xarakter alması

mifoloji ideologiyaya tədricən son qoydu. Həmin dövrdə sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi bu prosesdə mühüm rol oynadı.

Lakin buna baxmayaraq, uzun əsrlər boyu mifoloji təsəvvürlər siyasi təlimlərə və insanların siyasi baxışlarına öz təsirini göstərməkdə davam etmişdir. Bu, özünü qədim Hindistanda mövcud olmuş Vedlərdə və Upanişadlarda (e.ə.9– 6-cı əsrlər), Manu qanunlarında (e. ə. 1-ci minillikdə Çində yaşamış Konfusunin (e. ə. 551–479) təlimində və s. göstərir.

Konfusunin yaratdığı patriarxal-paternalist konsepsiyaya görə, dövlət böyük bir ailəni xatırladır, onun idarə olunması isə aristokratik prinsiplərə əsaslanır.

Qədim Çində siyasi fikir sonradan Laoszı, Moszı, lekistrlər və b. tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Siyasi fikir qədim Misirdə, Babilistanda, qədim Yəhudilərdə də inkişaf etmiş, müxtəlif xarakterli tarixi mənbələrdə dövlət və hakimiyyət məsələləri öz əksini tapmışdır.

Bəşəriyyətin siyasi fikir tarixində Qədim Yunanıstan və Roma mütəfəkkirlərinin böyük rolu olmuşdur. İnsanların azadlara və qullara bölündüyü bir şəraitdə yaranan antik (yunan və Roma) siyasi fikir azad insanların ideologiyası kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir. Buna əsasən o zaman siyasət azadların, əmək isə qulların işi elan olunurdu.

Qədim Yunanıstanda siyasi fikrin inkişafı əsas etibarilə üç böyük dövrə bölünür. Erkən dövr (e.ə.9-6-cı əsrlər) yunan dövlətçiliyinin təşəkkül tapması dövrüdür. İkinci dövr - siyasi fikrin çiçəkləndiyi dövrüdür. O, e.ə. 5 - 4-cü əsrin 1-ci yarısını əhatə edir. Üçüncü dövr (e.ə. 4-cü əsrin 2-ci yarısı - 2-ci əsr) **ellinizm** dövrü adlanır. Bu, yunan dövlət quruluşunun tədricən dağıldığı dövrüdür.

E. ə. 2-ci minilliyin sonu - 1-ci minilliyin əvvəllərində siyasi təsəvvürlər Homerin "İlliada"- və "Odisseya" əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə göstərilir ki, ədalət adətin, adi hüququn əsası və prinsipidir.

E. ə. 7-ci əsrdə yaşamış Kesiodun anlamında allahlar müxtəlif

mənəvi-hüquqi prinsiplərin və qüvvələrin təcəssümü kimi çıxış edirlər.

"Yeddi böyük müdrik" - Fales, Pittak, Periandr, Biant, Solon, Kleobul və Hilon - polis (şəhər-dövlət) həyatında ədalətli qanunların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Onların fikrincə, ən yaxşı dövlət odur ki, orada vətəndaşlar qanundan, müstəbiddən qorxan kimi, qorxsunlar. Spartalı Hilon deyirdi: "Qanuna tabe ol!"

Afina islahatçısı Solon e. ə. 594-cü ildə yeni qanunlar verir və senzli demokratiya elan edir. Onun fikrincə, dövlət qayda-qanuna möhtacdır, qayda və qanun onun üçün ən böyük sərvətdir. Qanun isə, öz növbəsində, hüquq və gücün (polis rəsmi qüvvəsinin) birləşməsidir.

Pifaqor (e. ə. 580-500) və pifaqorçular (Arxit, Lizis, Filolay və b.) demokratiyanı tənqid edərək, "yaxşılardan" - əqli və əxlaqi elitanın aristokratik idarəetmə idealını əsaslandırırıdılar. Onların fikrincə, ədalət bərabərlikdir. Ədalətli qanunları olan dövlət onların ideali olmuşdur.

Heraklit (e. ə. 530-470) belə hesab edirdi ki, təfəkkür hamıya xas olsa da, bütün adamlar ümumi lotosu (hamını idarə edən zəkani) başa düşmürlər. Buradan çıxış edərək, o, müdrikləri və ağılsızları, yaxşılardan və pisləri ayırırdı. Sosial-siyasi bərabərsizliyə haqq qazandıran filosof demokratiyanı tənqid edirdi.

Demokritin (e. ə. 460-370) fikrincə, zəruri hadisə kimi yaranan dövlət ümumi rifahı və ədaləti özündə birləşdirir, dövləti idarə etmək isə sənətlərin ən yaxşısıdır.

Sokrat (e. ə. 469-399) belə hesab edirdi ki, ədalət və qanun eyni şeydir. Qanunçuluğun prinsipial tərəfdarı olan filosof istibdadı tənqid edirdi. O yazırdı ki, çox gülməlidir ki, adamlar hər yoldan ötənə ayaqqabılarını tikməyi təklif etmədikləri halda, dövləti idarə etməyi püşk atmaq yolu ilə həll edirlər. "Məgər bu sonunçu çox asandır?" - deyərək, o, sual edir və beləliklə, demokratiyanı məsxərəyə qoyurdu.

Platonun (e. ə. 427-347) siyasi təlimi "ideyalar aləminə" əsaslanır. "Dövlət" əsərində o, ideal dövlət haqqında təlim yaratmış

və onu ictimai-siyasi həyatda ideyalar aləminin imkan daxilində maksimum təcəssüm etməsi kimi nəzərdən keçirmişdir. Bu zaman o, bütövlükdə kosmos, dövlət və ayrılıqda götürülən insan qəlbi arasındakı uyğunluğu əsas götürürdü. Onun fikrincə, ədalətli insan ədalətli dövlətdən heç nə ilə fərqlənmir. İnsan qəlbinin üç əsas - ağıla, qəzəbə və şəhvətə bölünməsinə dövlətin üç əsası - məşvərət, müdafiə və işgüzarlıq, sonunculara isə öz növbəsində üç silk – hakimlər, döyüşçülər və istehsalçılar, (sənətkarlar) uyğun gəlir.

Platon insanın tələbatı, əmək bölgüsü və dövlət adlandırdığı cəmiyyət arasında əlaqə olduğunu göstərirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətin sosial quruluşu ilə müharibə aparılması arasında birbaşa asılılıq var, çünki müharibələr xüsusi qrupun meydana gəlməsini nəzərdə tutur.

Platonun siyasi baxışlarında ideal dövlət ideyası mərkəzi yer tutur. Onun ideal dövlət layihəsinin iki əsas şərti vardır: 1)dövlət filosoflar tərəfindən idarə olunur və 2)burada ədalətli qanunlar vardır. İdeal dövlət, onun fikrincə, aristokratik dövlət quruluşuna əsaslanır. Platon bunu iki cür adlandırır: əgər idarə edənlər aralarından kimsə bir nəfər seçilirsə, o, çar hakimiyyəti, bir neçəsi seçilirsə, onda aristokratiya adlanır.

Platon siyasi quruluş formalarının təsnifatını verməyə cəhd edir. O, insan qəlbinin beş növünə uyğun olaraq, beş dövlət quruluşunu: aristokratiya, timokratiya, oliqarxiya, demokratiya və tiraniyanı bir-birindən fərqləndirirdi.

Siyasətə gəldikdə isə Platon belə hesab edirdi ki, o, çar sənətidir, çünki adamları idarə etmək bacarığı və bilik tələb edir. Bu cür keyfiyyətlərə malik olan dövlət başçısının artıq qanun əsasında və yaxud bunun əksinə idarə etməsi o qədər də vacib deyildir. Əgər dövləti həqiqi hökmdarlar idarə etmirlərsə, onda orada idarəetmə ancaq qanun əsasında həyata keçirilməlidir.

"Qanunlar" əsərində Platon bəşəriyyətin siyasi təkamülünün realist mənzərəsini təsvir etməyə çalışır. Monarxiyaların meydana gəlməsi insanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Cəmiyyətin sosial tərəqqisinə əngəl olan qeyri-

bərabərliyi aradan qaldırmağın zəruriliyini qeyd edərək göstərir ki, onu yaradan vərəsəliyi aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun yeganə yolunu isə ailələri uşaqları tərbiyə etmək hüququndan məhrum etməkdə görürdü.

Platon hüquqi dövlət ideyasının çizgilərini yaradan ilk mütəfəkkir hesab edilə bilər. "Qanunlar" əsərində o, dövlətin iki növünü fərqləndirir.

Birinci halda hamıdan yüksəkdə hökmdarlar durur, ikinci halda isə hökmdarların özləri də qanuna tabe olurlar.

Platonun siyasi təliminin sonrakı dövrlərin, demək olar bütün nəzəriyyələrinə böyük təsiri olmuşdur.

Klassik siyasi fikrin banilərindən biri yunan mütəfəkkiri **Aristotel** (e. ə. 384-322) hesab olunur. Onun siyasi təlimi "Siyasət", "Afina siyasəti", "Etika" və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Aristotel siyasət haqqında elmi hərtərəfli işləyib hazırlamağa cəhd göstərmişdir. Onun anlamında siyasət bir elm kimi etika ilə bağlıdır. O belə hesab edirdi ki, siyasətin elmi anlayışı mənəviyyət (fəzilətlər) haqqında yüksək təsəvvürləri, etikanı (adətləri) bilməyi nəzərdə tutur.

Aristotel öz təlimini ideal polis (şəhər-dövlət) mövqeyindən işləyib hazırlamışdır. O belə hesab edirdi ki, polis azad və bərabər insanların siyasi ünsiyyətidir.

Onun fikrincə, dövlət təbii inkişafın məhsuludur. Onun yaranması ilkin sosial əlaqələrlə bağlıdır. Bu əlaqələr iki qrupa bölünür: a) ailə-nikah əlaqələri - insan növünün mövcudluğunu təmin edir; b) ağa-qul münasibətləri - bu münasibətlər isə sabit sosial birliyi təmin edir. Həmin qrup əlaqələr üzərində ailə, icma, dövlət yüksəlir. Meydana gəlməsinə görə insanların obyektiv həyat tələbatlarına minnətdar olan dövlət öz növbəsində şəxsiyyətin dolğun inkişafı üçün şərait yaradır. İnsan təbiətəcə siyasi varlıqdır və dövlətdə (siyasi ünsiyyətdə) insanın bu siyasi təbiətinin təkamülü başa çatır.

Aristotel fərdin hüquqlarını, xüsusi mülkiyyəti və ailəni müdafiə edirdi. Onun fikrincə, dövlət mürəkkəb anlayışdır, formasına görə o, təşkilatdır və vətəndaşların müəyyən məcmusudur. Eyni

zamanda, dövlətin bu cür müəyyən edilməsi məhz kimi vətəndaş hesab etməkdən asılıdır. Onun inamına görə, vətəndaş dövlətin qanunyaratma və məhkəmə hakimiyyətində iştirak edə bilən şəxsdir. Buna uyğun olaraq, vətəndaş anlayışını hər bir dövlət forması özü müəyyən edir. Həm də vətəndaş anlayışının, deməli, dövlət formasının dəyişməsi ilə dövlətin özü də dəyişir.

O, dövlət formasını siyasi sistem kimi də müəyyən edir. Bu baxımdan, onun fikrincə, dövlət forması idarə edənlərin sayı ilə müəyyən olunur. Bundan əlavə, düzgün və düzgün olmayan dövlət formalarını bir-birindən fərqləndirir. Birinci halda hökmdarlar ümumi rifaha xidmət edir, ikinci halda isə şəxsi xeyir güdürlər. Üç düzgün dövlət forması kimi o, monarxiya idarə üsulunu (çar hakimiyyətini), aristokratiyanı və politiyayı, buna müvafiq olaraq, onların əksi kimi tiraniya, oliqarxiya və demokratiyanı ayırır. Eyni zamanda hər bir dövlət forması daxilində bir neçə növü bir-birindən fərqləndirir.

Onun fikrincə, ən düzgün dövlət forması politiyadır. Burada ümumi mənafe naminə əksəriyyət idarə edir. Qalan formaların hamısında, ona görə, bu və ya digər səpmələr vardır. O belə hesab edirdi ki, politiya oliqarxiya və demokratiyanın birləşməsidir. Düzgün olmayan dövlət formalarının ən pisi isə tiraniyadır.

Aristotelin siyasi təlimində varlıların və yoxsulların barışıqına və qanunun hökmranlığına əsaslanan senzli demokratiyaya üstünlük verilir. Buradan çıxış edərək, o, Solonun islahatlarına tərəfdar çıxırdı.

Aristotel belə hesab edirdi ki, politiya "orta" dövlət formasıdır və ona görə də orada "orta" ünsür - adətlərdə mötədillik, əmlakda - orta rifah, hakimiyyətdə - orta sinif hakim olmalıdır. O yazırdı ki, "orta" insanlardan təşkil olunmuş dövlət ən yaxşı dövlət quruluşuna malik olar. O, habelə belə hesab edirdi ki, demokratiya orta sinfə arxalandıqda səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə bilər.

Siyasi təlimində bir çox ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, Aristotelin adı bəşəriyyətin siyasi fikir tarixində mühüm yer tutur.

Qədim Romada siyasi fikrin tarixi təqribən min illik bir dövrü əhatə edir. Bu dövrün başlıca nailiyyəti hüquqşünaslıq adlanan müstəqil bir elmin yaradılması olmuşdur.

Qədim Roma siyasi fikrinin ən böyük simalarından biri məşhur natiq, dövlət xadimi və mütəfəkkir Mark Tuli Siserondur (e. ə. 106-43). Onun "Dövlət haqqında" və "Qanunlar haqqında" adlı əsərləri siyasət məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Siseron dövləti xalqın işi, onun nailiyyəti kimi müəyyən edirdi. Onun fikrincə, dövlət hüquqi təsisatdır. Bununla da o, "hüquqi dövlət" ideyasının banisi kimi çıxış edirdi. Dövlətin yaranmasının səbəbini isə o, insanların anadangəlmə birgəyaşayışa olan tələbatında görürdü.

Siseron idarə edənlərin sayından asılı olaraq, idarəetmənin üç formasını: çar hakimiyyətini, optimatların hakimiyyətini (aristokratiya) və xalq hakimiyyətini (demokratiya) ayırırdı. Onun fikrincə, hər üç idarə formasındakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və "daha yaxşı dövlət "yaratmaq üçün" qarışıq dövlət" yaratmaq lazımdır.

Qədim Romada siyasi fikrin inkişafından danışarkən erkən xristianlıqdan yan keçmək olmaz. Belə ki, e. ə. 1-ci əsrdə Roma imperiyasının yoxsul kütlələrinin mənafeyinin ifadəsi kimi meydana gələn erkən xristianlığın siyasi ideologiyası ESXATOLOJİ və MESSİAN xarakter daşıyırdı ("esxatos" - yunan dilində "son", "sonuncu", "messiya" isə "məsih" sözündən olub, "xilaskar" deməkdir). Burada bəşəriyyətin xilasını İsa peyğəmbərin ikinci dəfə zühur etməsi ideyasına əsaslanırdı. Bu isə, təbii ki, mövcud quruluşun tənqidi ilə sıx bağlı idi.

Erkən xristianlığın bir çox ideyaları sonralar xalq hərəkətlərinə böyük təsir göstərmişdir.

2. İntibah və maarifçilik dövrlərinin siyasi ideyaları

Orta əsrlərdə, xüsusilə də onun ilk dövrlərində Avropada siyasi fikir yüksək nailiyyətləri ilə fəxr edə bilmirdi. Çünki Avropa və Aralıq dənizi sahili ölkələri üçün orta əsrlərin başlanğıcı antik yunan-Roma quldarlıq sivilizasiyasının dağılması ilə əlamətdar idi. Siyasi fikirdə antik dövrün ənənələrinin inkar edilməsi, xristianlıq prinsiplərinin elliqlə təşəkkül tapması aparıcı meylə çevrilmişdi. Onun başlanğıc

nöqtəsi antik dövrlə müqayisədə çox da yüksək deyildi. Avropa siyasi elmdə ətalətə yalnız intibah dövründə son qoya bildi.

Şərq isə orta əsrlərə misilsiz dərəcədə yüksək mədəni səviyyədə qədəm qoydu, lakin uzun tarixi məsafə onun yaradıcı qüvvələrini zəiflətməmişdi. Mahiyyət etibarilə, orada başlanan proseslərin əsası hələ e.ə.1-ci minilliyin sonlarında qoyulmuşdu. Qüdrətli qədim imperiyalar və sivilizasiyalar öz həyat enerjisini itirmişdi. Onların çiçəklənmə dövrü artıq geridə qalmışdı. Onlar yalnız keçmiş ehtiyatlar hesabına yaşayırdılar.

Deyilənlər siyasi fikrə də aid idi. O öz əvvəlki yüksək səviyyəsini saxlamış, lakin dinamikliyini və yaradıcı xarakterini itirmişdi. Burada hər şey qədim mənbələrin ifadə olunması və şərhinin ustalıqına müncər edilirdi.

İslam siyasi və hüquqi fikri bu baxımdan istisna təşkil edir. Onun yaranması ərəblərin qəbilədən dövlət quruluşuna keçməsi ilə eyni vaxta düşmüşdü. İslam ideologiyası zəminində yaranan yeni siyasi sistem və dünyagörüşü sistemi bəşəri sivilizasiyanın tərəqqisini sürətləndirməklə yanaşı elmi biliklərin geniş inkişafına da güclü təkan verirdi. Bu dövrün islam mədəniyyəti siyasi fikrin inkişafında xüsusi əhəmiyyətli rol oynamış maraqlı ideyalar və baxışlar müəllifi olan **İbn-Xaldunu** (1332-1406) yetişdirmişdir. Müasir sosioloqların və politoloqların əksəriyyəti onu çağdaş sosioloji fikrin və siyasi sosiologiyanın müjdəçisi hesab edirlər.

"Müqəddimə" və "Nəsihətlər kitabı" əsərlərinin müəllifi İbn - Xaldun ümumi tarixi-sosioloji təhlil fonunda dövlətə fəlsəfi və hüquqi yanaşma üsullarını birləşdirir. O, dövlətin təşəkkülü, inkişafı və süqutunun "təbii qanunlarını" üzə çıxartmaq vəzifəsini qarşıya qoyur və dövlətin "sivilizasiyanın göstəricisi, forması, meyarı və təzahürü" hesab edirdi. Onun nəzəriyyəsinin daha bir xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, ideal deyil, o dövrdə real mövcud olan, hökmdarların müsəlman hüququ prinsiplərindən uzaqlaşdıqları bir dövrdə müsəlman dövlətini öyrənir və idarəçilik formalarının orijinal təsnifatını işləyib hazırlayır. Onun fikrincə, hər bir cəmiyyət insanın təbiəti ucbatından "təmkinli başlanğıca" ehtiyac duyur. Bu başlanğıc

insanların təbii yolla işğalçılığa və bir-birini qarşılıqlı surətdə didişdirmələrinə son qoymalıdır. Bu cür məcburetmə, ona görə, dövləti tayfadan fərqləndirir, onu xalqın nail olduğu sivilizasiya səviyyəsinin göstəricisi edir. Daxildə bu hakimiyyət öz təbəələrini məcburetmə yolu ilə birləşdirir, xaricdə isə başqa hakimiyyətin təsiri altına düşməkdən özünü qoruyur. Bəzi müəlliflər bu yanaşma üsulunu müasir suverenlik konsepsiyasının çox-çox əsrlər əvvəlki cürcərtisi hesab edirlər.

Sosial əlaqələrin subyekti kimi insanın təbiətini təhlil edərək İbn-Xaldun göstərirdi ki, hakimiyyət ehtirası onun ən mühüm keyfiyyətidir. İnsanı bütün digər canlılardan fərqləndirən də məhz elə bu keyfiyyətdir. Siyasi həyatın meydana gəlməsini ictimai əlaqələrlə bağlı hesab edən mütəfəkkir göstərirdi ki, bu əlaqələrdə qəbilənin yaşadığı şərait öz əksini tapır. İctimai əlaqələr yalnız köçəri tayfalar arasında ideal formada təzahür edir, bu isə siyasi həyatın meydana gəlməsi üçün ilkin şərtidir.

İbn-Xaldun ictimai əlaqələrdən çıxış edərək siyasi hakimiyyətin və siyasi həyatın formalarını təhlil edir. Onun fikrincə, səhra köçərilərinin ənənəvi başçısının hakimiyyət mənbəyi əxlaqa uyğundur, çünki ictimai əlaqələrdən doğur. Lakin tədricən güc hesabına başçının hakimiyyəti əxlaqi əsasından uzaqlaşa bilər.

İctimai əlaqələr tayfadaxili mühitlə məhdudlaşmır. Bu əlaqələr yaxınlaşma və münəqişələr formasında ayrı-ayrı tayfalar arasında da baş verir. Nəticədə ya tarazlıq yaranır, ya da tayfaların birləşməsi nəticəsində dövlət genişlənir.

İbn-Xaldun belə hesab edirdi ki, dövlət hakimiyyəti hökmdarla başa çatmır, təbəələrin iştirakını da nəzərdə tutur. Ona görə də dövlətdəki bütün dəyişikliklər təkcə onun başçısının deyil, bütövlükdə cəmiyyətin dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Dövlət müəyyən zaman müddətində mövcud olur. Bu müddət üç nəslin yaşı ilə ölçülür; həmin müddət ərzində o, beş mərhələdən keçir: əvvəlki məcburetmə hakimiyyətinin əvəzində yenisinin yaranması; hökmdar onun hakimiyyət başına gəlməsinə kömək etmiş cığırdəşlərinə divan tutduqdan sonra ali hakimiyyət bir əldə toplanır; dövlətin

çiçəklənməsi, orada qaydanın, sakitliyin və inamın hökm sürməsi; müxalifəti əzmək üçün idarəetmənin güc və despotik metodlarına keçid; dövlətin tənəzzülü və məhvi. Rəhbər qrupların bir-birini əvəz etməsi haqqında ideyanı ifadə edən bu fikri ilə İbn-Xaldun əslində elita nəzəriyyəsini yaratmış Paretonu 500 il qabaqlamışdır.

İbn-Xaldun dövlət formalarının təsnifatını işləyib hazırlayarkən dövlət başçısının hüquqi vəziyyətini deyil, dövlət hakimiyyətinin funksional cəhətini əsas kimi götürür və bu cəhət onun üçün sosioloji təhlil obyektini kimi çıxış edir. Onun fikrincə, hər bir idarəetmə formasının əsasında müəyyən hüquq tipi durur və o, həmin formanın mahiyyətini təşkil edir. Başqa sözlə desək, idarəetmə formalarının əsasında dövlət fəaliyyətinin xarakteri, onun funksional cəhəti, siyasi rejimin tipi durur. Buradan çıxış edərək, o, monarxiyanın və xilafətin komparativ (müqayisəli) tərifini təklif edir.

İbn-Xaldunun siyasi təlimində idarəetmənin üç forması: "təbii monarxiya", "siyasi monarxiya" və xilafət bir-birindən fərqləndirilir. Onun fikrincə, "təbii monarxiya" şəxsi hakimiyyətin despotik rejimi, "siyasi monarxiya" rəşadət, "ağıllı" meyarlara, təbəələrin dünyəvi mənafelərinin müdafiəsinə əsaslanan dövlət formasıdır. Xilafətin onlardan fərqi və üstünlüyü ondadır ki, burada siyasət dəyərlərə arxalanır. Buradan çıxış edərək, o, xilafətə üstünlük verir. Cəmiyyətin inkişafında iki fəzanı: kənd həyatını və şəhər həyatını ayırır.

İbn-Xaldunun sonrakı ictimai fikrə güclü təsir etmiş ideyalarından biri sosial qruplar arasında münaqişə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, münaqişə inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir.

Avropada elmdə, ideologiyada, o cümlədən siyasi fikirdə ətalətdən tərəqqiyə doğru sıçrayışda **Foma Akvinski** (1225- 1274) böyük rol oynamışdır. O öz əsərlərində Aristotelin baxışlarını katolik kilsəsinin əhəmləri ilə uyğunlaşdırmağa səy göstərmişdir. Aristotelin "insan ictimai və siyasi canlıdır" kəlamına arxalanaraq, o belə hesab edir ki, insan ayrılıqda öz tələbatını ödəyə bilmədiyi üçün, dövlət halında birləşmək və yaşamaq səyləri adamların təbiətindən irəli gəlir. Daha sonra, o, belə hesab edir ki, siyasi birlik olan dövlət quruluşunun təsis edilməsi prosesi allah tərəfindən dünyanın

yaradılması prosesinin eynidir; dövlətin məqsədi isə "ümumi rifah" olmalıdır. Onun inamına görə, bu məqsədin həyata keçirilməsi feodal-silki iyerarxiyanın saxlanmasını nəzərdə tutur.

Müasir siyasi elmin və müqayisəli politoloji təhlil metodunun əsasını qoyanlardan biri olan böyük italyan mütəfəkkiri **Nikkolo Makiavellinin** (1469-1577) siyasi baxışları **İntibah** dövrünün ümumi mədəni yüksəlişi fonunda formalaşmışdır. Onun siyasi təlimi "Hökmdar", "Tit Livinin birinci ongünlüyü haqqında mühakimələr". "Florensiya tarixi" adlı əsərlərində işlənib hazırlanmışdır.

Orta əsr ilahi konsepsiyasını obyektiv tarixi zərurətlə əvəz edərək, Makiavelli siyasət haqqında teoloji baxışlara son qoydu.

Siyasəti təcrübi elm hesab edən Makiavelli göstərir ki, həqiqətin meyarı təcrübədir. Siyasi davranışın əsasında xristian əxlaqı deyil, xeyir və güc durur. O yazırdı: "Güclü ordu kimin tərəfindədirsə, tale də həmişə onunladır". Siyasi elmin vəzifəsi, onun fikrincə, illüziyalardan deyil, faktlardan çıxış etməkdir. O, dövləti cəmiyyətin siyasi vəziyyəti hesab edirdi. Dövlətin hərəkət və inkişafının, onun formalarının dəyişməsinin mənbəyi xalqın və aristokratiyanın mübarizəsidir.

Makiavellinin bütün fundamental müddəaları "situasiya" anlayışına əsaslanır. Dəyişkən, dinamik "situasiya" anlayışı bütün siyasi hadisələrə verilən qiymətin nisbiliyinə dəlalət edir. Zamandan və məkandan kənar ideal dövlət yoxdur, yalnız situasiyaya uyğun quruluş vardır. Eynilə də tamamilə pis, yaxud tamamilə yaxşı idarəetmə metodları yoxdur, yalnız situasiyaya uyğun olan metodlar vardır.

Makiavelli insanların siyasi fəaliyyətinin onların egoist maddi mülahizələrinə və qorxu hissinə əsaslandığını göstərir, hökmdara öz məqsədlərinə çatmaq üçün onların bu hisslərindən istifadə etməyi məsləhət görürdü.

N.Makiavellidən sonra müasir siyasi elmin formalaşdırılmasında ingilis mütəfəkkiri **Tomas Hobbsun** (1588-1679) mühüm xidməti olmuşdur. "Vətəndaş haqqında təlimin fəlsəfi başlanğıcı", "Leviafan, yaxud kilsə və vətəndaş dövlətinin materiyası, forması və

hakimiyyəti" adlı əsərlərin müəllifi olan Hobbssun siyasi təliminin əsasında fərdin təbiəti haqqında müəyyən təsəvvürlər durur. Onun fikrincə, ilk əvvəllər bütün insanlar fiziki və əqli qabiliyyətlər baxımından bərabər yaranmışlar və buna görə də "hər şeyə malik olmaq hüququna" sahib olmuşlar. Lakin insan egoist, xəsis, qorxaq və özünüsevəndir. Onu paxıllar, rəqiblər və düşmənlər əhatə edir. Buradan da onun məşhur kəlamı yaranmışdır: "İnsan insana canavardır". Bunu əsas tutaraq, o belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə "hamının hamıya qarşı müharibəsi" labüddür. Belə bir müharibə şəraitində "hər şeyə malik olmaq hüququ" faktik cəhətdən heç nəyə sahib olmamaq hüququ deməkdir. Bu cür vəziyyəti Hobbs "insan nəslinin təbii halı" hesab edirdi. Belə bir vəziyyətdə özünümühafizə instinkti təbii vəziyyətin dərk edilməsi prosesinə ilk impuls verir, təbii zəka isə hansı şəraitdə həmin prosesin həyata keçirilməsinin mümkün olduğunu başa salır. Bu şərait təbii qanunların mahiyyətini təşkil edir. Əvvələ, təbii qanun elan edir ki, sülhə can atmaq və ona əməl etmək lazımdır. Bütün qalan şeylər bu məqsədə çatmaq üçün istifadə olunmalıdır. Bunlardan ən başlıcası sülh və özünümühafizə xətrinə hamının öz hüquqlarından əl çəkməsidir. O, bunu ikinci təbii qanun adlandırırdı. Daha sonra o, belə hesab edirdi ki, bu cür əlçəkmə həmin hüquqların bir hissəsinin müqavilə yolu ilə bir şəxsə, yaxud bir qrup şəxsə verilməsi formasında həyata keçirilir. Buradan da üçüncü təbii qanun irəli gəlir: insanlar imzaladıqları sazişlərə əməl etməlidirlər, əks halda onların heç bir əhəmiyyəti olmaz. Onun fikrincə, üçüncü təbii qanunda ədalətin mənbəyi və başlanğıcı öz əksini tapır.

Hobbssun əqidəsinə, təbii qanunların rolu nə qədər təsirli olsa da, onların istifadə edilməsi öz-özlüyündə hələ məcburi deyildir. Onlar yalnız güc vasitəsilə davranış imperativinə (qəti tələbə) çevrilə bilər.

Buradan çıxış edərək, o, mütləq dövlət hakimiyyətini sülhə və təbii qanunların reallaşmasına təminat kimi qiymətləndirirdi. Belə ki, dövlət hakimiyyəti mülki qanunlar qəbul etməklə fərdləri məcbur edir ki, həmin təbii qanunlara və sülhə əməl etsinlər. Bu mənada, təbii qanunlar zəkaya, mülki qanunlar isə gücə arxalanır. Qanunvericinin

uydurduğu hər şey mütləq qanun hesab edilə bilməz, çünki onlar əslində təbii qanunlardır və dövlətin nüfuzu, qüdrəti ilə möhkəmləndirilmişlər. Deməli, mülki qanunlar təbii qanunlardan asılıdır. Hobbs belə hesab edirdi ki, insanlar müharibə vəziyyətinə son qoymaq üçün dövləti yaradırlar. Dövlət hamının qüvvə və vasitələrini sülh və özünümüdafiə məqsədləri üçün istifadə edən şəxsdir. Bu funksiyanı daşıyan şəxs isə suverendir, ali hakimiyyət onundur, bütün qalan şəxslər onun təbəəsidir. Bir dəfə ictimai müqavilə imzalayan və mülki vəziyyətə keçən fərdlər seçilmiş idarə formasını dəyişdirmək, ali hakimiyyətdən çıxmaq imkanlarını itirirlər. Onlar suverenin qərarlarına etiraz edə bilməzlər. O heç bir müqavilə ilə öz xalqı ilə bağlı deyildir və ona görə də onun qarşısında məsuliyyət daşımır. Hobbs könüllü saziş nəticəsində yaranan dövləti siyasi dövlət adlandırır. Dövlətin üç əsas forması vardır: monarxiya, demokratiya, aristokratiya. Hobbs monarxiyanın, siyasi mütləqiyyətin nəzəriyyəçisi kimi çıxış edir və yazırdı ki, dövlət kralın şəxsinə təəssüm tapır (Sonradan Spinoza öz "Siyasi traktat"ında bu fikri davam etdirərək, yazırdı: "Çar dövlətin özüdür". Fransa kralı XIV Lüdovik isə daha da irəli gedərək deyirdi: "Dövlət mənəm").

C.Lokk (1632-1704) "Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat" əsərində yazırdı ki, dövlət yaranana qədər olan dövrdə insanlar təbii halda olmuşlar. Təbii hüquqları, bərabərliyi və azadlığı təmin etmək, şəxsiyyəti və mülkiyyəti qorumaq üçün insanlar dövlət yaratmaq haqqında razılığa gəlirlər. "Sülh yolu ilə yaranan hər bir dövlətin əsasında xalqın razılığı dayanır", - deyə bu fikrini tamamlayırdı. Dövlət isə insanların özlərinin yaratdıqları qanun altında vahid tam kimi birləşmiş məcmusudur. Onlar hansı səlahiyyətləri dövlətə verdiklərini özləri müəyyən edirlər. Dövlətin vəzifəsi insanların mənafeələrini təmin etmək, qorumaq və reallaşdırmaqdır.

Lokkun baxışları sonradan siyasi liberalizmin meydana gəlməsinə güclü təkan vermişdir. İnsanların dövlət halında birləşməsinin əsas səbəbini xüsusi mülkiyyətin qorunmasında görür. İnsanların dövlət halında birləşməsi onların inqilab etmək hüququnu əlindən almır. Bunu izah etmək üçün Lokk özündən əvvəlki bütün

mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq dövlət və hakimiyyət anlayışlarını fərqləndirir. İnsanlar arasında iki müqavilə bağlanır: dövlətin yaranmasına səbəb olan **ictimai müqavilə** və hakimiyyətin yaranmasına səbəb olan **hökumət müqaviləsi**. İnqilab dövləti deyil, hakimiyyəti devirir. Hakimiyyət dövlət müqaviləsini pozduqda insanlar inqilab etmək hüququna malikdirlər.

Lokkun baxışlarında dövlətin əlamətləri haqqında maraqlı ideyalara təsadüf edilir. Onun fikrincə, cəmiyyət o vaxt siyasi cəmiyyət hesab oluna bilər ki, ərazi birliliyinə, ümumi hüquqa, mübahisəli məsələləri həll etmək, cinayətkarları cəzalandırmaq üçün hakimiyyətə malik olsun.

Şarl Lui Monteskye (1689-1775) maarifçiliyin banilərindən biridir. Onun baxışları ziddiyyətlidir. Belə ki, "İran məktubları" əsərində o, Fransada mütləqiyyət rejimini təqlid edir, "Qanunların ruhu haqqında" adlı əsərində isə respublikaya rəğbət bəsləyir.

O, dövlətin və hüququn inkişaf qanunauyğunluqlarını göstərir. "Mənim prinsiplərim şeylərin təbiətindən irəli gəlir", - deyir. Onun fikrincə, hər bir xalqın mənəvi siması, onun qanunlarının xarakteri coğrafi mühitdən asılıdır. O, təbii qanunlara böyük diqqət yetirir və belə hesab edirdi ki, onlar cəmiyyət yarananadək mövcud olmuşlar; Bunlar bərabərlik, sülh, qida əldə etmək cəhdi, cəmiyyətdə yaşamaq arzusudur. Öz təbii halından çıxan insanlar bərabərliyi itirir və nəticədə onlar arasında müharibə başlanır. Müharibələr isə öz növbəsində, müsbət qanunlar qəbul etməyə sövq edir.

Onun təlimində siyasi amilə böyük yer verilir. O belə hesab edirdi ki, dövlət forması qanunların məzmununu müəyyən edir və hətta coğrafi mühitə də təsir göstərir.

Aristotelin ardınca, o idarə edənlərin sayından asılı olaraq, idarəetmənin təbiətini müəyyən edir. Üç idarəetmə formasını ayırır: respublika, monarxiya və despotiya. Siyasi formaların güc yolu ilə dəyişdirilməsinin əleyhinə olsa da despotizmə qarşı üsyanı ədalətli hesab edir. Monarxiyanı despotizmin əleyhinə qoyur və belə hesab edirdi ki, monarxiya elə bir dövlətdir ki, orada azadlıq vardır, azadlıq isə odur ki, qanunun dediyini edəsən. "Qanunun yol verdiyini etmək

hüquqi azadlıqdır", - deyir. İngiltərə konstitusiyalı monarxiyası onun ideali olmuşdur.

Monteskye demokratik və aristokratik respublikanı bir-birindən fərqləndirir, respublikanı da monarxiya kimi qanunauyğun dövlət forması hesab edirdi.

Onun fikrincə, dövlət formaları onların ərazisindən asılıdır. Kiçik dövlətlər respublika, orta səviyyədə olanlar monarxiya, böyük dövlətlər isə despotiya olurlar. Onun fikrincə, federasiyaya əsaslanan respublika böyük ərazidə də yarana bilər.

Monteskye belə hesab edirdi ki, siyasi azadlıq vətəndaşların təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Hakimiyyətin bölünməsi təhlükəsizlik və qanunçuluq üçün təminatdır.

Pol Anri Kolbax (1723-1789) göstərirdi ki, şəxsi xeyir insanları dövlət yaratmağa sövq edir. İnsanın təbiətindən irəli gələn qanunlar təbii qanunlardır. Onlar insan münasibətlərinin çox mühüm prinsiplərini müəyyən edirlər. Təbii hüquqlar (azadlıq, mülkiyyət və təhlükəsizlik) əbədi və ayrılmazdır. Onlar qanundan yüksəkdə dururlar. Cəmiyyətdə ictimai müqavilə ilə müəyyən olunan qanunlar fəaliyyət göstərir. Onların vəzifəsi hökmdarın hakimiyyətini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Əsas məsələ idarə forması deyil, cəmiyyətdə yaxşı qanunların olmasıdır. Öz təlimində monarxiyaya üstünlük verir, ancaq məhdud monarxiyanı (xalq nümayəndəliyi olan monarxiyanı) üstün tutur, tirana qarşı çıxmağı xalqın ayrılmaz hüququ hesab edir.

Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) insan xarakterini onu əhatə edən mühitin məhsulu hesab edirdi. "İnsanlar doğulmurlar, necə varlarsa, elə də formalaşırlar", - deyir. Onun fikrincə, insanın xarakterini formalaşdıran mühit hər şeydən əvvəl siyasi və hüquqi təsisatlardır. Buradan çıxış edərək, coğrafi mühit haqqında Monteskyenin fikrini rədd edirdi. Helvetsiyə görə, şəxsi mənafe, təbiət qüvvələrinə qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti, habelə qarşılıqlı anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq söyləri insanları ictimai müqavilə imzalamağa, qanunlar verməyə sövq edir. Bu qanunlar xüsusi mülkiyyəti qorumaq üçün vacibdir. Bununla belə, xüsusi

mülkiyyətin yaranması ictimai bərabərsizliyə aparır, ziddiyyətləri artırır. Bu isə dövlət hakimiyyətini gücləndirməyi tələb edir. Dövlətin yaranması qanunauyğun hadisədir. İdeal ictimai quruluş - xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdir. İdeal dövlətin vəzifəsi əmlakı ədalətlə bölüşdürmək yolu ilə mülkiyyətçilərin sayını artırmaqdır.

Onun fikrincə, dövlət quruluşunda əsas məsələ hakimiyyətin formasında deyil, məzmunundadır, yəni onun ümumi rifaha xidmət edib-etməməsindədir. Mahiyyətə hakimiyyətin iki forması var: yaxşı və pis. Demokratik respublikaya rəğbət bəsləyir. Siyasi ideali 30 əyalətdən, yaxud respublikadan ibarət olan federativ respublikadır.

Görkəmli nəzəriyyəçi **J.J.Russo** (1712-1778) "İctimai müqavilə haqqında", "Adamlar arasında bərabərsizliyin meydana gəlməsinin mənşəyi və əsasları haqqında mühakimələr" və s. əsərlərin müəllifidir. O, xırda burjuaziyanın, geniş xalq kütlələrinin, hər şeydən əvvəl kəndlilərin ideoloqu olmuş, radikal mövqe tutmuşdur. Onun nəzəriyyəsinin əsas ideyası xalq suverenliyidir. Russo açıq plebey demokratiyasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Onun fikrincə, ictimai bərabərsizliyin səbəbi xüsusi mülkiyyətdə və insanların fəaliyyətindəki səhvlərdədir. Siyasi fikir tarixində onun xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, o, xüsusi mülkiyyətlə eyni vaxtda meydana gəlmiş vətəndaş cəmiyyətilə, bunun ardınca ictimai müqavilə əsasında yaranan dövlət arasındakı fərqi izah edir. Onun fikrincə, cəmiyyət inkişaf etdikcə, bərabərsizlik də dərinləşir. Onun birinci pilləsi əmlak bərabərsizliyi və xüsusi mülkiyyət hüququ, ikinci pilləsi dövlət hakimiyyətinin yaranmasıdır. Üçüncü pillədə hakimiyyət despotik xarakter alır.

Russo belə hesab edirdi ki, insanların razılığa gəlməsi hər cür hakimiyyətin mənbəyidir; onun ifadəsi ictimai müqavilədir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, hər bir insan öz səlahiyyətlərinin bir hissəsini ümumi iradənin yüksək rəhbərliyinə verir və bununla da onun iştirakçısı olur. Hakimiyyət iştirakçılardan biri olan suverənə keçir. Bu zaman suverenlik xalqa məxsus olur. Russonun fikrincə qanunlar ümumi iradə aktlarıdır, hökmdar onlardan yüksəkdə dura bilməz. Ancaq xalqın bəyəndiyi akt qanun hesab edilə bilər.

Onun siyasi ideali demokratiyaya əsaslanan kiçik dövlətdir (O bunu Cenevrə respublikası kimi təsəvvür edirdi). Bu zaman o, qanunverici və icraedici hakimiyyəti fərqləndirir. Onun fikrincə, qanunverici hakimiyyət siyasi orqanizmin, icraedici hakimiyyət isə onun gücünün ifadəsidir.

Nəhayət, o belə hesab edirdi ki, əgər hakimiyyətdən sui-istifadə olunarsa, onda insanlar ictimai müqaviləni poza bilərlər.

Alman klassik fəlsəfəsinin banisi **İ.Kantın** (1724- 1804) siyasi fikrin inkişafında özünəməxsus rolu olmuşdur. Onun siyasi baxışları "Kosmopolitizm baxımından ümumi tarix ideyası", "Əbədi sülhə doğru", "Hüquq haqqında təlimin metafizik əsasları" adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Kantın fikrincə, qanun apriorudur, o heç bir xarici təsirə məruz qalmır və ona görə şərtsizdir. Kant onu "qəti imperativ" adlandırır; qəti imperativin tələbini yalnız o zaman yerinə yetirmək olar ki, fərdlər "praktik zəkanın" səsinə sərbəst əməl etmək vəziyyətində olsunlar. Praktiki zəka həm etika, həm də hüquq sferasını əhatə edir.

Onun fikrincə, hüquq insanların davranışının xarici hallarını tənzim etməlidir. Subyektiv motivlər, fikirlər, həyəcanlar hüququ maraqlandırmır, onlarla əxlaq məşğul olur. Hüququn əsas vəzifəsi əxlaq üçün elə bir sosial məkan tapmaqdır ki, o özünü normal surətdə üzə çıxara bilsin. Hüquq ona məcburetmə qüvvəsi verməklə həyata keçirilir.

Kantın fikrincə, dövlət "hüquqi qanunlara tabe olan insanlar çoxluğudur". Dövlətin rifahı dedikdə, vətəndaşların rifahı deyil, konstitusiyanın hüquq prinsipləri ilə daha çox əlaqələndirilməsi başa düşülür. Dövlətin rifahı, onun əqidəsincə, mükəmməl hüquqdur. Bu məqam Kantı "hüquqi dövlət" ideyasının banilərindən biri hesab etmək üçün əsas vermişdir.

Klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi **G.V. Hegel** (1770-1831) siyasi elmin inkişafına güclü təkan vermiş bir sıra fundamental ideyaların müəllifi kimi də məşhurdur. Onun siyasi təlimi bütöv şəkildə "Hüquq fəlsəfəsi" əsərində şərh olunmuşdur.

Onun fikrincə, hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsi dövlət və hüququn necə olduqlarını göstərmək deyil, onları elmi surətdə dərk etməkdir.

Hegelin siyasi baxışlarında bir sıra ümumiləşmiş ideyalar əks olunmuşdur. Əvvəla, o belə hesab edirdi ki, o dövrün ideal dövlət forması konstitusiyalı monarxiyadır. Onu güclü bürokratik icra aparatı, vətəndaşların idarəetməyə optimal şəkildə cəlb edilməsi kimi əlamətlər səciyyələndirir. İkincisi, nəzəri müddəalar ənənəvi şəraitdə tətbiq edildikcə dövlətin hüquqi və təşkilati strukturu dəyişikliyə uğrayır. Üçüncüsü, hər bir dövrün siyasi həyatını həmin dövrün maddi və mənəvi amilləri, mədəniyyəti və sivilizasiyası şərtləndirir. Dördüncüsü, hər bir dövrün xarakterini və bir dövrdən digərinə keçidin səbəblərini qəti şəkildə izah etmək üçün Ruh adlanan metafizik varlığa müraciət edilməlidir.

Hegelin siyasi baxışlarında "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışının şərhə geniş yer tutur. Onun təliminə görə, "vətəndaş cəmiyyəti" dövlətin bir aspektidir. "Vətəndaş cəmiyyəti" şəxsiyyətin və qrupların mənafeyini müdafiə etməli olan siyasi təsisatlar və muxtar orqanların, habelə insanlar arasında kortəbii şəkildə formalaşan hüquqi münasibətlərin sistemidir. Hegel "vətəndaş cəmiyyətinin" belə anlamından siyasi plüralizm konsepsiyasını, yəni fərdlə dövlət arasında vasitəçi rolunu oynayan mütəşəkkil qrup konsepsiyasını təbliğ etmək üçün istifadə edirdi. Onun "vətəndaş cəmiyyəti" konsepsiyasında irəli sürülən ideyalardan biri xalqın dövlətin əsası olması haqqında fikridir. "Vətəndaş cəmiyyəti" müxtəlif fərdi və qrup mənafelərinin vəhdətinə əsaslandığı halda, dövlət etnik birliyə, millətə, xalqa əsaslanır.

Hegel vətəndaş cəmiyyətinin üç əsas məqamını qeyd edir: tələbatlar sistemi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, polis və şirkətlər. Vətəndaş cəmiyyətinin strukturunda üç silki ayırır: 1) substansional (torpaq sahibləri - zadəganlar və kəndlilər); 2) sənaye-fabrikantlar, tacirlər, kəndlilər; 3) ümumi silk (məmurlar). Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı artıq onun əsası kimi dövlətin olmasını nəzərdə tutur.

Hegelin nəzəri xidmətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o,

cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi sferalarının, vətəndaş cəmiyyəti və siyasi dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti (sadəcə olaraq fərqi deyil), bu əlaqələrin və nisbətin zəruri, qanunauyğun, dialektik xarakteri haqqında məsələni prinsipial şəkildə qoymuşdur. Onun fikrincə, "dövlətin mövcudluğu Allahın yer üzündə təntənəsidir; Özünü iradə kimi həyata keçirən zəkanın gücü onun əsasıdır. Dövlət zəka, azadlıq və hüquq ideyasıdır. Dövlət ideyası üç cür təzahür edir:

1) bilavasitə gerçəklik kimi fərdi dövlət şəklində; burada söhbət dövlət quruluşu, daxili dövlət hüququndan gedir;

2) xarici dövlət hüququ kimi dövlətlərarası münasibətlərdə;

3) ümumdünya tarixində. Hegelin fikrincə, dövlət ideyasının yüksək təzahürü suverenliyin ideal olmasıdır.

3. 19-20-ci əsrlərin siyasi ideyaları

19-cu əsr tarixə yeni iqtisadi və sosial münasibətlərin sürətli inkişafı ilə yanaşı, bəşəriyyətin siyasi tərəqqisinə güclü təsir göstərmiş maraqlı ideyalar əsri kimi daxil olmuşdur. Fransa burjua inqilabı siyasi fikrə güclü təkan verərək azadlıq, fərdiyyətçilik kimi ideyalar əsasında liberalizmin dərin kök salmasına zəmin hazırladı. Maarifçilik dövrünün siyasi ideyaları üzərində qərar tutan siyasi liberalizm Kantın şəxsiyyətin mənəvi azadlığı ilə sosial məsuliyyətinin vəhdəti haqqında tezisini mənimsəyərək, mülkiyyət azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, insan hüquqları kimi fundamental dəyərlərin hüquqi dövlət anlayışı ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməsini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa və praktikada reallaşdırmağa çalışdı.

Siyasi liberalizmin ideya əsasları və nəzəri şərh **B.Konstan** və **H.Spenserin** əsərlərində özünün əksini tapmışdır. Fransada liberalizmin nümayəndəsi Bentamen Konstan(1767-1830) olmuşdur. İkicildlik "Konstitusiya siyasəti kursu" adlı kitabında o, burjua hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir, feodalizmi tənqid edir və eyni zamanda sadə insanların radikalizminin əleyhinə çıxırdı.

Onun diqqət mərkəzində duran problemlərdən biri şəxsiyyət və

dövlətin nisbəti idi. Onun fikrincə, insana azadlıq xasdır, buradan da vətəndaşın əsaslı hüquqları irəli gəlir. O, mülki (şəxsi) və siyasi azadlığı bir-birindən ayırır. Onun fikrincə, qədim xalqlar (yunan və Roma) ancaq siyasi azadlığa malik olmuşlar. Onların azadlığının mənası kütləvi siyasi hakimiyyətdən ibarət olmuşdur. Şəxsi azadlığın nə olduğunu isə bilməmişlər, çünki din, mülkiyyət, təsərrüfat və s. dövlət tərəfindən ciddi çərçivəyə salınmışdı.

Yeni xalqlarda mülki azadlıq ön plana çıxır. Onun mənası şəxsi həyatın siyasi hakimiyyətdən müstəqil olmasındadır və o, bir sıra şəxsi hüquqları birləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, o, qədim xalqların azadlığından yeni xalqların azadlığına keçməyin üç başlıca səbəbini qeyd edir:

- onların döyüşkənliyindən fərqli olaraq, yeni xalqların sülhsevər və kommərsiya xarakteri;

- köləliyin ləğvi və əməyə münasibətin dəyişməsi;

- qədim dövlətlərin ərazisinin böyük olmaması, azad əhəlinin azlıq təşkil etməsi bilavasitə demokratiyanı həyata keçirməyə imkan verirdi. Nəticədə, faktik olaraq, ali hakimiyyət meydanlarda yaradılırdı.

Müasir tarix, onun anlamında, azadlığa doğru hərəkətdən ibarətdir. Yeni xalqlarda azadlığın özəyi şəxsi hüquqlardır. Siyasi azadlıq isə mülki azadlığı həyata keçirmək üçün vasitə kimi çıxış edir. Parlamentdə cəmləşmiş ictimai rəyin gücü, hakimiyyətin bölünməsi və tarazlığı bu zaman hakimiyyətdən sui-istifadə əleyhinə təminat kimi çıxış edir. Hakimiyyət sistemini o, belə təsvir edirdi: 1) kral hakimiyyəti, 2) icraedici hakimiyyət, 3) perlərin vərəsəli palatasının hakimiyyəti, yaxud "dəimi nümayəndəli hakimiyyət", 4) seçkili aşağı palatanın hakimiyyəti ("ictimai rəyi təmsil edən hakimiyyət"), 5) məhkəmə hakimiyyəti.

Bələdiyyə hakimiyyətini ayrıca qeyd edir. Onun fikrincə, yerli idarənin ifrat mərkəzləşmədən kənar edilməsi mərkəzin despotik hakimiyyətinin yaranmasına imkan vermir.

19-cu əsrin 2-ci yarısında Avropada kapitalizm sürətlə inkişaf edərək, öz yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu proses bir yandan

siyasi fikrin daha da liberallaşması, digər tərəfdən isə onda mühafizəkar və ifrat radikal meyillərin güclənməsi ilə müşayiət olunurdu.

Bu dövrün siyasi liberalizm cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Herbert Spenser (1820-1903) idi. O, "Dövlətin üzvi nəzəriyyəsi" adlı konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bunun üçün o, dövləti bioloji orqanizmlərlə müqayisə edirdi. Sübut edirdi ki, dövlət ("siyasi aqreqat", siyasi cəmiyyət") elə bir orqanizmdir ki, onun ayrı-ayrı hissələri arasındakı münasibətlər canlı orqanizmləri xatırladır. Hər bir canlı orqanizm kimi, "siyasi aqreqat" da iki əsas prosesi: differensiasıyanı və ixtisaslaşmanı birləşdirir. Birinci halda dövlət böyüyür, dövlət tipi "baş çatmaqla differensiasiya da qurtarır. Bioloji orqanizmlərdə olduğu kimi, dövlət də doğulur, çoxalır, qocalır və ölür. İkinci halda isə, fərdlər qruplarda - orqanlarda birləşir, orqanlar spesifik funksiyalar yerinə yetirir, nəticədə siyasi bədən orqanları sistemi yaranır.

Spenserin fikrincə, dövlətin yaranma səbəbi başqa cəmiyyətlərlə mübarizə, müharibələr və zülmüdür. Bununla o, dövlətin yaranmasını sosial darvinizm mövqeyindən şərh edirdi. O, inkişafın iki mərhələsini və buna uyğun olaraq, dövlətin iki tipini ayırırdı:

- primitiv, yaxud hərbi, yırtıcı tip;
- yüksək, yaxud sənaye tipi.

Onun fikrincə, birinci tipin vəzifəsi müharibə aparmaq, ikinci tipin vəzifəsi isə fərdi rifahdır. Bu sistemdə fərd ilkin başlanğıc, dövlət isə yalnız vasitədir.

19-cu əsrin 40-cı illərində meydana gələn **marksizm** siyasi elmin inkişafında xüsusi bir cərəyanın ayrılması ilə nəticələndi. Marksist siyasi baxışların ən görkəmli nümayəndələri bu cərəyanın banisi **K.Marks** (1818-1883) və **F.Engels** (1820-1895) olmuşdur. Marksizmin siyasi təliminə aşağıdakı başlıca müddəalar və yanaşma üsulları xasdır:

1. Siyasi münasibətlər hər şeydən əvvəl hakimiyyət uğrunda mübarizədən irəli gələn münasibətlərdir və mahiyyət etibarilə ictimai-iqtisadi münasibətlər kimi fundamentə malikdir. Cəmiyyətdə yaranan

ictimai-iqtisadi münasibətlər - bazis özünə müvafiq siyasi üstqurum hazırlayır. Bazis və üstqurum arasında qırılmaz əlaqə və asılılıq mövcuddur. Siyasət hər şeydən əvvəl iqtisadi münasibətlərin inikası kimi təzahür edir.

2.Dövlət sinfi ziddiyyətlərin bəzişməzliğı məhsuludur və iqtisadi cəhətdən hakim mövqe tutan siniflərin mənafeyinə xidmət edir. Dövlətin meydana gəlməsi xüsusi mülkiyyətin və siniflərin yaranması ilə əlaqədardır;

3.İqtisadi cəhətdən hökmranlıq edən sinif cəmiyyətin siyasi və ideoloji sferaları üzərində də hökmran mövqeləri öz əlində saxlayır. Beləliklə də, sinfi ağalılıq şəraiti yaranır, yəni istehsal vasitələrinə sahib olan sinif faktik olaraq mülkiyyətdən məhrum olan sinif üzərində bütün sahələrdə ağalılıq edir;

4.İnsanların siyasi şüuru, dünyagörüşü, baxışları onların cəlb olunduğı ictimai münasibətlərə əsasən formalaşır. Hakim sinfin baxışları cəmiyyətdə hakim ideyalara çevrilir. Lakin həmin ideyaların cəmiyyətin bütün üzvlərinin şüuruna yol tapması qeyri-mümkündür, çünki hakim sinif ideologiyası yalnız hakim sinfin mənafeyini əks etdirir. Buna görə də bu ideologiya "yalançı şüur" rolunu oynayır;

5.Siniflərin ictimai mövqeyinin dərk edilməsi onların siyasi davranışının müəyyənədiçi amilidir. Hər bir siyasi liderin, ictimai qrupun siyasi fəaliyyətinin əsasında onun daxil olduğı sinfin mənafeyinin müdafiə edilməsi tələbatı durur.

19-cu əsrin sonları siyasi fikir tarixində bir sıra maraqlı ideyaların meydana gəlməsi ilə əlamətdardır. Bunlar içərisində sosial darvinizm, zorakılıq və elita nəzəriyyələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İlk sosial darvinist ingilis alimi, "Fizika və siyasət" əsərinin müəllifi **U.Beccqot** (1826-1877) olmuşdur. Onun fikrincə, bəşəriyyətin siyasi tarixinin üç mərhələsi: a) ənənələrin meydana gəlməsi; b) dövlətin və xalqların meydana gəlməsi mənbəyi kimi zorakılıq (işğal); c) sivilizasiya – yaşayış və güclülərin zəifləri işğal etməsi uğrunda mübarizədə pis ənənələrin yaxşı ənənələr tərəfindən aradan qaldırılması mərhələləridir.

Zorakılıq (işğal) nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi polyak **Lüdviq Qumploviçdir** (1838-1909). "İrqlərin mübarizəsi" əsərində Qumiloviç göstərir ki, insanların bir-birinə əbədi nifrəti tayfalar, qəbilələr və xalqlar arasında münasibətləri müəyyənləşdirən ilkin amildir. Dövlətin inkişafı prosesi onun ərazisinin inkişafına adekvat olduğundan, bu, dövlətlərin və xalqların daim münaqişəyə girməsinə, toqquşmasına, müharibələrə səbəb olur.

19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində siyasi fikir tarixində dərin iz buraxmış alim böyük sosioloq və politoloq **Maks Veber** (1864-1920) olmuşdur. Onun başlıca siyasi ideyaları 1927-ci ildə çapdan çıxmış "İqtisadiyyat və cəmiyyət" əsərində şərh edilmişdir. Veberin siyasi sosiologiyasında çıxış nöqtəsi müasir Avropa dövlətlərini tarixdə olmuş və ya dünyanın digər hissələrində mövcud olan dövlətlərdən fərqləndirən səbəblərin axtarışı ilə bağlıdır. Hakimiyyətlə onun legitimləşməsi arasında asılılığın tədqiqi də Veberin müasir sosiologiyaya və politologiyaya töhfəsi hesab edilə bilər.

Veberin siyasi təlimində mərkəzi kateqoriya "hökmranlıq" anlayışıdır. Bu mütəfəkkir "hökmranlıq" anlayışını "hakimiyyət" anlayışından fərqləndirir və göstərir ki, birincidən fərqli olaraq ikinci iqtisadi gücə əsaslanır. Veberdən sonra gələn bütün sosioloqlar və politoloqlar onun "hökmranlığın" üç tipi (ənənəvi, harizmalı, rəşional-leqal) haqqında tezisini əsas etibarilə qəbul edir.

20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən siyasi tədqiqatların mərkəzi Avropadan Amerikaya keçir. ABŞ siyasi məktəbinin görkəmli nümayəndələri **Çarlz Marriam** (1874-1953) politologiyada bixəviörçu cərəyanın, Hans Morgentau (1904-1980) pragmatizmin və siyasi realizmin baniləri hesab olunur.

50-60-cı illərdə politoloqların diqqətini siyasi mədəniyyət, siyasi sistem problemləri cəlb edir. **Q.Almondun**, **Ç.İstonun** bu məsələlərə həsr olunmuş əsərləri çapdan çıxır. Siyasi elmdə bir sıra meyllər formalaşmağa başlayır: 1) başlıca olaraq Avropadan kənar siyasi sistemlərin öyrənilməsi hesabına siyasi elmin empirik hədudları genişlənir; 2) siyasi biliklərin və siyasi elmin

dəqiqləşdirilməsi sahəsində birgə səylər edilir; 3) sosial qrupların siyasi roluna və sosial təsisatlara maraq artır; 4) siyasi sistemlər analitik təhlil obyektinə çevrilir.

Qərb siyasi fikrində 50-60-cı illərdən etibarən yeni bir nəzəriyyə - "**konvergensiya nəzəriyyəsi**" yayılmağa başlayır. Latin dilində bu söz yaxınlaşmaq, bir nöqtədə birləşmək deməkdir. Mənşəcə bioloji termindir, eyni mühitdə yaşayan canlı orqanizmlərdə oxşar cəhətlərin inkişaf etməsini nəzərdə tutur.

Nəzəriyyənin baniləri **Pitirim Sorokin** (1889-1968), **Con Kennet Helbreyt** (1908-Kanada), **Uolt Uitmen Rostoudur** (1916-Nyu-York).

Onların fikrincə, kapitalizm və sosializm "vahid postindustrial cəmiyyətdə" birləşməlidir. Kapitalizmdə qərarlaşmaqda olan dövlət tənzimləməsi ("sosiallaşma" prosesi) bazar stixiyasının qarşısını alacaqdır. Sosializm isə liberallaşacaq. Nəticədə vahid bir sistem yaranacaq. Dövlətə menecerlər rəhbərlik edəcəklər. Helbreyt yazır ki, müasir dövlət burjuazianın işlərini idarə edən orqan deyil, texnostrukturanın icraiyyə komitəsidir.

Nəzəriyyənin başlıca nəticəsi ondan ibarətdir ki, iki sistem arasındakı əksiklik aradan qalxdığına görə, sosial inqilab problemi yox olur.

Müasir Qərb siyasi fikrinin ən kəskin təzahürlərindən biri **faşizmdir**. Faşist siyasi ideologiyasının tərkib hissələri aşağıdakılardır: rasizm, şovinizm və millətçilik, coğrafi siyasət, totalitar dövlət konsepsiyası, antidemokratizm, hüquqi nihilizm, elitarlıq və rəhbərin hakimiyyəti. Faşist diktaturasının əsas aləti terrorcu totalitar dövlətdir.

Faşist ideologiyasında Nitşenin fəvqəlinсан və elita nəzəriyyəsi birləşmişdir.

"**Texnokratiya doktrinası**" amerikalı professor **T.Veblenin** (1857-1929) adı ilə bağlıdır. "Mühəndislər və qiymətlər sistemi" kitabında (1921) o, hakimiyyəti sənaye sisteminin Baş qərargahı olan "texniklərə" verməyi tələb edirdi. 30-cu illərdə bu konsepsiyanı **Q.Skott** və **Frederiko Uinslou Teylor** müdafiə edirdi. 1941-ci ildə

Ç.Bernhem «Menecerlər inqilabı» adlı əsərində doktrinanı daha da inkişaf etdirdi. O, iddia edirdi ki, müasir dünyanın bir sıra dövlətlərində texnokratiya siyasi reallığa çərilmişdir. Buna görə də gələcəkdə planetdə texnokrat direktorlar komitəsi başda olmaqla vahid texnokratik dövlət yaranacaqdır.

60-70-ci illərdə bu ideya **Q.Saymon** ("elmi surətdə idarə olunan dövlət"), **D.Bell** ("postindustrial cəmiyyət"), **B.Bekvit** ("ekspertokratiya konsepsiyası) və **Z.Bjezinski** (texnotron cəmiyyət)' tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Doktrinanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, elmi-texniki inqilab şəraitində siyasi həyata elm və texnikanın təsiri güclənir, elmi-texniki mütəxəssislərin dövlət idarəçiliyində iştirakı genişlənir. Nəticədə hakimiyyət biznesmenlərdən menecerlərə keçir. Texniki mütəxəssislər həm də "sosial mühəndislər" olur, istehsal funksiyaları ilə yanaşı, dövlət hakimiyyətini də onlar öz əllərində cəmləşdirirlər. "Texnobürokratiya" yaranır, yeni hakim sinif formalaşır, yeni sosial-siyasi sistem olan texnokratiya meydana çıxır. Bütün bunların nəticəsində texnokratiyada siyasi hakimiyyət öz sinfi mahiyyətini itirir.

"Ümumi rifah dövləti" nəzəriyyəsi. Azad rəqabət dövründə dövlətin vəzifəsi kapitalist təsərrüfatının ümumi səylərini qorumaqdan ibarət ("gecə gözətçisi dövləti" siyasəti) idi. Müasir dövrdə isə o, iqtisadiyyata fəal müdaxilə etməyə başlayır. Bu işin nəzəriyyəsi ingilis iqtisadçısı **D.Keynsin** (1883-1946) "Ümumi məşğulluq, faiz və pul nəzəriyyəsi" (1936) kitabında işlənib hazırlanmışdır. Onun ideyaları sonralar "ümumi rifah dövləti" nəzəriyyəsinin yaranması üçün əsas oldu. **C.Myurdal, C.Streçi, A.Piqu, U.A.Robson, D.Neyl, K.Bouldinq** və başqalarının əsərlərində göstərilir ki, dövlətin müdaxiləsi iqtisadiyyatın yaralarını sağaldır, ayrı-ayrı ölkələrdə "ümumi rifah dövlətinin", gələcəkdə isə bütövlükdə "rifah dünyasının" yaranmasına gətirib çıxarır.

Müasir dünyanın siyasi fikrinə və ictimai hərəkətlərinə Hindistan mütəfəkkiri, hind xalqının böyük oğlu **Mohandas Karamçand Qandi** (1869-1948) böyük təsir göstərmişdir. O, hind

xalqının ingilislərin müstəmləkə zülmünə qarşı azadlıq müharibəsinin rəhbəri, Hindistan Milli konqres partiyasının lideri olmuşdur. Onun siyasi konsepsiyasının kökləri dini-əxlaqi postulatlarla gedib çıxır və universal əxlaqi-fəlsəfi doktrinanın sanki bir vəsiləsinə təşkil edir. O, induizmə hər şeydən əvvəl "qeyri-zorakı vasitələrlə" həqiqətin axtarılıb tapılması kimi baxırdı. Həqiqəti Allahla eyniləşdirir, "allahquruculuğu" "axmisa" ("ziyan vurmamaq") prinsipi ilə əsaslandırır. O, "axmisanı" dünya qanunu hesab edirdi. Qandi ümumi seçki hüququ tələb edirdi. O, insanların ürəyində inqilab etmək istəyirdi. Dövlətə nihilist münasibət bəsləyir və belə hesab edirdi ki, onların hamısına istismarçılıq xasdır. Onun fikrincə, dövlət mütləq şərtdir. Ondan çıxış yolunu isə özünü idarə edən kənd respublikalarının - icmaların federasiyasında görürdü. O, "içmə kommunizmi" arzulayırdı. Bu, "maarifçi anarxizm" adlanır.

Qandinin fəlsəfi dünyagörüşü və siyasi baxışları siyasətdə yeni cərəyanın - qandizmin formalaşmasının əsasını qoydu. Siyasəti əxlaq qanunları ilə bir araya qoymağın qeyri-mümkünlüyünə əsaslanan makiavelliçi cərəyanın əksinə olaraq qandizm siyasətlə əxlaqın qarşılıqlı münasibətlərinə yeni yanaşmanı ifadə edir. Qandinin fikrincə, siyasət əxlaq prinsiplərinə əsaslandığında insanın sosial mahiyyətinə daha yaxın olur.

4. Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixindən

Siyasət və siyasi münasibətlər haqqında fikirlər Azərbaycan ərazisində qədim zamanlarda meydana gəlmiş və çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Dünyanın bir çox başqa xalqlarında olduğu kimi, burada da siyasi fikir erkən dövrlərdə mifoloji dünyagörüşünün tərkib hissəsi kimi çıxış etmiş, miflərdə və əsətlərdə, nağıllarda və dastanlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük yazılı abidə "**Avesta**" dır. Bu abidə öz dövrünün (onun e. ə. 5-ci, bəzi mülahizələrə görə isə e. ə. 8-ci əsrlərdə yazıldığı

güman edilir) əxlaqi, sosial, siyasi, dini və s. biliklərinin ensiklopediyasıdır.

"Avesta" **zərdüştlüyün** müqəddəs kitablarının külliyyatıdır. Zərdüştlük dünyanı iki başlıca qüvvənin - **xeyir və şərin** mübarizəsi kimi nəzərdən keçirir. Xeyir və şərin mübarizəsi, doğruluğun, ədalətin tərənnümü Zərdüşt etikasının əsasını təşkil etməklə, məzdə qanunları üçün başlanğıc kimi çıxış edir. Burada ən yüksək əxlaqi prinsip müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaqdır.

"Avesta"da dövlət insanların birgə ünsiyyət forması, bütün cəmiyyətin mühafizəsinin mühüm atributu hesab olunur, dövlət hakimiyyətinin möhkəmliyinin isə vətəndaşlarda mənəvi borcun tərbiyə edilməsi səviyyəsindən asılı olduğu göstərilir. Burada diqqəti cəlb edən daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, Zərdüşt "cəmiyyət" və "dövlət" anlayışlarının eyni mənə daşdığını, dövlətin göylər səltənətinin yerdəki təcəssümü olduğunu bildirir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, dövlət anlayışı burada hər hansı bir xarici nəzarətdən azad, daxili müstəqilliyə, suverenliyə malik, ayrıca götürülən bir ərazi və zərdüştlük dinin öz ardıcılıqları üzərində şəriksiz hökmranlıq imkanı kimi nəzərdən keçirilir.

"Avesta" güclü dövlət hakimiyyətini təbliğ edir. Burada göstərilir ki, dövlətə xeyirxah hökmdar başçılıq etməlidir. Dövlət başçısı eyni zamanda ali dini başçı, xalqın fikirlərini və arzularını istiqamətləndirən ideoloq olmalı, xalq arasında zərdüştlüyü yaymaqla məşğul olmalıdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan filosof **Bəhmənyarın** əsərlərində cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlər şərh olunmuşdur. Feodalların ideoloqu olan filosof hakim ictimai quruluşu təbii hesab edir, onu xeyirxah və gözəl quruluş kimi qiymətləndirirdi. O, istismarçı quruluşu tərifiyləyir və yoxsulluğa dözməyə çağırırdı. Bəhmənyar xüsusi mülkiyyəti müdafiə edir, əsl səadətə çatmaq yolunu təhsildə, mənəvi təkmilləşmədə görürdü.

N.Gəncəvi (1141-1209) feodal cəmiyyətinin əsas bəlasını, nöqsanların başlıca səbəbini ədalətsizliyə, zorakılığa və qarətə

əsaslanan dövlətin xarakterində görürdü. Onun siyasi ideali ilk əvvəllər maarifçi monarx, sonralar isə xalq hakimiyyəti idi. Özünün bütün yaradıcılığı boyu şair ideal siyasi quruluş axtarmış və nəticədə hakimlərin və məhkumların olmadığı, bütün adamların zülmədən və zorakılıqdan azad olduğu xalq hakimiyyəti obrazını yaratmışdır.

Nizaminin utopik fikirləri Azərbaycanda və bütün Şərqdə mütərəqqi ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Marağalı Əhvədi (13-cü əsr-14-cü əsrin əvvəlləri) öz əsərlərində müdrik və elmi hökmdarın başçılıq etdiyi feodal dövlətini arzulayırdı. Hər bir fərdin əxlaqi, mənəvi kamilliyini, bunun vasitəsi ilə də bütün cəmiyyətin təkmilləşməsini o öz idealına çatmaqda yeganə yol hesab edirdi.

Azərbaycan xalqının və ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqi siyasi fikrinin ən görkəmli nümayəndəsi **Xacə Nəsirəddin Tusi** (1201-1274) olmuşdur. Onun astronomiya, riyaziyyat və s. kimi dəqiq elmlərlə yanaşı, fəlsəfə, məntiq, etika və estetikaya dair yazdığı əsərləri dünya elminə qiymətli töhfədir. Şərqi Fərabə, İbn Sina, Biruni, Qərbi Platon, Aristotel və b. kimi korifeylərinin təlimlərinə əsaslanaraq, Tusi artıq 13-cü əsrdə insanlığı indinin özündə də düşündürən bir çox məsələlərə çox düzgün və sərrast cavab vermişdir. O, "dövlət" və "qanun" kimi anlayışları işləyib hazırlamış, dövlət və cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət, din və siyasət, dövlət və iqtisadiyyat, hüquq və əxlaq, sosial ədalət, dövlətlərarası münasibətlər, müharibə və sülh, dövlət aparatı, hökmdarın yeri və rolu, hökmdar və onun köməkçiləri, məmurları və s. məsələləri nəzərdən keçirmişdir. Tusi xalqımızın siyasi fikir tarixinə mütərəqqi və humanist bir mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur.

Tusinin siyasi görüşlərində "dövlət" anlayışı mühüm yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, o, görkəmli dövlətşünas, dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur.

Tusinin fikrincə, dövlət insanların birliyi, cəmiyyətin təbii vəziyyətidir. O belə hesab edirdi ki, insanlar öz mənafeləri əsasında könüllü surətdə birləşmək arzusunda olduqları zaman dövlət əmələ

gəlir. Həm də dövlət insanların tələbatını ödəmək məqsədilə yaranır və onlara xidmət edir.

Tusi "dövlət" və "cəmiyyət" anlayışlarını təqribən eyni mənada işlədir, dövlət-cəmiyyətin strukturunu təsvir edir. Onun mühüm ünsürləri ailə, məhəllə (rayon, yaxud qrup), şəhər icması, böyük xalqlar icması və ümumdünya icmasıdır.

Tusi belə hesab edirdi ki, insanların həyatı dövlətdən kənarda mümkün deyildir. İnsan dövlətin yardımına, dövlət isə insanın aktiv fəaliyyətinə ehtiyac hiss edir. Bu mənada, Tusinin təlimində dövlət və insan bir-birinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Böyük mütəfəkkir yazırdı: "Dünya əhlinin ictimai quruluşu bir sistem təşkil etdiyindən, kim sistemdən kənara çıxıb tək yaşamaq, inzivayə çəkilmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab, əziyyət və məhrumiyyətlər cəngində məhv olar".

Tusinin fikrincə, dövlət ancaq ədalət əsasında yaşaya bilər. Ədalətin şərtləri isə dövləti təşkil edən dörd "sinif": "qələm əhli" (ziyalılar), "qılınç əhli" (hərbçilər), "müamilə əhli" (tacirlər, sövdəgərlər, sənətkarlar, vergiyığanlar) və "ziraət əhli" (əkinçilər, biçinçilər, bağbanlar, maldarlıqla məşğul olanlar) arasında uyğunluğun yaradılmasıdır. İnsan sağlamlığı dörd ünsür arasında tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinfin qarşılıqlı müvafiqliyində olar", ədalət insanların ləyaqətinə və istedadına görə vəzifəyə təyin edilməsi, hərənin öz payına düşəninə ona verilməsindən ibarətdir. Öz fikrini davam etdirərək o yazır ki, "bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi əmələ gəlir".

Dövlətin idarə olunmasında hökmdarın şəxsiyyətinə böyük qiymət verən Tusi göstərir ki, ölkə sahibi olmaq istəyənin yeddi xisləti olmalıdır: atalıq, alicənablıq, mətinlik, tam əzm, səbirli olmaq, var-dövlət, sadıq və əməlisaleh köməkçilər. "Həqiqətdə hökmdarlıq o adama yaraşar ki, dünya xəstələndikdə onu müalicə edə bilsin, sağlam olduqda səhhətini qoruya bilsin, çünki hökmdar dünyanın

həkimləri yerində olar. Xəstəlik isə iki şeydən törəyir: biri ölkədə qəddar şahlıq olanda, digəri ölkə özbaşına buraxılında".

A.A.Bakıxanov (1794-1847) etika ("Təhzi-bi-əxlaq"), "(Kitabi-nəsihət)", tarix ("Gülüstan-i-İrəm") və s. elm sahələrində tanınmış mütəfəkkir olmuşdur.

Onun fikrincə, cəmiyyət adamların öz tələbatını ödəmək üçün lazım olan birgə yaşayışıdır. O yazırdı ki, ehtiyacdən irəli gələn bu əlaqə məişət tərzini adlanır. O, xüsusi mülkiyyətin zəruri olduğunu göstərir, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə təbii hal kimi qiymətləndirirdi.

Bakıxanov ictimai hadisələri özünün işləyib hazırladığı etika normaları baxımından qiymətləndirirdi. O belə hesab edirdi ki, insani şəri cəzalandırmaq lazımdır.

Bakıxanov mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin, maarifçi, deməli, onun fikrincə, ədalətli monarx hakimiyyətinin tərəfdarı idi. O, xalqı müdafiə etməli və onun qayğısına qalmalı olan monarxın zəkasına böyük ümid bəsləyirdi.

Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixində görkəmli yerlərindən birini böyük alim, filosof, tarixçi, şərqşünas, hüquqşünas kimi tanınmış **Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy** (1802-1870) tutur.

Onun fikrincə, "dünyada, o cümlədən siyasi həyatda hər şey təbii, sarsılmaz qanunlar əsasında inkişaf edir". O, bu müddəasını ictimai inkişaf tarixinə tətbiq edərək, Romanın və Babilistanın təmsalində sübut edir ki, ictimai həyat fasiləsiz inkişaf edir. O, Roma imperiyasının süqutuna bu baxımdan yanaşır. O yazırdı ki, Romanın zəifləyib əldən düşmüş qüvvələrinə üstün gələn barbar tayfaları özlərinin azsaylı olmaları və inkişaf səviyyəsi üzündən Roma xalqını özünə tabe etmədi, onunla qovuşaraq yeni mədəniyyətin əsasını qoydu. "Roma ruhu Böyük Krallara, Napoleonlara çevrilmişdir, onun izləri və əlamətləri Qərbi Avropanın bütün təsisatlarından görünür", - deyərək yazırdı. Onun inamına görə, Roma imperiyası iqtisadi ziddiyyətlərin və bununla əlaqədar olan sosial ziddiyyətlərin təsiri altında deyil, müxtəlif siyasi qüvvələr arasındakı didişmələrin, həmçinin mədəniyyətlərin pozulması nəticəsində süqut etmişdir.

M.Kazım bəy Bizans imperiyasının və İranın süqutunu da həmin səbəblərdə görürdü. O yazırdı: "Bizans Asiyada öz hökmdarlığını nəinki böyük çətinliklə saxlaya bilirdi (hələ onun yayılması və möhkəmlənməsi bir yana qalsın), həm də öz doğma ərazisində partiyaların gah anarxiya, gah da müstəbidlikdə təzahür edən, hər cür tarixi mənadan məhrum, siyasi əhəmiyyətini itirib, ayrı-ayrı şəxslərin və ictimai dərnəklərin ehtiraslarının miskin oyununa çevrilən daxili mübarizəsində zəifliyini açıq büruzə verirdi".

M.Kazım bəy öz siyasi görüşlərində müstəbidliyin düşməni kimi çıxış edir. Onun fikrincə, müstəbidlik xalqın əsarət altına alınması, onun mədəni inkişafının dayandırılması deməkdir.

"Şamil və müridizm" əsərində böyük mütəfəkkir dağlıların çarizmə qarşı mübarizəsinin xarakterini düzgün qiymətləndirir və onu çar hökumətinin müstəmləkə siyasətinə cavab hesab edirdi.

O, "Bab və babilər" adlı əsərində babilər hərəkatının siyasi xarakterini düzgün qiymətləndirərək yazırdı: "Bu mübarizədə azadlığa cəhd edən adamların enerjisi və fədakarlığı nəzərə çarpır. Bütün bunlar ruhani hakimiyyəti əleyhinə narazılıqda ifadə olunmuşdur".

19-cu əsr Azərbaycan demokratik siyasi fikrinin ən böyük nümayəndələrindən biri **M.F.Axundovdur** (1812-1878). Azərbaycanda inqilabçı demokratik siyasi fikir onun yaradıcılığında özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdır.

Axundovun siyasi təlimi öz dərinliyinə, çoxcəhətliliyinə və demokratikliyinə görə onun sələflərinin ideya və görüşlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. O, feodalizmi zorakı yolla devirmək ideyasını irəli sürmüş, xalqı inqilab etməyə çağırmış, xalq hakimiyyəti ideyaları ilə çıxış etmişdir.

Öz yaradıcılığının ilk dövründə "Aldanmış kəvakib" (1857-ci il) əsərini yazmış Axundov burada istibdadın tənqidi, feodal cəmiyyətinin islahat yolu ilə dəyişdirilməsinə çağırışla, maarifçi monarxiyanın təbliği ilə çıxış etmişdir.

1863-1865-ci illərdə Axundov "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç

məktubu və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab" adlı fəlsəfi-siyasi traktatını yazır. Burada, o öz fəlsəfi, ateist, sosial-siyasi və hüquqi görüşlərini geniş şərh etmiş, bir sıra sosial problemlərə öz münasibətini bildirmiş, öz siyasi idealını, cəmiyyətin dəyişdirilməsi profamını ifadə etmişdir. Əsərdə mövcud quruluşa qarşı inqilabi mübarizə yolu açıq etiraf olunmuş, istibdadın zorakılıq yolu ilə devrilməsinə çağırış aydınlıqla səslənmişdir.

60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində yazdığı "Yek kəlmə haqqında", "Həkim-i ingilis Yuma cavab", "Con Stüart Mill azadlıq haqqında", "Babilik əqidələri", "İnsan tələbatları haqqında" və s. əsərlərində Axundov ictimai hadisələrin qiymətləndirilməsində, sosial-siyasi problemlərin həllində inqilabçı demokrat kimi çıxış edərək, yeni, ədalətli cəmiyyətin yaradılmasının inqilabi-demokratik proqramını təklif edir, xalq hakimiyyəti yaradılmasına çağırırdı.

Axundov sosial tərəqqi məsələlərinə xeyli diqqət yetirərək, onu insan cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan təbii, qanunauyğun proses hesab edirdi. Onun fikrincə, tərəqqi cəmiyyətin elə vəziyyətidir ki, "xalq hər xüsusda - ülumda və sənayedə və əqayiddə anən-fəanən talibi-tərəqqi olub cəhəldən və bərbəriyyətdən nəcat tapmağa sail olalar". Tərəqqi daimi və həm də irəliyə doğru inkişaf demək olub, son nəticədə sənayedə, elmdə, mədəniyyətdə əsaslı irəliləyişlərlə səciyyələnən daha yüksək pillə - sivilizasiyaya gətirib çıxarmalıdır. O yazırdı ki, "sivilizasiyon ki, ibarətdir haləti-cahiliyyətdən və bərbəriyyətdən qurtarıb ümuri-məişətdə mərifəti-lazimə hasil edib ülumda və sənayedə və təhzibi əxlaqda bəqədri-imkan dərəcəyi kəmalə çatmaqdan və adabi-təməddündə məharət yetirməkdir." Buradan çıxış edən Axundov ictimai inkişafın mərhələli olması fikrinə gəlir və onun köklərini açmağa cəhd edir.

Dövlət, onun mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında məsələ Axundovun diqqət mərkəzində olmuşdur. O, dövlət və onun idarə olunması məsələlərini siyasət adlandırdığı xüsusi elm sahəsinə aid edirdi. Onun dövlət formaları haqqındakı fikirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Yaradıcılığının ilkin mərhələsində o, maarifçi monarxiya dövlət

formasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O, güman edirdi ki, ağıllı monarx xalqın mənafeyini, onun rifahını təmin edə bilər, xalqın mənafeyi naminə islahatlar yolu ilə bir sıra sosial dəyişikliklər edə bilər. "Kəmalüddövlə məktubları"nda Axundov İngiltərənin nümunəsində konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq o, islahatlar yolu ilə cəmiyyəti dəyişdirmək ideyasından əl çəkir və xalqı inqilaba çağırır. Axundov monarxın hakimiyyətinin parlamentlə, xalqın qanunvericilik fəaliyyətində iştirak etməsi yolu ilə məhdudlaşdırılmasını, iki palatadan ibarət parlament təşkil olunmasını təklif edir. Bunlardan biri təbəələrdən, digəri isə əyanlardan ibarət olmalı idi. Dövlətin bütün qanunları birinci palatada tərtib olunur, sonra ikinci palatanın müzakirəsinə və nəhayət, imzalanmaq üçün hökmdara verilir. Hökmdarın hakimiyyəti qanunla məhdudlaşdırılmışdır, əslində o, "bu qanuna zidd olan heç nə edə bilməzdi".

Beləliklə, xalqı təmsil edən palata qanunvericilik funksiyasını yerinə yetirir, monarxın yalnız qəbul olunmuş qanunları təsdiq etmək hüququ vardır. Monarx "millətin vəkili" olmalı, "xalqın özünün iştirakı ilə" qəbul olunmuş qanunlara riayət etməli, "əhalinin himayədarı və ölkənin mühafizəçisi" olmalı, onu övladları hesab etməli və onlara qayğı göstərməlidir. Xalq konstitusiyalı monarxiya zamanında xoşbəxt yaşayır, o, savadlıdır, mədənidir. Burada hakimiyyətlə xalq arasında heç bir nifaq, xalq tərəfindən monarxa qarşı heç bir çıxış yoxdur.

70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Axundov xalq hakimiyyətinin tərəfdarı kimi çıxış edir. 1875-ci ildə yazdığı "Yek kəlmə haqqında" adlı məqaləsində o, respublika tərəfdarı olduğunu bildirir. O, belə bir fikir irəli sürür ki, konstitusiyanın yaradıcısı xalq olmalıdır, həm də heç bir monarx olmadan idarə etməlidir.

Öz əsərlərində şəxsiyyət problemlərinə böyük əhəmiyyət verən Axundov şəxsiyyətin azadlığı problemlərinə diqqət yetirir və onun mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Onun fikrincə, azadlıq insanların bərabərliyini nəzərdə tutur, azadlıq onların müstəqilliyi deməkdir. O yazırdı ki, mənəvi və cismani azadlıq əldə etmədən

bərabərlik aqlasığmazdır. O, insanın "təbii hüquqlarının" tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

H.B.Zərdabi (1842-1907) də cəmiyyətin mərhələlər üzrə inkişaf etdiyini qeyd edir və istibdadı onun körpəlik mərhələsi hesab edirdi.

Siniflərin yaranmasının özünəməxsus nəzəriyyəsini yaradan Zərdabi cəmiyyəti yoxsullara və varlılara bölür və yazırdı ki, mülkiyyət və sərvət əməyin nəticəsidir. Keçmişdə bəziləri çox işləmiş, varlı, qüvvətli olmuşlar, başqaları isə az işləmişlər, ona görə də kasıb və zəif olmuşlar. Beləliklə, ikincilər zəifləmiş, birincilər isə getdikcə daha çox varlanmış və qüvvətlənmişlər. Bu səbəbdən də yoxsullar varlılardan asılı vəziyyətə düşmüşlər. Yoxsulların cahilliyini istəyən varlılar isə onları cəhalətdə və gerilikdə saxlayırlar ki, onların özlərindən asılılığını möhkəmləndirsinlər. Ona görə də ağıllı və ləyaqətli adamların əksəriyyəti öz imkanlarından məhrum olur və heyvan kimi yaşayır. Lakin heyvan həmişə öz ovu uğrunda mübarizə aparır. İnsan isə öz cahilliyi üzündən alın təri ilə özü üçün qazandığını öz əlləri ilə varlıya verir, bununla da onun daha da varlanmasına kömək edir.

Zərdabi öz publisistik məqalələrində dövrünün bir sıra əsaslı siyasi məsələlərinə münasibətini bildirmiş və onların bir çoxu haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

19-cu əsrin sonu - 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi fikrində böyük bir canlanma müşahidə olunur. Məhz bu dövrdə həyat mövqeləri, ideya baxışları, məram və məqsədləri bir-birindən çox vaxt kəskin surətdə fərqlənən görkəmli mütəfəkkirlər yaşayıb-yaratmışlar.

Həmin mütəfəkkirlərdən biri **Məhəmməd Ağa Şaxtaxlı** (1846-1931) olmuşdur. Öz dövrünün çox savadlı şəxsiyyətlərindən biri olan M.Şaxtaxlının məşğul olduğu məsələlərin əhatə dairəsi olduqca geniş idi. Onun publisistik əsərlərində mühüm yer tutan problemlərdən biri sosial tərəqqi olmuşdur. O bu problemə "Müsəlman həyat qabiliyyətinin böhranı" adlı xüsusi bir əsər və "Müsəlmanların avropalaşması" - adlı bir məqalə həsr etmişdir.

Burada "tərəqqi" anlayışı "sivilizasiya", avropalaşma" anlayışlarına tam uyğun gəlir. O yazırdı: "Avropalılar öz həyat tərzindən başqa, özlərinin biliyi, elmi, maarifi, sənayesi ilə, bir sözlə, mədəniyyət, sivilizasiya adlanan nə varsa, onunla müsəlmanlardan üstündürlər". O, avropalaşdırma prosesinə nə isə sarsılmaz bir şey, "sosial qanun" kimi baxırdı.

Şaxtaxtlı əhalinin ümumi kütləsindən "yüksək sinfi", "hakim sinfi" və "aşağı sinfi" ayırırdı. Dövlət formaları məsələsində o, respublika idarə formasına tərəfdar çıxırdı.

Şaxtaxtlının əsərlərində dövlət, hüquq, din, şəriət, beynəlxalq hüquq və i. a. ilə bağlı bir çox məsələlər tədqiq olunmuşdur. Onun fikrincə, qanun həyatdan geri qalmamalı və onu tənzim etməlidir; qanun həyatdan doğur və ona əks təsir göstərir. Şaxtaxtlı demokratik hüquqların tərəfdarı kimi çıxış edir, "həyat və fəaliyyət azadlığını" "insanın yüksək nemətləri" sırasına aid edirdi.

20-ci əsr Azərbaycan inqilabçı demokratlarının bütöv bir nəslini tərbiyə etmiş görkəmli yazıçı və publisist, "Molla Nəsrəddin" jurnalının banisi və redaktoru **C.Məmmədquluzadə** (1866-1932) xalqımızın siyasi fikrinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

1907-ci ildə yazdığı "Cümhuriyyət" məqaləsində C.Məmməd-quluzadə öz dövlət quruluşu idealını şərh etmişdir. O, demokratik respublikanın qızgın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O yazırdı: "Cümhuriyyət üsulu mocibində məmləkətin idarəsi camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir. Dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə padşah adı qoyub, millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın. Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yəni vəkilləridir". Onun fikrincə, belə respublikada ən demokratik seçkilər olacaq, bütün vətəndaşlara eyni hüquqlar veriləcəkdir. Bu respublikada prezident təsisatı vardır. Prezident dövlətin ya bütün millət tərəfindən, ya da ölkənin ali qanunvericilik orqanı tərəfindən seçilən başçısıdır. Gündəlik işində ona prezident müavinləri kömək edirlər.

N.Nərimanov (1870-1925) öz yaradıcılığının ilkin dövrlərində

maarifçi kimi çıxış etmiş, sonralar isə inqilabi demokrat və marksist kimi fəaliyyət göstərmişdir.

N.Nərimanov aşağıdakı dövlət formalarını bir-birindən ayırırdı: despotiya, maarifçi monarxiya, konstitusiyalı monarxiya, demokratik respublika. O, despotizmi, şərq istibdad üsul-idarəsini kəskin tənqid edirdi. Buradan çıxış edərək, o, gənclik illərində maarifçi monarxiyanı ("Nadir şah") təbliğ edirdi.

1906-cı ildən etibarən N.Nərimanov demokratik respublika tərəfdarı kimi çıxış edir və yazırdı ki, burada dövlət başçısı ümumi seçki yolu ilə seçilir. "Belə bir səltənətdə azadlıq artacaq olar, tərəqqi, millət və dövlət qabağa gedər".

O yazırdı ki, dövlət və hüquq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və eyni səbəblər-xüsusi mülkiyyətin yaranması və cəmiyyətin antaqonist siniflərə bölünməsi nəticəsində meydana gələn ictimai hadisələrdir. Hüquq hökmran siniflərin iradəsini ifadə edir və istismarçı, cəmiyyətlərdə zəhmətkeşlərin mənafeyinə zidd çıxır.

20-ci əsr Azərbaycan siyasi fikrində **M.Ə.Rəsulzadə** (1884-1955) mühüm yer tutur. Onun siyasi görüşlərində müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası, hürriyyət və azadlıq məsələləri araşdırılmışdır. Rəsulzadə hürriyyətin beş əsas formasını göstərirdi: söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, vicdan azadlığı, malın, canın mühafizə olunması. O, hürriyyətin xalq qüvvəsi olduğunu, onun mərkəziyyətə qarşı çevrildiyini göstərərək yazırdı ki, "bir qüvvə insanları bir arada toplayıb bir mərkəzə tabe tutaraq, fərdi cəmiyyətə məhkum edən bir istibdad mərkəziyyət, digər şəkildə - cəmiyyətçilik, kollektivizm adını alır. Digər qüvvə də hürriyyətdir".

Rəsulzadə dövlətin demokratik quruluşuna, şəxsiyyətə, vətəndaş hüquqlarına yüksək qiymət verərək yazmışdır: "Azərbaycan cumhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdur. Kişi-qadın, müsəlman-xristian, türk-türk olmayan, cins-milliyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar-işçi, torpaq sahibi-muzdur, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər". Onun fikrincə, dövlət

quruculuğu hüquqi əsaslarla aparılmalı, hüquqi dövlətin əsas təsisatları yaradılmalıdır.

Azərbaycanın ictimai - siyasi fikir tarixində **Əlimərdan bəy Topçubaşovun** (1862-1934) özünəməxsus böyük rolu olmuşdur.

Ə.Topçubaşov Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin sədri, Rusiya imperiyası dövründə seçilən Rusiya Dumasının deputatı olmuş, Rusiya Müsəlmanları İttifaqının yaradılmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Bir neçə dəfə keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayına sədrlik etmişdir.

Ə.Topçubaşovun siyasi baxışlarında müəyyən dövrlər Qafqaz konfederasiyası ideyası mühüm yer tutmuşdur. O, I dünya müharibəsi ərəfəsində bu ideyanı Rusiya imperiyasının Qafqaz xalqları arasında düşmənçilik toxumu səpmək cəhdlərinə qarşı ən səmərəli vasitə hesab edirdi. Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra 1917-ci il noyabr ayının 14-də Tiflisdə Zaqafqaziya komissarlığının və 1919-cu ilin fevral ayının 10-da Zaqafqaziya Seyminin yaradılması müəyyən mənada Ə.Topçubaşovun təbliğ etdiyi ideyanın həyata keçirilməsi sahəsində atılan addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Sonrakı dövrlərdə Ə.Topçubaşovun siyasi fəaliyyətində əsas diqqət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dünya birliyi tərəfindən tanınmasına nail olmağa yönəldilir. Paris Sülh Konfransı ərəfəsində o deyirdi: "Biz istərdik ki, hamı, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai -siyasi həyata qadir olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verməyimizi yaxşı başa düşsün".

Azərbaycanda müstəqillik və milli - dövlətçilik ideyalarının işlənib hazırlanmasında **Əli bəy Hüseynzadə** (1864-1940) və **Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlu)** (1869-1939) xidmətləri də böyük və əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycanda milli mətbuatın inkişafına xüsusi töhfə verən Ə.Hüseynzadə azadlıq ideyalarına böyük önəm verirdi. "Hüriyyət ... o nə qüdrətdir ki, zehnləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənaəviyyatını sövq edir" məşhur kəlamı ona məxsusdur.

Əhməd bəy Ağayev milli özünüdərkini ideya əsaslarının işlənib hazırlanmasına həsr edilmiş bir sıra əsərlərin müəllifidir. Onun

ictimai - siyasi fikirlərində cəmiyyətin müasirləşməsi, bu prosesdə milli - mənəvi amilin, o cümlədən islam dini amilinin rolu geniş işıqlandırılmışdır. Ə. Ağayevin ictimai - siyasi baxışları əsasən onun "Üç mədəniyyət" əsərində şərh edilmişdir. "Mədəniyyət demək - həyat tərzidir" postulatından çıxış edən mütəfəkkir milli mənsubiyyəti qoruyub saxlamaqla müasirləşmək, daha dəqiq ifadə etsək, qərbləşmək ideyasına üstünlük verirdi.

3-cü FƏSİL

SİYASƏT

1. Cəmiyyətin siyasi həyatı

Bəllidir ki, anlayışların məzmununun açılması, öz-özlüyündə, heç bir ciddi elmin əsas məqsədi ola bilməz. Bununla belə, hər bir elmdə elə kateqoriyalar vardır ki, onlar həmin elmin tədqiqat obyektini öyrənmək üçün özünəməxsus "açar" rolunu oynayır. Politologiya elmində belə bir kateqoriya **siyasətdir**.

Siyasət bəşər mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Onun vəzifəsi ictimai inkişafı lazımı istiqamətə yönəltməkdir.

İnsan sosial varlıq kimi mövcud olduğu andan onun həyatı daim siyasi həyat olmuşdur. Hətta ilk baxışda siyasətlə heç bir əlaqəsi olmayan ibtidai qəbilənin özündə də bu və ya başqa səviyyədə siyasət mövcud olmuşdur. Müasir həyatımıza gəldikdə isə, o, tamamilə siyasət pərdəsinə bürünmüşdür. Belə ki, hazırda mədəni dünyada siyasətdən kənarda duran adam, demək olar yoxdur. Hətta özünü siyasətdən kənar hesab edən şəxslər də siyasi hakimiyyətin qərarlarına hörmət və əməl etməyə borcludurlar. Bu mənada, siyasət insan üçün zərurət və eyni zamanda tələbat kimi çıxış edir.

Siyasət sosial həyatın daim nəzərə alınması lazım gələn mühüm ölçülərindən biridir. İnsanların kollektiv həyatı üzərində onun gözəgörünməz möhürü həmişə hiss olunur. Sosial həyata siyasətin həlledici təsirini lap erkən vaxtlardan hiss edən insanlar onun müəmmalı dünyasına vaqif olmağa cəhd etmişdilər. Siyasi gerçəkliyi anlamaq tələbatı siyasət haqqında çoxsaylı əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuş, lakin buna baxmayaraq, hər dəfə bu mövzuda yeni əsər yazılarkən müəllif belə bir sualın qarşısında qalmalı

olmuşdur: "Siyasətin mahiyyətini açıqlamaq üçün nədən başlamaq lazımdır?"

Cəmiyyət həyatı insanlar arasında ictimai əlaqələrin bütün təzahürlərini birləşdirir. Zəruri fəaliyyəti həyata keçirən insanlar, bununla da öz ictimai əlaqələrini daim istehsal və təkrar istehsal etmiş olurlar. Nəticədə onların ictimai həyatı yaranır. Onun ayrı-ayrı sferaları ictimai əlaqələrin bu və ya başqa növünə uyğun gəlir. Bu əlaqələrin xarakterindən, onların formalaşması xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, ictimai həyatın müxtəlif növləri, yaxud formaları yaranır. Belə ki, məsələn, insanlar arasındakı iqtisadi əlaqələr ictimai həyatın iqtisadi formasını, siyasi əlaqələr isə, öz növbəsində, onun siyasi formasını yaradır. Həmin əlaqələrin dinamikası isə cəmiyyətin, müvafiq olaraq, iqtisadi və siyasi həyatını təşkil edir. Deməli, nəticə etibarilə, cəmiyyətin siyasi həyatı insanlar arasındakı siyasi əlaqələrin istehsalı və təkrar istehsalı prosesidir.

İctimai həyatın mənbəyi mənafe ilə şərtlənmiş fəaliyyətdir. Buradan aydındır ki, siyasi əlaqələrin spesifikliyi məhz siyasi fəaliyyətlə bağlıdır.

Siyasi əlaqələr müxtəlif səviyyələrdə təzahür edirlər. Onların nisbətən sadə forması **siyasi münasibətlərdir**. Sonuncular siyasi fəaliyyət prosesində subyektlərin bir-birinə münasibətdə vəziyyətini əks etdirir. Mənafelərin bir-birinə uyğun gəlməsi, yaxud gəlməməsindən asılı olaraq, insanların bir-birinə münasibəti müxtəlif olur, yəni onlar müxtəlif mövqelər tutur. Buna uyğun olaraq, insanlar arasında yaranan münasibətləri siyasi əməkdaşlıq və ya siyasi rəqabət münasibətlərinə ayırmaq olur. Başqa sözlə desək, siyasi münasibətlər insanların siyasi mənafeələrinin uyğun gəlməsi, yaxud gəlməməsinə əsasən yaranan, siyasi əməkdaşlıqda, yaxud siyasi rəqabətdə təzahür edən siyasi əlaqələr formasıdır. Siyasi münasibətlər sferası bütün siyasi fəaliyyət obyektlərinin məcmusudur, başqa sözlə desək, cəmiyyətin siyasi həyatı məhz bu münasibətlərdə üzə çıxır. Həmin münasibətlərin xüsusi rolu bunda ifadə olunur ki, onlar böyük insan qruplarının kütləvi hakimiyyətə görə münasibətlərini ifadə edirlər.

İnsanların siyasi əlaqələrinin ikinci əsas forması **siyasi**

ittifaqlardır (birliklərdir). Onlar siyasi həyatın mürəkkəb forması olub, cəmiyyətdə obyektiv təşəkkül tapan sosial birliklərin mövcudluğu ilə şərtlənilir. Sabit xarakter daşıyan bu birliklər öz üzvləri üçün vahid siyasi mənafeələr formalaşdıran əsas kimi çıxış edirlər. Bu isə öz növbəsində, müvafiq siyasi ittifaqların yaranmasına gətirib çıxarır.

Siyasi ittifaqların keyfiyyət fərqlərini əsas kimi götürsək, onda onların iki əsas formasını ayırmaq olar: birincisi, müəyyən ərazidə yaşayan, eyni təsərrüfat və etnik həyatı olan insanların birliyi əsasında təşəkkül tapan siyasi ittifaqlar. Bu cür ərazi birliyinə misal olaraq dövləti göstərmək olar. İkincisi, artıq həmin ərazi daxilində təşəkkül tapmış sosial birliklər əsasında yaranan, bu və ya başqa ümumi əlamətləri olan siyasi ittifaqlar. Siyasi partiyalar məhz bu cür siyasi birliklərdir.

Hər iki birlik formasına daxil olan insanların fəaliyyəti və onların daxilindəki münasibətlərin müəyyən qaydada təşkil olunması onları siyasi təşkilat adlandırmağa əsas verir.

İnsanları siyasi mənafeələrə görə ayıran müxtəlif siyasi birliklər məcmu halında **cəmiyyətin siyasi strukturunu** əmələ gətirir. Öz daxili təşkilati xüsusiyyətləri baxımından burada hər birliyin öz yeri vardır.

Nəhayət, insanlar arasındakı siyasi əlaqələrin ən mürəkkəb forması **cəmiyyətin siyasi sistemidir**. Cəmiyyətdə təşəkkül tapmış siyasi struktur siyasi sistemin formalaşmasının müqəddəm şərti kimi çıxış edir.

2. Siyasət anlayışı

Göründüyü kimi, siyasət bir-biri ilə çox qarşılıqlı-səbəbiyyət əlaqəsində olan müxtəlif hadisələrdən və proseslərdən ibarətdir. Bununla belə, siyasətin mahiyyətinin aydınlaşdırılması bununla başa çatmır. O, daha irəli getməyi və mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olan siyasəti hərtərəfli səciyyələndirməyi tələb edir.

Qeyd etdik ki, çox qədimdən siyasət fenomeni ayrı-ayrı

mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuş, onların hər biri onu müxtəlif cür anlamış və təhlil etmişdir.

Platonun anlamında siyasət çar sənəti olub, insanları idarə etmək bacarığı və biliyi tələb edir. Bu cür keyfiyyətləri olan hökmdarın, onun fikrincə, qanun əsasında, yaxud onsuz idarə etməsinin artıq heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

"Nikomaxın etikası" əsərində elmlərin təsnifatını verən Aristotel bu zaman siyasətə aparıcı yer ayırır. O yazır ki, siyasətin məqsədi və funksiyası insan birgəyaşayışını idarə etmək vasitəsi ilə ümumi rifahı ayrı-ayrı adamların rifahı ilə əlaqələndirməkdir. Onun fikrincə, bütün qalan elmlər yalnız bu harmoniyaya nail olmaq vasitələri ilə əlaqədardırlar.

Aristotel bir elm kimi siyasəti etika ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, siyasətin elmi yolla qavranılması mənəviyyat (fəzilətlər) haqqında təsəvvürləri və etikanı (adətləri) bilməyi nəzərdə tutur. O, etikanı siyasətin əsası, ona giriş adlandırırdı.

Siyasi fikir tarixində ilk dəfə Makiavelli siyasəti insan fəaliyyətinin müstəqil, muxtar sferası kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, burada "təbii səbəblər" və "faydalı qaydalar" mövcuddur; onlar hadisələrin gedişini "qabaqcadan görmək və lazımi qərarlar qəbul etmək üçün "öz imkanlarını nəzərə" almağa şərait yaradırlar.

Makiavelli belə hesab edirdi ki, siyasətin ali məqsədi və əsas problemi zamanın xarakterinə və qərar qəbul olunan məqamda spesifik şəraitə uyğun gələn hərəkət obrazını tapmaqdan ibarətdir. Buradan çıxış edərək, o yazırdı ki, "siyasət ümumi sərəncamların sadəcə olaraq mənimsənilməsi ilə başa çatmır. Burada mücərrəd danışmaq olmaz, çünki şəraitdən asılı olaraq hər şey dəyişir".

Beləliklə, Makiavelli siyasəti empirik elm kimi əsaslandırmışdır. Onun təlimi öz dövrünü xeyli qabaqlamış və siyasət haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

F.Nitsşe dövləti, hüququ, qanunvericiliyi və siyasəti mədəniyyətin xidmət alətləri və vasitələri hesab edir, mədəniyyətin özünü isə kosmik miqyasda güc və iradənin mübarizəsinin təzahürü kimi nəzərdən keçirirdi.

Müasir Qərb politologiyasında siyasət haqqındakı fikirləri bir neçə əsas qrupa bölmək olar. Fransız politoloqu M.Düverje yazır ki, siyasi elm siyasətin bir- birinə tam əks olan iki izahı arasında tərəddüd edir. Bunlardan birinə görə, siyasət münafişədir, mübarizədir, Burada hakimiyyətdə olanlar cəmiyyət üzərində nəzarət etməyi və sərvətlərə sahib olmaq hüququnu təmin edirlər. Digər baxışa görə isə siyasət idarəçiliyi, qayda-qanunu və ədaləti həyata keçirmək cəhdi deməkdir. Birinci halda çoxluğun hesabına azlığın imtiyazlarının saxlanılması, ikinci halda isə bütün vətəndaşların cəmiyyətdə integrasiyası nəzərdə tutulur.

M.Düverje özü siyasəti fərdlər və qruplar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi başa düşür. Onun fikrincə, siyasət "ölkənin ictimai işlərinin idarə olunmasına aid olan və hakimiyyətin yaradılmasını, onun fəaliyyəti üzərində nəzarəti, onu həyata keçirən şəxslərin dəyişdirilməsi imkanlarını müəyyən edən hərəkətlərin və təsisatların məcmusudur".

Onun həmyerlisi Filipp Bro siyasəti üç cəhətdən nəzərdən keçirir: 1) əsasında qərarların qəbul edildiyi xətt, vəzifələrin yerinə yetirilməsi və formalaşdırılması üzrə tədbirlər kimi; 2) ayrı-ayrı şəxslərin və siyasi qurumların siyasi hakimiyyəti ələ almaq uğrunda mübarizə apardıkları konkret sfera kimi; 3) cəmiyyətdə insanları idarə etmək sənəti kimi.

M.Veberin fikrincə, siyasət anlayışı müəyyən mənada "müstəqil rəhbərlik üzrə bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir. Bankların valyuta siyasəti, imperiya bankının diskont siyasəti, tətillər zamanı həmkarlar ittifaqlarının siyasəti haqqında danışıqlar; şəhər, yaxud kənd icmasının məktəb siyasəti, şirkətə rəhbərlik edən idarə, nəhayət, öz ərini idarə etməyə çalışan qadının siyasəti haqqında danışmaq olar".

Buradan çıxış edən bir sıra müəlliflər siyasəti sosial fəallığın bütün formaları ilə eyniləşdirirlər. Məs. Q.Şubert yazır ki, "siyasi davranış mədəniyyətdən qədimdir. Onun fikrincə, siyasətin meydana gəlməsini müqayisəli psixologiya, təkamül, təlim, antropologiya və etologiya metodları ilə tədqiq etmək olar. Həmin mövqedə dayanan

B.Latur və S.Ştrum "sosial və siyasi deyilən şeylər arasında eyniliyin olmasından" bəhs edirlər.

Siyasətin izah edilməsində geniş yayılmış ənənələrdən biri onun dövlət hakimiyyəti ilə əlaqələndirilməsidir. Onun tərəfdarlarının fikrincə, siyasət dövlət-hakimiyyət adlandırılan xüsusi bir sfera əmələ gətirir və onda| reallaşır. Siyasətin iqtisadiyyata, mədəniyyətə və i. a. təsiri müxtəlif belə sferaların qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirilir.

Lakin dövlətin siyasətin mərkəzi kateqoriyası elan edilməsi onun sosioloji anlamına uyğun gəlmir və müəyyən təshihlər etməyi tələb edir. Belə ki, sosioloji baxışa görə təkcə dövlət deyil, kollektiv ictimai subyektlər - xalqlar, siniflər, böyük kollektivlər və ictimai hərəkətlər da onun subyektləridir.

Bundan əlavə, siyasəti ancaq dövlət orqanları işləyib hazırlamırlar, öz növbəsində, dövlət orqanları da ancaq siyasətin işləyib hazırlanması ilə məşğul olurlar. Nəhayət, bu halda qeyri-dövlət vəziyyətində, tutaq ki, siyasi ictimai əsasın birləşdiyi qədim yunan polisində "siyasi" haqqında məsələ aydınlaşdırılmamış qalır.

Daha bir qisim müəllif siyasəti sosial fəaliyyətin bir növü kimi nəzərdən keçirir. İngilis alimləri C.Panton və P.Gill yazırlar ki, siyasət "xüsusilə defisit ehtiyatların bölgüsünə... aid olan ictimai işlərin aydınlaşdırılması və qaydaya salınması üsuludur. Bu o deməkdir ki, siyasət hər şeydən əvvəl insanların müxtəlif sferalarda müxtəlif cür ifadə olunan və zaman keçdikcə daim dəyişən sosial və maddi qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən ictimai fəaliyyətdir.

Buradan aydın olur ki, siyasət ictimai həyatın xüsusi sahəsi deyildir (bu isə təbii ki, ayrıca dövlət-hakimiyyət sferasının olmasını inkar etmir). Ehtiyatların və sərvətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı konfliktlərin həlli və nizama salınması üzrə məqsədyönlü kollektiv fəaliyyətin olduğu hər yerdə siyasət mövcuddur. Sosial gerçəkliyin hansı sahəsində siyasət yoxdursa, deməli, orada ya konflikt yoxdur (bu isə az təsadüf olunur), ya da ora əsl şüurlu insan fəaliyyətinin predmetinə çevrilməmişdir. Bunlar elə sahələrdir ki, onlarda münasibətlər kortəbii yolla yaranır və buna görə də onlar "təbii" halda olurlar. Bununla əlaqədar olaraq müəyyən alimlər siyasəti məhz

siyasi fəaliyyətlə, daha dəqiq desək, rəhbər mərkəzlərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bu, hakimiyyətdən istifadə etməklə, ictimai məqsədlərin və onların reallaşdırılması üsullarının seçilməsini nəzərdə tutur. Həmin prosesin praktik nəticəsi isə siyasi qərarların qəbul edilməsidir. Bu mənada, siyasi fəaliyyət siyasi mənası və siyasi funksiyaları olan rəşional fəaliyyətdir.

Siyasətin mahiyyətinin müəyyən edilməsində daha geniş yayılmış üsullardan biri onun hakimiyyət vasitəsilə izah edilməsidir. Belə ki, politologiyada belə bir fikir yayılmışdır ki, siyasət sosial qrupların əsas etibarilə hakimiyyət vasitəsilə öz mənafeyini müdafiə etmək və onu "təmin etmək üzrə fəaliyyətinin üsulları və istiqamətlərinin məcmusudur." **Müasir politologiyaanın klassiklərindən** olan H.Lassuell və A.Kaplanın fikrincə, siyasət hakimiyyətin formalaşdırılması və bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Veber siyasəti dövlət daxilindəki qruplar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsinə təsir göstərmək kimi başa düşürdü.

Təbii ki, hər bir siyasətin məqsədi hakimiyyəti əldə etmək, saxlamaq və onu möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bu mənada, hakimiyyət siyasətin həm məqsədi və həm də vasitəsidir. Belə ki, sosial subyektlər siyasətdə öz tələbatını və mənafeyini müxtəlif vasitələrlə təmin edə bilər. Burada isə ən mühüm rol, şübhəsiz, hakimiyyətə məxsusdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, siyasətin hakimiyyət vasitəsilə müəyyən edilməsində müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır. Belə ki, bu zaman proses və onun nəticəsi diqqət mərkəzində olsa da, həmin prosesin subyektləri göstərilir, həm də bu halda bütün təşkilati qruplar - ailə, məscid və s. nəzərə alınmır. Elə hakimiyyət münasibətləri vardır ki (məs, ailədə), onları heç vəchlə siyasi adlandırmaq olmaz.

Siyasətin bir sıra tədqiqatçıları onu mənafe ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, siyasət əslində sosial mənafeələrin sosial qruplar hesabına ödənilməsidir. Onlar belə hesab edirlər ki, insanların qrup tələbatı və bu əsasda meydana çıxan ictimai mənafeələri vardır. Bu mənada, siyasət tələbat və mənafeələrlə müqayisədə funksional

əhəmiyyət kəsb edir, başqa sözlə desək, onları ödəməyə xidmət göstərir.

Siyasəti sənət hesab edənlər də vardır. Onların fikrincə, əgər siyasət doğrudan da fəaliyyətdirsə, deməli, o, makromiqyasda dövləti bacarıqla idarə etmək sənəti, siyasi fəaliyyət sənətidir. Bu halda siyasət müəyyən simvollarla, xüsusilə onu təmsil edən şəxslərlə eyniləşdirilir.

Buradan çıxış etsək, onda belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, guya qarşıya çıxan siyasi problemləri elmi metodların köməyi ilə həll etmək olmaz. Belə ki, hər hansı bir dövlət başçısı da, hansısa bir dahinin, yaxud tədqiqatçının siyasət haqqındakı fikirlərini bilməyə bilər, eynilə də görkəmli bir politoloq təcrübədə tamamilə bacarıqsız bir siyasətçi ola bilər.

Lakin bununla belə siyasəti elmi əsaslardan məhrum etmək olmaz. Xüsusilə siyasi münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi hazırkı şəraitdə rəhbər orqanların səviyyəsində mühüm əhəmiyyətli qərarların qəbul edilməsini ayrıca bir şəxsin işi hesab etmək tamamilə sadələşmə olardı. Bu cür qərarlar əksər hallarda böyük tədqiqatçı kollektivlərinin gərgin əməyinin nəticələrinə əsaslanaraq qəbul edilir. Deməli, siyasət haqqında elmin praktik siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindəki rolu şübhə doğurmamalıdır.

Siyasət haqqında elmlər siyasi qərarların qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsinin mümkün variantlarını və nəticələrini təhlil etmək üçün müqəddəm şərtləri işləyib hazırlayır. Siyasi qərarların nəticələri (məs, iqtisadi nəticələr) və siyasi fəaliyyətin müəyyən əməli problemlərinin həll edilməsi həmin elmlərin tədqiqat sferasına aiddir.

Bəziləri siyasəti sosial, o cümlədən siyasi proseslərin qarşılıqlı təsir sfərası hesab edirlər. Bu, siyasətin nisbətən ümumi tərfi olub, onu sosial birliklər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə münəcər edir. Belə olduqda, siyasət bütün bəşəri münasibətləri əhatə edir. Elita nəzəriyyəsi nümayəndələrinin fikrincə, siyasət bir- birinə əks olan iki "sinfin": hakimiyyətdə olan azlıqla (elita ilə) idarə olunan çoxluq (xalq) arasındakı mübarizə sferasıdır.

Müasir Amerika politologiyasında siyasət hökuməti təşkil edən formal təsisatlara aid insan fəaliyyəti, yaxud onun fəallığı sferası kimi müəyyən edilir.

Xacə Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində siyasət haqqında deyilənlər maraqlıdır. Onun fikrincə, ictimai əməyi təşkil etmək, istehsal prosesində özbaşınalıq və hərc-mərcliyə yol verməmək üçün müəyyən tədbirlər görmək ehtiyacı yaranır ki, bütün bunlar "siyasət" adlanır. O yazırdı: "Hərəsini öz yerində oturtmaq, hərənin öz payını verib başqasının haqqına əl uzatmağa qoymamaq, ictimai əmək prosesində ona tapşırılan işi yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün tədbirlər görmək zərurəti doğur. Bu tədbiri "siyasət" adlandırmışlar."

Öz fikrini davam etdirən Tusi, Aristotelin əsərlərinə əsaslanaraq, siyasətin dörd növünü qeyd edir: ölkə siyasəti; qələbə siyasəti; kəramət siyasəti; camaat siyasəti. Onun fikrincə, ölkə siyasəti bütün yerdə qalan siyasətləri əhali arasında yayar və hər təbəqəni özünə müvafiq siyasətlə idarə edər, beləliklə, onların daxili qabiliyyətinin zahiri işə çevrilməsinə nəzarət yetirər. O, bunu "siyasətlər siyasəti" adlandırır və göstərir ki, siyasət bəzən qərarı işlərə (məsələn, müqavilələr, sazişlər kimi), bəzən isə əqli hökmlərə, məsələn, ölkə, şəhər idarəetməsi kimi məsələlərə aid olur.

Tusi siyasətin həyata keçirilməsini "dərrakə", fəzilət və mərifətdə xüsusi istedadı olan, ülvü bir ilhama malik "şəxslərin adı ilə əlaqələndirir və göstərirdi ki, yalnız onlar şəraitin nə tələb etdiyini müəyyən edə bilər və bununla da "dava-dalaş və ixtilafın" qarşısını ala bilər.

Orta əsrlərin görkəmli dövlət xadimi **Nizamülmülk** siyasətə həsr etdiyi məşhur əsərini "Şahların əxlaqı", yaxud "Siyasətnamə" adlandırır, ona dövləti və ictimai işləri idarə etmək sənəti kimi baxırdı.

Göründüyü kimi, siyasətlə bağlı fikir ayrılıqları tarix boyu davam etsə də, onlar bu və ya başqa səviyyədə dövləti və hakimiyyəti əsas kimi götürmüş, siyasətin mahiyyətini izah edərkən onlara toxunmalı olmuşlar.

Şübhəsiz, siyasət hadisəsinin mərkəzində dövlət durur. O, siyasət ideyasının mərkəzləşdirilmiş təcəssümü, "hakimiyyət"lə birlikdə siyasi nəzəriyyənin əsaslı kateqoriyasıdır.

Siyasi hadisə və proseslər insanların qarşılıqlı siyasi hərəkətləri gedişində meydana çıxır, konkret siyasi strukturlarda onların yeri və rolu ilə şərtlənir. Bu isə öz növbəsində ayrı-ayrı adamların və qrupların siyasətə və hakimiyyətə müxtəlif münasibətlərində üzə çıxır.

Beləliklə, siyasət anlayışı dövlət, hüquq, partiya, seçki sferalarını, qərarların qəbul edilməsi mexanizmini, siyasi prosesi, siyasi münasibətləri, siyasi mədəniyyəti və i. a. birləşdirir. Siyasət anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- müəyyən strukturu və funksional yönümü olan dövlət hakimiyyəti;

- ictimai münasibətlərin xüsusi növü olan siyasi münasibətlər; dövlət hakimiyyətini həyata keçirən, yaxud bu və ya başqa şəkildə onun fəaliyyəti ilə əlaqədar olan müəssisələr, xüsusi sosial təsisatlar sistemi;

- kütlələrin həyat fəaliyyətinin, sosial davranışının müəyyən təzahürləri - hakimiyyət uğrunda mübarizə, ona nəzarət və s.

Siyasətin (siyasi prosesin) tədqiqi bir tərəfdən müəyyən qrupu bu və ya başqa siyasi prosesə təhrik edən mənafeni təhlil etməyi, digər tərəfdən isə siyasi prosesə konkret forma verən ictimai amilləri nəzərdən keçirməyi tələb edir. Bu baxımdan siyasətin komponentləri aşağıdakılardır:

- konkret ictimai quruluşun arzu edilən obrazı (ideal);
- siyasi reallıq;
- siyasi məqsəd və ideala nail olmaq yolları və vasitələri.

Bu sxemə əsasən söyləmək olar ki, siyasi prosesə qədəm qoyan hər bir şəxs öz beynində gələcək ictimai quruluşun obrazını yaradır. Başqa sözlə desək, o məhz beynində hazırladığı obraza nail olmaq arzusu (ümidi) ilə siyasi prosesə qoşulur.

Lakin siyasi proses hər dəfə (yəni hər bir insanın ona qoşulması ilə) yenidən başlanmır. Siyasətə qoşulan insan bu obyektiv surətdə

mövcud olan siyasi reallıq ilə qarşılaşır. Həmin siyasi reallıq tarixən müəyyən dövr ərzində qərarlaşır və fəaliyyət göstərir. Siyasi prosesin iştirakçısı həmin reallıqla hesablaşmalı və ona əsasən öz beynində yaratdığı obrazı və eyni zamanda ona nail olmağın yollarını və vasitələrini dəqiqləşdirməli olur. Bu məqsədlə o, müəyyən partiyalara və hərəkatlara qoşulur, yaxud, fərdi qaydada fəaliyyət göstərir. Kollektiv, yaxud fərdi qaydada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, siyasi prosesin hər bir iştirakçısı bu zaman müəyyən münasibətlərə - siyasi münasibətlərə daxil olur. Siyasi hökmranlıq həmişə ictimai qrup xarakteri daşıyır, yəni siyasət bu və ya başqa sosial qrupa xasdır. Məhz bu qrup daxilində qərarlaşan münasibətlər mikrosəviyyədə onun davranışını müəyyən edir.

Digər ictimai münasibətlərdən fərqli olaraq, siyasi münasibətlər, iqtisadi münasibətlərlə birlikdə, müəyyənəddici rol oynayır. Bu zaman siyasi münasibətlərin spesifikliyi onda üzə çıxır ki, onların təkrar istehsalı və inkişafı maddi və mənəvi münasibətlərin fəaliyyət göstərməsinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Onların fəvqəladə dərəcədə mürəkkəbliyi, dinamizmi və ziddiyyətliliyi, mövcudluq formalarının rəngarəngliyi bu münasibətlərin tədqiq və təhlil edilməsi zamanı fikir müxtəlifliyinin olmasını şərtləndirir.

3. Siyasət: mənafe və dəyərlər

Yuxarıda qeyd etdik ki, siyasi davranışın və siyasi münasibətlərin əsasında mənafe durur.

Ümumi şəkildə mənafe cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupları əmələ gətirən ictimai münasibətlər forması, real əlaqədir. Bu mənada o, obyekt-subyekt münasibəti, obyektiv imkanların subyektiv ifadəsidir. Siyasi mənafeyə gəldikdə isə sosial-siyasi münasibətlər sistemində subyektin vəziyyəti, ictimai sistemin strukturunda onun yeri son nəticədə siyasi mənafenin obyektiv tərəfini müəyyən edir. Sosial subyektin konkret davranışı isə siyasi mənafenin obyektiv təzahür formasıdır. Bu onu göstərir ki, subyekt məhz həmin davranış formasını öz mənafeyinə uyğun, daha optimal hesab edir. Müvafiq

davranış üsulu isə öz növbəsində o zaman siyasi mənafeyə çevrilir ki, o. subyekt üçün mövcud vəziyyətdə ən əlverişli, optimal olsun.

Subyektin öz vəziyyətini dərk etməsi mərhələsi siyasi mənafenin subyektiv tərəfini əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses həm adi şüur səviyyəsində, həm də tarixi planda həyata keçirilir.

Siyasi mənafenin dərk edilməsi fasiləsiz baş verir. Adi şüur səviyyəsində bu proses siyasi biliklərin, qiymətlərin, yönümlərin işlənilib hazırlanması formasında baş verir. Onlar isə öz növbəsində praktik fəaliyyəti, sosial fəallığı, vətəndaşlıq mövqeyini şərtləndirir.

Beləliklə, geniş mənada siyasi mənafe böyük ictimai qrupların öz mənafeyini siyasi hakimiyyət vasitəsi ilə reallaşdırmaq imkanlarını obyektiv surətdə dərk etməsidir. Siyasi hakimiyyətin ələ alınması, möhkəmləndirilməsi, müvafiq təsisatlarda bərkidilməsi, habelə onun təkmilləşdirilməsi siyasi mənafenin birbaşa obyektidir. Siyasi hakimiyyətin təsirinə məruz qalan digər münasibətlər isə onun bilavasitə subyektidir.

Nisbətən dar mənada siyasi mənafe siyasi hakimiyyətdə iştirak etməyin obyektiv imkanlarının sosial subyekt tərəfindən dərk edilməsidir.

Müxtəlif əlamətlərə görə siyasi mənafeləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- mənafeni təmsil edən orqana görə: dövlət, partiya, ictimai təşkilatların və birliklərin mənafeyi;
- siyasi xəttin xarakterinə görə: ultrasol, sol (solçu), sol mərkəz, mərkəz, sağ mərkəz, sağ, ultrasağ;
- siyasi rejimin xarakterinə görə: totalitar, demokratik və s.

Siyasi mənafe zaman etibarilə, adətən sabit xarakter daşıyır, yəni müvafiq qüvvə hakimiyyət başında olan dövrə çoxsaylı sosial birliklərin bir çoxu məhz həmin hakimiyyət münasibətləri formasına üstünlük verir, çünki bu, onların davranışında dəfələrlə təkrar olunur və reallaşır. Bu proses mənafelərin təsisatlandırılması adlanır, yəni bu zaman müvafiq birliyin mənafeyi müəyyən təsisatlarda öz təcəssümünü tapır. Həmin minvalla bu təsisatlar iqtisadi, sosial və

siyasi hüquqları və dəyərləri bu və ya digər sosial subyekt üçün təsbit edir.

Beləliklə, siyasi mənafe beş əsas mərhələdən keçir:

- cəmiyyətlə praktik ilişkilərdə subyektin vəziyyəti;
- bu vəziyyətin subyekt tərəfindən dərk edilməsi səviyyəsi;
- davranış və fəaliyyət motivləri;
- obyektiv aləmdə mənafein təsdiq olunması prosesindən ibarət hərəkətin özü;
- mənafein təsisatlandırılması.

Qeyd etdik ki, siyasi mənafe zaman etibarilə sabit xarakter daşıyır. Lakin bu heç də onun dəyişilə bilməsi imkanını inkar etmir. Belə ki, iqtidarda olan qüvvələrin öz mənafeyini lazımi səviyyədə reallaşdırma bilməməsi cəmiyyətdə yeni siyasi qüvvələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Bunun qarşısının alınması müvafiq cəmiyyətdə hakim olan siyasi dəyərlərə, normalara və prinsiplərə dəqiq əməl olunması yolu ilə mümkündür. Məsələn, xarici siyasət sahəsində çox böyük uğurlar qazanmış C.Buş daxili siyasəti "unutduğuna" və buna görə də amerikalıların pragmatizminə biganə qaldığına görə, respublikaçılar partiyası 1992-ci il noyabr prezident seçkilərində öz yerini demokratlara "güzəştə getməli" oldu. Eyni vəziyyət 2012-ci ildə Fransada yaşandı. Sağçı prezident N. Sarkozini solçuların namizədi əvəz etdi.

Hər bir cəmiyyətdə mütləq siyasi dəyərlər mövcud olur. Bunlar əsas etibarilə aşağıdakılardır: insanın muxtariyyəti və onun ləyaqəti; fərdin və cəmiyyətin rifahı; sosial təşkilat və qayda.

Mütləq siyasi normalar bloku sosial ideali yaradır. O isə öz növbəsində əbədi siyasi dəyərləri meydana gətirir. Onlar daxili və xarici siyasət sahəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı siyasi və əxlaqi qiymətləndirmənin başlıca meyarı kimi çıxış edir. Mütləq dəyərlərin inkar edilməsi tamamilə dövlətə tabe olan bir cəmiyyət idealının (totalitarlığın) yaranmasına gətirib çıxarır.

Sosial ideallar arasındakı ziddiyyət siyasi normalarda öz əksini tapır. Siyasi norma əbədi və keçici, mütləq və nisbi, zəruri və təsadüfi siyasi dəyərlərə nail olmaq qaydasıdır. Siyasi normalar sosial qruplar

və fərdlər tərəfindən hakimiyyət uğrunda mübarizə gedişində və onun həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunur. Onlar sosial sanksiyalar tətbiq etmək hədəsi ilə qorunub saxlanılır.

Siyasi normalar sosial gerçəkliyin üç sferasında mövcuddurlar:

- iqtidarın və təbəələrin normativ mülahizələrində;
- siyasi normaların fəaliyyətini şərtləndirən sosial münasibətlərdə;
- şüurda.

Siyasi normaları siyasi prinsiplərdən fərqləndirmək lazımdır. Əgər siyasi normalar dövlət tərəfindən irəli sürülərsə və sanksiyaların köməyi ilə təmin olunursa, siyasi prinsiplər ümumi strateji məqsədləri ifadə edir. Siyasi normaların hərəkət sferası siyasi prinsiplər tərəfindən müəyyən olunur.

Hər bir cəmiyyətdə siyasi həyatın real hadisələrinə qismən uyğun gələn və uyğun gəlməyən dəyərlər sistemi vardır.

Siyasi dəyərlərin nəzərdən keçirilməsi əxlaqın və siyasətin nisbətini aydınlaşdırmağı tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, siyasi və fəlsəfi fikir tarixində ən mübahisəli məsələlərdən olmuş və müxtəlif fikirlər doğurmuşdur.

Tarixin erkən dövrlərində əxlaq və siyasət eyni bir fəaliyyət və biliklər sisteminə aid edildiyindən onların nisbəti məsələsi çox da diqqəti cəlb etmirdi. İctimai əmək bölgüsünün inkişafı və elmin tərəqqisi gedişində əxlaq və siyasətin bir-birindən ayrılması o səviyyəyə çatdı ki, hətta insan fəaliyyətində əxlaqi qiymətləndirmənin mümkün olduğu və olmadığı sahələrin mövcudluğu haqqında təsəvvürlər getdikcə hakim mövqe tutmağa başladı. Buna uyğun olaraq insanın fərdi davranışı əxlaqi qiymətləndirmə sferası, iqtisadiyyat və siyasət sferaları isə ondan kənar elan edildi. Hətta ictimai fikir tarixində əxlaqın siyasətə tabe etdirilməsi fikrini irəli sürənlər də tapıldı. "Məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır" prinsipinə əsasən hərəkət edənlər bəşəriyyətə qarşı bir çox cinayətlərin baş verməsinə səbəb olmuşlar. Qeyd olunan hərəkət obrazı öz klassik əksini Makiavellinin "Hökmdar" əsərində tapmış və tarixdə "makiavellizm" kimi tanınmışdır. Onun mahiyyəti əxlaqın siyasətə

sözsüz tabe etdirilməsi tələbindən ibarətdir. İmkan daxilində qarşıya qoyulan məqsədlərə əxlaq normalarını pozmadan nail olmağı tövsiyə edən Makiavelli, eyni zamanda, lazım olan halda onlarla hesabləşmağı tələb edirdi.

Bununla belə tarixdə siyasətin özünün əxlaq tabe etdirilməsi tələbi ilə çıxış edənlər də olmuş, onlar siyasəti əxlaq qaydalarına tam uyğun şəkildə həyata keçirməyi məqsədəuyğun hesab etmişlər. Klassik formada bu təlim Hind xalqının böyük oğlu M.Qandinin etikasında öz əksini tapmışdır.

XX əsrdə baş vermiş qanlı müharibələr bəşəriyyəti əxlaq normalarına doğru qayıtmağa, bütövlükdə ictimai münasibətləri humanistləşdirməyə vadar etdi. İkinci dünya müharibəsi, Çernobil qəzası, kütləvi qırğın silahlarının istehsalı, ətraf mühitin sürətlə çirklənməsi və s. bütöv xalqların bəşəriyyət qarşısında məsuliyyəti məsələsini qarşıya qoydu. Nəticədə sosial və siyasi etika təşəkkül tapdı. Sübut olundu ki, əxlaq və siyasət heç də ictimai həyatın bir-birindən tamamilə təcrid olunmuş sferaları deyildir. Onlar qəbul olunmuş dəyərlər ierarxiyası əsasında həyat hadisələrinə qiymət verir və beləliklə də, hər biri konkret məzmunla və konkret şəraitdə çıxış edirlər.

4. Siyasətin subyektləri

Cəmiyyətin siyasi həyatı müxtəlif, çox zaman bir-biri ilə əks mənafeələrə malik çoxsaylı qruplardan və hadisələrdən ibarətdir. Bu rəngarənglikdən baş çıxarmaq, düzgün siyasi xətt işləyib hazırlamaq tələbatı siyasət subyektlərini bir-birindən fərqləndirməyi, onların təsnifatını verməyi tələb edir.

Siyasət subyekti o şəxs, təşkilat, yaxud ictimai qrupdur ki, o, siyasəti yaradır, yəni başqa sözlə desək, öz mənafeyinə uyğun olaraq siyasi həyatda sabit və nisbətən müstəqil iştirak edə bilir, siyasi münasibətlərdə bu və ya başqa dəyişikliyə nail olur. Onun bu qabiliyyəti "siyasi subyektlilik" anlayışı ilə ifadə olunur. "Siyasi subyektlilik" obyektiv fəaliyyət imkanları ilə subyektiv qabiliyyətlərdən asılıdır.

Siyasətdə mühüm rol oynaya biləcək fərdlər arasında müəyyən böyük ictimai qrupu təmsil edən, ondan yardım, hərəkət etmək, hakimiyyət, səlahiyyət hüququ alan şəxs həqiqətən təsir etmək imkanına malikdir. Deməli, siyasətçinin əhəmiyyəti və təsiri onun qrupun mənafeyinə xidmət etmək qabiliyyətindən (özü buna qadir olmaq şərti ilə) asılıdır.

Burada ümumi qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, siyasətdə bilavasitə iştirak edən fərdin və kollektivin subyektivliyi böyük ictimai qrupların tələbat və mənafeyinin xarakterindən, onların şüur və ətalət səviyyəsindən asılıdır.

Siyasətin bilavasitə subyektivliyi olan, bu və ya başqa formada rəhbər funksiyalar yerinə yetirən üç ictimai qrup göstərmək olar:

1. İctimai hərəkətlərin və böyük ictimai qrupların formal təsisatlarının rəhbər mərkəzləri (məsələn, siyasi partiyalar).

2. Siyasi elitələr.

3. Partikulyar mənafe qrupları (lobbi).

Beləliklə, böyük ictimai qruplar siyasətin ilkin subyektləridir. Onun əlavə subyektləri də vardır ki, bunlar da öz növbəsində birbaşa və bilavasitə subyektlərə bölünür. Birbaşa subyektlərə kiçik qruplar və kollektivlər, habelə fərdlər, bilavasitə subyektlərə isə təbliğat təsisatları, məscid (kilsə) və s. aiddir.

Bundan əlavə, siyasətin beynəlxalq subyektləri də vardır. Onlar aşağıdakılardır:

■ milli dövlətlər;

■ "supermilli" təşkilatlar. Bura qlobal xarakter daşıyan milli dövlət assosiasiyaları daxildir (məs, Avropa İttifaqı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s);

■ qeyri-hökumət təşkilatları (transmilli korporasiyalar da bura aiddir. Onlar öz investisiyaları və firmaları vasitəsilə dövlətlərin siyasətinə təsir göstərə bilirlər);

■ BMT sisteminə daxil olan beynəlxalq hökumət təşkilatları (YUNESKO, Dünya bankı, Beynəlxalq əmək təşkilatı və s).

Deyilənlərdən əlavə, ayrı-ayrı ölkələr daxilindəki subyektlər də siyasətin beynəlxalq subyektləri rolunda çıxış edə bilirlər.

4-cü FƏSİL

SIYASI HAKİMİYYƏT

1. Siyasi hakimiyyət anlayışı

"Siyasi hakimiyyət" politologiyanın mərkəzi kateqoriyalarından biridir. Mürəkkəb və qeyri-müəyyən olması, ölçüsünün və fəaliyyət həddlərinin müxtəlifliyi siyasi nəzəriyyələrdə onun haqqında daim mübahisələrin getməsinə şərtləndirmiş, bu və ya başqa bir müəllif tərəfindən o, müxtəlif cür müəyyən edilmişdir.

Siyasi fikir tarixində Platon, Aristotel, Siseron, Makiavelli, Hobbs, Lokk, Kant və b. mütəfəkkirlər hakimiyyət fenomenini izah etməyə çalışmışlar. Müasir politologiyada Pareto, Moska, Mixels, Veber və başqalarının əsərləri hakimiyyət nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Hakimiyyət problemi ilahiyyətçilərin diqqətindən də yayınmamışdır. Orta əsrlərdə Akvinalı Foma yazırdı ki, hakimiyyətin mahiyyəti ağalığ və tabelik münasibətlərindən ibarətdir, burada insan ierarxiyasının yuxarı pilləsində olan şəxslərin iradəsi əhalinin aşağı təbəqələrini hərəkətə gətirir. Bu qayda Allah tərəfindən qoyulmuşdur. Beləliklə, öz əsl mənasına görə hakimiyyət Allahın yaratdığı qaydadır. Buna görə də o, xeyirdir, həmişə nəşə yaxşı bir şeydir, sərvətdir.

"Allahın iradəsindən kənarda hakimiyyət yoxdur" - deyən islam dini də hakimiyyətin ilahi mənşəyə malik olduğunu əsaslandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi hakimiyyət anlayışının mənasını açmaq üçün öncə ümumiyyətlə **hakimiyyətin**, daha dəqiq desək, **sosial hakimiyyətin** mahiyyətini izah etmək tələb olunur.

Müasir ingilis-amerikan politoloji məktəbinin nümayəndəsi H.Morgentau yazır ki, "hakimiyyət dedikdə, insanın başqa insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarət etməsi başa düşülür". Həmin

məktəbin digər nümayəndəsi P.Blaunun fikrincə, hakimiyyət bir fərdin, yaxud qrupun başqaları üzərində öz iradəsini həyata keçirməsidir.

M.Düverje hakimiyyətin iki tərəfinin (daha dəqiq desək, iki üzünün) olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, hakimiyyət bir tərəfdən bir qrupun digəri üzərində ağalıq alətidir, digər tərəfdən isə sosial qaydanı qoruyub saxlamaq üsulu, ümumi rifah naminə hamının bir kollektivdə müəyyən integrasiyasıdır.

İngilis politoloqu C.Tompson yazır ki, hakimiyyət fenomeninin təhlili hərəkətlər, təsisatlar və sosial struktur arasındakı qarşılıqlı münasibətləri həddindən artıq dəqiq tədqiq etməyi nəzərdə tutur, çünki hakimiyyətin bu və ya başqa cəhətləri həmin səviyyələrin hər birində üzə çıxır. Hərəkət səviyyəsində o, subyektin qabiliyyətidir. Başqa sözlə desək, o, subyektin öz mənafeyinə və məqsədlərinə uyğun hərəkət etmək, hadisələrin gedişinə müdaxilə etmək və onu dəyişdirmək cəhdidir. Təsisat səviyyəsində hakimiyyət bu və ya başqa insan qrupuna, yaxud təsisata qərarlar qəbul etmək və onları təcrübədə həyata keçirmək səlahiyyətini vermək qabiliyyəti deməkdir. Öz növbəsində sosial struktur bu hakimiyyəti məhdudlaşdırır. Tompsonun fikrincə, hakimiyyətin bu cəhətlərini ağalıq kateqoriyasından fərqləndirmək lazımdır. Ağalıq siniflər, cinslər, irqlər, millətlər və dövlətlər arasında bərabərsizliklə səciyyələnən münasibətlərin səviyyəsini göstərir.

Hakimiyyətdən o zaman danışmaq olar ki, orada hökmranlıq və tabelik ünsürləri dəqiq təzahür etsin, cəmiyyətin qəbul etdiyi normalar və qanunlarla hər iki tərəfin davranışı şərtləndirilmiş olsun. Həmin normalar və qanunlar müəyyən edirlər ki, əmr verən şəxsin əmrin aid olduğu şəxsdən təbə olmağı tələb etmək hüququ vardır.

Buradan çıxış edən argentinalı müəlliflər "Sosial və siyasi elmlər lüğəti"ndə yazırlar ki, "... sosial elmlərdə hakimiyyət (subyekt və obyekt arasındakı) amirlik münasibətlərinə" deyilir.

Deməli, sosial qruplar arasında müəyyən münasibətlər sisteminin olması hakimiyyətin başlıca fərqləndirici əlamətidir. Bu mənada o, tərəflərdən birinə verilən keyfiyyət deyil, subyektlər

arasındakı münasibətdir, daha dəqiq desək, həmin münasibətlərin "ölçüsü", keyfiyyəti, mənasızdır. Buradan hakimiyyətin insanlar arasında iradi münasibət olması üzə çıxır. M. Veber bunu nəzərə alaraq yazırdı ki, hakimiyyət başqa əqidələrlə mübarizədə, belə bir imkanın nəyə əsaslanmasından asılı olmayaraq, şəxsin iradəsini yeritmək üçün hər hansı bir imkan deməkdir".

Sosial hakimiyyətin spesifikliyi ondadır ki, o yalnız siyasi sahədə deyil, iqtisadi, hüquqi, əxlaqi, psixoloji formalarda da təzahür edir. Qərb politoloqları bir qayda alaraq, iqtisadi, siyasi, ideoloji, habelə dini, etnik, texniki, bürokratik və hərbi hakimiyyətdən söhbət açırlar. Bəziləri dövlət, iqtisadi, kütləvi təşkilatların və informasiya vasitələrinin hakimiyyətini bir-birindən fərqləndirməyi təklif edirlər. Beynəlxalq aləmdə, məsələn, dövlətlər - metropoliya və müstəmləkə arasında, böyük dövlət və onun kiçik qonşusu arasında hakimiyyətdən danışmaq olur. Bütün bunları ümumiləşdirmək əsasında Veber hakimiyyətin üç növü haqqında danışdı: iqtisadi hakimiyyət, ideoloji (siyasi) hakimiyyət, hüquqi hakimiyyət (dövlət hakimiyyəti).

İqtisadi və siyasi hakimiyyət arasında sıx əlaqə mövcuddur. Y. Vyatrın fikrincə, iqtisadi hakimiyyət xalis formada siyasi məcburetmə adlanan ünsürə malik deyildir, başqa sözlə desək, iqtisadi hakimiyyət siyasi məcburetməyə əsaslanmayan ictimai münasibətdir.

İqtisadi hakimiyyəti həyata keçirməyə imkan verən maddi istehsal vasitələrinin sahibləri mülkiyyəti, yəni öz hakimiyyətinin mənbəyini səmərəli surətdə müdafiə etmək üçün siyasi hakimiyyətə təsir etmək, onu ələ keçirmək istəyirlər. Öz növbəsində ixtiyarında siyasi məcburetmə vasitələri olanlar iqtisadi potensialdan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirlər.

"Hakimiyyət" anlayışının mahiyyəti xeyli dərəcədə məcburetmə hakimiyyəti ilə nüfuz hakimiyyəti arasındakı fərqi müəyyən etməklə üzə çıxır. Yuxarıdakı şərhimizdən aydın olur ki, "hakimiyyət" termini sosial kontekstdə "kiminsə" (şəxsin, yaxud sosial qrupun) başqalarını müəyyən şəkildə öz istədiyini etməyə məcbur etməsi mənasında işlədilir. Buna yalnız o şəxs (yaxud qrup) nail ola bilər ki, o, birincisi, yaxşı natiq olsun; ikincisi, biliyinə, yaxud

qayğıkeşliyinə görə ona etibar olunsun; üçüncüsü, müəyyən vəzifə sahibi olsun; dördüncüsü, itaətsizlik halları olduqda sanksiya vermək imkanına malik olsun (Siyasi hakimiyyətin reallaşdırılması prosesində həmin şərtlərin hamısına təsadüf olunur. Sonuncu şərt isə əsasən münaqişə zamanı tətbiq olunur. Bu məhz məcburetmə hakimiyyətinin reallaşdırılması anıdır; bu halda başqa vasitələr kömək etmir, ona görə də zor işlədilir).

Əgər kimsə öz şəxsi keyfiyyətlərinə, yaxud vəzifəsinə görə böyük nüfuza malikdirsə və buna görə də istədiyini başqalarına qəbul etdirə bilirsə, bu halda **nüfuz hakimiyyəti** üzə çıxır. Siyasi sistemdə nüfuz **dövlət hakimiyyəti təsisatlarının** qəbul etdikləri qanunlara insanların əməl etməyə razı olması deməkdir.

Nüfuz hakimiyyətindən danışarkən legitimləşdirmə anlayışına xüsusi diqqət yetirilməlidir (Legitimlik latın dilində "qanunauyğun", "qanuni", "düzgün" mənasını verir). O, nüfuz hakimiyyətinin reallaşdırılmasının geniş əhali kütlələri tərəfindən **sanksiyalaşdırılması** deməkdir. Cəmiyyətin normal inkişaf etdiyi şəraitdə legitimləşdirmə nüfuz hakimiyyətinin sabitliyinin təmin edilməsinə kömək edir. Təcrübədə elə hallar ola bilər ki, formal cəhətdən hakimiyyət başında olan şəxs faktik olaraq hakimiyyətdən, daha dəqiq desək, legitimlikdən məhrum olur. Belə bir vəziyyət bizim respublikada 1989-cu ilin sonu 1990-cı ilin əvvəllərində Ə.Vəzirov, 1992-ci ilin əvvəllərində A.Mütəllibov, həmin ilin aprel-may aylarında isə Y.Məmmədov hakimiyyət başında olarkən təkrar olunmuşdur. Məlum olduğu kimi hər üç halda hüquqi cəhətdən hakimiyyət adları çəkilən şəxslərin əlində olsa da, əslində real hakimiyyət Azərbaycan xalq cəbhəsi başda olmaqla demokratik qüvvələrin əlində idi. Bu, hüquqi cəhətdən nüfuz hakimiyyətinə malik olan şəxslərin legitimlikdən məhrum olması kimi qiymətləndirilməlidir. Hər üç halda nəticə ondan ibarət oldu ki, legitimliyi itirən şəxslər ya hakimiyyətdən kənar edildilər və ya özləri hakimiyyətdən "getməli" oldular.

Mahiyyətə subyektiv hadisə olan legitimlik fərdlərin mənafelərini ifadə edir. Başqa sözlə desək, mənafelərinə hansı səviyyədə cavab verməsindən asılı olaraq fərdlər və sosial qruplar bu

və ya başqa sistemin hakimiyyətinə tərəfdar çıxır, yaxud onun əleyhinə hərəkət edirlər. Bunun nəticəsidir ki, bəzən hakimiyyət başına gələrkən legitimliyi olmayan dövlət başçısı müəyyən tədbirlərin köməyi ilə sonradan onu qazanır və ya əksinə, legitim yolla seçilmiş dövlət başçısı düzgün siyasət yeritmədiyindən, sonradan onu itirmiş olur (xüsusilə keçid dövrlərində belə hallara tez-tez təsadüf olunur). 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə.Elçibəyin hakimiyyətinə xitam verilməsi onun legitimliyinin itirilməsinin nəticəsi idi.

Beləliklə, hakimiyyət o zaman legitim olur ki, o, birincisi, xalqdan gəlir və çoxluğun iradəsinə uyğun həyata keçirilir, yəni dövlət hakimiyyəti birbaşa, yaxud dolayısı ilə və müəyyən müddətə xalq tərəfindən seçilir və onun tərəfindən nəzarət altında olur; ikincisi, dövlət hakimiyyəti konstitusiya prinsiplərinə uyğun surətdə həyata keçirilir.

Lakin hakimiyyətin legitim olması hələ onun **səmərəli** olması demək deyildir. Belə ki, hakimiyyət legitim olduğu halda da səmərəli olmaya bilər. Məsələn, Stalin hakimiyyəti legitim hakimiyyət idi. Xalq kütlələri ona dərinəndən inanır, yolunda hətta ölümə gedirdilər. Bununla belə, onun hakimiyyəti səmərəli hakimiyyət deyildi. Əksinə, məsələn, Çilidə Pinoçetin hakimiyyəti legitim hakimiyyət deyildi (hakimiyyətinin ilkin çağlarında Pinoçet 15 mindən artıq həmvətəninə öldürmüşdü). Lakin onun hakimiyyəti səmərəli hakimiyyət idi, o, tarixən qısa bir müddət ərzində Çilidə müasir mədəni cəmiyyətin qurulmasını təmin etdi.

Deyilənləri yekunlaşdırmaq əsasında belə bir qənaətdə gəlmək olur ki, hakimiyyət, xüsusilə onun bir növü olan siyasi hakimiyyət mürəkkəb və çoxplanlı bir hadisədir. O, universal hadisədir və universallığı onun **aliliyində** ifadə olunur. Siyasətdə hakimiyyətin reallaşdırılması hər şeydən əvvəl cəmiyyətin bütövlüyünü və vəhdətini saxlamağa xidmət edir. İctimai hadisə olan hakimiyyətin spesifikliyi bundadır ki, həmin prosesdə sadəcə **təsir** deyil, hakimiyyət iradəsi hakimdir.

Siyasi hakimiyyət, müəyyən mənada, bütün digər hakimiyyət

növlərinin davamıdır. O, bütün başqa hakimiyyət növlərinə aiddir və onları başqa vasitələrlə davam etdirir. Siyasi hakimiyyətin xüsusiyyəti ondadır ki, o, yalnız qüvvəyə və zora deyil, ictimai münasibətləri qanunvericilik yolu ilə tənzimləməyə əsaslanır və yalnız bu qanunların icrası üçün zor tətbiq edir. Təsnifat cəhətdən sinifsiz və sinifli cəmiyyətlərdəki hakimiyyətdən danışmaq olar.

Beləliklə, **siyasi hakimiyyət fərdin, yaxud qrupun müvafiq cəmiyyətin hüquq normalarında qanuniləşdirilmiş iradəsini həyata keçirməkdən ibarət real qabiliyyətidir. Siyasi hakimiyyət ağalıq, rəhbərlik, idarəetmə və nəzarət formalarında mövcud olur.**

Siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyətindən genişdir; o təkcə dövlət çərçivəsində həyata keçirilmir. Siyasi hakimiyyətin bir forması olan dövlət hakimiyyəti bütün əhali üçün məcburi olan qanunlar verməkdən ibarət olan inhisar hüququna malikdir. Bu məqsədlə onun xüsusi məcburetmə aparatı olur. **Dövlət hakimiyyəti həm müəyyən təşkilat, həm də müəyyən əməli fəaliyyət deməkdir. Dövlət hakimiyyəti dedikdə, dövlət orqanları sisteminin öz yurisdiksiyasına aid olan vətəndaşları, təşkilatları və müəssisələri özünə tabe etmək, onlara sərəncam vermək və onları idarə etmək qabiliyyəti, hamı üçün məcburi olan qanunvericilik və digər normativ aktları dərc etmək və onların icrasını təmin etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur.**

2. Hakimiyyətin tipləri

M.Veber xalis, ideal tiplər nəzəriyyəsinə əsasən hakimiyyətin (ağalıq) üç tipini müəyyənləşdirir: **ənənəvi hakimiyyət, harizmalı hakimiyyət, rəşadətli hakimiyyət.**

Xalis halda ənənəvi hakimiyyəti Veber **patriarxal hakimiyyət** adlandırır. İlk əvvəllər patriarxallıq eyni bir qəbilə qrupu üzvləri arasında yaranan münasibətlər üçün səciyyəvi idi. Bu münasibətlərin iqtisadi, hakimiyyət və ideya cəhətləri isə ənənələrlə sıx bağlı idi. Ənənəvi hakimiyyətin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, burada

hökmdar hakimiyyətinin mütləq hədləri ənənələrlə müəyyən olunur, bu isə öz növbəsində onun özbaşınalığını məhdudlaşdırırdı.

Hökmdar yeni ərazilər işğal etdikcə, patriarxallıq öz birmənalılığını itirməyə başlayır. Belə ki, həmin əraziləri idarə etmək lazım gəlir. Bu məqsədlə xüsusi inzibati qrup yaradılır, o, yerlərdə hakimiyyəti hökmdarın özü kimi həyata keçirirdi. Bu yolla əmələ gələn idarəetmə formalarını Veber **patrimoniallıq** və ya **sultanlıq** adlandırırdı.

Veberə görə, patrimoniallıq bütün inzibati vəzifələrin saray vəzifələrinin davamı kimi meydana çıxması deməkdir. Hətta bütün siyasi problemlər də hökmdarın ev təsərrüfatı və saray vəzifələri ilə əlaqələndirilir: məsələn, suvarilərə rəhbərlik etmək baş mehtərə tapşırılırdı.

Saray funksiyalarının siyasi funksiyalarla eyniliyi sultanlığın fərqləndirici əlaməti kimi çıxış edirdi. Buradakı məmurlar əvvəllər hökmdarın şəxsi xidmətçiləri olan şəxslərdir. Sultanlıqda hökmdarın əməlləri heç nə ilə məhdudlaşdırılmırdı.

Zaman keçdikcə patrimonial idarəetmə forması, yeni ərazilərin işğal edilməsi ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxan iqtisadi və siyasi problemlərin həlli üçün lazımı səviyyədə səmərəli olmur. Veber bunun səbəbini yeni tutulmuş ərazilərin əhalisinin hökmdarın şəxsi deyil, məhz siyasi təbəəsi olmasında görür. Siyasi təbəələr, şəxsi təbəələrdən fərqli olaraq, müəyyən ənənəvi hüquqlara (torpaq üzərində mülkiyyət, vərəsəlik, nikah bağlamaq, silah daşımaq və s.) malik olurlar. Siyasi təbəələrin vəzifələri onların regionundakı ənənələrlə məhdudlaşır. Bunun əksi olaraq, şəxsi təbəələrin hüquqları tamamilə hökmdarın özbaşınalığından asılıdır.

Veber ənənələrin və şəxsi iradənin münəqişəsini patrimonial hakimiyyətin tədricən dağılması prosesini izah etmək üçün həlledici amil hesab edirdi.

Veberə görə, patrimonializm və feodalizm ənənəvi hakimiyyətin idarəetmə üsullarına görə fərqlənən variantlarıdır. Birinci halda idarəetmə hökmdarın şəxsi xidmətçilərinin, ikinci halda isə yerli əyanların köməyi ilə həyata keçirilir.

Veberin fikrincə, harizmalı hakimiyyətin əsasında bu və ya başqa bir şəxsiyyətə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlər, magik bir qüvvə durur. O yazırdı ki, harizma ağalığının ən xalis tipi peyğəmbər, hərbi qəhrəman, böyük demaqoq tərəfindən həyata keçirilir. O, sosial-siyasi böhran şəraitində meydana çıxır, ənənəvi və leqal ağalıq isə nisbətən sabit sosial-siyasi şərait üçün səciyyəvidir. İlk əvvəllər harizma ağalığı magiyaya inam olan yerlərdə mövcud olmuşdur. Tayfa başçıları harizma liderlərinin bütün xassələrini və funksiyalarını öz əllərində cəmləşdirirdilər: onlar ov və müharibə zamanı başçı, dəstəbaşı, baş cadugər, hakim və s. olurdular. Sonradan iqtisadi hakimiyyət və ideoloji funksiyalar ayrı-ayrı fərdlər arasında bölüşdürülmüşdür. Lakin rəhbər funksiyaların hər dəfə sistemləşdirilməsi mütləq sosial təsisatların meydana gəlməsinə və hakimiyyətin şəxsi harizmasının iflas etməsinə gətirib çıxarır. Harizma ağalığının reallaşması prosesində ən mürəkkəb problemlərdən biri hakimiyyətin nəsildən-nəslə ötürülməsidir. Buna görə də harizmalı hökmdar, onun şagirdləri və xalq arasında meydana çıxan böhranı aradan qaldırmaq üçün daim fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar meydana çıxır. Belə bir böhranın yaranmasının səbəblərini Veber aşağıdakı kimi izah edir: fərdin magik, unikal qüvvəsi olan harizma daimi deyildir. Buna baxmayaraq, rəhbərin şagirdləri və ardıcılıarı, habelə kütlələr bu qüvvəni özləri və öz xələfləri üçün saxlamaq istəyirlər. Bu arzunun meydana çıxmasının özü artıq harizma ağalığında dönüş nöqtəsidir. Bundan sonra rəhbərin silahdaşları özlərinə vəzifə tələb edir, imtiyaz istəyirlər. Maddi sərvətlərə və gəlirə sahib olmaq cəhdləri isə həmişə qalmaqda davam edir.

Nəticədə harizma "vəsiyyəti", yaxud digər mətnlər məcmusu ehkamlar və ya nəzəriyyələr sisteminə, hüquqi və əxlaqi sərəncamlara çevrilir. Buna əsasən hər bir yeni təlim ideologiya statusu qazanır. Rəhbərlə onun ardıcılıarı arasındakı münasibətlər onun qüdrətinə və magiyasına bilavasitə etiqaddan məhrum olur və ənənənin köməyi ilə müqəddəs inamla möhkəmləndirilməyə başlayır.

Veberin fikrincə, harizma Qərbi ölkələrində ilkin kapital yığımları

zamanı demokratik təsisatların formalaşması prosesində mövcud olmuşdur.

İlk öncə şəxssiz harizma qəbiləyə aid edilirdi, çünki belə hesab olunurdu ki, qeyri-adi keyfiyyətlər yalnız qan qohumluğu vasitəsilə keçə bilər. Lakin zaman keçdikcə harizma təsisatlandırılır: ilahi keyfiyyətlər qan-soy əlaqələri ilə deyil, magik proseduralar yolu ilə ötürülməyə başlayır; biliklər əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə təsisatlı harizma ilə soy harizması arasındakı əsas fərq ortaya çıxır: təşkilatın fəaliyyətinə soy harizmasına nisbətən təsisatlı harizmanın çox təsir göstərdiyi məlum olur.

Veberin şərhində Avropanın bütün tarixi soy harizması ilə kilsənin simasında təcəssüm tapan təsisatlı harizma arasında mübarizə kimi təsvir olunur. Onun fikrincə, bu mübarizənin gedişində hər iki tərəf kompromisə getməyə məcbur olmuşdur.

Veber ənənəvi və harizmalı hökmranlığı rəasional-leqal hakimiyyəti təhlil etmək üçün bir fon kimi nəzərdən keçirirdi. O belə hesab edirdi ki, rəasional-leqal hökmranlıq müasir Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələrində mövcud olmuşdur.

Veberin fikrincə, rəasional-leqal hakimiyyətdən o zaman danışmaq olar ki, orada hüquq qaydalarının ədalətli olmasına inam əsasında onlara əməl edilir və onlar reallaşdırılır. O belə hesab edirdi ki, bu cür vəziyyət yalnız Qərb mədəniyyəti üçün səciyyəvidir.

Rəasional-leqal hakimiyyətin mahiyyəti aşağıdakılarda öz ifadəsini tapır:

1. Hakimiyyətin bu tipində istənilən norma hüquq kimi qəbul etdirilə bilər və bütün vətəndaşların həm normalara tabe olacağı ehtimal oluna bilər;

2. Hüquq mücərrəd qanunlar kompleksi olub, konkret şəraitdə həyata keçirildikdə real qüvvəyə minir;

3. Hakimiyyətdə olan adamlar müstəqil hakimlər deyil, müəyyən edilmiş dövrdə hüquqla təyin edilmiş vəzifələri yerinə yetirən yüksək səviyyə icraçılardır;

4. İdarə olunanlar hökmdara tabe olan təbəələr deyil: hüquqa tabe olan azad vətəndaşlardır.

Veberin fikrincə, Qərbin siyasi və sosial inkişafda yüksək nailiyyət qazanması, dünyanın digər hissələrində siyasi sistemlərdən fərqlənməsi, xristian dini ilə yanaşı həm də hakimiyyətin bu formada təşkilinin nəticəsidir.

5-ci FƏSİL

HAKİMİYYƏTİN DAŞIYICILARI

1. Siyasi elita

"Elita" sözü fransız dilindən tərcümədə "ən yaxşı", "seçilmiş" mənasını verir. Siyasi elmdə bu anlayışa ilk dəfə 20-ci əsrin əvvəllərində Sorelin və Paretonun əsərlərində rast gəlinir. Siyasi təlimlərdə elita sözü malik olduğu yüksək keyfiyyətlərinə görə kütlələrdən seçilən və onlara rəhbərlik etməli olan xüsusi qrupu ifadə etmək üçün işlədilir. Bu anlayış qabarıq şəkildə özünü büruzə verən siyasi və idarəetmə keyfiyyətlərinin və funksiyalarının daşıyıcılarını səciyyələndirir.

Elita anlayışının meydana gəlməsi cəmiyyətin sosial strukturu haqqında təsəvvürlərin formalaşmasının birbaşa təsirinin nəticəsi hesab edilə bilər. Lap qədim dövrlərdən - hələ icma cəmiyyəti dağılmağa başladığı zamandan etibarən cəmiyyətin nəinki yaxşılarla və pislərə, aristokratlara və sadə adamlara bölünməsi, habelə belə bir bölgünün ədalətli və zəruri olması haqqında baxışlar qərarlaşıb yayılır. Tarixin müxtəlif dövrlərində, ayrı-ayrı siyasi rejimlər şəraitində cəmiyyətin bu çür qruplara bölünməsi konkret məzmun və məqsəd daşımışdır. Burada kiçik bir qrupun çoxluq üzərində ağalığına haqq qazandırmaqdan tutmuş cəmiyyətin səmərəli idarə edilməsi təminatı kimi böyük amplituda nəzərə çarpır. Müasir elita anlayışı bir çox cəhətdən cəmiyyətin haqqında söz gedən bölgüsü barədə təsəvvürlərə əsaslanırsa da, məzmunca əhəmiyyəti dərəcədə zənginləşmiş, daha konkret cizgilər kəsb etmişdir. O, siyasətin, hakimiyyətin və onların daşıyıcılarının cəmiyyətdə rolu və yeri haqqında aydın və hərtərəfli təsəvvürlərə əsaslanır.

Müasir siyasi elmdə elita anlayışının müxtəlif tərifləri verilib.

Paretonun fikrincə, elita öz fəaliyyəti sahəsində ən yüksək indeks qazanmış insanlardır. Moskanın tərifinə görə, cəmiyyətin hakimiyyətə can atan, siyasi cəhətdən ən fəal üzvlərindən ibarət mütəşəkkil azlığı elita hesab olunur. Orteqa-i-Qassetin tərifinə görə, elita cəmiyyətdə daha yüksək hörmətə və statusa, zənginliyə malik, kütlələrdən intellektual və ya mənəvi keyfiyyətləri ilə fərqlənən insanlardır. Bundan əlavə, elita dedikdə M.Veber harizmatik şəxsiyyətləri, Dyüpre cəmiyyətdə yüksək mənsəb sahibi olub, sosial tərəqqiyə təkan vermək iqtidarında olan insanları başa düşürdü.

Elita haqqında müasir təsəvvürləri sistemləşdirmək əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar: **siyasi elita cəmiyyətin daxilən rəngarəng, bu və ya digər dərəcədə idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək keyfiyyətlərinə və qabiliyyətlərinə malik olan, ictimai strukturlarda rəhbər mövqe tutan və cəmiyyətdə siyasi qərarlar qəbul edilməsinə təsir göstərən mütəşəkkil azlıqdır.** Siyasi elitanı səciyyələndirən başlıca cəhətlər odur ki, o, cəmiyyətin siyasi həyatında aparıcı mövqe tutur, xalqı təmsil etmək iddiasından çıxış edir və böyük imtiyazlara malikdir. Demokratik cəmiyyətlərdə elitanın bu ümumi əlamətləri onun bu və ya digər dərəcədə kütlələrin nəzarəti altında fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalması, habelə öz tərkibinə cəmiyyətin bütün təbəqələrindən çıxmış, lakin zəruri keyfiyyətlərə və peşəkarlığa malik olan vətəndaşları qəbul etməsinin adi hal alması kimi yeni xüsusiyyətlərlə tamamlanır.

Siyasi elitanın meydana gəlməsi və mövcudluğu mexanizmi mürəkkəb təbiətə malikdir. Ümumi kütlədən fərqlənən xüsusi seçmə təbəqənin yaranmasını təmin edən amillər və şərtlər müxtəlifliyi ilə seçilir. Lakin bunların sırasında sosial orqanizmin tamlığını, bütövlüyünü və həyat qabiliyyətini qoruyub saxlamaq məqsədləri güdən mexanizmin zəruriliyi kimi həlledici amil xüsusi vurğulanmağa layiqdir. Cəmiyyət spontan şəkildə meydana gələn mexanizmlər vasitəsilə özünün ən fəal, ictimai tələbatı dərk edən, onun həyata keçirilməsinə təminat verə bilən üzvlərini seçir. Hər bir cəmiyyətin, millətin taleyi özünün elitesini seçmək üsullarından asılıdır. Cəmiyyətin ən qabaqcıl, fəal, yüksək mənəvi və peşə

keyfiyyətləri ilə seçilən təbəqəsini elita təbəqəsinə seçib gətirmək vərdişlərinə və imkanlarına malik olan millət sosial tərəqqi üçün etibarlı mənbə hazırlamış olur. Əksinə, elitanı mənəvi və əxlaqi degradasiyaya uğramış insanlar hesabına formalaşdıran cəmiyyətlər tarixi tərəqqinin artan tempi ilə ayaqlaşa bilmir, bütün sahələrdə tənəzzülə düşər olur.

Siyasi elm elitanın meydana gəlməsi və mövcudluğunu şərtləndirən başlıca amilləri müəyyənləşdirib. Bunlar aşağıdakılardır: 1) insanların psixoloji və sosial qeyri- bərabərliyi, onların siyasətdə iştirak etmək imkanlarının, qabiliyyətlərinin və istəklərinin müxtəlifliyi; 2) idarəetmə fəaliyyətinin səmərəsini qaldırmaq məqsədilə onun xüsusi peşə növü kimi ayrılması; 3) idarəetmə əməyinin yüksək ictimai əhəmiyyəti və müvafiq surətdə həvəsləndirilməsi; 4) idarəçilik əməyinin sosial imtiyazlara imkan və şərait yaratması; 5) əhəlinin böyük əksəriyyətinin siyasi passivliyi və idarə olunmağa meylli olması.

Siyasi elita öz tərkibinə görə rəngarəngdir. Bu rəngarənglik elitanın bir çox əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənən çoxsaylı müxtəlif tiplərinin mövcudluğunda ifadə olunur.

Siyasi həyatda roluna, siyasi qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək dərəcəsinə görə elita **yüksək elita və orta elita** kimi iki başlıca qrupa bölünür. Yüksək elita siyasi qərarların qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edir. Yüksək elitanın xarakteri, tərkibi, əhatə dairəsi əsas etibarilə cəmiyyətin siyasi sisteminin təbiətindən, idarəçilik üsullarından asılıdır. Onu bir qayda olaraq dövlət idarəçiliyi strukturunda yüksək mövqeyə malik, yaxud siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərə bilən böyük nüfuzlu şəxslər təşkil edir.

Yüksək elitanın fəaliyyətinin səmərəliliyi bir yandan onun səlahiyyətlərinin miqyasından, digər tərəfdən isə optimal say nisbətinin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Yüksək elitanın çoxsaylılığı qərarların qəbul edilməsinin mürəkkəbləşməsinə, siyasi rəhbərliyin səmərəliliyi səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırsa, onun sayca məhdudluğu siyasi rəhbərliyin demokratik prinsiplərinin pozulmasına, avtoritarizm

meyllərinin güclənməsinə dəlalət edir. Qərb demokratiyasında yüksək elitənin optimal nisbətinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində xüsusi tədqiqatlar aparılması bu baxımdan özünə haqq qazandırır. Əhalinin hər milyon nəfərini yüksək elitada 50 nəfərin təmsil etməsi ən optimal nisbət sayılır.

Orta elita daha çoxsaylı olub, üç başlıca əlamətə əsasən müəyyən edilir: gəlirin səviyyəsinə görə, peşəsinə görə və təhsilinə görə. Qeyd edilməlidir ki, orta elitəni təşkil edənləri yuxarıda sadalanan əlamətlərin eyni zamanda hər üçü yaxud ayrılıqda biri və ya ikisi səciyyələndirə bilər. Orta elitəni fərqləndirən əlamətlərdən yalnız biri və ya ikisi üzrə ən yüksək göstəricilərə malik olanlar **marginal** elita qrupuna aid edilir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsil səviyyəsi yüksək olan, lakin gəlirləri bu səviyyəyə uyğun gəlməyən insanlar mövcud ictimai qaydalara tənqidi münasibəti və öz siyasi mövqelərində sol radikalçılığa, yaxud mərkəzçiliyə meyl etmələri ilə seçilir. Eynilə də gəlirləri yüksək olan, lakin təhsil səviyyəsi yüksək olmayan insanlar qrupu cəmiyyətdəki mövqeyindən, nüfuzundan, hörmətindən narazı qaldığından, sağçı siyasi mövqe seçir. Belə vəziyyətin yaranması səbəbi ondadır ki, yalnız yüksək gəlir və ya yüksək təhsil səviyyəsi cəmiyyətdə lazımı mövqe və nüfuz qazanmağa kifayət etmir. Yüksək gəlir sahibi olan, lakin kifayət qədər təhsil səviyyəsi olmayanlar cəmiyyətdə gəlirlərinin səviyyəsinə uyğun ictimai status qazana bilmədiyindən sosial qaydalardan narazı qalır. Eyni minvalla, yüksək təhsil səviyyəsi əldə edən, lakin yüksək gəlirə malik olmayan vətəndaşlar da özlərinə təhsillərinə uyğun ictimai status təmin edə bilmədiyindən cəmiyyətdəki sosial qaydalarla barışmaq istəmirlər. Buna görə də marginal elitəni yüksək təhsil səviyyəsi, gəliri və peşə statusu bir-birinə uyğun olan təbəqə təşkil edir. Məhz bu təbəqənin siyasi baxışları, mövqeyi, dəyərlər sistemi və davranış qaydaları hər bir cəmiyyətin siyasi reallıqlarını, abu-havasını müəyyənləşdirir. Tədqiqatçıların fikrincə, orta elita ölkə əhalisinin təxminən beş faizini təşkil etdikdə optimal hesab oluna bilər.

Müasir şəraitdə orta elitənin cəmiyyətin siyasi həyatında

rolunun artması meyli müşahidə edilməkdədir. Orta elita hesabına formalaşan və yüksək dövlət qulluqçularından, menecerlərdən, alimlərdən və mühəndislərdən ibarət yeni təbəqə - "subelita" bir sıra cəhətlərinə görə cəmiyyətin idarə olunmasında, siyasi qərarların qəbul edilməsində daha məsuliyyətli funksiyalar yerinə yetirməyə başlayırlar. Peşə hazırlığının, intellektual səviyyəsinin, məlumatlara malik olmaq dərəcəsinin yüksəkliyinə görə subelita yüksək elitanı qabaqlayır. Bu, orta elitanın sosial statusuna, roluna görə yüksək elitaya yaxınlaşmasına, bəzi hallarda siyasi qərarların qəbul edilməsində həlledici rol oynamasına zəmin hazırlayır.

Elitanın digər əlamətlərə görə də təsnifatı mövcuddur. Formalaşma mənbələrinə görə elitanın aşağıdakı tipləri mövcuddur:

1) İrsi elita. Buraya aristokratiya daxildir. 2) Nüfuz elitesi – cəmiyyətdə yüksək ictimai və ya dövlət mövqeyi tutan insanlar. 3) Hakimiyyət elitesi - hakimiyyətə malik olan insanlar. 4) Funksional elita - yüksək peşə hazırlığına malik olan və idarəetmə strukturunda çalışanlar.

Bundan əlavə, elitanı dövlət hakimiyyətinə malik olan insanlardan təşkil edilmiş hakim elitaya və hakimiyyətə rəqabət mövqeyində olan müxalifət elitesinə bölürlər. Elita komplektləşmə üsullarına görə də müxtəlif formalara bölünür. Bu baxımdan adətən açıq və qapalı elita seçilir. Birinci halda elita təbəqəsi cəmiyyətin bütün qrup və təbəqələrindən çıxmış peşəkarların üzünə açıq olur, müxtəlif təbəqəni təmsil edən vətəndaşlar hesabına komplektləşir. İkinci halda isə elita cəmiyyətin digər təbəqələrinin üzünə qapalı olur və o, bir qayda olaraq, öz sıralarından çıxanlar hesabına yeniləşir.

Elitanın əhalinin digər təbəqələri ilə əlaqəsi və daxili vəhdətinin təminatı baxımından müxtəlif tipləri mövcuddur. Müşahidə edilmişdir ki, demokratik cəmiyyətlərdə elitanın əhalinin bütün təbəqələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi onun daxili birliyi ilə düz mütənasibdir, yəni elitanın təmsilçilik dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun elitadaxili inteqrasiyası da o dərəcədə möhkəm və etibarlı olur. Bu baxımdan elitanın aşağıdakı tipləri göstərilə bilər: 1) sabit demokratik elita - onu yüksək təmsilçilik və qrupdaxili inteqrasiya

fərqləndirir; 2) plüralist elita - təmsilçiliyin və qrupdaxili integrasiyanın aşağı səviyyəsi ilə səciyyələri; 3) iqtidar elitası - ona təmsilçiliyin aşağı səviyyəsi və qrupdaxili integrasiyanın güclü olması xasdır; 4) integrasiyasız elita - onun səciyyəvi cəhəti həm təmsilçiliyin zəif olması, həm də qrupdaxili integrasiyanın inkişaf etməməsidir.

Elitanın xarakteri, funksiyalarının məzmunu və səmərəlilik səviyyəsi, peşə keyfiyyətləri və bir çox digər xüsusiyyətləri onun seçilməsi sistemindən asılıdır. Elitanın seçilmə sistemi dedikdə, onun hansı mənbələr hesabına, kim tərəfindən, necə seçilməsi üsul və qaydalarının məcmusu başa düşülür. Praktikada elitanın seçilməsinin başlıca olaraq iki sistemi qərarlaşıb. Onlardan biri **gildiya sistemi**, digəri isə **antreprenyer** (sahibkarlıq) sistemidir. Bu və ya digər sistemin qərarlaşması ölkənin siyasi rejimindən, idarəçilik formasından, milli-tarixi ənənələrindən və başqa amillərdən asılıdır. Demokratiya ənənələrinin dərin kök saldığı ölkələrdə antreprenyer sistem, avtoritar idarəçilik metodlarının hökm sürdüyü ölkələrdə isə bir qayda olaraq gildiya sistemi üstünlük təşkil edir. Elitanın seçilməsinin bu iki sistemi bir çox cəhətdən bir-birinə ziddir, bununla belə praktikada onların hər ikisinin qarışıq modelinin tətbiq edilməsinə tez-tez rast gəlinir.

Elitanın formalaşmasının antreprenyer sistemi aşağıdakı cəhətlərlə səciyyələnir: 1) elitanın seçilməsinin açıq xarakteri, cəmiyyətin bütün qruplarının elitada təmsil olunmaq imkanları; 2) elitanın formalaşmasında yüksək rəqabət; 3) idarəetmə strukturlarına seçilməyin ciddi müsabiqə əsasında aparılması; 4) elita sıralarına daxil olmağın müstəsna olaraq şəxsi keyfiyyətlər əsasında həyata keçirilməsi; 5) elitanın seçilməsi zamanı maneələrin və formal tələblərin məhdud olması.

Bu sistemin mütarəqqi cəhəti ondan ibarətdir ki, idarəedənlərin sırasına gənc, enerjili, novatorçuluq ruhlu qüvvələrin axınına geniş imkanlar açır. Öz peşəsi sahəsində yüksək nailiyyətlər qazanmış hər bir şəxsin qısa bir vaxtda cəmiyyətin yüksək pilləsinə qalxması, əhəmiyyətli sosial status qazanması bir yandan elitanın özünün

tərkibində keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirir, digər tərəfdən isə ictimai tərəqqinin güclü amilinə çevrilir. Menecerlər, mühəndislər, alimlər təbəqəsinin sosial ierarxiyanın yüksək pilləsinə qalxması, qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynaması məhz antreprenər sistemin sayəsində mümkün olmuşdur.

Elitanın seçilməsinin gildiya sisteminin əlamətləri bunlar hesab edilir: 1) elitanın qapalı xarakteri. Elitaya yeni nümayəndələr əsas etibarilə həmin qrupun aşağı təbəqələri sırasından seçilir. Cəmiyyətin digər təbəqələrinin elita qrupuna daxil olması qarşısında çoxlu ciddi maneələr yaradılır.

2) Sosial statusu yüksəltmək üçün müxtəlif tələblər sisteminin mövcudluğu - məsələn, yaş həddi, partiya mənsubiyyəti, iş stajı və s. Həmin tələblər xüsusilə qabiliyyətli peşəkarların və liderlərin sosial ierarxiyanın yüksək pilləsinə sıçrayışla qalxmasını praktik olaraq qeyri-mümkün edir.

3) Elitaya namizədlər seçən sosial bazanın məhdud dairəsi. Çox vaxt bu funksiyanı ali rəhbərlikdə təmsil olunanlar, hətta ölkə və ya partiya başçısı yerinə yetirir.

4) Elitanın yeniləşmək, daha enerjili, novatorçu qüvvələr hesabına keyfiyyət dəyişikliyinə uğramaq imkanlarının olmaması. Bu sistemə uyğun seçilən elita adətən mühafizəkarlıq mövqeyində durur.

Gildiya sistemi bir sıra müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir. Onun daxili konsensus yaratmaq, qərarların qəbulunda tələsikliyə yol verməmək, siyasətin ənənəvi dəst-xəttini qoruyub saxlamaq kimi üstünlükləri göstərilir. Eyni zamanda bu sistemə uyğun olaraq seçilən elita cəmiyyətdə avtoritarizmi möhkəmləndirir, siyasətdə yeni meyllərin inkişafına mane olur, mühafizəkarlığı gücləndirir.

2. Elita nəzəriyyələri

Elita nəzəriyyəsinin kökləri tarixin çox dərin qatlarına gedib çıxır. Qədim dövrün bir çox görkəmli mütəfəkkirləri cəmiyyətin ali və aşağı təbəqəyə bölünməsi haqqında fikirlər yürütmüşlər. Roma

senatoru M.Aqripp insanların böyük hissəsinin "işlək heyvan" rolunu oynadığını göstərərək qeyd edirdi ki, onlar "çodarlarsız" - aristokratiyasız keçinə bilməz.

Elita haqqında ideyalar antik dövrün böyük mütəfəkkiri Platonun təlimində daha ətraflı əks olunmuşdur. Onun fikrincə, insanın ruhu üç hissədən ibarətdir: 1) idraki; 2) iradi; 3) hissi. İnsanın ruhi fəaliyyətinin idraki və iradi üsürlərlə bağlı olan formaları çox az adamlara - aristokratiyaya xasdır. Bu, aristokratiyaya dövləti idarə etmək hüququ verir. Müvafiq surətdə cəmiyyət üç hissəyə bölünür: a) filosof-hökmdarlar (onların fəaliyyətində ruhun idraki hissəsi üstünlük təşkil edir); b) hərbiçilər (onların fəaliyyətində ruhun iradi hissəsi təzahür edir); c) sadə insanlar (onların fəaliyyəti ruhun hissi cəhətlərinə əsaslanır).

Elitarizm nəzəriyyəsinin formalaşmasına Nitsşenin baxışları güclü təsir göstərmişdir. Onun siyasi ideali aristokratiyanın güclü hakimiyyəti olmuşdur. Nitsşe yazırdı: "Həqiqi sağlam aristokratiyanın mahiyyəti ondadır ki, özünü kral hakimiyyətinin və ya cəmiyyətin funksiyası deyil, əksinə, onların "mənası" hiss etsin".

Müasir elita nəzəriyyələri 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Onların yaradılmasında italyan sosioloq və politoloqları V.Pareto, Q.Moska, R.Mixels, ispan politoloqu X.Ortega-i-Qasset xüsusi rol oynamışdır.

B.Pareto (1848-1923) elita təlimini "Ümumi sosiologiya haqqında traktat" əsərində şərh etmişdir. O yazırdı ki, bəzilərinin xoşuna gəlib-gəlməməyindən asılı olmayaraq, insan cəmiyyəti yekcins deyil və fərdlər fiziki, əxlaqi və intellektual cəhətdən bir-birindən fərqlənir. İnsanların fərdi qabiliyyətlərindəki fərqlər cəmiyyətin elitaya və kütlələrə bölünməsinin ilkin əsasını təşkil edir. Böyük nüfuza, var-dövlətə malik olan insanlar cəmiyyətin elitesini təşkil edir.

Pareto elitanın dövr etməsi nəzəriyyəsini əsaslandırırmışdır. Onun fikrincə, elita cəmiyyətin aşağı təbəqələrində meydana gəlir, mübarizə nəticəsində cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə qalxır, qol-budaq atır və nəhayət, tənəzzül edərək yox olur. Elitaya hökmlərlik üçün

əsas verən keyfiyyətlər sosial inkişaf nəticəsində dəyişir. Bunun sayəsində də elitaların fasiləsiz olaraq bir-birini əvəz etməsi baş verir, tarix isə aristokratiyaların qəbiristanlığına çevrilir.

Pareto bir-birini növbə ilə əvəz edən iki elita tipi göstərir. Makiavellinin ifadələrini işlədərək bu elitələrdən birini "pələng" tipi, digərini isə "tülkü" tipi adlandırır.

Mühafizəkarlığa, gücə əsaslanan idarəçilik üsuluna xas olan "pələng" elitasının üstünlük təşkil etdiyi siyasi sistemlər bir qayda olaraq siyasi sabitliklə səciyyələnir. "Tülkü" elitasının üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətlərdə isə, əksinə, siyasi sistem dəyişkənliyi, yüksək dinamizmi ilə fərqlənir. Bu elitələrdən hər hansı birinin malik olduğu üstünlük vaxtaşırı öz əhəmiyyətini itirir və onun yeni elita ilə əvəz olunması zərurəti ortaya çıxır. Sosial sistemin daimi tarazlığını təmin etmək zərurəti bu elitələrin mütəmadi olaraq bir-birini əvəz etməsi tələbini irəli sürür.

Pareto elitəni hakim elita və kontrelita kimi iki qrupa bölür. Hakim elita hökumətin fəaliyyətində bu və ya digər dərəcədə rol oynayan fərdlərdən ibarətdir. Kontrelita isə cəmiyyətin elita təbəqəsinin idarəçilik üçün kifayət qədər peşə hazırlığı olan, lakin sosial statusu və digər maneələr üzündən rəhbərliyə cəlb olunmamış hissəsindən ibarətdir.

Q.Moska (1858-1941) da cəmiyyətin obyektiv surətdə hakim və idarə olunan təbəqə kimi iki qeyri-bərabər hissəyə bölünməsi haqqında konsepsiya işləyib hazırlamışdır. O, "Hakim sinif" adlı kitabında yazırdı: "Sivilizasiyaya yenidən yaxınlaşmağa başlayan cəmiyyətlərdən tutmuş müasir qabaqcıl qüdrətli dövlətlərə qədər bütün cəmiyyətlərdə həmişə iki sinif mövcuddur: bunlardan biri idarə edir, digəri isə idarə olunur. Həmişə sayca nisbətən az olan birinci sinif bütün siyasi funksiyaları yerinə yetirir, hakimiyyəti inhisara alır və onun verdiyi imtiyazlardan istifadə edir, sayca daha çox olan ikinci sinif isə birinci sinif tərəfindən idarə və nəzarət edilir. Həm də elə üsulla idarə olunur ki, siyasi orqanizmin fəaliyyət göstərməsini təmin edir".

Moska belə hesab edirdi ki, ictimai inkişafın özülünü

iqtisadiyyat deyil, siyasət təşki edir. Azlığın çoxluq üzərində hökmranlığı ona görə mümkündür ki, birincilər ikincilərə nisbətən daha mütəşəkkildir. Heç nə mütəşəkkil azlığın qeyri-mütəşəkkil çoxluq üzərində ağalığının qarşısını ala bilməz.

Siyasi elitanın formalaşması mexanizmini təhlil edərək, Moska belə bir nəticə çıxarır ki, fərdin elita qrupuna daxil olmasının ən mühüm meyarı insanları idarə etmək qabiliyyətidir. Təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə yanaşı elita kütlədən özünün maddi, mənəvi və intellektual keyfiyyətləri ilə də fərqlənir.

Moskanın təlimində **siyasi sinif** anlayışının tədqiqi geniş yer tutur. İdarə edənlər qrupunun daxili birliyi və cəmiyyətin həyatında xüsusi mövqe tutması Moskaya onu siyasi sinif adlandırmağa əsas verir. Siyasi vəziyyətdən asılı olaraq hakimiyyətdə olan azlığın təşkilinin aristokratik və demokratik (liberal) prinsiplərini fərqləndirir. Hakimiyyətdə olan sinif öz siyasi mövqeyini ənənəvi olaraq möhkəmləndirmək, irsi keyfiyyətə çevirmək cəhdi göstərdikdə cəmiyyətdə aristokratik meylin güclənməsi müşahidə edilir. Bu halda sosial qruplar və təbəqələr arasında hakim mövqe uğrunda mübarizə kəskinləşir, siyasi sistemin sabitliyinin pozulması təhlükəsi yaranır.

Hakim sinfin demokratik prinsiplərdə təşkili siyasi sinfin cəmiyyətin bütün təbəqələrindən çıxmış siyasi cəhətdən fəal, idarəetmə işində böyük peşəkarlığa malik insanlar hesabına yeniləşməsinə imkan verir. Bunun sayəsində elita dövləti idarə etmək sahəsində daha yüksək səriştə nümayiş etdirərək həyat qabiliyyətini sübuta yetirir.

Elita nəzəriyyəsinin inkişafında **R.Mixels** (1876-1936) dərin iz buraxmışdır. Elitarizmin meydana gəlməsi səbəbləri məsələsində Moska ilə əsas etibarilə həmrəyliyi bildirən tədqiqatçı elitaların formalaşmasında insanların təşkilatçılıq səriştəsini və cəmiyyətin siyasi təşkilinin xüsusiyyətlərini vurğulayır. Başqa sözlə, elitanın mövcudluğunu cəmiyyətin təşkili strukturu tələb edir.

Elitarizm təliminin inkişafında Mixelsin "oliqarxiya meyllərinin dəmir qanunu" adlandırdığı postulatının böyük rolu olmuşdur. Onun mahiyyəti qısa şəkildə belə ifadə oluna bilər: demokratiya

özünü qoruyub saxlamaq və müəyyən sabitliyə nail olmaq üçün xüsusi təşkilat yaratmağa möhtacdır, bu isə fəal azlığın - elitanın yaranmasına gətirib çıxarır. Kütlələr böyük təşkilatlar üzərində bilavasitə nəzarəti həyata keçirmək imkanlarına malik olmadığından, bu səlahiyyətinin həyata keçirilməsini elitaya etibar etməyə məcburdur. Beləliklə, demokratiya mütləq oliqarxiyaya çevrilir, çünki rəhbərliyin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə xüsusi orqanlar yaradan və ixtisaslaşan elita tədricən sadə üzvlərin nəzarətindən çıxır, onların mənafə və tələbatından uzaqlaşır, siyasəti bilavasitə öz mənafeyinə tabe edir. Mixelsin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, nə qədər demokratik olsa da, hər bir təşkilata faktik olaraq oliqarxiya rəhbərlik edir.

XX əsrin birinci rübündə elita nəzəriyyəsinin inkişafı ispan politoloqu **Xose Orteqa-i-Qassetin** adı ilə bağlıdır. Onun "Kütlələrin üsyanı" kitabında şərh edilən konsepsiyasının qısa məzmunu belədir: insan cəmiyyəti istəsə də, istəməsə də lap əvvəldən aristokratikdir. O öz aristokratikliyini itirdiyi andan cəmiyyət olmağına da son qoyur. Hər bir cəmiyyət iki amilin - azlığın və kütlələrin dinamik vəhdətidir. Azlığı xüsusi kateqoriyalı şəxsiyyətlər təşkil edir. Kütlə isə orta səviyyəli, başqalarından seçilməyən insanlardan ibarətdir. Bunlar xüsusi fərdi qabiliyyətləri olmayan, "ümumi tipi" təmsil edən adamlardır. Elita tərəfindən idarə edilən cəmiyyət və "öz yerini bilən kütlə" siyasi sistemin uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca amillərdir. Lakin cəmiyyət bu qaydalara keçmişdə əməl edirdi - o zaman hər bir fəaliyyət növü (incəsənət, siyasət) xüsusi qabiliyyəti olan ixtisaslı azlıq tərəfindən yerinə yetirilirdi. Kütlənin isə siyasətdə iştirak etmək iddiası yox idi. 20-ci əsrdə bu qayda pozuldu, çünki kütlələr elitaya tabe olmaqdan imtina etdilər, ona qarşı üsyan qaldırdılar. Sivilisasiyanın məhvinə doğru aparan böyük fəlakətlər dövrü başladı. Kütlələr sosial həyatın ön sırasına çıxmaq, seçmə insanlara mənsub olan imtiyazlardan bəhrələnmək qərarına gəldi. Kütlənin azlığın yerini tutması sayəsində superdemokratiyanın zəfər yürüşü başlayır. Özünü elita kimi təsəvvür edən, öz iradəsini bütün cəmiyyətə qəbul etdirməyə çalışan kütlə özü ilə dağınıq gətirir.

Paretonun, Moskanın, Mixelsin və Orteqa-i-Qassetin elita konsepsiyaları sonralar cəmiyyəti və dövləti idarə edən və ya idarə etmək iddiasında olan xüsusi qrupun nəzəri və empirik tədqiqinin geniş inkişaf tapmasına güclü təkan vermişdir. Hazırda elita problemi ətrafında çoxşaxəli nəzəriyyələr yaranmışdır. Ən geniş yayılmış cərəyanlardan biri Makiavelli məktəbi adı altında məşhurdur. Onun ən qabaqcıl nümayəndəsi Nyu-York universitetinin professoru Ç.Bernxemmdir. Moskanın, Paretonun, Mixelsin elitarizminə əsaslanan **Makiavelli məktəbi** öz sələflərinin aşağıdakı ideyalarının müasir şərhə üzərində iş aparır:

1) elitanın dövləti idarə etməyə əsas verən xüsusi keyfiyyətlərə malik olması.

2) Hər bir cəmiyyətin idarə edən azlıqla idarə olunan çoxluğa bölünməsindən irəli gələn elitarçılığı.

3) Hakimiyyət uğrunda sosial qrupların mübarizəsi nəticəsində elita təbəqələrinin dəyişkənliyi.

Müasir elita konsepsiyasının xüsusi qolunu **dəyərlər** nəzəriyyəsi təmsil edir. Onun irəli sürüb əsaslandırmağa çalışdığı başlıca ideyalar aşağıdakılardır:

1) Elita sosial sistemin ən dəyərli ünsürü olub, onun başlıca tələblərinin ödənilməsinə xidmət edir. Tarixi inkişaf nəticəsində köhnə dəyərlər aradan çıxır, yeniləri meydana gəlir və müvafiq surətdə yeni dəyərlərin daşıyıcısı olan yeni elita təbəqəsi formalaşır. Həqiqi elitar cəmiyyət o cəmiyyətdir ki, onun elita təbəqəsi mənşəyinə, mülkiyyətə sahib olmasına görə deyil, işgüzarlığına, peşəkarlığına görə formalaşır. Bu çür xüsusiyyətlər məhz sənaye və postsənaye cəmiyyətlərinə xasdır.

2) Elitanın formalaşması hakimiyyət uğrunda mübarizənin deyil, cəmiyyətin ən dəyərli nümayəndələrinin təbii seçilməsinin nəticəsidir.

3) Elitarçılıq hər bir cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtidir. Elita ilə kütlə arasında münasibətlər siyasi və ya sosial xarakter daşımayıb, başlıca olaraq cəmiyyətə rəhbərlik edilməsi

prinsiplərinə əsaslanır. Elitanın rəhbər rolu onun hakim mövqeləri əlində cəmləşdirməsi ilə yox, idarəetmə səriştəsi ilə şərtlənir.

Dəyərlər nəzəriyyəsinin başlıca müddəaları **demokratik elitarizm** nəzəriyyəsinin (P.Baxrax) meydana gəlməsinə təkan vermişdir. Bu nəzəriyyənin məzmununu İ.Şumpeterin demokratiya anlayının təsiri altında cəmiyyətdə elitanın formalaşması və roluna dair yeni baxışlar təşkil edir. Demokratiya elitanı inkar etmir, sadəcə olaraq onun formalaşmasının yeni üsul və formasını nəzərdə tutur. Demokratiya cəmiyyətə rəhbərlik etmək hüququnu qazanmaq üçün fərdlərin seçicilərin etimadını öz tərəfinə çəkmək uğrunda mübarizəsidir. Elita isə əhalinin rəhbərliyə daha ləyaqətli nümayəndələr seçməsinə bir növ təminat rolunu oynayır.

Müasir dövrdə ən geniş yayılmış elita nəzəriyyələrindən biri **elitanın funksional nəzəriyyəsidir** (S.Keller). Elitanın çoxluğu, plüralizm ideyalarına əsaslandığından onu elitanın **plüralizmi konsepsiyası** da adlandırırlar. Bu nəzəriyyə klassik elita nəzəriyyəsinin bir sıra fundamental prinsiplərinə baxışın dəyişdirilməsi zərurətindən çıxış edir. Funksional nəzəriyyə aşağıdakı müddəaları sübuta yetirməyə çalışır;

1) Cəmiyyətdə idarə edənlərin xüsusi qrupunun meydana çıxması onun funksional ehtiyaclarından irəli gəlir. Siyasi elitanın başlıca xüsusiyyəti onun funksional keyfiyyəti hesab edilməlidir. Onun sosial ağılıq roluna iddia etməsi qeyri-mümkündür.

2) Müasir demokratik cəmiyyətdə hakimiyyət müxtəlif strukturlar və subyektlər arasında paylandığından, siyasi elitanın yeganə imtiyazlı və daxilən vahid qrup kimi çıxış etməsi qeyri-mümkündür. Hər bir cəmiyyətdə çoxlu elita qrupu var və onlardan heç biri siyasi sistemdə həlledici rola malik deyil.

3) Elita ilə kütlə arasında həlledici əhəmiyyət ağılıq-tabelik münasibətlərinə deyil, təmsilçilik münasibətlərinə xas olduğundan, cəmiyyətin belə iki qrupa bölünməsinin özü şərti xarakter daşıyır və sosial strukturun aparıcı xüsusiyyəti sayıla bilməz. Elitanın xüsusi qrup kimi qərarlaşmasının qarşısını almaq üçün kütlənin əlində

seçkilər, referendum, rəy sorğuları, təzyiq qrupları və s. kimi təsirli vasitələr mövcuddur.

Elitanın **solçu liberal nəzəriyyələri** (H.Lassuell, R.Mills) funksional konsepsiyanın müddəalarını təkzib edir. Makiavelli məktəbinin nümayəndələri ilə ideya yaxınlığından savayı bu cərəyan bir sıra spesifik müddəaları ilə səciyyələnir.

1.Elitanı cəmiyyətin bütün digər təbəqələrindən fərqləndirən başlıca əlamət onun rəhbər mövqeləri öz əlində cəmləməsidir. Cəmiyyətdə yüksək mövqe yalnız siyasət sferası ilə məhdudlaşmadığından, iqtisadiyyatda, maliyyə strukturlarında, digər sahələrdə yüksək mövqe tutanlar da dövlətin həyatında vacib qərarların qəbul edilməsində fəal iştirak edir. Buradan da elitanın rəngarəng tərkibi şərtlənmiş olur.

2.Elita ilə kütlə arasında böyük fərq mövcuddur. Aşağı təbəqəni təmsil edənlər elita qrupuna daxil olmaq üçün yüksək vəzifə tutmaq məcburiyyətindədir. Sonuncu isə kütlənin nümayəndəsinin ondan ayrı düşməsi ilə nəticələnir.

3.Elitanın ən başlıca funksiyası cəmiyyətdə öz hökmranlığını təmin etməkdir.

Müasir elita nəzəriyyələrində müxtəlif ideya zəmini üzərində elitarizmin iki əsas forması - **mühafizəkar elita** və **liberal elita** formaları seçilir. 80-ci illərdə bir sıra Qərb ölkələrində mühafizəkarların hakimiyyətə gəlməsi mühafizəkar elitanın mövqeyini möhkəmləndirirdi. ABŞ-ın mühafizəkar elita cərəyanının ideoloqları sayılan P.Virek və F.Uilson iddia edirlər ki, sosial ədalətin əsasını qeyri-bərabər sosial funksiyalara görə qeyri-bərabər mükafat təşkil edir. Elita meritokratiya (xidməti olan elita) kimi kifayət qədər yüksək səviyyədə təmin edilməlidir. Müasir cəmiyyətin eqalitarizmi (kütlələrin hakimiyyətə təsir göstərməsi) elitaya səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan vermir ki, bundan da bütün cəmiyyət əzab çəkir.

Liberal elitizm cərəyanının yüksəlişi 50-70-ci illərə təsadüf edir. Onun ideali yüksək ixtisaslı siyasətçilər və menecerlərdən ibarət elita tərəfindən böhranlardan xilas edilən güclü sabit dövlətdir. Demokratik elitarizm, elitanın plüralizmi kimi nəzəriyyələrdə öz

əksini tapan liberal elitizm elita ilə kütlələrin kompromissini, kütlələrin siyasətə daha geniş cəlb edilməsini təbliğ edir.

3. Siyasi liderlik

Liderlik ("lider" - ingilis dilindən tərcümədə -aparıcı", "rəhbər" mənasını verir) qrupun rəhbərlik iddiasında olan və ya bu funksiyanı yerinə yetirən fərd ətrafında birləşməsini təmin edən integrasiya mexanizmidir. O, sosial ierarxiyada yüksək mövqe tutan bir və ya bir neçə nəfərin bütün cəmiyyətə, təşkilata və ya qrupa daimi və legitim təsirində ifadə olunur. İnsan cəmiyyətinin bütün formalarına, habelə bütün təşkilatlar və təsisatlara liderlik xasdır. Bəşəriyyətin liderlik haqqında təsəvvürləri dövlət, siyasət, hakimiyyət haqqında təsəvvürlərindən qabaq formalaşmış. Bu sosial hadisəyə maraq çox dərin tarixi kökə və ənənələrə malikdir. Qədim mifologiyalarda, hətta bəzi fəlsəfi təlimlərdə rəhbərlərə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlərdən söhbət açılır. Misir fironları bir qayda olaraq adi döyüşçülərdən bir neçə dəfə böyük təsvir edilirdi. Antik mütəfəkkirlərdən Herodot, Plutarx və başqaları tarixin inkişafını o dövrün liderləri olan monarxların, sərkərdələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdilər.

Liderlik hadisəsinin dərk edilməsində N.Makiavellinin xüsusi xidməti olmuşdur. Onun fikrincə, lider rolunu hakimiyyəti əldə, insanları isə itaət altında saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacaran hökmdar oynaya bilər. Onun siyasi davranışında qəddarlıqdan tutmuş insanları aldatmağa qədər çox müxtəlif üsullar eyni uğurla tətbiq edilə bilər.

Fransız mütəfəkkiri Q.Karleyl (1795-1881) tarixi böyük şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin nəticəsi hesab edərək göstərirdi ki, insanların böyük əksəriyyəti "fağır və aciz olduğundan" liderlərin istiqamətverici təsiri olmadan yaşamağa qadir deyil.

Liderlik nəzəriyyəsinin inkişafında Fridrix Nitsşenin (1844-1890) ali bioloji tip - fəvqəli insan haqqında konsepsiyasının xüsusi rolu olmuşdur. Nitsşe yazırdı: "Bəşəriyyətin məqsədi onun ali təmsilçilərində ifadə olunur... Bəşəriyyət yorulmadan çalışmalıdır ki,

böyük insanlar tərbiyə etsin. Onun vəzifəsi yalnız bundan ibarətdir". Böyük insanların yaradıcılıq instinkti hakimiyyət ehtiraslarında təzahür edir. Bu cür şəxsiyyətlər üçün əxlaq normaları mövcud deyil, çünki əxlaq zəiflərin silahıdır. O, digər insanlardan bir çox keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Adi insanla meymun arasında fərq nə qədərdirsə, fəvqəlinsanla adi insan arasında da fərq o qədərdir. Fəvqəlinsan bioloji növ kimi insanın təkamülünün yüksək pilləsini əks etdirir. Bu da onun liderlik haqqında təsəvvürlərinin Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin təsiri altında formalaşdığından xəbər verir.

Z.Freydin (1856-1934) təlimində liderlik hadisəsinin səbəbləri psixanaliz kontekstində araşdırılır. Onun fikrincə, sivilisasiyanın inkişafı insanın təhtəlsüz ehtiraslarının nəticəsidir. "Sosial-mədəni" mühit instinktləri boğur, instinktlərin yaratdığı impulsların şüura daxil olmasının qarşısını alır. Lakin "psixi enerji" kütləsi sönmür və reallaşmaq üçün dolayı yollar axtarır. Belə bir hal insanın səbəbi, nevroz vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Təsədüfi deyil ki, böyük şəxsiyyətlərin çoxu nevroitik olur. Onların instinktləri sırasında başqaları üzərində aqalığ etmək ehtirası üstün rol oynayır.

Marksizm nəzəriyyəsində liderlik hadisəsinə münasibət tamamilə başqadır. İctimai tərəqqini tarixi zərurətin və sinfi mənafehlərin reallaşmasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirən bu təlim böyük şəxsiyyətlərin rolunu lazımınca qiymətləndirmir. Siyasi lider burada sinfi mənafehlərin və sinfi iradənin olsa-olsa ardıcıl və səriştəli ifadəçisidir. Marksizmin liderlər haqqında baxışları V.İ.Lenin tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: "Kütlələr siniflərə bölünür... siniflərə adətən siyasi partiyalar rəhbərlik edir... siyasi partiyalar bir qayda olaraq ən məsuliyyətli vəzifələrə seçilən, rəhbərlər adlandırılan nüfuzlu, təcrübəli insanlardan ibarət az-çox sabit qruplar tərəfindən idarə olunur".

Liderlik hadisəsi haqqında ənənəvi baxışların rəngarəngliyi müasir siyasi elmdə onun az-çox ümumi anlayışını işləyib hazırlamağı xeyli mürəkkəbləşdirmişdir. Liderliyin məzmunu barədə müxtəlif çoxsaylı baxışları yaxınlaşdırmaq zəminində bir neçə qrupda birləşdirmək mümkündür.

1) Liderlik fərdin başqalarına təsiridir. Liderliyin bu tərifı fərdin şəxsi keyfiyyətlərinin təhlilinə əsaslanır. İnsanların başqalarının təsirinə məruz qalması həmişə liderlik hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilməz. Şəxsin başqalarına təsiri üç halda liderliyə səbəb ola bilər. Əvvəla, bu təsir bütün qrupu, bütün təşkilatı, bütün cəmiyyəti əhatə etməlidir. İkincisi, liderin təsiri keçici deyil, daimi xarakterə malik olmalıdır. Üçüncüsü, siyasi lider qrupda başqalarından əhəmiyyətli dərəcədə üstün nüfuza malik olmalıdır.

2) Liderlik siyasi qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı funksiya, rəhbər vəzifədir. Onu sosial rolların mürəkkəb ierarxik sistemi olan cəmiyyətin spesifik xüsusiyyətləri şərtləndirir. Bu sistemdə yüksək status, mövqe tutan fərd liderlik funksiyasını yerinə yetirmək imkanı qazanır. Yüksək mövqe və ya vəzifə mənsubləri kollektivin və ya bütün cəmiyyətin üzvlərinin davranışına təsir göstərməyə, onu təşkil etməyə və istiqamətləndirməyə imkan verən vasitələrə malik olur.

3) Liderlik hakimiyyət hadisəsidir. Bu baxış J.Blondel tərəfindən ətraflı şərh edilib: liderlik hakimiyyətdir. O bir nəfərin (və ya bir neçə nəfərin) başqalarını heç vaxt etməyəcəkləri və ya edə bilməyəcəkləri pozitiv, yaxud neqativ işləri görməyə məcbur etməsidir. Lider o adamdır ki, bu və ya digər səbəblərə görə millətdən "yuxarıya" yüksəlir (ümummilli siyasi liderdən söhbət getdikdə) və digər vətəndaşlara əmrlər verir".

4) Liderlik xüsusi növ sahibkarlıqdır. Onun reallaşması "siyasət bazarı" adlanan spesifik xüsusi sahədə baş verir. Siyasət sahibkarları, Ç.Openqeymerin tədbirincə, rəqabət mübarizəsində ictimai vəzifələri həll etmək haqqında proqramlarını və onların həyata keçirilməsi üsulları haqqında mülahizələrini rəhbər vəzifələrə mübadilə edirlər.

Liderliyin bu prinsiplər əsasında qərarlaşması müstəsna olaraq demokratik cəmiyyətlərə xas olan hadisədir.

Liderliyin məzmunu və təbiəti ilə bağlı müxtəlif baxış və təsəvvürlərin təhlilindən hasil olunan nəticə ondan ibarətdir ki, onun qərarlaşmasında əsas etibarilə iki qrup amillər iştirak edir: onlardan birincisi, liderlik funksiyasını yerinə yetirən şəxsin fərdi keyfiyyətləri, ikincisi isə sosial rolların və mövqelərin mürəkkəb sistemi kimi çıxış

edən cəmiyyətin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu amillər bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir və liderliyin iki aspektini müəyyənləşdirir: a) bu və ya digər sosial rolun yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar subyektiv fəaliyyət; b) hakimiyyətə malik olmaqdan irəli gələn formal vəzifə statusu.

Liderliyin bu iki aspektinin nisbəti və qarşılıqlı fəaliyyəti müvafiq sosial orqanizmin təbiətindən, sosial rolların ierarxik sisteminin mürəkkəbliyindən asılıdır. Hər bir sosial orqanizmin təşkili və fəaliyyəti sosial rolların şaquli və üfqi şəkildə paylanması vasitəsi ilə təmin edilir. Kiçik sosial qruplarda üzvlər arasında bilavasitə əlaqələr üstünlük təşkil etdiyindən sosial rolların üfqi paylanması aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Burada liderin fərdi keyfiyyətləri daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Sosial qrupun miqyasları genişləndikcə sosial rolların şaquli paylanmasına ehtiyac artır və bunun nəticəsində liderin təsisatlanması dərəcəsi yüksəlir. Qrupun mürəkkəb strukturu kollektiv fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək zərurəti ilə əlaqədar idarəetmədə ciddi ierarxik sistemin, tabelik münasibətlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də burada liderlik əsasən formal vəzifə statusu kimi təzahür edir.

Sosial rolların təsisatlanması dərəcəsi liderliyin **formal** və **qeyri-formal** anlayışlarını müəyyənləşdirir. Formal liderlik fərdin ictimai ierarxiyada mövqeyindən çıxış edərək mövcud normalar və qaydalar çərçivəsində qrupun üzvlərinə təsir göstərməsidir. O, liderlik funksiyasını yerinə yetirməyə imkan yaradan təsisatlara, sosial normalara, o cümlədən gücə arxalanır. Qeyri-formal liderlik bir yandan lider funksiyalarını yerinə yetirməyə yönəlmiş subyektiv meylləri və keyfiyyətləri, digər tərəfdən isə qrupun üzvləri tərəfindən liderin cəmiyyətə rəhbərlik hüququnu qəbul etməyə hazır olmasını əks etdirir.

Siyasi liderliyin strukturunda üç başlıca ünsür xüsusi rol oynayır: a) liderin fərdi keyfiyyətləri; b) liderin malik olduğu vasitələr; c) liderin fəaliyyətini tələb edən şərait.

Liderliyin təbiəti, fəaliyyət mexanizmi mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Siyasi elmdə siyasi liderliyin sirlərini öyrənməyə

xüsusi diqqət yetirilir, bu sahədə bir sıra konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Belə konsepsiyalardan biri "**liderin xüsusiyyətləri nəzəriyyəsidir**". Onun tərəfdarları liderlik fenomenini insanın fitri qabiliyyətlərinə istinadən izah etməyə, habelə fərdin liderlik mövqeyinə yüksəlməsinə səbəb olan keyfiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Liderin xüsusiyyətləri nəzəriyyəsinin yaradıcılarından olan amerikan sosioloqu E.Boqardus "Liderlər və liderlik" kitabında göstərir ki, şəxsiyyəti lider edən başlıca keyfiyyətlər ağıl, enerji, xarakter, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətidir. Bununla belə bütün şəraitlər üçün eyni dərəcədə səmərəli ola biləcək liderlik keyfiyyətlərindən söhbət gedə bilməz. Tədqiqatlar göstərir ki, biznes, sahibkarlıq sahələrində liderlik mövqelərinə çıxmaq üçün tələb olunan keyfiyyətlər bəzən digər sahələrdə, məsələn, siyasətdə liderlik üçün tələb olunan keyfiyyətlərin tam əksini təşkil edir. Liderə xas olan 124 xüsusiyyət sırasında ən mühüm keyfiyyət kimi onun intellektual səviyyəsinə görə qrupun digər üzvlərindən yüksəkdə durması vurğulandığı halda, tədqiqatlar göstərir ki, biznesdə və bürokratik təşkilatlarda karyeraya intellekt sahibləri yox, əksinə, prinsipsiz, şəraitə uyğunlaşmağı bacaran adamlar nail olurlar. Hətta siyasət aləmində də liderlik üçün həmişə eyni keyfiyyətlər yaramır. Qərbi Avropanın demokratik ölkələrində siyasi liderlik üçün zəruri olan xüsusiyyətlər Asiya və ya Afrikanın avtoritar rejimləri üçün əslə yaramır və əksinə. Bunlarla əlaqədar liderin xüsusiyyətləri nəzəriyyəsinə yeni bir qol - **analitik amillər** konsepsiyası meydana çıxdı. O, liderə xas olan sırf fərdi keyfiyyətləri onun müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün konkret şəraitdə mənimsədiyi davranış xüsusiyyətlərindən fərqləndirməyi nəzərdə tutur.

Liderdə özünü göstərən bu keyfiyyətlər bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Lakin onların bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti nəticə etibarilə liderin davranış stilini, bir növ liderlik təbiətini formalaşdırır.

"**Situasiya konsepsiyası**" liderliyin təbiətini mövcud sosial şəraitlə qarşılıqlı əlaqə kontekstində nəzərdən keçirir (R.Stoqdil, T.Hilton). Bu təlimə görə, lider konkret şəraitdə fərdin funksiyasıdır.

Liderin mahiyyəti onun şəxsiyyətində deyil, konkret şəraitdə oynadığı rolda ifadə olunur. Şərait lideri seçir, onun siyasi davranışını, qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirir. Buna görə də bir sosial şəraitdə yüksək təşkilatçılıq və rəhbərlik nümayiş etdirən şəxs başqa bir şəraitdə kütlədən seçilməyə də bilər. Deməli, liderlik keyfiyyətləri, əvvəla, bu hadisəni şərtləndirən yeganə mühüm amil kimi çıxış etmir, ikincisi isə nisbi xarakter daşıyır. Habelə, situasiya konsepsiyasına görə, liderlik çoxcəhətlidir. Şəraitdən asılı olaraq bəziləri mitinqlərdə, digərləri təşkilatçılıq işində, üçüncüləri isə ideya-nəzəri fəaliyyət sahəsində liderlik keyfiyyətləri nümayiş etdirir.

Situasiya nəzəriyyəsi şəraitin liderin formalaşmasına təsirini birtərəfli şəkildə qiymətləndirir, onun formalaşmasında digər amilləri nəzərə almır. Bu boşluğu doldurmaq, habelə liderliyin təbiətinin digər cəhətlərini tədqiq etmək məqsədilə "**məsləkdaşların müəyyənədicisi** rolu" adlandırılan konsepsiya meydana gəlmişdir (F.Senford). Bu konsepsiyaya görə, lider o adamdır ki, onun məsləkdaşları var. Məsləkdaşlardan ibarət olan qrup özü özünə lider seçir. Bu zaman liderlik üçün tələb olunan başlıca keyfiyyət rolunda qrupun mənafeələrini dərk etmək və həyata keçirilməsinə nail olmaq yollarını göstərmək çıxış edir. Lider qrupun əlində bir vasitədir. Buna görə də "liderin sirlərini" onun özündə deyil, liderin məsləkdaşlarının psixologiyasında və tələbatında axtarmaq lazımdır. Sözü gedən konsepsiyada liderliyi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri onun qrupda rəhbərlə məsləkdaşlar (konstituentlər - bu konsepsiya "konstituentlər nəzəriyyəsi" də adlanır) arasında xüsusi növ münasibətlər kimi təzahür etməsidir. Müasir siyasi elmdə liderin məsləkdaşları anlayışına kifayət qədər geniş mənə verilir. Buraya onun baxışlarını qəbul edən siyasi cəhətdən fəal ardıcılıqları ilə yanaşı seçicilər də daxildir. Demokratik cəmiyyətlərdə lider o şəxslər olur ki, özünü qrupun, cəmiyyətin mənafeyinə xidmət etməkdə daha yüksək qabiliyyətlərə malik insan kimi tanıdır. Məhz bu keyfiyyətinə görə qrup onu özünə lider seçir. Yuxarıda sadalanan konsepsiyalarda liderlik hadisəsinin bu və ya digər cəhəti, onu şərtləndirən amillər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilir. Onların hər

biri ayrı-ayrılıqda liderliyin mahiyyətinin yalnız müəyyən aspektini izah etmək iqtidarındadır, onun tam mənzərəsini yaratmağa əsas vermir. Bu problemi həll etmək məqsədini **sintetik yanaşma tərəfdarları** öz qarşılarına qoymuşlar. Sintetik təhlildə liderliyin üç amili nəzərə alınır: liderin xüsusiyyətləri; liderin yerinə yetirməli olduğu vəzifələr; liderin məsləkdəşlərinin müəyyən edici rolu. Liderlik fenomeninin təhlil edilməsində psixoloji konsepsiyaların da mühüm rolu olmuşdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrinə görə, liderliyin meydana gəlməsi fərdlərin davranışını müəyyən edən insan psixikası ilə əlaqədardır. Liderliyin psixoloji izahında iki istiqamət fərqləndirilir - bixeviorist (L.Bernard, B.Skinner) və freydçi (Z.Freyd, E.Fromm, T.Adorno). Bixevioristlər liderliyin meydana gəlməsini insanın davranışını şərtləndirən xarici stimulların təsirindən çıxış edərək aydınlaşdırmağa çalışırlar. Freydizmə görə, liderliyin əsasında insanın təhtəşüur meylləri və istəkləri durur.

Bunlar bir qayda olaraq avtoritar liderlərin formalaşması üçün əsas olur. Avtoritar tipli şəxsiyyət özünə xas olan naqis və nöqsan cəhətləri pərdələməkdən ötrü hakimiyyətə, başqalarını özünə tabe etməyə güclü ehtiyac hiss edir. Müəyyən əlverişli zəmində hakimiyyət ehtirası fərdin rəhbər mövqeyə yüksəlməsi, lider kimi özünü təqdim etməsi ilə nəticələnir.

Liderlik təkcə formalaşması üsullarına görə deyil, həm də fəaliyyət üsul və formalarına görə rəngarəngdir. Siyasi elm liderliyi bir sıra əlamətlərə görə təsnif edir. Ən geniş yayılmış təsnifat M.Veberə məxsusdur. Onun konsepsiyasında liderlər hakimiyyətin legitimləşməsi üsullarına görə üç tipə bölünür: **ənənəvi liderlik, harizmalı liderlik, rəsonal-leqal liderlik**. Ənənəvi lider ənənələrin gücünə əsaslanır, harizmalı lider şəxsiyyətin qeyri-adi istedad və keyfiyyətlərinə inama əsaslanır, rəsonal-leqal lider isə cəmiyyət üzvlərinin qanunların aliliyinə inamına və hörmətinə əsaslanır.

Davranış üsullarına görə liderlər **demokratik** və **avtoritar** liderlərə bölünürlər. Demokratik liderlər qrup üzvlərinin mənafeyini nəzərə alaraq və onların dəstəyinə arxalanaraq rəhbərlik funksiyasını

yerinə yetirir. Avtoritar liderlər isə təkbəşinə qərarlar qəbul etməyə, hədə-qorxu tətbiq etməklə kütləni özünə tabe etməyə üstünlük verir.

Fəaliyyət miqyaslarına görə liderlər üç qrupa bölünür: 1) kiçik qrupun lideri; 2) ictimai hərəkətin və ya siyasi təşkilatın lideri; 3) liderliyi sosial təsisat kimi formalaşan lider-siyasətçi. Bu, adətən ümummilli miqyaslarda fəaliyyət göstərən liderdir.

Cəmiyyət həyatında liderlər xüsusi rol oynayır. Bu, liderlərin funksiyalarında öz ifadəsini tapır. Müasir siyasi nəzəriyyələrdə liderliyin üç başlıca funksiyası - 1) siyasi diaqnoz; 2) fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsi; 3) qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün icraçıların səfərbər edilməsi və bundan irəli gələn aşağıdakı konkret vəzifələri göstərilir: a) cəmiyyətin integrasiyası, kütlələrin birləşdirilməsi; b) optimal siyasi qərarların qəbul edilməsi; c) hakimiyyətin sosial bazasının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi; 4) geniş kütlələrin ümumi məqsədlər ətrafında cəmləşməsinə nail olunması.

6-cı FƏSİL

SİYASƏTİN VƏ HAKİMİYYƏTİN SOSIAL ƏSASLARI

Qeyd etdiyimiz kimi, siyasət real insanlar deməkdir. İnsanlar öz tələbatına və mənafeyinə uyğun olaraq, ya fərdi qaydada, ya da bu və ya digər sosial qrupun tərkibində siyasətdə iştirak edir, siyasi münasibətlərə təsir göstərir və eyni zamanda müvafiq təsirə məruz qalırlar. Həmin qruplar, öz növbəsində, siniflər, stratlar, milli-etnik, demoqrafik qruplar və s. ola bilərlər. Məcmu halında onlar siyasətin **sosial əsaslarını** təşkil edir.

1. Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası və onun siyasi proseslərə təsiri

Sosial həyatın və siyasi prosesin başlıca subyektlərindən biri **sosial qruplardır**. Düzgün siyasət işləyib hazırlamaq və onu həyata keçirtmək həmin qrupların mənafeyini nəzərə almağı, onların fəaliyyətini düzgün əlaqələndirməyi tələb edir. Bu mənada, cəmiyyətin sosial strukturunu, onu təşkil edən sosial qrupları öyrənmək politologiyaanın tədqiqat obyektinə daxil olan mühüm problemlərdəndir.

Bir və ya bir neçə ümumi sosial əlamət əsasında birləşmiş insanların məcmusu **sosial qrup** adlanır. Sosial qruplar demoqrafik, etnik, peşə, ərəzi, dini və s. birliklərdir. Öz ictimai vəziyyətinə görə insan eyni zamanda bir neçə sosial qrupun üzvü ola bilər (məsələn, qoca, azərbaycanlı, müsəlman, dulusçu və s).

Cəmiyyətin sosial strukturu dedikdə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olan sosial qrupların məcmusu, onlar arasında münasibətlərin müəyyən qaydası nəzərdə tutulur. İnsanın ictimai vəziyyətindəki əsas əlamətlər sosial strukturun aşağıdakı növlərini

ayırmağa imkan verir: sosial stratifikasiya; sosial-etnik struktur; sosial-demoqrafik struktur; sosial-peşə strukturu; sosial-ərazi strukturu.

Keçmiş SSRİ dövründə ictimai-siyai elmdə belə bir fikir hakim idi ki, sosial strukturda həlledici rol sosial-sinfi struktura malikdir, onun xarakteri sosial strukturun digər növlərinin məzmununu və inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Sovetlər birliyində qərarlaşmış baxışlara görə, cəmiyyətin sosial strukturunun həlledici amili “sinifdir.” Sinif anlayışı sovet sosial nəzəriyyəsinin başlıca kateqoriyası sayılırdı. Sovet politoloqları və sosioloqları sinif dedikdə tarixdə müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduğu yerinə görə, istehsal vasitələrinə olan münasibətlərinə (çox qismi qanunlarda rəsmiləşdirilib möhkəmləndirilən bu münasibətlərə) görə, ictimai əmək təşkilindəki roluna görə, deməli, malik olduqları ictimai sərvətdən pay almaq üsuluna və bu payın miqdarına görə fərqlənən böyük insan qruplarını başa düşürdülər. Həmin nəzəriyyəyə görə cəmiyyətin sinfi strukturu yalnız istehsal sferasında təşəkkül tapır. Məhz buna görə də marksizm təlimi belə hesab edirdi ki, istehsal münasibətləri sosial strukturda mərkəzi mövqe tutur. Buna əsasən, tutaq ki, kapitalizmdə burjuaziya, proletariat və xırda burjuaziya, sosializmdə isə fəhlə sinfi, kolxozçu kəndlilər cəmiyyətin əsas sinfləri kimi qeyd olunurdu. Həmin sxemə əsasən SSRİ-nin sosial-sinfi strukturu "iki üstəgəl bir" formasında, yəni iki sinif və üstəgəl ziyalı təbəqəsi kimi təsvir edilirdi.

Əsasən Stalinin dövründə elmi ədəbiyyatda və ictimai rəydə bərqərar olmuş həmin sxem, illər ötsə də, ona daxil olan sinflərin və ziyalı təbəqəsinin daxilində və onların qarşılıqlı münasibətlərində bir çox əsaslı dəyişikliklər baş versə də dəyişməz qalmışdır.

Dünya sosiologiya və politologiya nəzəriyyələri “sinif” anlayışına fərqi mövqedən yanaşır. Bir qayda olaraq, həmin anlayışı Qərb sosioloqları və politoloqları bu və ya başqa bir ümumi sosial əlamətlə birləşən istənilən insanlar qrupunu ifadə etmək üçün işlədirlər. Bu baxımdan, "Sosiologiya: 90-cı illərin dərslisi" (Kembric, 1989) adlı məşhur dərslinin müəllifi Entoni Giddensin "sinif" haqqında dedikləri

ibrətamizdir. O yazır: "Biz sinifləri, onların həyat stilinə tipinə xeyli təsir göstərən ümumi iqtisadi imkanlarına görə fərqlənən böyük insan qrupları kimi müəyyən edə bilərik. Sinfi fərqlərin başlıca əsası məşğələ ilə birlikdə xüsusi sərvətdir. Qərb cəmiyyətlərində mövcud olan başlıca siniflər aşağıdakılardır: yüksək siniflər (istehsal ehtiyatlarına sahib olan, yaxud onlara birbaşa nəzarət edənlər, varlılar, iri sənayeçilər, rəhbərliyin yuxarı təbəqələri); orta sinif: ("ağ yaxalıqlıların" əksəriyyəti və peşəkarlar); fəhlə sinfi ("göy yaxalıqlıların", yaxud əl əməyi ilə məşğul olanlar). Bəzi sənaye ölkələrində, Fransada, yaxud Yaponiyada dördüncü sinif kəndlilərdir (ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində çalışan adamlar)..."

Öz növbəsində, Erik Olin Rayt (ABŞ) müasir kapitalist istehsalında iqtisadi ehtiyatlar üzərində nəzarətin üç əsas növünü qeyd edir və göstərir ki, buradakı əsas siniflər həmin növlərə uyğun gəlirlər. Onlar aşağıdakılardır:

1. İnvestisiyalar, yaxud pul kapitalı üzərində nəzarət.

2. Fiziki istehsal vasitələri (torpaq, müəssisələr, ofislər) üzərində nəzarət.

3. Əmək və hakimiyyət üzərində nəzarət.

O yazır ki, kapitalistlər sinfinə mənsub olan adamlar ehtiyatların hər üç növünə nəzarət edirlər. Fəhlə sinfinə mənsub olanlar isə onların heç biri üzərində nəzarət etmirlər. Rayt "ağ yaxalıqlıları" həmin siniflərin heç birinə aid etmir və göstərir ki, onlar iki sinfin əlamətlərini özlərində birləşdirirlər.

Müasir sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturunu mürəkkəb və çoxşaxəli hadisə hesab edir. Bu mürəkkəb sosial hadisənin dəqiq və hərtərəfli araşdırılması sahəsində cəhdlər dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış **"sosial stratifikasiya"** (latın dilində "təbəqə" sözündəndir) nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətin sosial strukturunun əsas elementi stratlar hesab olunur. Müasir Amerika sosiologiyasında cəmiyyətin sosial stratifikasiyası aşağıdakı əsas meyarlar əsasında müəyyən olunur:

Birincisi, **peşə nüfuzu**. Tarixdən bəllidir ki, bu və ya başqa

xalqın nümayəndələri ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif peşələrə üstünlük vermiş, öz növbəsində valideynlər övladlarını daha nüfuzlu peşələrə yiyələnməyə sövq etmişlər, Bu isə müvafiq peşə sahəsində çalışanların başqalarından fərqlənməsinə gətirib çıxarmış, həmin peşə sahəsində çalışan xüsusi adamlar qrupunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

İkincisi, **hakimiyyət** və **əzəmət**. Təbii ki, cəmiyyətdə mövcud qruplar əllərində olan hakimiyyətə və əzəmətə görə bir-birindən fərqlənir, hakimiyyət nərdivanında onların hər birinin öz yeri və rolu olur.

Üçüncüsü, **gəlir** və **sərvət**. Ayrı-ayrı qrupların gəlir və sərvət mənbəyi iki cür olur. Bir tərəfdən hər bir peşə sahibi özünəməxsus yolla gəlir və sərvət alır. Digər tərəfdən isə bir sıra şəxslər onlara qalmış miras əsasında da sərvətə sahib ola bilirlər. Hər iki halda gəlir və sərvətin miqdarı müvafiq qrupu başqalarından fərqləndirir. Gəlirlər həm varlanmaq, həm də yüksək rola sahib olmaq vasitəsi kimi çıxış edir.

Dördüncüsü, **təhsil**, yaxud **bilik**. İnsanların təhsil almaq imkanları tarix boyunca həmişə müxtəlif olmuşdur. Bu, son nəticədə istər onların sosial roluna, istərsə də irəliləmək imkanlarına öz təsirini göstərmişdir. Alimlər yazırlar ki, müasir cəmiyyət "meritokratiyaya" (ingilis dilində "xidmət", "'ləyaqət" sözündəndir) doğru təkamül edir. Orada isə insanların sosial nərdivanda yerləşməsində və yerdəyişməsində pul deyil, məhz təhsil və s. amillər daha əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Beşincisi, **din**, yaxud **mərasim** təmizliyi.

Altıncısı, **adamların qohumluq əlaqələrinə görə fərqləndirilməsi**. Bütün cəmiyyətlərdə qohumluq əlaqələri və onun davamı olan etnik qruplar müstəqil və çox mühüm funksiyalar yerinə yetirirlər (nəslin davam etdirilməsi, uşaqların sosiallaşdırılması və valideynlərlə uşaqlar, valideynlərin özləri, qardaş və bacılar və s. qohumlar arasındakı münasibətlərin psixoloji-sosial və əxlaqi cəhətdən tənzim edilməsi və s).

Göründüyü kimi, stratifikasiya cəmiyyətdə mövcud olan bütün

qrupları səciyyələndirməyə imkan verir. Bu zaman təsadüflərə yol verməmək, cəmiyyətin tərkibini öyrənərkən volyuntarizmdən yaxa qurtarmaq üçün mövcud olan bütün qrupları əhatə etmək və həm də onların hamısını eyni meyarlar əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Bu yolla ictimai həyatın demək olar bütün sahələrində insan fəaliyyətini təhlil etmək mümkündür. Sosial dəyişikliklərin dinamikasını öyrənmək üçün adətən alimlər şaquli və üfüqi stratifikasiyadan istifadə edirlər. O, insanın bir sosial səviyyədən başqasına yüksəlməsini və yaxud enməsini, ya da eyni səviyyədə qalmaqla, bir sosial qrupdan digərinə keçməsinə izləməyə imkan verir. İnsanın və ya qrupun sosial strukturda tutduğu yerin dəyişməsi **sosial yerdəyişmə**, yaxud **mobillik** adlanır. Həmin prosesin idarə olunması dövlətin vəzifələrindən biridir. Qanunlar, vergi siyasəti, milli gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi yolu ilə cəmiyyətin sosial strukturunun təkmilləşdirilməsi təmin edilir. Əsas istiqamət orta və varlı təbəqələrin artırılması, yüksək ixtisaslı peşə sahiblərinin say etibarilə çoxluğunun təmin edilməsidir. Cəmiyyətin daxili biriyinin və sosial əhəngdarlığının yaranmasına xidmət edən bu işlərin həyata keçirilməsi sosial siyasət adlanır.

2. Sosial qruplar

Siyasətə təsir edən sosial qruplar tərkibi və təbiəti etibarilə kifayət qədər mürəkkəbdir. Onların əhəmiyyətli qismi əvvəlki hissədə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin siyasətə və siyasi prosesə təsir göstərən qruplar arasında sosial demoqrafik və etnik qrupların rolu da kifayət qədər yüksəkdir.

Cəmiyyətin demoqrafik strukturu əhalinin tərkibini, təkrar istehsalı meyllərini və sosial-iqtisadi proseslərdə iştirak imkanlarını (resurslarını) əks etdirir. Cəmiyyətin təkamül tarixi müəyyən mənada əhalinin təkrar istehsalında xalis bioloji mexanizmdən sosial mexanizmin rolunun artmasına keçid istiqamətində dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnir. Müasir şəraitdə mahiyyət etibarilə təbii proses olan əhalinin təkrar istehsalında sosial ünsürlər daha qabarıq

təzahür etməyə başlayır. Bununla əlaqədar olaraq bir yandan demoqrafik proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır, ikinci yandan isə onun sosial və siyasi təsiri artmağa başlayır. Demoqrafiya siyasi proseslərin fəal amili kimi çıxış edir.

Əhalinin təkrar istehsalı mürəkkəb bioloji və sosial hadisə olub insan nəslinin davamlılığını və cəmiyyətin mövcudluğunu təmin etmək məqsədi güdür. Əhalinin adi təkrar istehsalı o zaman baş verir ki, cəmiyyətdə yaşlılarla uşaqlar və gənclər arasında müəyyən təxmini bərabərlik yaranmış olsun. Hesablanmışdır ki, hazırkı şəraitdə əhalinin adi təkrar istehsalı üçün hər yüz ailə hesabına 258 uşağın doğulması şərtidir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində əhalinin təkrar istehsalı formaları fərqlənmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının üç başlıca mərhələsinə - ibtidai (yığıcı) iqtisadiyyat, aqrar iqtisadiyyat və sənaye iqtisadiyyatı mərhələlərinə uyğun olaraq əhalinin təkrar istehsalının üç növü fərqləndirilir: 1) arxetip; 2) ənənəvi; 3) müasir (yaxud rəşional).

Əhalinin təkrar istehsalının arxetip növü bir neçə on min il davam etmiş və əsas etibarilə həm doğumun, həm də ölümün yüksək səviyyəsi və əhali artımının cüzi artımı ilə səciyyələnir.

Əhalinin ənənəvi təkrar istehsalı növü kənd təsərrüfatının, yeni iqtisadi və əmlak münasibətlərinin meydana gəlməsi sayəsində formalaşmışdır. Bu dövrdə doğum sürətləri artır, ölüm halları kəskin azalır və nəticədə əhali sürətlə artmağa başlayır.

Əhalinin ənənəvi təkrar istehsalı növünə orta hesabla hər 100 ailəyə 50-dən daha çox doğum xasdır. Lakin bu zaman orta yaş həddi aşağı olaraq qalırdı. Orta yaş həddi bir qayda olaraq 20-30 ilə bərabər idi və nadir hallarda 30-35 ilə çatırdı.

Əhalinin təkrar istehsalının sənaye inqilabının baş verməsi ilə meydana gələn müasir (rəşional) növünə aşağıdakılar xasdır:

- doğum və ölüm hallarının aşağı səviyyəsi;
- əhalinin artımı tempinin yüksək olmaması;
- orta yaş həddinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi

Müasir cəmiyyətlərdə dövlət, siyasi hakimiyyət demoqrafik

meyllərə biganə qala bilmir. Əhalinin tərkibi, strukturu və kəmiyyət dəyişiklikləri tempi dövlətin mövcud siyasətinə birbaşa təsir göstərməyə başlayır. Bununla da demoqrafik siyasət siyasi proseslərin vacib ünsürü kimi çıxış edir.

Hazırda qlobal miqyasda demoqrafik inkişafın 2 başlıca istiqaməti aydın görünməkdədir. Bunun biri bəzi dövlətlərin resursları baxımından əhali artımının yüksək sürəti, ikincisi isə onun əksi olan əhali artımının templərinin zəruri həddən aşağı düşməsidir.

Əhali artımının yüksək sürəti birmənalı şəkildə əhalinin strukturunda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirir. Müasir demoqrafik proseslərin bu tipi o halda mümkündür ki, 3-4 və daha çox uşaqly ailələr mütləq çoxluq təşkil etsin. Bir sıra ölkələrdə isə demoqrafik sıçrayış deyilən hadisə müşahidə olunmaqdadır. Dünya əhalisinin $\frac{3}{4}$ hissəsi demoqrafik sıçrayış ölkələrinin payına düşür. Buraya əsasən Afrika və bir çox Asiya ölkələri daxildir. Demoqrafik sıçrayışın əsas səbəbi kimi səhiyyənin və həyat şəraitinin inkişafı sayəsində ölüm hallarının kəskin azalmasını, doğumların isə ənənəvi yüksək səviyyədə qalmasını göstərirlər.

Əhalinin yüksək artımı əhalinin strukturunda bir qayda olaraq əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Hər şeydən əvvəl əhalinin tərkibində uşaqların sayı artır, yaşly nəsil azlıq təşkil edir. Məsələn, Afrikada 14 yaşına qədər olan uşaqlar 44 %, yaşly əhali isə (60 yaşdan yuxarı) cəmi 5 % təşkil edir. Çində isə 0-14 yaşlylar 21,4 %, 15-64 yaşlylar 71 %, 65 yaşdan yuxarı olanlar 7,6 faizdir.

Əhalinin belə tərkibi ciddi sosial və siyasi proseslərə gətirmək təhlükələri yaradır. Uşaqların və gənclərin çoxluğu təhsil, işlə təminat və s. kimi çağırışlarla müşayiət olunmaya bilməz. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi, maliyyə və texnoloji resurslarının məhdudluğu qeyd olunan çağırışların qarşısını zamanında almağa imkan vermir. Vəziyyətin yaratdığı fəsadlardan biri gənclərin və digər əhali qruplarının başqa ölkələrə köç etməsidir (miqrasiya). Müasir təhsildən, məşğulluqdan və etibarlı sosial müdafiədən məhrum olan əhali kütləsi cəmiyyətdə sosial gərginliyin və siyasi qeyri-sabitliyin əsas səbəblərindəndir.

Qlobal miqyasda müşahidə olunan digər meyl bəzi ölkələrdə əhalinin azalmasıdır. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində (Danimarka, Belçika, Almaniya və s), Avstraliyada, Şimali Amerikada, Rusiyada əhalinin təbii artımının həddən artıq aşağı səviyyədə olması əhalinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu ölkələrdə əhalinin strukturunda 14 yaşına qədər olanlar cəmi 14-18 %, 15-64 yaşında olanlar 65 faizdən çox, 65 yaşdan yuxarı olanlar isə 17 faizdən çox təşkil edir. Belə ki, əhalinin tərkibində 0-14 yaşlılar İtaliyada 13,9 %, Almaniyada 14 %, İspaniyada 14,4 %, İngiltərədə 17,7 %, Fransada 18,6 %, 15-64 yaş qrupu müvafiq surətdə 66,7 %, 66,7 %, 68 %, 66,5%, 65 %, 65 yaşından yuxarı olanlar isə müvafiq olaraq 19,4%, 18,9%, 17,6 %, 15,8 % və 16,4% təşkil etmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə olunan bu proses **əhalinin qocalması** adlandırılır.

Əhalinin qocalması öz növbəsində ciddi sosial nəticələrə gətirib çıxarır. İlk növbədə inkişaf etmiş ölkələrə xas olan iş qüvvəsinə olan tələbatın ödənilməsində çətinliklər yaradır, başqa sözlə ifadə olunsaydı, başlıca məhsuldar qüvvə zəifləyir. Bir çox ölkələr bu problemi emiqrasiya hesabına həll etməyə çalışır. Bəzi Avropa ölkələrinin əhali emiqrasiyasına ciddi məhdudiyyətlər və qadağalar qoymamasının səbəblərindən biri və ən başlıcası məhz bundadır.

Əhalinin qocalması sosial müdafiə baxımından da ciddi fəsadlar yaradır. Əhalinin orta yaş həddinin artması pensiyaçıların xüsusi çəkisinin artmasında ifadə olunur. Sayca artan və uzunömürlülüklə əlaqədar olaraq daha uzun müddətə pensiya alan əhali kateqoriyasının sosial müdafiəsi böyük maliyyə ayrılmaları tələb edir. İnkişaf etmiş dövlətlər həmin problemin həlli ilə əlaqədar ciddi çətinliklər yaşamaqdadır. Problemin həllində iki istiqamət üstünlük təşkil edir:

a) pensiyaya çıxmaq üçün yaş həddi artırılır;

b) pensiyaların artımının dondurulması və ya bəzi hallarda azaldılması təklif edilir.

Azərbaycanda əhali artımı idarə olunan müsbət meyllərlə ifadə olunur. Son 20 ildə Azərbaycan Respublikasının əhalisi

təxminən 2 milyon nəfər artmışdır. Artım təxminən 30 % təşkil etmiş, orta illik əhali artımı 1,4 % civarında olmuşdur.

Azərbaycan əhalisinin yaş əlamətlərinə görə demoqrafik struktur aşağıdakı kimidir:

0-14 yaşlılar – 22, 3 %

15-64 yaşlılar – 72,0 %

65 yaşdan yuxarı 5,7 %

Cəmiyyətin sosial strukturunda **etnik qruplar** da mühüm yer tutur. Sonuncular təkcə cəmiyyətin sosial mənzərəsinin rəngarəngliyini təmin etmir, eyni zamanda müəyyən hallarda siyasi idarəetmə konsepsiyasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərən amil kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin milli tərkibinin təhlili zamanı “etnos” anlayışı açar rolunu oynayır. “Etnos” qədim yunan dilində “xalq”, “qəbilə” mənasında işlədilir. Onun başqa bir mənası “əhali qrupu”dur. “Etnos” anlayışı insanların dil və mənşə ümumiliyinin, adət və ənənə eyniliyinin dərk edilməsi üzərində formalaşan birliyini ifadə edir. Etnosun millət, xalq, etnik birlik kimi növlərini fərqləndirirlər.

Millət insanların təkcə etnik, yəni dil, mədəniyyət, adət-ənənə ümumiliyi deyil, həm də siyasi təşkil əlamətləri əsasında yaranan birliyi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən tərifə görə, millət insanların ərazi və dil, sosial-iqtisadi və siyasi həyat ümumiliyi ilə səciyyələnən sosial-tarixi birliyi və vahid dövlətin vətəndaşlarının məcmusudur. Millətin fərqləndirici əlaməti təkcə dil ümumiliyi deyil, həm də ərazi və vahid dövlətin vətəndaşı olmaq kimi cəhətlər olduğundan, onun ayrı-ayrı etnik qrupları özündə birləşdirmək xüsusiyyəti ayrıca qeyd olunmalıdır.

Xalq insanların dil, mədəniyyət, özünüdərkətmə, adət-ənənələr və s. etnik ümumiliyi üzərində qərarlaşan sosial-etnik birliyi. Xalq insanların birlik forması kimi daha çox etnik əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Etnik qrup müstəsna olaraq insanların etnik əlamətləri əsasında formalaşır və bir qayda olaraq sayının azlığı və məskunlaşdığı ərazinin məhdudluğu ilə seçilir.

Bütün sosial qruplar cəmiyyət həyatında müxtəlif münasibətlərin daşıyıcıları olduğundan, etnik birliklər də müəyyən sosial, mədəni, bəzi hallarda siyasi məzmunlu münasibətlərin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Müasir cəmiyyətlərdə sosial və iqtisadi xarakterli problemlərin həllinin etnik əlamətlərin iştirakı olmadan yolları mövcuddur. Vətəndaş hüquqlarının təminatına xüsusi önəm verilən ölkələrdə sosial, iqtisadi və ya siyasi problemlər etnik ayrımcılığa yol verilmədən çözülür. Bununla yanaşı mövcud problemlərə etnik birliklərin mənafeləri baxımından yanaşılması halları hələ ki, bütünlüklə aradan qaldırılmamışdır. Başqa sözlə ifadə edilsə, etnik (milli) münasibətlər sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərin xüsusi seqmenti kimi yaşamaqdadır.

Sosial münasibətlərin spesifik formalarından biri olan etnik (milli) münasibətlər mürəkkəb sosial–siyasi kateqoriyadır. Onlar xalis formada deyil, iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi münasibətlərin bir cəhəti kimi təzahür edirlər. Bu mənada bəzi hallarda sosial münasibətlərin bütün məcmusu onlarda üzə çıxır. Öz növbəsində etnik münasibətlərin spesifikliyi milli xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

Milli münasibətlər anlayışı milli xarakterli münasibətlərin üç formasını özündə birləşdirir: millətdaxili, milli-etnik birliklərarası və şəxsiyyət səviyyəsində millətlərin və xalqların münasibətləri. Sözün ciddi mənasında millətlərarası münasibətlər müxtəlif millətlərə mənsub adamlar arasındakı bilavasitə əlaqələrdə yaranan münasibətlərdir. Milli mənsubiyyətin dərk edilməsinin əsasında başqa millətin nümayəndələri ilə əlaqələrdə yaranan və millətlərarası münasibətlər sahəsinə aid edilən “biz-onlar” müxalifəti durur. Xalqların ictimai şüurunda vahid ideologiya, yaxud din hakim olursa, onda millətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Beləliklə, millətlərarası münasibətlər sözün daha dəqiq və dar mənasında ictimai şüur səviyyəsində üzə çıxır. Buna görə də onları iqtisadiyyat və siyasət sahəsindəki əlaqələrlə, yaxud dil və mədəniyyət sahəsindəki təmasla qarışdırmaq düzgün deyildir.

Siyasətin və etnos problematikasının qarşılıqlı əlaqəsi millətin siyasi təşkili forması olan dövlətin qurulmasında özünü daha qabarıq

göstərir. Etnosun millət kimi qavranılması onun dövlət şəklində formalaşması ilə əlaqədardır. Millət etnik tərkibindən asılı olmayaraq dövlətin meydana gəlməsində sistemyaratma funksiyasını yerinə yetirir. Sistem yaradan amil rolunu yerinə yetirən millət həm tək etnik tərkibə (monoetnik dövlət), həm də rəngarəng etnik tərkibə malik ola bilər (polietnik dövlət). Bu mənada əhalinin etnik tərkibi ilə dövlət quruluşu forması arasında birbaşa asılılıq mövcud deyildir. Lakin müxtəlif etnik tərkibli ölkələrdə belə bir vəziyyətin dövlət quruluşunun formasına təsiri olmadığını da iddia etmək düzgün olmazdı. Bir sıra hallarda dövlət quruluşunun formasının seçilməsinə etnik amil təsir etdiyindən bu, milli-etnik münasibətlərin spesifik forması kimi nəzərdən keçirilir.

Milli-etnik münasibətlər baxımından yanaşdıqda dövlət quruluşunun 3 əsas formasını fərqləndirmək mümkündür:

1. Unitar dövlət inzibati-dövlət vahidləri üzərində mərkəzləşdirilmiş rəhbərliklə səciyyələnir. Burada əlahiddə (müstəqil) dövlət qurumları olmur. Onun daxilində geniş ərazi muxtariyyəti və milli muxtariyyət mümkündür.

2. Federasiya iki və daha artıq dövlətin vahid dövlətdə birləşməsidir. Hazırda dünyada 3-4 min, o cümlədən sayı bir milyondan yuxarı olan 300 xalq və bunun müqabilində cəmi 200-ə yaxın dövlət vardır. Əgər xırda dövlətləri nəzərə almasaq, yerdə qalan 103 dövlətdən təqribən üçdə biri çoxetnik tərkibə malikdir. Onların yalnız kiçik bir qismi milli əlamətlər əsasında yaranan federasiya quruluşuna malikdir. “Klassik” federasiyalar – Braziliya, Meksika, ABŞ, AFR və b. milli əlamətlə heç də əlaqədar olmayan hissələrdən ibarətdirlər. Elə ölkələr vardır ki, məsələn. İspaniya, Çin və b. federasiyadan yan keçməklə, muxtariyyət vermək yolu ilə (inzibati ərazi muxtariyyəti nəzərdə tutulur) xalqların və etnik qrupların siyasi mənafeələrini həll etməyə çalışırlar.

3. Konfederasiya dövlətlərarası ittifaqdır. Onun üzvləri tam muxtardırlar, onların hər birinin qanunvericilik orqanları vardır, sanksiya vermək və nullifikasiya hüququna – ittifaq orqanları aktlarını ləğv etmək hüququna malikdirlər.

Konfederasiya üzvlərinin müstəqil vətəndaşlığı, öz valyutası, milli ordusu və s. olur. Konfederasiyanın vahid ərazisi olmur. Bu dövlət quruluşu müvəqqəti xarakter daşıyır.

Milli-etnik münasibətlərdə diqqət çəkən məqamlardan biri **etnik münaqişələrdir**. Etnik münaqişələr milli-dini dözümsüzlük, sosial-iqtisadi və mədəni-dil qeyri-bərabərliyi və ya etnik separatizm zəminində ayrı-ayrı etnik birliklərin və ya onların nümayəndələrinin arasında baş verən münaqişədir. Etnik münaqişələr öz mahiyyəti etibarlı ilə sosial və ya siyasi xarakterli münaqişə hesab olunur. Lakin istənilən etnik münaqişədə tərəflər və ya tərəflərdən biri etnik əlamətə görə seçilir, əlahiddə etnik mənafeələrə istinad edir və özünü milli ayrışdırıcı qurbanı kimi qələmə verməyə çalışır.

Etnik münaqişə dedikdə eyni zamanda iki müxtəlif səviyyədə bir-biri ilə yanaşı mövcud olan və bir-birini tamamlayan fərqli reallıqlar başa düşülür. Belə ki, bir tərəfdən, o, ictimai rəydə bir etnik qrupun digərinə yalnız sadəcə olaraq neqativ deyil, habelə yalnız qarşısürmə niyyəti ilə müəyyən olunan qavrayış, yaxud münasibət tipidir. Bu zaman millətlərarası münasibətlərdə etinadsızlığın yerini fəal qarşısürmə və birbaşa əksik əhval-ruhiyyəsi tutmuş olur.

İctimai həyat səviyyəsində siyasi prosesin real fenomeni olan etnik münaqişə haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, həyatın bu və ya başqa mühüm sferasında bərqərar olmuş və əvvəllər adi, yaxud dözümlü hesab olunan vəziyyəti dəyişdirməyi öz qarşısına məqsəd qoyan qrup meydana çıxsın. Buradan aydındır ki, hər bir münaqişə situasiyasının öz təşəbbüsçüsü olur.

Bu mənada etnik münaqişə dedikdə milli-mənafeələrin müdafiəsi üçün yaradılmış və ya özünü bu cür təqdim edən etnik zəmində az və ya çoxsaylı tərəfdarların iştirakı ilə meydana çıxan münaqişə situasiyada başa düşülür.

Bir qayda olaraq etnik münaqişələrin iki növü fərqləndirilir: “üfqi”- etnik qruplar arasında olan münaqişələr və “şaquli”- müəyyən etnik qrupla dövlət arasında olan münaqişələr.

Etnik münaqişələr düşünülmüş və ya etnik maraqların müdafiəsi adı altında spontan şəkildə baş verə bilər. Birinci halda

münaqişə daha çox siyasi xarakter daşıyır və ciddi fəsadlarla müşaiyyət olunur. İkinci halda isə münaqişə səbəbi əsas etibarı ilə sosial-iqtisadi xarakterli problemlər olur ciddi fəsadlara bir qayda olaraq gətirib çıxarmır.

Qarşısına qoyduğu məqsədlərdən asılı olaraq etnik münaqişələrin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: **sosial-iqtisadi xarakterli; mədəni-dil münaqişələri; ərazi-status münaqişələri; separat münaqişələri;**

Etnik separatizm dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tanınan ərazisinin bir hissəsini müstəqil dövlət yaratmaq və ya başqa dövlətə birləşdirmək məqsədilə parçalanmağa və ya ayırmağa (sesessiya - latınca “gedirəm” deməkdir və dövlətin tərkibindən çıxmaq mənasını verir) yönəlmiş hərəkətdir. Separatizm bir sıra hallarda xalqların öz müqəddaratını təyin etmək hüququna əsaslanırsa da, bütün dünyada o, bir qayda olaraq qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarının, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin toxunulmazlığını təsbit edən hüquq normalarının kobud surətdə pozulması cəhdləri kimi qəbul olunur.

Etnik separatizm bir qayda olaraq xalqların öz müqəddəratının təyin etməsi hüququnun yanlış və ya təhrif edilmiş qavramına əsaslanır. Xalqların öz müqəddəratının təyin etmək hüququ beynəlxalq norma kimi milli dövlətlərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığına qarşı deyildir. Əksinə, onun beynəlxalq təminatı rolunda çıxış edir. Digər tərəfdən, bütün etnik qrupların millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun subyektı sayılması praktik siyasi mülahizələr baxımından rəşional və mümkün deyildir. Belə olan halda indiki 200 dövlətin yerində 3000-4000 dövlət yaranmalı olar ki, bu da əbədi müharibələr deməkdir. Separatizmin fərqləndirici cəhəti ayrılmaq cəhdinin və ya hərəkətinin sifət etnik əlamətlərə və maraqlara əsaslanmasıdır. Lakin, etnik birlik birbaşa dövlətin yaranması subyektı kimi qavranılmır, çünki, onun dəqiq müəyyən edilmiş sərhədləri olmur. Bu səbəbdən, dövləti yaratmaq hüququna sahib olan subyekt kimi ilk növbədə ərazi birlikləri tanınır.

Etnik separatizm müasir dünyada geniş yayılmış hadisəyə çevrilmişdir. Planetin ayrı-ayrı yerlərində çoxsaylı savaşların, müharibələrin və fəlakətlərin günahı etnik separatizmdədir. Hər il on minlərlə günahsız insan separatizmin qurbanına çevrilir. Separatizm bütövlükdə, etnik separatizm isə xüsusi ilə bəşəriyyəti narahat edən global problemə çevrilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan **Dağlıq Qarabağ münaqişəsi** müasir etnik separatizmin bariz ifadəsidir. Münaqişənin kökündə erməni diasporunun və millətçi qruplarının təhriki ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və nəticə etibarilə ya Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi, yaxud ikinci müstəqil erməni dövlətinin yaradılması istəyi durur. Əslində isə klassik qatı etnik separatizm sxemi əsasında fəaliyyət göstərən erməni separatçılarının hərəkətləri hər hansı rəşional məntiqə və hüquq normalarına sığmır. Əvvəla, Azərbaycanın Konstitusiyasında ölkə ərazisinin hər hansı hissəsinin ayrılması halı müəyyən edilməmişdir. İkincisi, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində məskunlaşan erməni əhalisi milli-etnik muxtariyyət statusuna sahib olmuşdur ki, bu da onların status tələbatının ödənilmiş olması deməkdir. Bu ərazidə yaşayan erməni əhalisi milli-mədəni muxtariyyət forması olan muxtar vilayət şəklində təşkil olunmuşdurlar. Üçüncüsü, Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni əhalisi tam şəkildə mədəni-dil azadlığına malik olmuşdur. Dördüncüsü, Dağlıq Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın inkişaf etmiş iqtisadi zonası olduğundan milli münaqişə üçün sosial-iqtisadi səbəblərin olması iddiasının irəli sürülməsi də qeyri-mümkündür. Nəhayət, ermənilər Dağlıq Qarabağın əhalisinin yeganə təmsilçiləri deyil. Burada yaşayan əhalinin 1/3- i etnik azərbaycanlılar olmuşdur.

Deyilənlər onu göstərir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi sırf etnik zəmində süni şəkildə yaradılmış separatçı hərəkət olub Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bir hissəsinin ayrılması məqsədinə xidmət edir. Ermənistan Respublikasının dövlət səviyyəsində separatçıları maliyyə, hərbi texnika və insan resursları ilə açıq şəkildə dəstəkləməsi münaqişənin şiddətini və müddətini

artıran əsas amil olmuşdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dünyada ən çox insan tələfatı, əhali köçü ilə müşayiət olunan və uzunmüddətli etnik münaqişələrdəndir. Münaqişə nəticəsində hər iki tərəfdən 25 mindən çox insan həlak olmuş, yüz minlərlə insan qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. Dağlıq Qarabağdan və separatçıların işğal etdiyi ətraf rayonlardan təxminən bir milyon insan məcburi köçkün həyatı yaşayır. Beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin nizama salınmasını öz fəaliyyətlərinin prioriteti hesab edir. ATƏT-in Minsk Qrupu və onun ABŞ, Rusiya Federasiyası və Fransadan ibarət olan həmsədrləri 1992-ci ildən etibarən münaqişənin nizama salınması ilə məşğuldur.

3. Sosial siyasət

Siyasətin real təəcəssümü konkret siyasi fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasətin başlıca subyekti olan siyasi qurumların, ələlxüsus dövlətin fəaliyyəti mahiyyət etibarilə siyasətin mövcudluq formasını ifadə edir. Dövlətin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən, funksiyalarından birini sosial siyasət təşkil edir.

Sosial siyasət cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyətidir. Sosial siyasət dövlətin ən geniş fəaliyyət sahəsi olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, bütün əhalini əhatə edir. Sosial siyasətdə, habelə dövlətin bütün digər sahələrdə fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə özünün əksini tapır. Müasir şəraitdə sosial siyasət bir növ dövlətin bütünlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist xarakterini müəyyənləşdirən barometr şifətində çıxış edir.

Sosial siyasət bir sıra vəzifələrə xidmət göstərir. Onun mahiyyətindən irəli gələn başlıca vəzifə cəmiyyət üzvlərinin təkrar istehsalına şərait yaratmaq, insanların zəruri maddi ehtiyaclarını ödəməkdir. Hər bir dövlət insanların siyasi təşkili forması olmaq etibarilə, bir yandan onların məcburi surətdə kütləvi hakimiyyətə təbə olmalarını təmin edir, digər tərəfdən isə əhali qarşısında üzərinə

müəyyən öhdəliklər götürür. Bu öhdəliklərə insanların təhlükəsizliyini, ictimai asayışı təmin etməklə yanaşı onların maddi tələbatlarının və ehtiyaclarının ödənilməsi, yaxud ödənilməsi üçün şərait yaradılması kimi vəzifələr daxildir. Hələ lap qədim dövrlərdən hökmdarların ədalətliyi haqqında insanların şüurunda dərin kök salmış təsəvvürlər onların əhalinin ehtiyaclarına qayğısı və diqqəti kimi humanist keyfiyyətlərinə əsaslanırdı.

Sosial siyasətin yerinə yetirdiyi ikinci mühüm funksiya sosial ədalətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Ədalət anlayışı tarixi dəyişkənliyin təsirini öz üzərində hiss edən sosial həyat hadisəsidir. Hər bir tarixi dövr, hər bir xalq və millət, hər ictimai quruluş ədalət haqqında öz təsəvvürlərini formalaşdırır. Lakin bütün dövrlər üçün ümumi olan bir prinsip dəyişməzdir, o da mövcud dövlətin, siyasi rejimin, konkret hökmdarın ədalətin təcəssümü olması haqqında fikrin əsaslandırılması cəhdidir. Hər bir konkret şəraitdə özünəməxsus şəkildə dərk edilən ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri sosial siyasət hesab olunur. Bu halda sosial ədalət haqqında təsəvvürlər ilkin, sosial siyasət isə törəmə mahiyyət daşıyır. Yəni siyasi rejim sosial ədalət haqqında rəsmi baxışları və mövqeyi müəyyənləşdirir və ona uyğun sosial siyasət həyata keçirir.

Sosial siyasətin bu funksiyası ilə əlaqədar üçüncü funksiyası cəmiyyətdə ictimai ahəngdarlığın, sosial sülhün təmin edilməsində ifadə olunur. Müxtəlif qrup, birlik və təbəqələrin mürəkkəb və çoxşaxəli sistemi kimi mövcud olan cəmiyyətin həyat qabiliyyəti onu təşkil edən ünsürlərin harmoniyasından, dinc qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. İctimai sülh və ahəngdarlıq insanların və onların bilavasitə daxil olduqları sosial qrup və birliklərin sərvətlər və resurslardan istifadə edilməsi prosesində iştirakı dərəcəsindən asılıdır. Sosial siyasət insanların bu prosesdə iştirakının optimal və məqbul formasını işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Nəhayət, sosial siyasət hakimiyyətin sosial əsası, rejimin özünümüdəfiə sistemində mühüm vasitə rolunu oynayır. Siyasi sistemin qüdrəti, taleyi bir sıra mühüm dayaqlara söykənir. Bu dayaqlardan ən etibarlılarından biri həyata keçirilən səmərəli sosial

siyasət sayıla bilər. Sosial siyasət hakimiyyətin xalqla bağlılığını, xalqın ehtiyac və tələbatını dərk etdiyini, ona qayğı ilə yanaşdığını sübuta yetirən ən təsirli mexanizmdir. Sosial tədbirlər vasitəsilə siyasi rejim sosial bazasını genişləndirir, əhali arasında dəstək qazanır. Müasir siyasi elm belə bir qəti nəticəyə gəlmişdir ki, səmərəli sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edən ən güclü amil rolunu oynayır. Qərbi Avropada, ABŞ-da uzunmüddətli siyasi sabitlik, siyasi rejimin səmərəli fəaliyyəti ədalətli sosial siyasətin nəticəsidir. Böyük siyasi kataklizmlər, münaqişə və toqquşmalar müşahidə edilən dövlətlərdə bu cür təhlükəli halların meydana gəlməsi isə bir sıra digər səbəblərlə yanaşı dövlətin sosial funksiyasının yarıtmaz şəkildə qurulması ilə əlaqədardır.

Sosial siyasətin xarakteri və məzmunu bir çox amillərlə müəyyən olunur. Bunlardan ən birincisi siyasi rejimin təbiəti, onun rəsmi ideologiyasında və dəyərlər sistemində humanizm və sosial ədalət prinsiplərinin yeri və rolu hesab edilməlidir. İnsanların konkret mənafeləri, ehtiyac və tələbatlarına qayğı rejimin fəaliyyətinin başlıca məqsədi hesab edilən ölkələrdə dövlətin bütün siyasəti və səyləri nəticə etibarilə sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə təbə etdirilir. Vətəndaşın mənafeyinin ön plana çəkildiyi ölkələrdə bir qayda olaraq səmərəli sosial siyasət vasitəsilə əhalinin yüksək həyat səviyyəsinə təminat verilir. Abstrakt sinfi, milli, kollektiv mənafeələrin və məqsədlərin üstün əhəmiyyət kəsb etdiyi siyasi sistemlərdə, təcrübə göstərir ki, dövlətin siyasəti və praktik fəaliyyəti insanların tələbat və ehtiyaclarından uzaq düşür, sosial siyasət deklorativ məzmun alaraq əhalinin həyat şəraitinə real təsir göstərmək imkanlarından məhrum olur.

Sosial siyasətin məzmunu və insanların həyat səviyyəsinə real təsir göstərmək imkanları ölkənin maddi və iqtisadi vəziyyəti ilə də əlaqədardır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata, zəngin maddi ehtiyatlara və sərvətlərə malik olan ölkələrdə dövlətin fəaliyyətinin sosial yönümünü gücləndirmək imkanları da geniş olur. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş dövlətlərin sosial siyasəti yüksək səmərəlilik və təsirlilik imkanlarından məhrumdur.

Sosial siyasət, habelə ölkədə ehtiyatların və sərvətlərin bölgüsünün ədalətli prinsiplərinin qərarlaşmasından, dövlətin və vətəndaşların sərvətlərin bölgüsünə və istifadə edilməsinə nəzarətinin xarakterindən, habelə keyfiyyətindən asılıdır. Bürokratik aparatın hədsiz şişməsi, korrupsiyanın, rüşvətxorluğun, talançılığın hakimiyət və idarəetmə strukturlarına nüfuz etməsi sərvətlərin qeyri-leqal, qeyri-qanuni yenidən bölgüsü ilə nəticələnir. Bunun sayəsində də zahirən ədalətli görünən (dövlətin maddi imkanları ilə əlaqədar başa düşülən dərəcədə) sosial siyasət real həyatda əslində sosial qütbləşmənin gizli kanallarını yaradır.

Sosial siyasət çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Onun məzmununa daxil olan üsurlər müxtəlifdir. Sosial siyasətin miqyasları və əhatə dairəsi insanların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin xarakterindən asılıdır. Sosial siyasətin məzmununu təşkil edən fəaliyyət istiqamətlərinin böyük rəngarəngliyi daxilində onun strukturunu təşkil edən bir sıra üsurlər (istiqamətlər) daimi və məcburi xarakter daşıyır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: a) dövlətin insanların əmək hüququnun əməli surətdə reallaşması sahəsində söyləri (təbii ki, hər fərdin, ailənin, bütünlükdə əhalinin maddi tələbatlarının ödənilməsi, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək qabiliyyətli əhalinin, əvvəla, işlə təmin olunması, ikincisi isə əməyə görə layiqli haqq verilməsi ilə şərtlənir); b) sosial müdafiə sisteminin yaradılması; c) əhaliyə səhiyyə xidmətinin təşkili; d) təhsilin, mədəniyyətin dövlətin himayəsi altına alınması. Dövlətlərin insanların sosial tələbatlarına yanaşması metodları, habelə bu tələbatları ödəmək üçün maddi əsas olan iqtisadi imkanları bir-birindən köklü surətdə fərqləndiyi kimi, onların həyata keçirdiyi sosial siyasət də eyni deyil. Hətta belə demək olar ki, dünyada nə qədər dövlət varsa, sosial siyasətin də o qədər konkret təzahür formaları mövcuddur. Lakin bununla belə sosial siyasətin bu rəngarəngliyini ümumi, oxşar əlamətlər əsasında üç əsas qrupda ifadə etmək mümkündür: **a) kommunist (bərabərləşdirici) sosial siyasəti; b) liberal sosial siyasəti; c) sosial-demokrat sosial siyasəti.**

Sosial siyasətin kommunist (bərabərləşdirici) modeli

marksizm-leninizm ideologiyasına əsaslanan siyasi rejimlərdə, məsələn, keçmiş SSRİ-də, Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrində tətbiq edilirdi. Bu modelə hazırda Kubada üstünlük verilir. Sosial siyasətin kommunist modelinin başlıca xüsusiyyəti onun bərabərləşdiricilik prinsiplərinə əsaslanması idi. Bundan da əlavə, kommunist sosial siyasəti bu ölkələr üçün səciyyəvi olan sərvətlərin bölgüsünün bərabərləşdiricilik prinsipi əsasında həyata keçirilməsində həlledici vasitə rolunu oynayırdı.

Kommunist sosial siyasətinin həm üstün, həm də çatışmayan cəhətləri vardır. Üstünlüyü ondan ibarətdir ki, insanların sosial və maddi tələbatlarının böyük hissəsinin ödənilməsini dövlət öz üzərinə götürür. Tələbatların ödənilməsi səviyyəsi insanların layiqli həyat səviyyəsi meyarlarından uzaq olsa da, dövlətin sosial müdafiə sahəsində siyasətinin miqyasları adamlarda, xüsusilə də qocalarda minimum təminatdan irəli gələn müəyyən optimizm hissi formalaşdırırdı. Sosial siyasətin bu modelinin çatışmayan cəhətləri isə aşağıdakılardan ibarətdir: Birincisi, insanların həyat səviyyəsinin fərdi əmək və qabiliyyətdən asılılığını zəiflədir. İkincisi, bərabərləşdiricilik prinsipi zəminində sosial ədaləti kobudcasına pozur, mərkəzləşmiş ictimai fondlardan sərvətlərin bölgüsü əməyə görə deyil, tələbatla görə aparıldığından, az işləyənin çox, çox işləyənin isə az pay alması adi qaydaya çevrilir. Üçüncüsü, əməkdə yüksək nailiyyətlərə, təşəbbüskarlığa, bir sözlə, tərəqqiyə təkan verən yaradıcı fəallığa stimulu söndürür.

Sosial siyasətin liberal modeli kommunist modelinin əksidir. Onun başlıca xüsusiyyəti fərdin tələbat və qabiliyyətlərinin müxtəlifliyini nəzərə almasıdır. Bu model əsas etibarilə azad bazar münasibətlərinə, liberal iqtisadiyyata üstünlük verən ölkələrdə tətbiq olunur. Sosial siyasətin liberal modeli insanların tələbatının fərdi qaydada, onların əməyi və əməkdən aldığı haqq hesabına ödənilməsinin üstünlüyünü nəzərdə tutur. Dövlət daha artıq dərəcədə mərkəzləşmiş qaydada, ictimai fondlar hesabına ailələrin və fərdlərin tələbatını ödəməkdən imtina edir, bu iş fərdiyyətçilik prinsipləri üzərinə keçirilir. Lakin bu, dövlətin sosial siyasətinin zəifləməsi kimi

başla düşülə bilməz. Sosial siyasətdə əsas ağırlıq, birinci, bütün əmək qabiliyyətli insanların peşəsinə və qabiliyyətinə uyğun işlə təmin edilməsinə, ikincisi isə, əməyin layiqdi səviyyədə ödənilməsinə yönəldilir. Beləliklə də, dövlət əslində insanların fərdi şəkildə, tələbatlarının yönümünə uyğun olaraq ehtiyaclarını ödəməsi, həyat səviyyəsini yüksəlməsi üçün şərait yaradır. Eyni zamanda, sosial müdafiə sistemi də yanaşı olaraq fəaliyyət göstərir. İşsizlər, iş qabiliyyətini itirənlər, aztəminatlı ailələr və s. kateqoriyalar dövlət xətti ilə bu sistemin xidmətlərindən istifadə edirlər.

Sosial siyasətin liberal modeli kommunist modelinə xas olan nöqsanlardan azaddır. Lakin bu modelin tətbiq edilməsi ölkənin maddi ehtiyatlarının, iqtisadi imkanlarının yüksək səviyyəsini tələb edir. Kasıb ölkələrdə sosial siyasətin bu modeli tam və mütləq şəkildə tətbiq oluna bilməz, çünki bu halda sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanların çoxu ya ondan tamamilə məhrum olar (məsələn, işsizlər), ya da sosial müdafiə fondlarının yardımları ailələrin həyat şəraitinə real təsir göstərmək imkanından məhrum olar.

Sosial siyasətin sosial-demokrat modeli yuxarıda şərh olunan modellərin bir növ qarışığıdır. Onun xüsusiyyəti insanların tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsində dövlətin mərkəzləşmiş səyləri ilə onların özlərinin fərdi qaydada iştirakını üzvi surətdə əlaqələndirməkdir. Bu model sosial-demokrat ideyalarının mövqelərinin güclü olduğu bir sıra Avropa ölkələrində uğurla tətbiq olunur.

Müasir şəraitdə sosial problemlərin həllinə diqqətin artması, dövlətin sosial funksiyalarının rol və əhəmiyyətinin güclənməsi dövlətin özünün təbiətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. Bu dəyişikliklərin məntiqi nəticəsi **sosial dövlət** anlayışının meydana gəlməsidir.

Liberalizm prinsiplərinin dərin kök salması cəmiyyətdə fərdin hüquq və azadlıqlarının genişlənməsi ilə müşayiət olunurdu. Liberalizmin tərəfdarları güman edirdilər ki, insanların maksimum azadlığının təmin edilməsi, azad rəqabət münasibətlərinin qərarlaşdırılması hər kəsin xüsusi mülkiyyətə sahib olmasına, özünə layiqli həyat yaratmasına səbəb ola bilər. Lakin fərdi azadlıq, dövlətin

insanların şəxsi həyatına, iqtisadi fəaliyyətinə qarışmaması iqtisadiyyatda inhisarlaşmanın qarşısını nəinki ala bilmədi, hətta onun daha geniş miqyaslarda təzahür etməsinə, buradan da insanların iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabərliyinin dərinləşməsinə şərait yaratdı. İşdə hüquqi dövlətin klassik liberal variantı insanların hüquq bərabərliyini heçə endirmiş oldu. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu sosial dövlət nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanaraq praktikaya tətbiq edilməsində tapıldı.

Sosial dövlət elə bir dövlətdir ki, hər bir vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, istehsalda iştirakçılıq, habelə bir ideal olaraq bərabər imkanlar təmin etməyə çalışır. Sosial ədalət prinsiplərinin daha tam şəkildə reallaşmasına çalışaraq, sosial dövlət insanlar arasında əmlak bərabərsizliyini, digər qeyri-bərabərliyi ağrısız yollarla yumşaldır. Sosial dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətini sosial siyasət təşkil edir. Dövlətin yüksək maddi və iqtisadi göstəriciləri bu ölkələrdə güclü sosial siyasəti səmərəli mexanizmə çevirir.

Azərbaycanda sosial siyasət tarixi ənənələri və müasir nəzəriyyələri nəzərə almaqla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyən edilmiş vətəndaşların geniş sosial hüquqları əhatəli sosial siyasətin işlənib hazırlanmasının əsasını təşkil etmişdir. Həyata keçirilən sosial siyasətin əsas məqsədləri əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi və ədalətli əmək haqqı sisteminin yaradılması, etibarlı sosial müdafiə sistemi, o cümlədən aztəminatlı ailələrin ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsində xüsusi layihələrin həyata keçirilməsi, təhsil və səhiyyənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və s. ilə səciyyələnir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində məcburi köçkün olmuş 1 milyona yaxın vətəndaşın tələbatlarının ödənilməsi, mənzillərlə təminatı Azərbaycanın sosial siyasətinin xüsusi cəhətidir.

Həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və ölkənin iqtisadi imkanlarının genişlənməsi dövlətin sosial xərclərə daha çox vəsait ayırmasını mümkün etmişdir ki, bu da nəticə etibarilə Azərbaycanda sosial dövlət modelinin qərarlaşmasına etibarlı zəmin hazırlayır.

İKİNCİ BÖLMƏ

SİYASİ SİSTEM VƏ TƏSİSATLAR

7-ci FƏSİL

SİYASİ SİSTEM NƏZƏRİYYƏSİ

1. Siyasi sistem anlayışı

Siyasi elmin aparıcı kateqoriyalarından biri “siyasi sistem” anlayışıdır. Onun ən mühüm mənası və əhəmiyyəti cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, mövcud siyasi münasibətin, təsisatların, hakimiyyətin təşkili norma və prinsiplərinin məzmununu obyektiv təhlil etməkdə vasitə rolunu oynamaqdan ibarətdir. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin meydana gəlməsində Fon Bertalanfi tərəfindən yaradılan ümumi sistem nəzəriyyəsi xüsusi rol oynamışdır. Həmin nəzəriyyəyə əsaslanaraq ilk dəfə Parsons cəmiyyəti öz növbəsində iqtisadi, siyasi, mənəvi sistemlərdən ibarət olan mürəkkəb idarəetmə sistemi kimi nəzərdən keçirmiş və belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, siyasi sistemin təyinatı ümumi məqsədlərin işlənilib hazırlanması, cəmiyyətin integrasiyasıdır. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin yaradıcısı Parsonsun ideyalarını inkişaf etdirən amerikan alimi C.İston sayılır. O, 1953-cü ildə "Siyasi sistem" adlı monoqrafiya çap etdirmiş, siyasi sistemi ilk dəfə olaraq xaricdən daxil olan impulslara cavablar verən özünütənzimləyən orqanizm kimi səciyyələndirmişdir. İstona görə, siyasi sistemə xaricdən, sosial və mədəni mühitdən müxtəlif impulslar daxil olur. Bunların bir qismi siyasi sistemə tələblərlə bağlıdır, digər qismi isə ona dəstək verməkdən ibarətdir. Siyasi

sistemin bu impulslara cavab reaksiyası siyasi qərarlar, onların reallaşmasına yönəlmiş siyasi fəaliyyətdir.

Beləliklə, siyasi sistem nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən iki anlayış: "sistemə giriş" və "sistemdən çıxış" anlayışları elmi dövriyyəyə daxil edildi.

Siyasi sistem cəmiyyətin siyasi həyatının tarixi təkamülünün qanunauyğun nəticəsi kimi meydana gəlir və inkişaf edir. Cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, ondakı siyasi münasibətləri, təsisatları, normaları və hakimiyyətin təşkili prinsiplərini hərtərəfli açıqlamağa imkan verən siyasi sistem bütövlükdə sosial sistemin bir ünsürü, onun yarım sistemidir. Bu o deməkdir ki, sosial sistem siyasi sistemin mövcudluğu üçün əsas yaradır, habelə onun formalaşması və fəaliyyət göstərməsi üsulunu müəyyən edir. Sosial sistem siyasi sistemdən əvvəl meydana gəlir və ictimai həyatın başlıca problemlərinin həlli imkanlarını şərtləndirir. Siyasi sistemə sosial sistemin elə ünsürləri daxil olur ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətdə siyasi idarəetmənin və sosial qrupların yanaşı mövcudluğunu təmin edir, digər tərəfdən isə öz tələbatını və mənafeyini reallaşdırmaq, ictimai iradəsini təsisatlandırmaq, ictimai həyatda öz iştirakını genişləndirmək üçün sosial qruplara şərait yaradır. İctimai inkişafın gedişində ictimai münasibətlərin və təsisatların müvafiq tiplərinin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsi, öz növbəsində, siyasi sistemdə dəyişikliklərə, onun yeni strukturlarının, mexanizmlərinin və qaydalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə siyasi sistemin təsisatları və digər elementləri iqtisadiyyata, mədəniyyətə və ideologiyaya getdikcə daha çox təsir edir, bütövlükdə sosial sistemin normal fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Siyasi sistemin strukturu ilə əlaqədar siyasi elmdə müxtəlif nöqteyi-nəzərlər qərarlaşıb. Q.Almond hesab edir ki, siyasi sistem dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının siyasi davranışının müxtəlif formalarıdır. Hindistanlı politoloq P.Şaranın fikrincə, siyasi sistemin başlıca ünsürləri hakimiyyət (resursların rəqabət aparan qruplar arasında paylanması), mənafeilər, siyasət, siyasi mədəniyyətdir.

Politoloqlar arasında daha geniş yayılmış nöqteyi-nəzər bundan

ibarətdir ki, siyasi sistemin tərkibində təsisatlanmış, normativ, funksional, kommunikativ və mədəni yarım sistemlər kimi ünsürlər fərqləndirilməlidir. Təsisatlanmış sistemə dövlət, siyasi partiyalar, siyasi hərəkətlər kimi struktur ünsürləri daxildir. Normativ yarım sistemi siyasi normalar, ənənələr, əxlaq, siyasi davranış etikasına və s. kimi ünsürlər təşkil edir. Funksional yarım sistem siyasi fəaliyyətin forma və istiqamətlərində, siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi üsul və metodlarında, yəni siyasi rejimdə özünün ifadəsini tapır. Kommunikativ yarım sistem siyasi sistem daxilində müxtəlif yarım sistemlərin və struktur ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyətinin forma və prinsiplərini əhatə edir.

Göründüyü kimi, siyasi sistem hakimiyyətin sosial məzmununun səciyyəsinə, onun daşıyıcısını, iqtisadi quruluşla qarşılıqlı əlaqələrini birləşdirir; hakimiyyətin həyata keçirildiyi və siyasi münasibətlərin tənzim edildiyi təsisatlar və təşkilatlar sistemini göstərir; siyasi hakimiyyət təsisatlarının fəaliyyət prinsiplərini, normalarını, bu fəaliyyətin yönümünü müəyyən edir.

Siyasi sistemin əsası cəmiyyətin **siyasi təşkilidir**. Hakimiyyətin təsisatlı quruluşu prinsipi onda öz əksini tapır. Cəmiyyətdə qərarlaşan siyasi qüvvələrin nisbətini səciyyələndirərək, o, həm hakim qüvvələr, həm də müxalifət qüvvələri tərəfindən yaradılan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları və müəssisələrinin məcmusudur.

Bəzi politoloqların fikrincə, cəmiyyətin siyasi təşkilinin ilkin tipləri sivilizasiyadan çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdur. Bu zaman onlar ovçuların - qida toplayanların lokal qruplarını, primitiv əkinçilərin və maldarların cəmiyyətlərinin seqment sistemlərini nəzərdə tuturlar. Sivilizasiya meydana gəldikdən sonra cəmiyyətin siyasi təşkilinin aqrar tipi yaranır, onu isə öz növbəsində, sənaye tipi əvəz edir. Beləliklə, politoloqlar **dövlətəqədərki və dövlət təşkilatına əsaslanan** siyasi sistemlərin olduğunu qəbul edirlər. Müasir siyasi sistemlər ancaq dövlət hakimiyyəti altında olan cəmiyyətlərə xasdır.

Cəmiyyətin siyasi sistemi müəyyən mənada müstəqilliyə (muxtariyyata) malikdir. İlk baxışda belə görünə bilər ki, onun bu

müstəqilliyi (muxtariyyatı) mütləqdir, guya onun fəaliyyəti ancaq öz daxili məntiqindən irəli gəlir.

Siyasi sistemin müstəqilləşməsi tədricən baş verən bir prosesdir. Bu onun getdikcə artmaqda olan rolunun, siyasi vasitələrlə həll olunan problemlərin sayının çoxalması, müasir cəmiyyətlərin (dövlətlərin) həyatını mərkəzləşdirən və əlaqələndirən orqanizmlərin özünəməxsus bütövlüyünün obyektiv ifadəsidir. Onun ifrat müstəqilliyi isə ictimai orqanizmin mövcudluğu üçün təhlükəyə çevrilə bilər. Buna görə də cəmiyyətdə siyasi sistemin muxtariyyatı üçün müəyyən məhdudiyyətlər fəaliyyət göstərir.

Siyasi sistemin muxtariyyatını məhdudlaşdıran ilk vasitə iqtisadiyyatdır. Belə ki, siyasi sistemin ayrı-ayrı təsisatları ictimai ehtiyatları, məhsuldar qüvvələrin imkanlarını daim nəzərə almalı olurlar. Bu işdə səhlənkarlıq ictimai ehtiyatların ya hədsiz israf olunmasına, ya da təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Eyni sözləri ictimai həyatın başqa sferaları haqqında da demək olar. Məhz buna görə də cəmiyyətdə iqtisadiyyat, siyasət və mənəvi həyat vəhdətdə olur.

Sadaladığımız xarici vasitələrdən əlavə, siyasi sistem öz daxili ünsürləri tərəfindən də məhdudlaşdırılır. Bunlardan biri ayrı-ayrı siyasi təsisatların fəaliyyət istiqamətləri, müxtəlif ictimai qrupların siyasət sahəsindəki səyləri arasındakı ziddiyyətlərdir. Bu baxımdan, siyasi sistemi öz tələbat və mənafeləri ilə fərqlənən sosial qrupların mübarizəsi səhnəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Siyasi sistemdə hakim yer dövlətidir. O bütün cəmiyyətin təşkilati çərçivələrini təyin edir, hüquq normalarının köməyi ilə öz vətəndaşlarının davranışını formalaşdırır, mülki təşkilatların fəallıq formalarını müəyyən edir. İctimai-siyasi təşkilatlar (partiyalar və i. a.) mənafeyinin ifadəçisi olduqları qruplarla dövlət arasında vasitəçi rolunu oynayırlar.

Siyasi sistemə daxil olan təşkilatların fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqələri ictimai təşkilatların, siyasi partiyaların, sosial-siyasi hərəkatların müvafiq aktlarında öz əksini tapan sosial-siyasi

normalarla, hüquq normaları ilə tənzim olunur. İctimai münasibətlərin başlıca normativ tənzimləyicisi olan hüquq burada əsas rol oynayır. Normativ dövlət sistemi normativ siyasi sistemlə birgə çıxış edir.

Lakin davranış ancaq normativ yolla tənzim olunmur. Siyasi proses iştirakçılarının davranışını ənənələr, əxlaq, siyasi həyat etikası, habelə qeyri-formal normativ sistem, məsələn, ictimai diskussiyaları və parlament diskussiyalarını keçirməyin qəbul olunmuş qaydaları və s. də tənzim edir.

Siyasi sistemin mühüm təsisatlarından biri adətən dördüncü hakimiyyət hesab edilən kütləvi informasiya vasitələridir. Onlar həm dövlət müəssisələri, həm də partiyaların və təşkilatların orqanları kimi çıxış edirlər.

Siyasi sistem cəmiyyətin siyasi şüurunun təsiri altında fəaliyyət göstərir və müvafiq siyasi mədəniyyəti özündə birləşdirir.

Nəhayət, siyasi münasibətlər siyasi sistemin ayrı-ayrı ünsürlərini birləşdirir və böyük insan qruplarının kütləvi hakimiyyətə münasibətini müəyyən edirlər.

Siyasi sistem öz dinamikliyi ilə seçilir və daim inkişaf edir. Müvafiq cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi orada qərarlaşmış siyasi sistemin dəyişikliklərə olan reaksiyası, onlara uyğun surətdə dəyişilməsi ilə müəyyən olunur.

Siyasi sistemin qərarlaşmasına, onun xarakterinin müəyyənləşməsinə bir çox amillər təsir göstərir. Burada əsas etibarilə iki qrup amillər fərqlənir: sosial-iqtisadi və coğrafi. Sosial-iqtisadi amillərin siyasi sistemə müəyyənəddici təsiri aşağıdakılarda ifadə olunur: birincisi, cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin rolunun müəyyən edilməsində və paylanmasında, ikincisi isə ölkədə siyasi sabitliyin qərarlaşmasında.

Coğrafi amillərin siyasi sistemə təsiri çoxşaxəlidir. Buraya ilk növbədə ölkənin ərazi miqyasları daxildir. Dövlətin coğrafi həddləri siyasi hakimiyyətin xarakterinə, idarəçilik üsullarının seçilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, kiçik, ərazisi məhdud olan dövlətlərdə qəbul edilmiş səmərəli idarəetmə üsulları və formaları geniş əraziyə malik böyük dövlətlərdə istənilən səmərəni verə bilməz.

Siyasi sistemə dövlətin coğrafi-siyasi vəziyyəti, başqa dövlətlərlə təmasının formaları da güclü təsir göstərir. Buna misal olaraq tədqiqatçılar Böyük Britaniyanın siyasi sisteminə onun coğrafi vəziyyətinin təsirini göstərirlər. Bu ölkənin adada yerləşməsi ona xarici müdaxilə təhlükəsini azaltdığından dövlətin ordu saxlamaq xərclərini xeyli azaltmaq, sosial-iqtisadi problemlərə daha çox vəsait yönəltmək mümkün olmuşdur. Bundan əlavə, müşahidə olunmuşdur ki, quru qoşunlar tipli hərbi qüvvələrin inkişaf etdiyi ölkələrdə avtoritarizm meyli güclü olur İngiltərənin coğrafi vəziyyəti ilə əlaqədar orada hərbi qüvvələrin böyük hissəsini donanma təşkil etdiyindən avtoritarizmə meyli gücləndirən amil də təbii olaraq çox inkişaf tapa bilməmişdir.

Siyasi sistem bir sıra funksiya yerinə yetirir. Q.Almond siyasi sistemin aşağıdakı funksiyalarını göstərir: siyasi sosiallaşma, vətəndaşların siyasi proseslərə cəlb edilməsi. Onların mənafe və tələbatlarının ödənilməsi - bunlar sosial mühitin siyasi sistemə təsiri ilə əlaqədar funksiyalardır. Bundan əlavə, siyasi sistem normaların (qanunların) işlənilib hazırlanması, tətbiq edilməsi və onlara nəzarət edilməsi funksiyalarını da həyata keçirir.

2. Siyasi sistemlərin təsnifatı

Siyasi sistemlərin klassik təsnifatı ilk dəfə 1956-cı ildə Q.A.Almond tərəfindən irəli sürülmüşdü. O, siyasi sistemləri dörd əsas kateqoriyaya bölür: ingilis-amerikan siyasi sistemləri; kontinental Avropa siyasi sistemləri; sənayeyəqədərki, yaxud qismən sənaye cəmiyyətlərindəki siyasi sistemlər; totalitar siyasi sistemlər. Onun fikrincə, ilk iki tip demokratik siyasi sistemlərdir.

Ümumiyyətlə, mövcud ədəbiyyatda siyasi sistemlərin çoxlu təsnifatına rast gəlmək olur. Politoloqlar yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onlarla siyasi sistemin olduğunu qeyd edirlər. Amerika və ingilis alimlərinin müəyyən qrupu hətta hər şəhərin, firmanın, həmkarlar ittifaqının, klubun və i. a. öz siyasi sisteminin olduğunu göstərirlər. Onların fikrincə, hazırda dünyada dövlət quruluşuna

əsaslanan yüzələrlə siyasi sistem vardır. Bəzi müəlliflər siyasi sistemləri onlarda mövcud olan siyasi partiyaların sayına (miqdarına) əsasən tiplərə ayırmağı təklif edirlər.

J.Blondel siyasi sistemləri idarəetmənin məzmununa görə beş tipə bölür: dövlət qərarlarının qəbul edilməsində liberalizmə əsaslanan liberal demokratiya; sosial bərabərliyin üstünlük təşkil etdiyi və onun təmin edilməsində liberal vasitələrin inkar edildiyi kommunist sistemi; sosial-iqtisadi sərvətlərin qeyri-bərabər bölündüyü və oliqarxiya tərəfindən idarə olunan ənənəvi siyasi sistemlər; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qərarlaşan avtoritar idarəçilik sistemi; müxtəlif vasitələrin hesabına sosial-iqtisadi bərabərliyi qoruyub saxlamağa çalışan avtoritar mühafizəkar sistemlər.

Bəzi politoloqlar siyasi sistemlərin tarixi təsnifatını verməyi məqsəduyğun hesab edir və bu zaman dövlət quruluşuna əsaslanan cəmiyyətlərdə tarixən aşağıdakı siyasi sistemlərin olduğunu göstərir: **imperiya, müasir milli dövlət və konfederasiya.**

Bəşəriyyətin tarixi inkişafının müəyyən bir hissəsi imperiyaların siyasi çərçivəsində həyata keçirilmişdir.

İmperiya (latın dilində "hökumət", "dövlət" deməkdir), birincisi, dövlət başçısı **imperator** olan **monarxiyalara**, ikincisi, geniş müstəmləkə torpaqları olan **iri dövlətlərə** deyir. İmperiyalar müxtəlif tarixi dövrlərdə və sivilizasiyalarda meydana gəlmişlər. Əksər hallarda onlar geniş işğallar hesabına başqa xalqların və dövlətlərin ərazisini öz tərkibinə qatmaq yolu ilə yaranmışlar. Bəzi imperiyaların tərkibinə hətta bir neçə krallıq daxil olurdu. İmperiyalarda çoxlu millət və xalqlar yaşayır, lakin onlardan biri başqaları üzərində idarəetmə hüququna malik olurdu.

Tarixdə ilk imperiya e. ə. I əsrdə Avqust özünü imperator elan etdikdən sonra təşəkkül tapan Roma imperiyası olmuşdur. Sonralar Bizans imperiyası, orta əsrlərdə "Müqəddəs Roma imperiyası", Osmanlı imperiyası və s. yaranmışdır. Çar Rusiyası I Pyotr zamanından 1917-ci ildə monarxiya devrilənədək imperiya olmuşdur.

Bunlardan əlavə, Fransa I Napoleon (1-ci imperiya) və III

Napoleon (2-ci imperiya) dövründə, Avstriya 1804-1918-ci illərdə (1868-ci ildən Avstriya-Macaristan), Almaniya 1871- ci ildən 1918-ci il noyabr inqilabınadək olan dövrdə imperiya adlanmışdır.

Böyük Britaniya ilə yanaşı, bütün dominionları və müstəmləkələri birləşdirən Britaniya imperiyası isə müstəmləkə torpaqlarının işğalı hesabına yaranan imperiyalara misaldır.

Uzun illər ərzində Qərb alimləri və siyasi xadimləri arasında SSRİ-nin imperiya olub-olmaması barədə mübahisələr getmişdir. Doğrudan da, bir sıra əlamətlərinə ("böyük qardaş" və i. a.) görə SSRİ imperiyanı xatırlatsa da, hər halda o, imperiyadan xeyli fərqlənirdi.

Sivilizasiyadan və mövcud olduqları tarixi şəraitdən asılı olaraq, imperiyalar spesifik əlamətlərə malik olmuşlar. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, klassik quldar dövləti olan Roma imperiyası ilə kapitalist istehsal münasibətlərinə əsaslanan Britaniya imperiyası tamamilə başqa-başqa şeylərdir.

Bununla belə, cəmiyyətin siyasi təşkilinin müəyyən tipi olmaq etibarilə, imperiya sistemləri bir sıra ümumi əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

- geniş ərazinin olması;
- güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət;
- daim yeni torpaqlar işğal etməyə can atan elita;
- mərkəzlə əyalətlər arasında asimmetrik ağılıq-tabelik münasibətləri;
- konkret qrupların mənafeələrinin fəvqündə duran ümumi siyasi ideyanın olması;
- etnik, mədəni və milli tərkibin rəngarəng olması;
- sabitliyin olmaması;
- cəbrə əsaslanan siyasi mədəniyyətin olması və s.

İmperiya yaratmaq təşəbbüsü bir qayda olaraq, əllərində olan hakimiyyəti başqa ərazilərə yaymağa və möhkəmləndirməyə can atan elitaya məxsusdur. Bu məqsədlə yeni işğal olunmuş ərazilərdə müttəfiq və həmfikir axtarılır, bəzi hallarda onlar hətta imperiya elitesinə daxil edilirdi. Çünki müharibə yolu ilə yaranmış olsa da, fiziki cəbr imperiyanın yeganə əsası ola bilməzdi. Buna görə də

elitanın hakimiyyətinin işğal edilmiş yeni ərazilərdə qəbul olunması məqsədi ilə imperiya elitası bir sıra siyasi-inzibati vəzifələr yerinə yetirirdi (məsələn, nisbətən səmərəli bürokratik aparat yaradır, tikinti ilə məşğul olur, yollar çəkir, bəndlər tikirdi və i. a.).

Elita işğal olunmuş ərazilərin əhalisinə özünü "xeyirxah" kimi təqdim edir, "qayda-qanun və sülhdən" dəm vururdu. İmperiya təbliğatı onun "xeyirxah və sivil missiya" yerinə yetirdiyini iddia edirdi (Nobel mükafatı laureatı Q.Myurdal belə hesab edirdi ki, "üçüncü dünya" ölkələrinə maarifçilik ideyaları, demokratik dəyərlər, deməli, müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə və müstəqillik əldə etmək iddiaları müstəmləkəçilərin özləri ilə birlikdə gəlmişdir). Bir sözlə, imperiya elitası onun möhkəmliyinə və özünün isə əbədi olduğuna inanır.

İmperiyanın qüdrətinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində ordu mühüm rol oynayır. Hər hansı bir imperiyanın ordusu əslində polis nəzarətini həyata keçirir. Ordunun tərkibi bir qayda olaraq, metropoliyanın nümayəndələrindən ibarət olurdu. Bununla belə, çox vaxt müqavilə yolu ilə yerli əhalinin nümayəndələri də orduda xidmət etməyə cəlb edilirdilər (Məsələn, Hindistanda pəncablar ingilis ordusunda xidmət edirdilər).

İmperiya şəhərdən (Roma imperiyası), yaxud milli dövlətdən (məsələn, Britaniya imperiyası) yaranır. İmperiya elitası daim dünya ağalığına can atır. Yeni torpaqlar işğal olunduqca onun iştahı da artır. Lakin yeni ərazilərin mərkəzdən çox uzaq olması son nəticədə siyasi-inzibati funksiyaların paylaşıdırılmasına gətirib çıxarır. Geniş mülki və hərbi bürokratiya formalaşır. Buna baxmayaraq, dövlət əhəmiyyətli qərarlar mərkəzdə qəbul olunur, əhali bu prosesdə iştirak etmir.

Bütün bunlar imperiyanın dağılmasına gətirib çıxarır. İmperiya iflas etməsi zamanca çox qısa bir müddət ərzində baş verir. Belə ki, məsələn, Britaniya imperiyası 1945-1960-cı illər, Cənubi Amerikada İspaniya imperiyası 10 il ərzində dağıldı. Sovet imperiyasının dağılması isə əslində bir neçə gün ərzində baş verdi.

İmperiya dağılması dövrü həm çox maraqlı, həm də çox

təhlükəli olur. Bu zaman bir qayda olaraq, metropoliya ilə əlaqəsi olan və ona arxalanan mühafizəkarlarla radikallar arasında (50-ci illər Afrikada olduğu kimi) mübarizə başlanır.

Tarix sübut etmişdir ki, bütün imperiyaların iflası labüddür.

16-cı əsrdən başlayaraq Avronada kapitalist münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətin siyasi təşkilinin yeni forması olan **müasir milli dövlətlərin** meydana gəlməsi üçün şərait yaratdı. Tədqiqatçıların fikrincə, kapitalizmin inkişafı ümummilli bazarın formalaşmasının təminatı olan siyasi sistemin bütövlüyünü tələb edir. M. Veber yazırdı ki, "milli dövlət elə bir dövlətə deyilir ki, o, ... kapitalizmə yaşamaq imkanını verir".

Müasir milli dövlətin yaranması iki əsas mərhələdən keçmişdir:

1. Mütləq monarxiya; 2. Konstitusiyalı monarxiya və yeni respublika.

Mövcud ədəbiyyatda müasir milli dövlətin aşağıdakı əsas əlamətləri qeyd olunur:

■ birlik və ərazi sabitliyi;

■ digər qrupların fəvqündə duran elitanın əlində suveren siyasi hakimiyyətin mərkəzləşməsi:

■ siyasi elitadan asılı olan silahlı qüvvələrin formalaşması;

■ vahid bürokratiyanın yaranması;

■ mərkəzləşdirilmiş məhkəmə sisteminin inkişafı. Beləliklə, orta əsr təsisatlarından fərqli olaraq, müasir milli dövlət mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyəti ərazisinin dəqiq ayrılması ilə səciyyələnir.

Müasir dövrdə müasir milli dövlət **unitar** və **federativ** dövlət formasında mövcuddur.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin tarixən yaranmış formalarından biri olan konfederasiya (latın dilində müqavilə ilə əlaqələndirmək deməkdir) adətən müvəqqəti xarakter daşıyır və uzun sürmür. O, adətən hərbi böhran və ya xarici təhlükə zamanı yaranır və çox keçmədən ya federativ dövlətə çevrilir, ya da onun ərazisində müstəqil dövlətlər təşəkkül tapır.

Siyasi sistemin ən geniş yayılmış təsnifatı onun **ingilis-amerikan, totalitar və kontinental** Avropa sistemlərinə bölünməsidir.

İngilis-amerikan siyasi sistemini rasionallığa, vətəndaşların və siyasi elitanın qarşılıqlı dözümlü və loyal münasibətlərinə əsaslanan siyasi mədəniyyət səciyyəli təşkilatdır. Bu sistem sabitdir, səmərəlidir və özünü tənzimləmək qabiliyyətinə malikdir. Hakimiyyətin aydın müşahidə edilən bölgüsü ingilis-amerikan siyasi sistemini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biridir.

Totalitar siyasi sistemdə hakimiyyət ciddi surətdə bürokratiyanın əlində cəmlənir, cəza orqanları yüksək fəallıq nümayiş etdirir. Vətəndaşların siyasi fəallığı isə dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təşkil edilir və hətta bəzən məcburi xarakter daşıyır.

Kontinental Avropa siyasi sistemində köhnə və yeni siyasi mədəniyyət qarşılıqlı təsir şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu sistem əsasən Fransa, Almaniya və İtaliyada mövcuddur. Skandinaviya ölkələri adətən ingilis-amerikan və kontinental Avropa siyasi sistemləri arasında mövqe tuturlar.

3. Müasir siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili

Müasir siyasi sistemlərin üç əsas modelini ayırmaq olar: **amirlik, bəhsləşmə, sosial-barışdırıcı.**

Təbii ki, bu bölgü şərtidir və hər bir modelin başlıca əlamətlərini əsas tutur. Belə ki, məsələn, birinci modeli səciyyəli təşkilat etmək üçün idarəetmənin amirlik stili, ikinci modeldə - siyasi qarşıdurmanın və siyasi bəhsləşmənin, üçüncü modeldə isə - kompromis və konsensus axtarışlarının olması nəzərə alınır.

Amirlik sistemi qədimdən məlumdur. O, inteqral xarakterə malikdir və ictimai orqanizmin özünü tənzimləmə üsullarını rədd edir, cəbr, məcburetmə metodlarına üstünlük verir. Keçmiş SSRİ-də formalaşmış inzibati-amirlik sistemi buna ən yaxşı misaldır.

Bəhsləşmə sistemi də qədimdən məlumdur. Bu elə bir sistemdir ki, orada siyasi plüralizm vardır, şəxsiyyətin və birliklərin hüquq bərabərliyi hüquqi yolla təmin olunur, fəvqəladə hallarda cəbr metodları tətbiq olunsa da, məcburetmə onun səciyyəvi əlaməti

deyildir. Bəhsləşmə sistemi cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarında özünü tənzimləmənin olması ilə seçilir.

Sosial-barışdırıcı sistem uyğunlaşma və kompromis sistemidir. O, qarşılıqlı məhdudiyyətləri nəzərdə tutur. Orada sosial aspekt ön plana çıxır. Bu cür sistemlər adətən yüksək iqtisadi inkişaf şəraitində özünü daha çox doğruldu.

Həmin modelin ayrı-ayrı təzahürlərinə orta əsrlərdə müsəlman dünyasında (məclis, kasıbların nəfinə 2,5 faizli vergi - zəkat, xeyriyyə məqsədi ilə vəsiyyət edilən əmlak - vəqf və s.), Bizans imperiyasında (Zilot respublikası), Çində (Taypinlər dövləti) və s. təsadüf olunmuşdur. Müasir dövrdə daha çox Skandinaviya ölkələrində (xüsusilə İsveçdə) bu cür sistem təşəkkül tapmışdır.

Politoloqların əksəriyyəti müasir dövrdə demokratik çoxpartiyalı bəhsləşmə sistemlərinə üstünlük verir. Ayrı-ayrı dövlətlərin inkişaf meyillərinin təhlili sübut edir ki, həmin sistemlər sivilisasiyanın hazırkı səviyyəsinə və bəşəriyyətin azadlıq ideyalarına daha çox uyğun gəlir.

ABŞ-in siyasi sistemi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının siyasi sistemi ictimai hakimiyyətin həddindən artıq mərkəzləşməsi qarşısında qoruxunu nümayiş etdirir və hər vasitə ilə onu səpələməyə çalışır. Bu sistem yerli muxtariyyatın olmasına, vətəndaşların hökumət işlərində geniş iştirak etməsinə maraq göstərir, eyni zamanda qərarların səmərəli qəbul olunmasına tələbatı ifadə edir.

ABŞ konstitusiyalı sisteminin struktur xüsusiyyətləri aşağıdakılarla səciyyələnir:

- federalizm;
- hakimiyyət bölgüsü;
- iki palatalı parlament (konqres);
- ştatlarda icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin genişliyi;
- komissiyaların işinə vətəndaşların geniş cəlb olunması;
- yerli idarəetmə strukturlarının rəngarəngliyi.

ABŞ-in federativ sistemi Konstitusiyada təsbit olunmuşdur. Konstitusiya vergilərin təyin edilməsi və yığılmasını, milli müdafiənin təmin olunmasını, ştatlararası ticarətin tənzim edilməsini

federal hökumətin səahiyyətinə aid edir. Qalan səlahiyyətlər isə ştatlara həvalə olunur. Nə federal hökumət, nə də ştatlar konstitusiyanı birtərəfli qaydada dəyişdirə bilməzlər. Bunun üçün onların birgə razılığı tələb olunur.

Konstitusiya hakimiyyətin bölünməsinə təsbit edir. İstər ştatlar və istərsə də yerli səviyyədə bu bölgü qətidir.

Təbii ki, hakimiyyət bölgüsü prinsipi burada hakimiyyətin ayrı-ayrı qollarının (qanunvericilik, icraedi və məhkəmə) bir-birindən mütləq ayrılması demək deyildir. ABŞ Konstitusiyasının baniləri aydın dərk edirdilər ki, hakimiyyət qollarının müstəqilliyi onların birinin digərinə təbə olmasına və son nəticədə dövlətin məhvinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də burada hakimiyyətin bölünməsi hakimiyyət qollarının bir-birinə tarazlaşdırmasına xidmət edir. Bu sistem elə qurulmuşdur ki, orada hakimiyyətin müvafiq qollarından hər biri digərinin fəaliyyətinə nəzarət edə bilər. Belə ki, məsələn, icra hakimiyyəti adətən konqresin qəbul etdiyi bu və ya başqa bir qanun layihəsinə veto qoya bilər. Bir qayda olaraq, konqres icra hakimiyyəti orqanlarına təyin olunan adamlara öz razılığını verməlidir. Qanunverici hakimiyyət həmçinin məhkəmələr üçün hüquqi məhdudiyyətlər müəyyən edir. Məhkəmələr isə öz növbəsində tez-tez qanunları, təlimatları və nazirlik proseduralarını şərh etməklə icraedici hakimiyyətin hərəkətlərini məhdudlaşdırır bilirlər.

ABŞ parlamentinin iki palatadan ibarət olması (istər konqres, istərsə də 50 ştatdan 49-da leqislaturalar iki palatalıdır) da burada qərarların qəbul olunmasında ifrat mərkəzləşmənin qarşısını alır.

ABŞ hökuməti müxtəlif kollegiyalardan və komissiyalardan geniş istifadə edir. Onların təsis edilməsində məqsəd çoxsaylı problemləri təhqiq etmək və onlar haqqında müvafiq sərəştəli rəy verməkdən ibarətdir. Bu həm də geniş əhali kütlələrinin fikrini daha tam ifadə etmək üçün şərait yaradır. Onların bir çoxu habelə ekspertiza mənbəyi kimi istifadə olunur. Onlar müəyyən məsələlər haqqında hökumətə sərəştəli tövsiyələr verirlər.

ABŞ idarəetmə sistemi, demək olar, 80 min hakimiyyət orqanından ibarətdir. Bu, təzadlı sistemdir.

Böyük Britaniyanın siyasi sistemi. Böyük Britaniyanın siyasi sistemi çox vaxt ABŞ-la müqayisə olunur. Amerikalıların bir çox fəlsəfi və hüquqi nəzəriyyələri İngiltərənin təcrübəsindən əxz etdiklərinə baxmayaraq, bu ölkələrin siyasi sistemləri arasında mühüm fərqlər vardır.

İngiltərdə parlament sistemi mövcuddur. Lakin orada məhkəmələr, tam müstəqil olmalarına baxmayaraq, parlament aktarını ləğv edə bilməzlər. ABŞ prezidenti seçicilər kollegiyası vasitəsilə xalq tərəfindən seçilir. Böyük Britaniyada icraedici hakimiyyətin başçısı olan **baş nazir** qanunverici orqan olan parlament üzvləri arasından seçilir.

Belə ki, parlamentdə əksər yerlərə malik olan partiya hökuməti təşkil edir, hökumət üzvləri arasından baş nazir seçilir. Baş nazir öz kabinetini təşkil edir. Hökumət parlamenti buraxa və yeni seçkilər təyin edə, parlament isə öz növbəsində, hökumətə etimadsızlıq göstərə bilər.

Böyük Britaniya unitar dövlətdir. Bununla belə burada faktik yerli muxtariyyət üçün güclü ənənələr mövcuddur. Lakin unitar sistemdə yerli hakimiyyət orqanları mərkəzi orqanların inzibati filiallarına sadəcə tabe olmalıdırlar. Yerli hakimiyyət orqanları küçələrin təmizliyinin təmin edilməsində, istirahətin və mədəniyyətin təşkilində xeyli hərəkət azadlığına malikdirlər. Onlar həmçinin ictimai yardım, səhiyyə və kommunal xidməti sahəsində milli siyasəti həyata keçirirlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Böyük Britaniyada siyasi sistem faktik olaraq mərkəzləşmişdir. 80-ci illərdə olan dövrdə mərkəzi hökumət yerli büdcələrin yarısından çoxunu təmin edir və nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdi. M.Tetçerin baş nazir olduğu dövrdə həyata keçirilən tədbirlər hakimiyyətin həddindən artıq mərkəzləşməsinə zəiflətməyə və onu tədricən səpələməyə imkan versə də, hələlik burada hakimiyyətin bölünməsi zəifdir, federalizm prinsipi isə tamamilə yoxdur.

Fransanın siyasi sistemi. Fransanın siyasi sistemi müəyyən

qədər Böyük Britaniyadan fərqlənir. Burada da formal ikipalatalı parlament vardır.

Fransa unitar dövlətdir. Lakin yerli muxtariyyatın Britaniyada olan ənənələri burada yoxdur. Doğrudur, Fransada 40 min yerli idarə orqanı vardır, onların nümayəndələri xalq tərəfindən seçilir. Lakin bu nümayəndələr yerli idarə orqanlarının özləri kimi, prefektlərin tam nəzarəti altındadır. Prefektlər isə daxili işlər nazirliyinin məmurlarıdır. Qanuna görə burada yerli muxtariyyat mövcud deyildir, praktikada isə o, tamamilə yox dərəcəsindədir.

Fransada icraedici hakimiyyətin başçısı və parlamentin qarşılıqlı münasibətləri də Britaniyada olduğundan fərqlidir. Fransada da baş nazir vardır. Lakin burada həmçinin əhalinin birbaşa seçdiyi prezident də vardır və baş naziri parlament deyil, o təyin edir. Real icraedici hakimiyyət prezidentin əlindədir. Baş naziri təyin etməkdən əlavə prezident nazirlər kabinetinə də nəzarət edir, parlamenti buraxır, yeni seçkilər təyin edir, milli referendum vasitəsilə siyasi məsələləri bilavasitə seçicilərin mühakiməsinə çıxarır. Onun həmçinin geniş fəvqəladə səlahiyyətləri vardır.

4. Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi

Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi milli və tarixi şəraitin xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə səciyyəvidir. Onun meydana gəlməsində və fəaliyyətində Azərbaycanın tarixi dövlətçilik təcrübəsi, Azərbaycan Demokrat Respublikasının nümunəsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycanın müasir siyasi sisteminin formalaşması ölkədə həyata keçirilən siyasi islahatların birbaşa nəticəsidir.

Azərbaycanın yeni siyasi sisteminin qərarlaşması siyasi transformasiya qanunauyğunluqlarına xas olan mərhələlərdən keçməli olmuşdur. Bu əsas etibarı ilə köhnə, sovet idarəçilik metodları və sisteminin yeni, demokratik forma və üsullarla əvəz olunması prosesində öz ifadəsini tapır. Reallaşdırılan siyasi islahatlar sayəsində siyasi sistemin xarici mühitin təsirlərinə cavab reaksiyasının xarakteri, qəbul edilən siyasi qərarların və onların

həyata keçirilməsi üsullarının mühitin təsirinə adekvatlığı dərəcəsi, cəmiyyət-dövlət-vətəndaş qarşılıqlı əlaqələri liberal demokratik dəyərlərə əsaslanan idarəçilik üslubuna uyğunlaşdırılmışdır. Demokratiyanın bərqərar olması istiqamətində qəti irəliləyiş əldə edilmişdir. Köhnə idarəçilik metodlarının yeniləri ilə əvəz edilməsi prosesi başa çatdırılmış, konstitusiya vasitəsilə formalaşmış demokratik rejimin tələblərinə uyğun strukturların fəaliyyəti təmin edilmişdir.

Siyasi sistemin fəaliyyətinin özünəməxsusluğunun böyük qismi əhalinin siyasi mədəniyyəti ilə şərtlənir

Vətəndaşların özlərinin siyasi sistemin üzvləri kimi siyasi rolunu aydın dərk etməsi çoxpartiyalı siyasi sistemdə, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində insanların yaxından iştirakında və s. təzahür edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın mövcud siyasi sisteminin daha da demokratikləşməsi prosesi davam etməkdədir. Ardıcıl surətdə həyata keçirilən siyasi islahatlar liberal demokratiya ünsürlərinin mövqeyini gücləndirir.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin struktur formalaşması əsasən 1995-ci il noyabrın 12-də ölkənin yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə başa çatdı.

Konstitusiya ilə Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi formasına görə Azərbaycan prezident üsul-idarəsinə əsaslanan respublika parametrlərinə uyğundur.

Hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan da müstəqil şəkildə formalaşan və fəaliyyət göstərən üç hakimiyyət qolu qərarlaşmışdır: qanunverici hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirən Milli məclis, icra hakimiyyətini həyata keçirən prezident və məhkəmə hakimiyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ümumi və birbaşa seçki əsasında beş il müddətinə seçilir. Konstitusiya ilə Prezidentə geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Milli Məclisin razılığı ilə baş naziri təyin

və azad edir, nazirlər kabinetini istefaya göndərir, nazirləri təyin edir, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları yaradır, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının başçılarını təyin və azad edir, dövlət büdcəsini təsdiq üçün Milli Məclisə təqdim edir. Prezident Milli Məclisdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna da malikdir.

Milli Məclis qanunvericilik funksiyasını həyata keçirir. Onun fəaliyyəti və səlahiyyət statusu iki əsas istiqamətdə reallaşır: birincisi, Milli Məclis geniş məsələlər kompleksi üzrə ümumi qaydaları müəyyənləşdirir. Həmin qaydalar çərçivəsində icraedici hakimiyyət konkret idarəçilik funksiyası həyata keçirir. İkincisi, Milli Məclisin bilavasitə həll etdiyi məsələlər.

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və aşağı instansiya məhkəmələri həyata keçirir. Prezidentin təqdimatına əsasən Milli Məclis tərəfindən təyin edilən 9 hakimdən ibarət Konstitusiyaya Məhkəməsi qəbul edilmiş qanunların, normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunu müəyyənləşdirir, habelə ayrı-ayrı dövlət orqanlarının və yüksək səlahiyyətli vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin səlahiyyətlərini aşır-aşmadığına nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş unitarçılığı spesifikasiyə malikdir. Bu da onun tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyəti statusuna malik olmasıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Orada qanunverici hakimiyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının Milli Məclisi, icra hakimiyyətini Nazirlər kabineti, məhkəmə hakimiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ali vəzifəli şəxs Ali Məclisin sədridir.

Azərbaycanın siyasi sisteminə çoxpartiyalılıq xasdır. Siyasi partiyalar qanunverici orqanda təmsil olunmaq vasitəsi ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanı qazanır.

8-ci FƏSİL

DÖVLƏT

1. Dövlətin meydana gəlməsi

Siyasi sistemin başlıca ünsürü dövlətdir. Onun xarakteri, fəaliyyət forma və üsulları siyasi sistemin təbiətini müəyyənləşdirən həlledici amillərdən biridir.

"Dövlət" anlayışı siyasi ədəbiyyatda iki mənada işlədilir. Geniş mənada dövlət müəyyən ərazidə yaşayan, ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunan insanların birliyi kimi başa düşülür. Bu mənada dövlət anlayışı ölkə və ya xalq anlayışları ilə eyniyyət təşkil edir. 17-ci əsrə qədər dövlət məhz bu mənada başa düşülürdü. Dövlətin bu şəkildə başa düşülməsindən uzaqlaşan ilk mütəfəkkir N.Makiavelli olmuşdur. O, dövlət və cəmiyyət anlayışlarını fərqləndirməyi zəruri hesab edirdi. Lakin bu iki anlayış arasında fərqləri dəqiq göstərmək Hobbs və Lokkun dövlət nəzəriyyələrinin xidməti sayılmalıdır.

Müasir elmdə dövlət dar mənada müəyyən ərazidə ali hakimiyyəti həyata keçirən təşkilatların və orqanların vahid sistemi kimi qavranılır.

Dövlətin meydana gəlməsi cəmiyyətin inkişafının nəticəsi olub, siyasi elmi maraqlandıran aktual problemlərdən biridir. Bu çoxşaxəli və mürəkkəb məsələ haqqında hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid konsepsiya yoxdur. Buna səbəb bir tərəfdən dövlətin özünün mürəkkəb bir fenomen olması, digər tərəfdən isə dövlətlərin yaranması prosesinin hələ başa çatmamasıdır. Hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında bir-birinin ardınca yeni-yeni dövlətlər əmələ gəlir. Son vaxtlaradək həmin proses daha çox keçmiş müstəmləkələr üçün səciyyəvi idisə, 20-ci yüzilliyin sonlarında əvvəllər SSRİ adlanan bir coğrafi siyasi məkanda özünü daha çox göstərmişdir.

Dövlət məsələsində hamı tərəfindən qəbul olunmuş cəhət

bundan ibarətdir ki, o, əbədi mövcud olmamış, yalnız tarixi inkişafın gedişində meydana gəlmişdir. Buradan çıxış edərək, lap qədim dövrlərdən başlayaraq, siyasi konsepsiyaların cavab verməyə çalışdığı ilk sual dövlətin nə zaman və necə meydana gəlməsi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, "dövlət" anlayışının özü siyasi nəzəriyyələrdə və adi şüurda hazırkı mənasına daha yaxın bir mənada 17-ci əsrdən möhkəmlənməyə başlamışdır.

Əlbəttə, dövlətin mövcud olması çox qədimdən insanlara bəlli olmuş və onlar onu müxtəlif anlayışlarla (polis, imperiya, krallıq, knyazlıq və s.) ifadə etmişlər. Qədim yunanlar üçün bütün ictimai həyat siyasi həyat, yaxud polis həyatı idi. Bununla belə bizim hazırda anladığımız mənada dövlət və onu ifadə edən anlayışlar orada yox idi.

Platon "Dövlət" əsərində dövlətin yaranmasını ictimai əmək bölgüsünün inkişafı və müxtəlif əhali qruplarının: sənətkarların və əkinçilərin, döyüşçülərin və dövləti idarə edənlərin (filosofların) meydana gəlməsi ilə bağlayırdı.

Teoloji təlimə görə dövlətin meydana gəlməsi ilahi iradənin təzahürüdür. Qədim Şərqdə, Misirdə dövlət başçısının ilahi mənşəyə malik olmasına inam bundan xəbər verir.

Patriarxal nəzəriyyəyə görə dövlət hakimiyyəti tayfaları qəbilələrdə, qəbilələri isə qəbilə ittifaqında birləşdirən ailə başçısının hakimiyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Bu konsepsiyayı ilk dəfə Konfusi irəli sürmüşdü.

Fransız maarifçiləri və yeni dövr materialistlərinin (H.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo) inamına görə dövlət nə vaxtsa və kimlərinə təərəfindən imzalanmış "ictimai müqavilənin" məhsuludur.

Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixində dövlət nəzəriyyəsinin banilərindən biri N.Tusi Avropa maarifçilərindən hələ xeyli əvvəl belə bir qənaətə gəlmişdi ki, dövlət insanların könüllü ittifaqı əsasında yaranmışdır və ona görə də onların birliyindən, siyasi cəmiyyətdən başqa bir şey deyildir.

Hegel dövləti zəkanın inikası və gerçəklikdə ilahi ideyanın

təcəssümü hesab edir. 20-ci əsrdə yaranan "zorakılıq nəzəriyyəsi" (L.Qumploviç) dövlətin zəif, qeyri-mütəşəkkil qrupların, tayfaların daha güclü və mütəşəkkil qrup tərəfindən işğal edilməsi sayəsində meydana gəldiyini sübuta yetirməyə çalışır.

Marksizm dövlətin yaranmasını istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin və antaqonist siniflərin yaranması ilə bağlayırdı.

20-ci əsrin əvvəllərində fransız sosioloq və etnoqrafları M.Moss (1872-1950) və K.Levi-Stross (1908) struktural təhlil əsasında cəmiyyətin inkişafına təsir edən total amilləri üzə çıxardılar. Afrikanın geridə qalmış bir sıra qəbilələrində apardıqları müşahidələr əsasında onlar sübut etdilər ki, həmin regionda dövlətin əmələ gəlməsi prosesi tamamilə fərqli olmuşdur. Onlar müəyyən etdilər ki, həmin qəbilələrdə nə xüsusi mülkiyyət, nə də siniflər olmadığı halda, dövlətə oxşayan xüsusi bir təsisat formalaşmışdır. Onlar belə bir qənaətə gəldilər ki, geridə qalmış qəbilələrdə dövlətin meydana gəlməsi ictimai istehsalın bir növü olan həyatın özünün istehsalı gedişində baş verən əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədər olmuşdur.

Onların tədqiqatlarında göstərilir ki, qarışıq (nizamsız) cinsi əlaqələr şəraitində yaşayan ibtidai cəmiyyətlərdə inkişafın müəyyən mərhələsində həmin proses qanın qarışmasına (elmdə bu, "inses" adlanır) gətirib çıxarır. İbtidai insan şüuru dərk edəndə ki, inses cəmiyyəti məhz məhvə doğru aparır, onda həmin prosesin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək zərurəti ortaya çıxır.

Bu yolda ilk tədbir yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqələrin qadağan edilməsindən ibarət oldu. Bunun ardınca yeni qadağanlar - tabular yarandı. Tabunu pozanlara qarşı ciddi cəza tədbirləri müəyyənləşdirildi. Qonşu qəbilələrlə sabit əlaqələr saxlanmağa başlandı (bu qəbilələr arasında qadınlar ekvivalent mübadilə olunmağa başlandılar) və s. Bütün bunlara nəzarət etmək üçün xüsusi adamlardan ibarət qruplar təşkil olundu.

Qeyd olunan tədbirlər sadəcə olaraq ayrı-ayrı əhali qrupları arasında cinsi əlaqələrin tənzim edilməsi ilə məhdudlaşıb qalmadı. Onlar bütövlükdə insan nəslinin ümumi inkişafına kömək etməklə yanaşı, ictimai münasibətlər sisteminin kökündən dəyişilməsinə, yeni

münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Qeyd etdiyimiz həmin xüsusi qrup qəbilənin sırası üzvlərindən tədricən ayrılaraq, son nəticədə qəbilə daxilində yeni bir təsisatı, bizim indiki anlamımızda – dövləti yaratdı. Beləliklə, xüsusi mülkiyyətdən əvvəl həmin regionda dövlət təşəkkül tapdı.

Müasir politologiyada dövlətin mənşəyi ilə bağlı daha bir nöqtəyi-nəzər də mövcuddur. Onun tərəfdarları dövlətin yaranmasında ictimai əmək bölgüsünün müəyyən edici rolunu əsas kimi götürürlər. Onların fikrincə, dünyanın bəzi regionlarında (xüsusilə Qədim Şərqdə) ictimai əmək bölgüsünün gedişində idarəetmə funksiyaları tədricən spesifik, imtiyazlı məşğələ növü kimi ayrılmışdır. Nəticədə icmanın əvvəllər ictimai cəhətdən bərabər-hüquqlu üzvlərinin fəvqündə duran adamlar qrupundan ibarət kütləvi hakimiyyət yaranır. Həmin qrup qəbilə aristokratiyasından və rəhbərin ətrafında toplaşan adamlardan ibarət idi. İdarəetmə ilə məşğul olan həmin adamların getdikcə artan müstəqilliyi, hələ dövlət strukturları yaranmazdan xeyli əvvəl icma üzvlərindən onların ayrılmasına və müstəqilləşməsinə gətirib çıxarmışdır. İstehsal vasitələrinin mənimsənilməsi və xüsusi mülkiyyət halına salınması isə bundan çox sonra baş vermişdir.

Beləliklə, politologiyada dövlətin yaranmasında əsasən üç qrup amillərin iştirak etdiyi qeyd olunur: **ictimai əmək bölgüsü; istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin, istismarın və antaqonist siniflərin yaranması; insanın özünün təkrar istehsalında baş verən mühüm dəyişikliklər.**

Tarixi təcrübə sübut edir ki, dövlət Qərbi Avropa ölkələrində əsasən xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə əlaqədar olaraq formalaşmış, Afrikada isə insan həyatının istehsalı və təkrar istehsalı ilə əlaqədar baş verən dəyişikliklər gedişində təşəkkül tapmışdır. Şərqin geniş düzlərində ictimai əmək bölgüsünün inkişafı, burada mövcud olan təbii şərait və s. amillər nəticəsində dövlət yaranmışdır. Burada inzibati idarəçilik əsasında yaranmış dövlət əsas istehsal vasitələrini də öz əlində cəmləşdirmiş, torpaq məhz onun öz mülkiyyəti

olmuşdur. Deməli, burada da xüsusi mülkiyyət dövlət yaranandan sonra bərqərar olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin yaranması birdəfəlik akt olmayıb, ictimai icma özünüidarəsinin tədricən dağılması və dövlət təsisatlarının təşəkkül tapmasından ibarət uzun sürən bir proses olmuşdur. Bu mənada, dövlət tarixi inkişafın məhsuludur. Polyak alimi Yeji Vyatrın fikrincə, həmin proses aşağıdakı modifikasiyalarda baş vermişdir:

1. Klassik yol - icmanın öz xarakterinə görə sosial, sinfi dəyişiklikləri, xaricdən heç bir təsir olmadan daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi (antik yunan dövləti bu yolla yaranmışdır);

2. Dövlət quruluşunun təşəkkül tapmasının mövcud olan əsaslarına artıq mütəşəkkil dövlət quruluşu olan xalqın hücum etməsi də əlavə olunur (məs, bolqarların Balkan slavyan toraqlarına basqın etməsi və Bolqar dövlətinin yaranması; 13-cü əsrdə səlibçilərin Pribaltikaya hücumu və feodal Livoniyası dövlətinin yaranması);

3. Daxili müqəddəm şərtlərin yetişdiyi bir vaxtda dövlətin yaranmasını sürətləndirən real hücum təhlükəsi (Bizansın hücum təhlükəsi qarşısında Kiyev Rus dövlətinin yaranması);

4. Dövlət quruluşu olan cəmiyyətlərlə, dövlət ideyası ilə ünsiyyət saxlamaq, qonşu dövlətlərin təcrübəsi (Qərbi Avropa regionunda Romanın təsiri buna gözəl misaldı).

Sonrakı taleyindən və cəmiyyətdə oynadığı rolundan asılı olmayaraq, hər halda, dövlətin yaranması böyük bir kompromis oldu.

Dövlətin çoxminillik tarixi onun təbiətində dərin təkamül prosesi ilə müşayiət olunmuşdur. Bir sıra fundamental əlamətlərə, ələlxüsus hakimiyyətlə şəxsiyyət arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterinə, idarəetmənin rasionallığına görə dövlətin inkişafında iki başlıca mərhələ ayrılır: **ənənəvi dövlət və konstitusiyalı dövlət**.

Ənənəvi dövlət bir qayda olaraq kortəbii şəkildə, adət-ənənələr əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi dövlətin ən yayılmış forması monarxiya hesab olunur.

Konstitusiyalı dövlət insanların şüurlu surətdə cəmiyyəti idarəetmə mexanizmi və sistemi yaratmaq səylərinin nəticəsi kimi

qiymətləndirilir. Ənənəvi dövlətdən fərqli olaraq, konstitusiyalı dövlətin tənzimetmə funksiyası insanların həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə etmir. Dövlət hakimiyyəti burada başlıca olaraq vətəndaşların dövlətə etibar etdiyi funksiyalarının yerinə yetirilməsi hüddurları ilə məhdudlaşır.

Müasir konstitusiyalı dövlət vətəndaş müharibələrinin iştirakçıları olan konfessional partiyaların qarşısının alınması və tərkisilahl edilməsi, "qanuniləşdirilmiş fiziki zor" vasitələrini (M.Veber) inhisara almaq və onları dövlətin əlində cəmləşdirmək yolu ilə suveren dövlət quruluşunun yaradılması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Bu, birinci mərhələdə dövlət məhz dövlət kimi təşəkkül tapır. Lakin bu hələ hakimiyyətin təşkilinin özünün keyfiyyəti haqqında heç nə demir. Dövlət yalnız ikinci mərhələdə konstitusiyalı, üçüncü mərhələdə isə demokratik konstitusiyalı dövlət olur. Dördüncü mərhələdə bura sosial dövlətin, ümumi rifah dövlətinin bəzi komponentləri əlavə olunur. Artıq bu mərhələdə ətraf mühitə və həyat hüquqlarına, sosial və hərbi təhlükəsizliyə olan tələblər özünü göstərir və beşinci mərhələdə (gələcəkdə) dövlətin ekoloji tarazlığı təmin edəcək bir qüvvəyə çevriləcəyini nəzərdə tutur.

2. Dövlətin əlamətləri, funksiyaları və formaları

Siyasi elmdə dövlətin aşağıdakı əsas əlamətləri göstərilir:

1. Məcburetmə. Heç kim dövlətdən kənar olması və dövlət hakimiyyətinə tabe olmaması haqqında özbaşına qərar qəbul edə bilməz, çünki dövlət mənsubiyyəti ictimai zərurətdir, o, məcburidir və dövlət hüquqla, habelə beynəlxalq hüquqla tənzim olunur. Dövlətsizlik (apadridizm) qeyri-normal hal hesab olunur. Bu, 1930-cu il Beynəlxalq Haaqa müqaviləsi və 1948-ci ildə qəbul olunmuş "İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə tərəfindən etiraf olunur.

2. Zor tətbiq etmək hüququ. Dövlətin xüsusi zor orqanları vardır və qanunun nəzərdə tutduğu hallarda o, onlara əl atır.

3. Suverenlik. Suverenlik müəyyən ərazidə ali hakimiyyəti

nəzərdə tutur. Hamı üçün, hər bir təşkilat və təsisat üçün məcburi xarakter daşıyan hakimiyyət yalnız dövlətə mənsubdur. Öz daxili subyektlərinə münasibətdə dövlət ali və qeyri- məhdud hakimiyyətə malikdir, xarici dövlətlər isə bu prinsipə hörmət etməyə borcludurlar. Hazırda dünya birliyinə qaxıl olan dövlətlərin suverenliyini beynəlxalq iqtisadi, siyasi və hərbi qarşılıqlı asılılıq məhdudlaşdırır.

4. Ümumilik. Dövlət hakimiyyəti onun ərazisində yaşayan bütün adamlara aiddir.

5. Hüquq. Dövlət onun müəyyən etdiyi hüquq qaydaları və normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

6. Əhalidən vergi və mükəlləfiyyətlər toplamaq hüququ. Dövlət idarəetmə strukturlarını, mühafizə və müdafiə qurumlarını saxlamaq üçün bütün əhalidən vergilər və müxtəlif mükəlləfiyyətlər şəklində vəsaitlər toplayır.

Hər bir dövlətin müəyyən ərazisi, həmin ərazidə yaşayan əhalisi, onun fəaliyyətini təmin etmək üçün dövlət aparatı olur.

19-cu əsrin axırlarında meydana gəlmiş dövlətin ümumi nəzəriyyəsi belə hesab edirdi ki, dövləti üç əsas əlamətə görə müəyyən etmək olar: **xalq** (əhali); **ərazi** və **dövlət hakimiyyəti**.

Müasir dövlət nəzəriyyəsi dövləti siyasi hakimiyyətin təşkili və onun fəaliyyətinin hüquqi forması kimi müəyyən edir. Burada yuxarıda qeyd olunan üç əlamətin məzmunu yeni məna çalarları ilə zənginləşdirilmişdir. Belə ki, hər şeydən əvvəl dövlətin yuxarıda qeyd olunan birinci əlaməti kimi sadəcə olaraq **əhali yox, öz müqəddaratını təyin etmək hüququna malik olan və bu hüququ reallaşdırmış millət nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, suveren, yaxud muxtar kütləvi-siyasi hakimiyyət təşkilatı yaratmaq hüquqi millətə xas olan keyfiyyət olub, onun konsolidasiya və siyasi birlik səviyyəsini ifadə edir.**

Deməli, dövlət quruluşunun **substansional elementi siyasi cəhətdən öz müqəddaratını təyin edən millətdir.**

Digər tərəfdən, dövlətin ikinci atributiv əlaməti sadəcə dövlət sərhədləri daxilində tanınmış **ərazi deyil (beynəlxalq tanınma**

burada ikinci dərəcəlidir), millətin taleyinin tarixən bağlı olduğu ölkə, coğrafi vilayət hesab olunur.

Nəhayət, müasir dövlət nəzəriyyəsində dövlətin üçüncü əlaməti **insan hüquqları ilə məhdudlaşdırılmış**, yəni insanların birgə siyasi, iqtisadi və mənəvi varlığını təmin edən **kütləvi siyasi hakimiyyət təşkilidir. İnsan hüquqlarının tanınması beynəlxalq aləmdə müasir dövlət anlayışının vacib şərti hesab olunur.**

Deyilənlər əsasında belə bir qənaətə gələ bilərik ki: **dövlət siyasi cəmiyyət təsisatı olub, kütləvi hakimiyyət mexanizmi vasitəsi ilə fərdlərin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsaslarını və xalqın suverenliyi təmin edən ərazi birliyi**dir.

Dövlətin spesifikliyi və tarixi zəruriliyi onun funksiyalarında üzə çıxır. Politologiyada dövlətin daxili və xarici funksiyaları qeyd olunur.

1. Dövlətin daxili funksiyaları:

- vətəndaşların və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi, habelə qanunvericilik funksiyası;

- cəmiyyətin iqtisadi əsaslarının, bütün rəngarəng mülkiyyət formalarının müdafiəsi;

- sosial münaqişələrin və sinfi ziddiyyətlərin tənzim edilməsi, fərdlərin və sosial qrupların mənafeyinin və tələbatının əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi;

- maarif və tərbiyənin, mədəniyyət sferasının tənzim edilməsi;

- etnik qrupların münasibətlərinin tənzim edilməsi və milli birlik;

- demoqrafik və ekoloji funksiya, adamların mühafizə edilməsinin və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi və s.

2. Dövlətin xarici funksiyaları:

- beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənafeyinin və suverenliyinin müdafiəsi;

- diplomatik münasibətlər və xidmətlər, habelə təşkilatların, ittifaqların, birliklərin (BMT, AİB, NATO və s.) işində iştirak etmək

yolu ilə dövlətlərarası və beynəlxalq mənafelərin aydınlaşdırılması və reallaşdırılması.

Müasir dövlət nəzəriyyəsinin ən maraqlı problemlərindən biri dövlət formalarını müəyyən etmək və onların təsnifatını verməklə bağlıdır.

Dövlət formaları dedikdə üç başlıca ünsür: dövlətin quruluşu; idarə formaları; siyasi rejimlər başa düşülür.

Ərazi quruluşuna görə dövlətlər unitar və federativ olurlar.

Unitar dövlətin strukturunda müstəqil qurumlar deyil, yalnız inzibati-ərazi bölgüsü olur. Burada vahid konstitusiya, vətəndaşlıq mövcud olur. Bütün dövlət orqanları, o cümlədən məhkəmə orqanları vahid sistem təşkil edir. Bəzən qeyd olunur ki, unitar dövlət bir qayda olaraq vahid bir millətdən ibarət olmalıdır. Bununla belə tarixi təcrübə göstərir ki, dövlətin unitar olması üçün bu şərt heç də vacib deyildir.

Unitar dövlətlər mərkəzləşmiş və mərkəzləşməmiş formalarda təzahür edir. Mərkəzləşmiş unitar dövlətlərdə (Böyük Britaniya, Danimarka və s.) yerli idarəetmə orqanlarına geniş səlahiyyət verilə bilər. Lakin idarəetmənin orta vəsilələrinin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır. Mərkəzləşməmiş unitar dövlətlərdə (Fransa, İtaliya, İspaniya) böyük regionlar böyük muxtariyyətə malikdir, hətta bəziləri özünün hökumətlərini, inzibati-idarə strukturlarını müstəqil surətdə təşkil edir.

Mürəkkəb daxili siyasi quruluşa malik olan ölkə şəraitində federasiya daha mütərəqqi dövlət forması hesab edilir. Federasiya üçün **ikiqat vətəndaşlıq** səciyyəvidir. Burada istər federasiya, istərsə də onun subyektləri qanunvericilik hakimiyyətinə malik olurlar, belə ki, onların öz hakimiyyət strukturları fəaliyyət göstərir.

Federasiya mürəkkəb dövlət birliyi. O üç növ subyekt: a) milli dövlət birliklərini - suveren respublikaları; b) muxtar dövlət qurumlarını; c) ərazi fəndlərini birləşdirə bilər. Bu mənada federasiyanın hazırkı anlamı federalizmin real tarixini əks etdirir. Belə ki, məs., 13 keçmiş ingilis müstəmləkəsi istiqlaliyyət əldə etdikdən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları yarandı. Öz növbəsində, Almaniya keçmişdə

müstəqil olmuş dövlətlər) Bavariya krallığı, Vyurtemberg krallığı və s. tərəfindən yaradılmışdır.

Müasir federasiyaların bəzi üzvləri keçmişdə heç də müstəqil dövlət olmamışlar (məs. ABŞ ştatlarının bir qismi, Avstraliya ittifaqının bir sıra ştatları və i. a.).

Federasiya keçmiş unitar dövlətin federativ dövlətə çevrilməsi yolu ilə də yarana bilər .

20-ci əsrin 2-ci yarısı paralel proseslə - bir tərəfdən milli ərazi vahidlərinin muxtariyyəti və məlum federativ meyillərin artması (İspaniya, İtaliya, Belçika, Kanada və s.), digər tərəfdən isə respublikaların bayağı suverenliyinə əsaslanan federasiyaların (SSRİ, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya və s.) süqutu ilə müşayiət olunmuşdur.

Deyilənlərdən əlavə, bəzən konfederasiya da ayrıca bir dövlət forması kimi qeyd olunur. Lakin **konfederasiya** dövləti səciyyələndirən bütün əlamətlərə tam cavab vermədiyindən onu qəti şəkildə ayrıca dövlət forması kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, konfederasiya müstəqil suveren dövlətlər tərəfindən öz ümumi vəzifələrini əlaqələndirmiş formada həll etmək məqsədilə yaradılan birlik formasıdır. Buraya daxil olan dövlətlər öz daxili, bəzən hətta xarici müstəqilliyini də tamamilə saxlayır və müstəqil hərəkət edirlər. Onun yaranması isə, bir qayda olaraq, xarici təsir altında baş verir. Konfederasiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanları, vahid konstitusiyası, vətəndaşlığı, vahid valyutası və i. a. olmur. Onun orqanları ittifaqın bütün üzvləri üçün imperativ (məcburi) hakimiyyətə malik olmur.

İttifaqa daxil olan üzvlərin hər birinin ali hakimiyyət orqanı mərkəzi orqanın müvafiq qərarını təsdiq etdikdən sonra o, icra üçün məcburi xarakter alır. Konfederasiya sözünün hərfi mənası – latın dilində "müqavilə ilə əlaqələndirmək" - dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Tarixdən konfederasiyanın bir sıra nümunələri - 1815-1866-cı illərdə mövcud olmuş 38 alman dövlətinin **Alman ittifaqı**, 1848-ci ildə Konstitusiyasına qədər mövcud olmuş **İsveçrə ittifaqı**, 1776-1787-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Amerika Birləşmiş Ştatları və s. məlumdur. Onların hamısının təcrübəsi sübut edir ki, konfederasiya

adətən müvəqqəti xarakter daşıyır, onun sonu ya federasiya, ya da müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələnir.

Dövlətin formalarının digər bir təsnifatı idarə üsullarına əsaslanır. Bu baxımdan dövlətin iki forması göstərilir - **monarxiya və respublika**. Monarxiyada hakimiyyətin mənbəyi monarx və onun sülaləsidir. Onun hakimiyyəti isə nəsilən-nəslə keçir. Monarxiyanın bir neçə növü var: mütləq monarxiya və konstitusiyalı monarxiya.

Respublikada hakimiyyətin mənbəyi xalqdır. Dövlətin ali hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxsləri vətəndaşlar tərəfindən seçilir. Müasir dünyada respublikanın üç əsas növü mövcuddur: **parlamentli respublika, prezident üsuli-idarəsinə əsaslanan respublika və bunların qarışıq forması**.

3. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət

Dövlət nəzəriyyəsinin maraqlı və eyni zamanda əsrlər boyu mübahisələrə səbəb olmuş problemlərindən biri vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin nisbəti məsələsidir.

Siyasi nəzəriyyələrdə uzun müddət ərzində "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı "dövlət" termini ilə eyniləşdirilmişdir. Bununla belə, az qala lap qədimdən insanlar onların bir-birindən fərqləndiyini sezməmiş, birbaşa olmasa da, dolayısı ilə, yəni başqa anlayışların köməyi ilə bu fərqi ifadə etməyə səy göstərmişlər. Belə ki, məsələn, qədim yunanlar üçün bütün ictimai həyat siyasi həyat, başqa sözlə desək, polis həyatı idi. "Polis" anlayışının köməyi ilə onlar həm bütün vətəndaşların məcmusunu, həm şəhər əhalisini və həm də dövləti ifadə edirdilər. Bundan əlavə, yunan cəmiyyətində vətəndaşlıq hüququ, idarəçilik forması, dövlət idarəçiliyinin konkret xüsusiyyətləri "politiya" adlandırılırdı. Nəhayət, orada əsas siyasi prinsipi, vətəndaşlığı, dövlət quruluşunu və quruculuğunu ifadə edən "politeyma" anlayışı da mövcud idi. Sadalanan anlayışlar siyasi reallığın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan rəngarəng cəhətlərini birləşdirirdilər.

Bir sıra qədim yunan mütəfəkkirləri həmin reallıqdan çıxış edərək cəmiyyət daxilində siyasi və qeyri-siyasi münasibətlər

sferalarını bir-birindən fərqləndirməyi təklif edirdilər. Belə ki, məsələn, Platon "Dövlət" əsərində yazırdı ki, dövlət daxilində insanların "qeyri-siyasi" (yeməyə, mənzilə, paltara və s. olan) tələbatını fərqləndirmək lazımdır. Onun ardınca Aristotel ünsiyyətin xüsusi bir tipi olan ailəni və kəndi dövlətdən fərqləndirirdi. Makiavellinin əsərlərində vətəndaş cəmiyyətinin cücərtilərinə rast gəlmək olur. Belə ki, məsələn, o yazırdı ki, hökmdar qorxu və s. vasitələrin köməyi ilə idarə etmək imkanına malik olsa da, bu imkandan sui-istifadə edə bilməz.

O, təbəələrdə özünə qarşı nifrət oyatmamaq üçün onların əmlak və şəxsi hüquqlarını pozmamalıdır. "Tit Livinin birinci ongünlüyü" əsərində Makiavelli dövləti və vətəndaş cəmiyyətini, siyasi və mülki sferaları aydın şəkildə bir-birindən ayırırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, antik dövrlərdə və orta əsrlərdə həmin mövzuda gedən ayrı-ayrı mübahisələr və sezmələr nəzərdən keçirilən problemi elmi surətdə həll etmədi. Yalnız 17-ci əsrdə filosoflardan Q.Qrotsinin, T.Hobbsun, M.Lokkun və b. əsərlərində ilk dəfə olaraq "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı "dövlət"dən fərqli mənada işlədildi və bu iki termin bir-birinə qarşı qoyuldu. Sonralar 18-ci əsrdə J.J.Russonun, V.Fon Humboltun, C.Vikonun və b. əsərlərində bu ideya daha da inkişaf etdirildi.

Adları çəkilən mütəfəkkirlər vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət, "siyasi cəmiyyət" arasındakı prinsiplial fərqi yəqin ki, görmürdülər. Bununla belə, onlar artıq "vətəndaş cəmiyyətini" mövcud dövlət və ya dövlət idarəçiliyi formaları ilə eyniləşdirmirdilər. Bu zaman onlar dövlətin yaranmasının "ictimai müqavilə" variantını əsas tutur və belə hesab edirdilər ki, yalnız o hökumət qanunidir ki, bütün vətəndaşlar onu təsis etməyə və ona tabe olmağa könüllü surətdə razı olmuşlar. Hakimiyyətin hər hansı bir formada mütləqləşdirilməsi, onların fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin inkar edilməsinə gətirib çıxarır. Buradan çıxış edən T.Hobbs dövlət hakimiyyətinin heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan azadlığa tabe etdirilməsini tələb edirdi. Ona tərəfdar çıxan C.Lokk yazırdı ki, "... kimin əlində olmasından asılı olmayaraq, mütləq hakimiyyət vətəndaş cəmiyyətinin növü olmaqdan

tamamilə uzaqdır; onlar da köləlik və mülkiyyət kimi bir araya sığmazdılar". "Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat" əsərində Lokk göstərirdi ki, vətəndaş cəmiyyətində yaşayan heç bir şəxs üçün qanunlarda istisna ola bilməz.

İdarəetmədə hamının iştirak etməsi və xalq suverenliyi ideyasını əsas tutan J.J.Russo elə bir assosiasiya forması tapmağa çalışırdı ki, o, şəxsiyyət və assosiasiya üzvlərinin mülkiyyətini qoruya bilsin, onun sayəsində hər kəs hamı ilə əlaqədə olmaqla, eyni zamanda yalnız özünə tabe olsun və əvvəllər olduğu kimi azad olaraq qalsın.

Buradan göründüyü kimi Yeni dövr mütəfəkkirləri şəxsiyyəti dövlətin "əsarətindən" qurtarmağın yeganə yolunu vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaqda görürdülər. C.Lokk belə hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti siyasi cəmiyyətdir, yəni elə bir cəmiyyətdir ki, orada dövlətin özünün qanuni mənafeləri vardır. O yazırdı: "kim ki vahid bir tamda birləşmişdir və hamı üçün ümumi olan qanunu və məhkəmə idarələri vardır, hara ki, müraciət etmək olur və onlar arasındakı mübahisələri həll etmək və cinayətkarları cəzalandırmaq hakimiyyəti verilmişdir, onlar vətəndaş cəmiyyətində yaşayırlar, amma bu cür ümumi divanxanası olmayanlar isə... hələ də hər kəsin hakim və cəllad olduqu təbii halda yaşayırlar..."

Ş.Monteskye "Qanunların ruhu haqqında" adlı əsərində vətəndaş cəmiyyətini tarixi inkişafın məhsulu hesab edirdi. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti təbii hal, ailə və qəhrəmanlıq dövründən sonra bəşəriyyətin inkişafında dördüncü mərhələdir. O yazırdı ki, vətəndaş cəmiyyəti insanların bir-birinə düşmən olduğu bir cəmiyyətdir. Bu düşmənçiliyə son qoymaq məqsədilə insanlar dövləti yaradırlar. Dövlət daxilən vətəndaş cəmiyyətinə xasdır, amma onun eyni deyildir.

Mülki qanunları dövlət (siyasi) qanunlarından fərqləndirən Monteskye göstərirdi ki, birincilər vətəndaş cəmiyyətinə xas olan münasibətləri, ikincilər isə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını tənzim edirlər. O, vətəndaş cəmiyyətini özbaşınalıq və diktaturadan çox yaxşı təminat hesab edirdi.

"Dövlətin fəaliyyət hədlərini müəyyənləşdirmək təcrübəsi" adlı əsərində V.Fon Humbolt insan, şəxsiyyət və dövlətin nisbəti məsələsini təhlil edərək, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında üç əsas fərq görürdü. 1. "Aşağıdan", fərdlərin özləri tərəfindən formalaşdırılan milli ictimai təsisatlar sistemi və dövlət təsisatları sistemi; 2. "Təbii və ümumi hüquq" və dövlətin verdiyi pozitiv hüquq; 3. "İnsan" və "vətəndaş". Buradan o belə bir nəticəyə gəlir: dövlət quruluşu məqsəd deyil, o ancaq insanın inkişafı vasitəsidir. Deməli, o, dövlət hakimiyyətinin insanın mənafə və tələbatına tabe etdirilməsinin zəruriliyi fikrini irəli sürürdü.

İngilis siyasi iqtisadının nümayəndəsi Adam Smitin fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti dövlətin müdaxilə etmək hüququ olmayan qeyri-siyasi sferadır.

İ.Kant belə hesab edirdi ki, hər kəsin azadlığı ilə hamının azadlığının nisbətində müəyyənədicisi amil vətəndaş cəmiyyəti formalaşmasıdır. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti aşağıdakı aprior prinsiplərə əsaslanır: cəmiyyət üzvü olan insanların azadlığı; onun digər təbəələrlə bərabərliyi; cəmiyyət üzvünün vətəndaş kimi müstəqilliyi.

Hegel üçün vətəndaş cəmiyyəti maddi həyat şərtləri sferası, təbii zərurətin məhsuludur. "Hüquq fəlsəfəsi" əsərində o, ailəni və vətəndaş cəmiyyətini təhlil etdikdən sonra dövləti təhlil etməyə başlayır. Onun fikrincə, fərdlər qarşılıqlı əlaqələrdən və deməli, vətəndaş cəmiyyətindən kənarda qala bilməzlər. O, xüsusi mülkiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının zəruri şərti hesab edirdi. Xüsusi mülkiyyətdən kənarda şəxsiyyətin azadlığı yoxdur, şəxsiyyət azad olmaq üçün mülkiyyətə sahib olmalıdır, deyə o yazırdı. Hegelin inamına görə, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən sonra inkişaf etməyə başlayır, çünki o, dövlətin olmasını nəzərdə tutur.

Klassik liberalizm vətəndaş cəmiyyətini hər şeydən əvvəl xüsusi mülkiyyətə və azad bazara əsaslanan iqtisadi cəmiyyət kimi müəyyən edirdi. Onun görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ç.S.Mill "Azadlıq haqqında" adlı traktatında yazırdı ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsipi insanın azadlıq hüququ olmalıdır.

Nəzərdən keçirilən konsepsiyalarda vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı hər şeydən əvvəl silki feodal quruluşunun çərçivələrinin dəf edilməsi və kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirilirdi. O, həmişə dövlətlə ziddiyyətdə və dialektik vəhdətdə olan bir qüvvə hesab edilirdi. Qeyd olunurdu ki, vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində insanın əhəmiyyəti labüdə artır, o, təbədən vətəndaşa çevrilir. Göstərilirdi ki, vətəndaş cəmiyyətn iqtisadi və siyasi hakimiyyət mexanizmi vasitəsi və ictimai şüur qurumlarının köməyi ilə fərdə təsir etməyin əlavə vasitəsinə çevrilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, vətəndaş cəmiyyəti haqqında geniş elmi nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması müasir politologiyanın xidməti hesab olunmalıdır. Belə ki, 20-ci yüzildə bəşər sivilizasiyasının əldə etdiyi nailiyyətlər, ictimai münasibətlərin bütün strukturunun mürəkkəbləşməsi və i. a. dövlətlə cəmiyyət arasındakı nisbəti düzgün müəyyən etmək zərurətini ortaya atdı. Bununla əlaqədar olaraq, bir sıra müasir Qərb politoloqları həmin problem ətrafında tədqiqatlar aparmalı oldular.

Prof. Kermonn yazır ki, vətəndaş cəmiyyəti müvafiq cəmiyyətin kişi və qadınlarını dövlətin müdaxiləsi və yardımı olmadan birləşdirən çoxsaylı şəxslərarası münasibətlərdən və sosial qüvvələrdən əmələ gəlir.

R.Darendorfun fikrincə, "vətəndaş cəmiyyəti imtiyazların ləğv edilməsi, habelə hamı üçün ümumi olan normaların yaradılması və saxlanması deməkdir... vətəndaş cəmiyyəti həmişə nəbə başa çatmamış qalır... çünki onun mahiyyəti aşkarlıqda, azadlıqdadır... Faktik olaraq, vətəndaş cəmiyyəti əsl demokratiyanın və səmərəli bazar iqtisadiyyatının ümumi məxrəcidir".

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti dövlət tərəfindən əlaqələndirilməyən, fərdlərin öz aralarında yetkin iqtisadi, mədəni, hüquqi, siyasi münasibətləri olan bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə assosiasiyalı həyat, yaxud kütləvi sfera (kütləvi hərəkətlər, partiyalar, mənafe qrupları və s.) azad inkişaf edir. Bu elə bir cəmiyyətdir ki:

■ özündə struktur ünsürü kimi dövlət strukturlarını və siyasi strukturları deyil, insanların könüllü formalaşan ilkin birliklərini -

ailəni, kooperasiyaları, assosiasiyaları, təsərrüfat şirkətlərini, ictimai təşkilatları, həmkarlar ittifaqlarını, yaradıcı, idman, etnik, dini və i. a. birlikləri, habelə sosial birlikləri birləşdirən insan birliyinin daha yüksək mərhələsi və daha mütəşəkkil formasıdır;

■ cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-dövlət, qeyri-siyasi münasibətlərin: iqtisadi, sosial, ailə, milli, mənəvi, əxlaqi, dini və i. a. münasibətlərin məcmusudur. O, insanların istehsal və fərdi həyatıdır, onların adətləri, ənənələri, əxlaqıdır;

■ azad fərdlərin və onların təşkilatlarının xarici müdaxilədən və dövlət hakimiyyəti tərəfindən onların fəaliyyətini rəqlamentləşdirmədən qoruyan özünü təzahür sferasıdır.

Vətəndaş cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, onun əsas fəaliyyətdə olan üzvü, subyekt öz bütün tələbat və mənafeyi ilə birlikdə insandır, ona uyğun olan dəyərlərin strukturudur. İctimai münasibətlərin və təsisatların vətəndaş cəmiyyəti sferasına aid edilməsi üçün meyar **şəxsiyyətin tələbatının ödənilməsi və mənafeyinin reallaşdırılmasıdır.**

Tarixən vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən əvvəl, yəni insanların erkən bəsit birliklərinin yaranması ilə eyni vaxtda formalaşmışdır. Dövlət üçün ierarxik, vətəndaş cəmiyyəti üçün isə üfiqi əlaqələr səciyyəvidir. Burası da məlumdur ki, müasir dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı nisbətin dəyişilməsi prosesində şaquli əlaqələr üfiqi əlaqələrə çevrilir. Məscid (kilsə), silk, sex, cəngavər ordenləri dövlət strukturları kimi aradan çıxır, çox vaxt vətəndaş cəmiyyəti qurumları kimi qalırlar. Əksinə, vətəndaş cəmiyyətinin bəzi strukturları (məsələn, parlament, siyasi partiyalar və s.) sonradan dövlət strukturları oldular.

Vətəndaş cəmiyyəti strukturları spontan surətdə aşağıdan yaranır. Bu mənada, o, özütəşkilolunan və özünü inkişaf etdirən sistemdir. Burada subyektlər hüquqi cəhətdən müstəqildirlər, onlar azad və bərabər partnyorlar kimi əlaqə saxlayırlar. Burada formal, hüquqi "vətəndaş" bərabərliyi faktik qeyri-bərabərliyin olmasını nəzərdə tutur.

Vətəndaş cəmiyyətinin məqsədi insana öz azadlığını həyata

keçirmək imkanı verməkdir. Bunun üçün iki başlıca şərtin olması tələb olunur: birincisi, mülkiyyətə sahiblik (Aristotel yazırdı ki, mülkiyyətə sahib olmaq fəzilətə sahib olmaq deməkdir) və ikincisi, kamil şəxsiyyət.

Vətəndaş cəmiyyəti siyasi rejimin sabitliyinin əsasıdır. O, dövlət hakimiyyəti üçün təməldir. Onun zəifləməsi cəmiyyətdə marginallaşmaya səbəb olur.*

Dövlət hakimiyyətinin kütləvi siyasi səfərbərliyin ənənəvi təsisatlarına arxalanması vətəndaş cəmiyyətinə doğru hərəkətin başlanğıc nöqtəsidir.

Vətəndaş cəmiyyəti yalnız yaxşı inkişaf etmiş hüquqi dövlət şəraitində fəaliyyət göstərə bilər.

Hüquqi dövlət ideyası ilk dəfə qədim dünyada meydana gəlsə də, bu termin 19-cu əsrdə Almaniyada elmə gətirilmişdir. Onun mahiyyəti konstitusional və inzibati hakimiyyət orqanlarının hüquqa tabe olması və onların üzərində hüquqi nəzarətin təmin edilməsidir. Hüquqi dövlət anlayışı dövlətdə bütün sosial birliklərin, o cümlədən ayrı-ayrı fərdlərin hüquqa hörmət etdiyini və ona münasibətdə bərabər vəziyyətdə olduğunu göstərir. Belə bir dövlət mülkiyyətin hakimiyyətdən, xüsusi sərvətin kollektiv sərvətdən ayrılmasının təsisatlandırılması (bu və ya başqa bir təsisatın təmsalında rəsmiləşdirilməsi) nəticəsində yaranır. Bunun sayəsində fərdlər, azad əmək müqaviləsindən istifadə etməklə öz kapitalını, texniki biliklərini, işçi qüvvəsini və i. a. istədikləri şəkildə istifadə etməklə azadlığı əldə edirlər. Məhz bu mənada belə bir dövlətin hakim olduğu cəmiyyəti çox vaxt "müqavilə cəmiyyəti" adlandırırlar.

Hüquqi dövlətin əlamətləri aşağıdakılardır:

- qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü;
- vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi;
- dövlət hakimiyyəti həddinin müəyyən edilməsi;

*-Marginallaşma (latın dilində "marqo"- "kənar" sözündəndir): birincisi, fərdin sonradan başqa bir birliyə daxil olmadan, müvafiq birliyə olan obyektiv mənsubiyyətini itirməsi, ikincisi, buradan da onun müəyyən qrup ilə öz subyektiv eyniyyətini itirməsi deməkdir.

- şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi (yalnız müdafiə edilməsi azdır);
- qrup hüquqlarının müdafiəsi;
- hakimiyyət bölgüsü;
- məhkəmə və qanun qarşısında hamının bərabərliyi;
- konstitusiyaya nəzarəti;
- dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının (partiyaların, ictimai təşkilatların və s.) funksiya və səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması;
- dövlətin vətəndaşlar qarşısında məsuliyyəti, vətəndaşların sosial mühafizəsi, onların dövlət qarşısında məsuliyyəti.

Tarixən hakimiyyət və qanun həmişə yanaşı mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Əksər hallarda hakimiyyət qanunu üstələmişdir. Belə bir halda qanunun aliliyi, təbii ki, hər şey üzərində onun mütləq üstünlüyü demək deyildir. Belə ki, hər şeydən öncə, qanun heç də hər şeyə qadir deyildir; ikincisi, dövlət hakimiyyəti qanunla deyil, **mübarizə ilə yaranır** və yalnız sonra qanunla təsbit olunur. Bu mənada, yəni **mənəbəyinə, təkamülünə görə üstünlük hakimiyyətə** məxsusdur. Bununla belə, özbaşınalığın qarşısını almaq üçün qanun hakimiyyətə nəzarət etməlidir. Qanunun aliliyi onda öz ifadəsini tapmış xalqın ümumi iradəsinin suverenliyinə əsaslanır. Lakin dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanının fəaliyyəti buna heç də təminat vermir. Qanunun ümumxalq iradəsindən kənara çıxması, birincisi, o, qəbul edilən məqamda mümkündür; ikincisi, qanun köhnələ bilir və artıq əhalinin iradəsini adekvat əks etdirmək imkanını itirir..

Nəhayət, qanunun aliliyi yalnız dövlət aparatı tərəfindən onun təmin edilməsinin dönməzliyində ifadə olunmur, o, habelə onun sərəncamlarına vətəndaşların əməl etməsinə inamın olmasını nəzərdə tutur.

Hələ 18-ci əsrdə böyük alman alimi İ.Kant "Hüquqşünaslığın metafizik əsasları" adlı kitabında "vətəndaşların və dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı məsuliyyətini necə təmin etmək olar?" - sualına cavab verərək yazırdı ki, bütün sınıanmış idarə formalarından ən yaxşısı respublikadır, lakin əgər **hakimiyyət bölgüsü** yoxdursa,

hətta onun özü də hakimiyyətin özbaşınalağının və korlanmasının qarşısını almağa təminat verə bilmir. Onun fikrincə, burada qanunverici orqana ilkin mövqe, məhkəmə hakimiyyətinə isə xüsusi mövqe məxsusdur, çünki yalnız burada vətəndaş özü üçün səmərəli müdafiə tapa bilir və tapmalıdır. O yazırdı ki, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi təcrübədən irəli gəlir: hakimiyyət başında olanlar həmişə qanunu öz mənafeyinə uyğun şərh etməyə can atırlar. Buna yol verməmək üçün **konstitusiya məhkəməsi** təsis etmək lazımdır.

Beləliklə, hakimiyyət bölgüsü hüquqi dövlətin çox mühüm prinsipi kimi çıxış edir.

9-cu FƏSİL

SIYASI REJİMLƏR

1. Siyasi rejimlərin mahiyyəti və təsnifatı

Dövlət sistemində müəyyənədicə rol siyasi rejimlərə məxsusdur. **Siyasi rejim idarəetmə metodları və üsullarının məcmusudur.** O, dövlətin ictimai vəziyyətini - dövlət hakimiyyətinin fərdə, ictimai təsisatlara, etnik birliklərə və i. a. münasibətini, cəmiyyətdə siyasi azadlığın səviyyəsini, şəxsiyyətin hakimiyyətə münasibətini və s. səciyyələndirir. **Geniş mənada** o, həm də vətəndaş cəmiyyətinin strukturlarına aiddir və məcmu halında siyasi sistemin mahiyyətini ifadə edir.

Siyasi rejim:

- siyasi, habelə milli qüvvələrin nisbəti;
- fərdlərin və vətəndaş cəmiyyətinin siyasi yetkinliyi; coğrafi-siyasi şərait;
- rəhbər dövlət xadimlərinin (siyasi liderlərin) şəxsiyyəti ilə şərtlənir.

Mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı əsas əlamətlərə görə siyasi rejimlərin təsnifatı verilir (bu zaman nəzərdə tutmaq lazımdır ki, siyasi rejim heç vaxt "xalis" formada olmur. Buna görə də onların təsnifatı verilərkən M. Veberin ədəbiyyata gətirdiyi "**ideal tip**" anlayışından istifadə olunur. O, bu və ya başqa əsas əlamətinə görə siyasi rejimləri bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir):

1. Hakimiyyətin sosial bazasına görə:

- demokratiya - xalqın əksəriyyətinin hakimiyyəti;
- aristokratiya - nəcib mənşəyə malik adamlar qrupunun, başqa sözlə desək, elitanın hakimiyyəti;
- plutokratiya - varlı yuxarı təbəqələrin hakimiyyəti;

- oliqarxiya - maliyyəçi və sənayeçi qrupların hakimiyyəti;
- teokratiya - din xadimlərinin hakimiyyəti, yaxud onların ideoloji cəhətdən müstəqil (seçimli təşkilatının) hakimiyyəti;
- oxlokratiya - kütlənin hakimiyyəti (keçid dövrlərində inqilabi sarsıntılar zamanı təsadüf olunur).

2.Siyasi fəaliyyət metodlarına görə:

- demokratiya - parlamentli, prezident;
- totalitarlıq;
- avtoritarlıq.

3.Sosial tərəqqiyə münasibətinə görə:

- inqilabi;
- mütərəqqi;
- liberal;
- mühafizəkar;
- mürtəce.

Siyasi rejimlərin ilk təsnifatını qədim yunan tarixçisi **Herodot** (e. ə. 5-ci əsr) vermişdir. **Platon** bu ideyanı zənginləşdirmiş, **Aristotel** isə daha da təkmilləşdirmişdir. Onun təsnifatı "monarxiya, aristokratiya və demokratiya"dan ibarət məşhur triada şəklində siyasi ədəbiyyatda Ş.Monteskyeyə qədər və müəyyən mənada, hətta ondan sonra da hakim olmuşdur. İlk dəfə Monteskye bu ənənəvi triadadan kənara çıxmış və bu təsnifata respublikanı, konstitusionalı monarxiyanı və desiotizmi daxil etmişdir.

Marksizm belə hesab edirdi ki, siyasi rejimlərdəki fərqlər əsasən istehsal sistemindən irəli gəlir. Təəssüf ki, tarixi təcrübə bunun əksini sübut edir. Belə ki, məsələn, Avropanın mədəni ölkələrində istehsal sistemi, demək olar, eyni olsa da, bu regionda müxtəlif siyasi rejimlər hakim oldular.

Fransız politoloqu M.Düverje "Siyasət ideyası. Cəmiyyətdə hakimiyyətin tətbiqi" (1978) adlı əsərində göstərir ki, siyasi

rejimlərdəki fərqlər tarixi və mədəni inkişafın nəticəsidir, onun istehsal sistemi ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. O belə hesab edir ki, son 25 ildə Avropada iqtisadi strukturların transformasiyaya uğraması, kapitalist istehsal üsulunun qarışıq və i. a. mülkiyyət formaları ilə əvəz olunması eyni miqyaslı siyasi dəyişikliklərlə heç də müşayiət olunmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tarixi dövrdə siyasi rejimlərin təsnifatı həmin dövrün reallıqlarına əsaslanır. Bu baxımdan yanaşdıqda, müasir dövrdə ən geniş yayılmış totalitar, avtoritar və demokratik rejimləri bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir (Demokratik rejimlərin mahiyyəti 11-ci fəsilə şərh olunur).

2. Totalitarizm

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrimizin 20-ci illərində olan dövrdə siyasi ədəbiyyatda totalitar (latın dilində "bütün, bütöv, tamam, ümumi" mənasını verir) termininə təsadüf olunmur. 20-ci illərin əvvəllərində ilk dəfə bu termin İtaliyada Mussolininin faşist rejimini səciyyələndirmək üçün istifadə edilmişdi. Öz tənqidçilərindən bu termini mənimsəyən Mussolini İtaliya filosofu Covanni Centilenin xalqın mənəvi ruhunun təcəssümü, total siyasi strukturlarda fərdin əriyib itməsini nəzərdə tutan totalitar dövlət qurmaq ideyalarından istifadə edərək, belə bir dövləti qurmağı öz qarşısına məqsəd qoydu. Almaniya faşist rejiminin qurulması politoloqları həmin anlayışa bir daha müraciət etməyə məcbur etdi.

XX əsrin 40-50-ci illərində totalitarizm nəzəriyyəsi əsasən formalaşmış başa çatdı. Totalitarizm məsələləri üzrə ilk müfəssəl elmi əsərlər F.Xayekin "Rəzilliyyə aparan yol"(1944), X.Areidin "Totalitarizmin mənbələri" (1951), K.Fridrix və Z.Bjezinskinin "Totalitar diktatura və avtokratiya" (1956) kitablarıdır.

Totalitarizm siyasi həyatın reallığı kimi 20-ci əsrdə meydana gəlsə də, onun ideya əsasları qədim köklərə malikdir. Hələ lap qədim dövrlərdə fərdin dövlətin tam tabeliyində olması haqqında baxışlar mövcud idi. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə Heraklit yazırdı ki, müdriklik və alimlik zirvəsinə yüksələrək "bütün əşyaları qəti şəkildə idarə

etmək mümkündür". Bu ümumi fəlsəfi dünyagörüşü sonralar Platonun siyasi baxışlarında öz əksini tapır və o, insanların total şəkildə dövlət tərəfindən idarə edildiyi cəmiyyət modelini təsvir edir. Totalitarizmin ideya əsaslarının inkişaf etdirilməsində utopik sosializmin nümayəndələri T.Morun, T.Kampanellanın, Sen-Simonun, J.J.Russonun təlimlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Bu ideya K.Marksın, V.İ.Leninin siyasi baxışlarında daha qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Totalitarizmin meydana gəlməsi müəyyən ictimai şərait zəminində mümkün olmuşdur. Onun ən ümumi şərti cəmiyyətin öz inkişafının sənaye mərhələsinə qədəm qoyması hesab olunur. Bu mərhələ kütləvi kommunikasiya sistemlərinin yaradılması, ictimai əlaqə və münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, şəxsiyyətin davranışı və bütün həyatı üzərində nəzarəti həyata keçirməyə, ona fasiləsiz güclü ideoloji təsir göstərməyə imkan verən texniki vasitələrin icad edilməsi ilə səciyyələnir. Güclü inhisarçı təşkilatlar bütün sahələri öz nəzarəti altına alır, dövlətin funksiyalarının genişlənməsi ilə bütün cəmiyyətin total surətdə idarə edilməsi sisteminə keçməyin mümkünlüyü haqqında illüziyaların yaranmasına gətirib çıxarır.

Totalitarizmin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də cəmiyyət həyatının mürəkkəbləşməsi, onun rəasional idarə edilməsi ilə şəxsiyyətin azadlığı arasında ziddiyyətin dərinləşməsi hesab edilməlidir. Mussolini İtaliyada qurduğu total siyasi rejimə haqq qazandırmağa çalışaraq deyirdi: "Biz ilk dəfə olaraq bəyan etdik ki, sivilizasiya mürəkkəbləşdikcə şəxsiyyətin azadlığı məhdudlaşır".

İnkişafın sənaye mərhələsi kollektiv dünyagörüşünün qərarlaşmasını nəzərdə tutur. Onun növ müxtəlifliyi olan kollektiv-mexaniki baxışlar sistemi ətraf mühiti böyük mexaniki sistem kimi qavrayır. Bu sistemin idarə edilməsi sistemin bütün sahələrinə nəzarət etmək iqtidarında olan ideal dövləti nəzərdə tutur.

Totalitarizmin yaranmasında sənaye mərhələsində meydana çıxan yeni sosial əlaqələr sisteminin insanlarda doğurduğu psixoloji uyğunsuzluq və narahatçılıq halı da mühüm rol oynayır.

Totalitarizmi yaradan siyasi şərtlər isə bunlar hesab olunur:

cəmiyyətin totalitar hərəkətinin nüvəsini təşkil edən sosial qruplardan ibarət siyasi qüvvənin yaranması (buraya əsasən marginal qruplar daxildir) və ifrat ideyalaşmış, güclü intizama əsaslanan, yarımhərbi struktura malik siyasi partiyaların təşkil edilməsi.

Totalitarizm nəzəriyyəsində bu siyasi rejimi səciyyələndirən əsas cəhətlər kimi aşağıdakılar göstərilir:

- totalitarizm elə bir rejimdir ki, orada vahid kütləvi partiya vardır və bütün hakimiyyət ona tabedir:

- partiyanın özü demokratik yolla deyil, liderin ətrafında təşkil olunmuşdur;

- cəmiyyətdə müəyyən bir ideologiya hakimdir;

- ictimai həyatın bütün sferaları total nəzarət altındadır;

- terrorçu polis nəzarəti vardır. Polis bütün ölkələrdə olsa da, yalnız bu rejimdə o, terrorçu rolunu oynayır. Kiminsə cəzalandırılması üçün onun günahını məhkəmə yolu ilə sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Totalitarizm cəmiyyətin və fərdin bütün həyatını dövlətin rəşional nəzarəti altına qoymaq cəhdlərinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Buna görə də onun meydana gəlməsində və fəaliyyət göstərməsində ideologiya mühüm rol oynayır. Totalitar cəmiyyətin ən səciyyəvi cəhəti bütün ictimai həyatın qəti şəkildə ideologiyalaşması, iqtisadi, sosial və mənəvi prosesləri bütünlükdə müəyyən baxışlar sistemi çərçivəsinə salmaq cəhdləridir. Həm də totalitar ideologiya ifrat fəal formada təzahür edir, bir növ inqilabi mahiyyət daşıyır. Onun başlıca xüsusiyyəti yeni cəmiyyət və yeni insan formalaşdırmaq zərurətini əsaslandırmaqdır.

Totalitarizm ideologiyası ictimai həyatda paternalist münasibətləri, bütün cəmiyyətin liderin atalıq qayğısı sayəsində ədalətlə idarə olunması haqqında ideyanı yaymaq məqsədi güdür. İdeoloji təsir vasitələrinin geniş sisteminin yaradılması ideologiyayı cəmiyyətdə ən güclü amilə çevirir, insanların daim ideoloji pressinqdə qalmasını şərtləndirir. İnformasiya mənbələrinin dövlətin əlində cəmləşməsi və hakim ideologiyanın məqsədlərinə tabe

edilməsi azadfikirliliyin, cəmiyyətə yad ideyaların daxil olmasının qarşısının alınmasında ən sınınmış metod kimi istifadə olunur.

Siyasi ideologiyanın hakim mövqeyi ona tamamilə tabe edilmiş hakimiyyətin cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz etməsi, hakimiyyət aparatının ifrat dərəcədə böyüməsi ilə təmin edilir. Totalitarizm vətəndaş cəmiyyətinə zidd olduğundan, insanların sərbəst birliklərinə, mənafeələrini ifadə etməsinə dözmür. Bu rejimdə siyasi müxalifətə yer yoxdur, rəsmi hakimiyyət və yeganə partiya bütün xalqın iradəsinin ifadəçisi olduğunu bəyan edir.

Totalitarizm özünəməxsus sosial və iqtisadi münasibətlər yaradır. O, müəyyən sinfin, sosial qrupun, millətin üstünlüyünü bəyan edir, cəmiyyətdə məcburilik metodları vasitəsilə arzuolunan yekcinslik yaratmağa can atır. Bu isə əhalinin lümpenləşməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatda dövlət hökmranlığı, təsərrüfat həyatında müxtəlifliyin aradan qaldırılması, xüsusi mülkiyyətə yol verilməməsi, rəqabətin qarşısının alınması totalitarizmin parametrləri sayılır.

Totalitarizm bir sıra formalarda mövcud olmuşdur. Politoloqlar onun **kommunizm, faşizm və milli sosializm** kimi formalarını göstərirlər. Siyasi praktikada totalitarizmin ilk forması kommunizm olmuşdur. Sovet siyasi rejimi totalitarizmin ən xarakterik, onun bütün əlamətlərini və xüsusiyyətlərini tam əks etdirən forması hesab olunur. Totalitarizmin ikinci tarixi forması 1922-ci ildə İtaliyada qurulan faşist rejimidir. İtaliya faşizminin xüsusiyyəti ondadır ki, o, yeni total cəmiyyət qurmaq deyil, Roma imperiyasını 20-ci əsrdə bərpa etmək, antik dövrün güclü hakimiyyəti formasını canlandırmaq məqsədi güdür.

Totalitarizmin üçüncü forması 1933-cü ildə Almaniyada milli sosializm ideologiyası zəminində qurulan siyasi rejim sayılır. Milli sosializm faşizm və sovet kommunist sisteminin bir çox cəhətlərini özündə birləşdirir. Sovet sistemində "sinif" amili rolunda burada "millət" çıxış edir.

Totalitarizmin sosial və dövlət həyatının bütün sahələrində ciddi şəkildə riayət edilən, mühafizə edilən və zahirən sarsılmaz vahid

prinsiplər sistemi kimi təzahür etməsi, habelə SSRİ-də rejimin uzun müddət dəyişmədən hökm sürməsi politoloqlar arasında belə bir qənaət yaratmışdı ki, totalitar rejimi islahatlar yolu ilə dəyişdirmək olmaz, o, ancaq məhv edilə bilər. Şübhəsiz, bu fikrin meydana çıxmasında faşist Almaniyasında totalitarizmin süqutu təcrübəsi böyük rol oynayıb.

Lakin Xruşşovun vaxtında SSRİ-də baş verən dəyişikliklər politoloqlarda belə bir fikir yaratdı ki, totalitar rejimlər islahatlar yolu ilə dəyişdirilə bilər. Yenidənqurma illərində həmin fikrin tərəfdarları daha da çoxaldı. Bütün bunlara baxmayaraq, 1991-ci ilin avqust çevrilişi və ondan sonra baş verən hadisələr - SSRİ-nin qəti surətdə dağılması həmin fikirləri alt-üst etdi. Sübut olundu ki, doğrudan da, totalitar rejimi demokratik rejimə transformasiya etmək təcrübədə çox çətindir və çox zaman, ümumiyyətlə, mümkün deyildir.

Bununla əlaqədar olaraq bir sıra politoloqlar "totalitar rejimə qədərki rejim" haqqında yazmağa başladılar.

Tədqiqatçıların fikrincə, totalitar rejimə qədərki rejimin ən yaxşı nümunəsi Polşadır. Belə ki, sosializm quruculuğu illərində orada totalitar rejimin bir sıra əlamətləri yaransa da, bu proses axıradək başa çatmadı. Polşada iqtisadiyyat tam dövlət inhisarına alınmamış, kənd təsərrüfatı tamamilə kollektivləşdirilməmişdi. İntellektual həyat da total nəzarət altında deyildi. Nəticədə Polşa totalitar rejimin vətəni ola bilmədi.

SSRİ tarixinin yenidənqurma dövrü posttotalitar rejimin təşəkkül tapdığı illər idi. Lakin SSRİ-nin dağılması nəticəsində onu təşkil edən keçmiş respublikaların ərazilərində siyasi rejim kökündən dəyişikliklərə uğradı. Bu dəyişikliklərin əsas məqsədi demokratiyaya doğru irəliləyiş və demokratiyaya keçid olmuşdur.

3. Avtoritarizm və onun dəyişilməsi meylli

Latın dilində təşəbbüsçü, müəllif, bani, yaradıcı və s. mənaları verən avtoritarlıq qeyri-demokratik rejimləri və onlara uyğun olan siyasi şüur formalarını ifadə etmək üçün işlədilir. Sosiologiyada bu

termin neomarksizmin nüfuzlu cərəyanlarından biri olan **Frankfurt** məktəbinin (ötən əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır) nümayəndələri (Xorkhaymer, Adorno, Fromm, Markuze və b.) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Avtoritarlığın totalitarlıqdan başlıca fərqi bundadır ki, burada hakimiyyət öz-özlüyündə total xarakter daşımır, yəni bu rejim vahid ideologiyaya deyil, milli birlik konsepsiyasına əsaslanır. Avtoritarlıq şəraitində ictimai həyatın siyasi hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilməyən sahələri meydana çıxır, demokratik rejimin bəzi ünsürləri - seçkilər, siyasi partiyalar və s. mövcud olur, güclü siyasi hakimiyyət azad iqtisadiyyatla birləşir.

Avtoritar rejim şəraitində siyasi fəaliyyət ciddi surətdə reqlamentləşdirilir. Buna uyğun olaraq burada fəaliyyəti reqlamentləşdirilmiş leqal müxalifət mövcud olur. Bu rejimin antidemokratik xarakterini sübut edən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada baş verən sosial konfliktlər zamanı hakimiyyət orduya arxalanır. Vətəndaşların siyasi hakimiyyətə münasibəti özgüləşmə ilə səciyyələnir, yəni onlar hakimiyyətdə iştirak etməkdən kənarda qalırlar.

Ümumiləşmiş şəkildə avtoritar siyasi rejimə aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır:

1. Avtokratizm (təkhakimiyyətlik) və ya hakimiyyətin məhdud qrupa mənsub olması. Avtoritar rejimin başında bir nəfər (monarx) və ya qrup (hərbi xunta, oliqarxiya qrupu və s.) durur.

2. Hakimiyyətin qeyri-məhdudluğu, onun vətəndaşların nəzarətindən çıxması. Avtoritar rejimlərdə qanunlar olur, lakin bu qanunların qəbul edilməsi rejimin başında duranın iradəsindən asılıdır və onun mənafeyinə təbə edilmişdir.

3. Hakimiyyətin gücə arxalanması. Bu cəhət avtomatik surətdə güc tətbiq olunmasında ifadə olunmur. Avtoritar rejim kütlə arasında populyarlaşmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır, lakin əhalinin hər bir narazılığı müqabilində istənilən vaxt güc tətbiq edilir.

4. Hakimiyyət və siyasət inhisarlaşır, real gücü təmsil edən müxalifətə və siyasi rəqabətə imkan verilmir. Müxtəlif partiyaların

mövcudluğu real həyatda müxalifətin müəyyən siyasi qüvvə kimi tanınması və xüsusilə də siyasi sistemin vacib ünsürü kimi qəbul edilməsi ehtimalından kənardır.

5. Siyasi elitanın təyinetmə yolu ilə formalaşması üsulunun üstün əhəmiyyət kəsb etməsi. Elitanın rəqabət mübarizəsi nəticəsində formalaşması avtoritarizmin sosial dayaqlarının həyati mənafeələrinə zidd olduğundan, ona praktikada imkan verilmir.

6. Əhalinin siyasətdən özgələşməsi, hakimiyyətin və siyasətin inhisara alınması vətəndaşların bu sferalara müdaxilə etməsini məhdudlaşdırır. Rəsmi hakimiyyət əhalinin müxtəlif yollarla siyasətdən uzaqlaşdırılmasına çalışır. Bu məqsədlə istifadə edilən ən səmərəli üsullardan biri dövlətin iqtisadiyyatda vətəndaşlar üçün fəaliyyət azadlığı yaratmasıdır.

Avtoritar rejimlər **teokratik** (İran), **hərbi** (S. Hüseyn dövründə İraq, M.Qəddafi dövründə Liviya və s.) və digər formalarda olur. Tarixən avtoritarlığın ən geniş yayılmış forması monarxiyadır. Bununla belə, heç də bütün monarxiyalar avtoritar rejimə əsaslanmır. Müasir dövrdə avtoritar rejimli monarxiyalar, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdir (İordaniya, Mərakeş, Səudiyyə Ərəbistanı və s.). Qərbi Avropanın monarxiya dövlətləri avtoritar rejimə aid deyil.

4. Qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid

20-ci yüzilliyin ikinci yarısı bəşər sivilizasiyasının inkişafında yeni bir proseslə - dünyanın ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan avtoritar siyasi rejimlərin bir-birinin ardıca demokratik rejimə transformasiya edilməsi ilə səciyyələnir. 2-ci dünya müharibəsi dəhşətlərinin faşizmin və Stalin sisteminin insanlıq əleyhinə törətdikləri cinayətlərin şahidi olan bəşəriyyət vəziyyətdən çıxmağın yeganə yolunu, haqlı olaraq, insana zidd cəmiyyətin varlığına son qoymaq və demokratik ideali dünyanın bütün bölgələrində bərqərar etməkdə tapdı. Bununla əlaqədar olaraq siyasi elmdə demokratik

rejimə keçidin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq problemi ortaya çıxdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, modernləşdirmə prosesi ilk dəfə M.Veberin ictimai münasibətlərin rasionallaşdırılması adlanan nəzəriyyəsində öz tam şərhini tapmış və sonradan politoloqlar tərəfindən üç əsas səpgidə nəzərdən keçirilmişdir: qabaqcıl ölkələrə çatmaq məqsədini güdən inkişaf; radikal islahatlar; üçüncü ölkə, habelə cənub-şərqi Avropa ölkələrində mövcud olan Avropa nümunələrinə əsasən hərəkət etmək. Buradan çıxış edən D.Rostou demokratiyaya keçid nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış və burada həmin prosesin aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarət olduğunu əsaslandırmışdır: hazırlıq mərhələsi, qərarların qəbul edilməsi mərhələsi adaptasiya mərhələsi. Bu zaman belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, sivilizasiyanın hazırkı inkişaf səviyyəsi avtoritar rejimlərin transformasiyası zamanı keçmiş cəmiyyətin inqilabi yolla inkar edilməsi yolunu qəbul etmir və belə bir fikri əsas tutur ki, (Portuqaliyada 1974-cü il aprel inqilabı istisna edilməklə) inqilablar bir qayda olaraq, demokratizmə gətirib çıxarmır və əksər hallarda antidemokratik rejimlərin qurulması ilə nəticələnir. Bir sıra ölkələrin, o cümlədən Yunanıstan, İspaniya, Braziliya, Argentina, Urquvay, Çili və Boliviyanın təcrübəsi sübut edir ki, yalnız **tədrici inkişaf**, ictimai münasibətlərin tədricən dəyişdirilməsi əsl demokratiyanın bərqərar olmasını təmin edə bilər.

Adları çəkilən dövlətlərin təcrübəsindən məlum olur ki, demokratik rejimə keçid əsas etibarilə bir neçə formada həyata keçirilə bilər. Bunlardan birincisi **"yuxarıdan" həyata keçirilən islahatlar yoludur.**

Özü-özlüyündə mütərəqqi olan bu yol, təəssüf ki, təcrübədə həmişə uğurlu olmur. Bunun başlıca səbəbi islahatları keçirən rəhbərin öz hərəkətlərində ardıcıl olmamasıdır. Belə ki, çox zaman dövlət başçısı rejimin demokratik olmasını istəyir və ona doğru can atır, lakin bu zaman özü hakimiyyətdən getmək istəmir. Bu isə əksər hallarda mümkün omur (Bununla əlaqədar olaraq, N.S.Xruşşovu və M.S.Qorbaçovu müqayisə edin).

İkinci yol **abdikasiya** adlanır. Bu o zaman mümkün olur ki, hakimiyyətdə olan qeyri-demokratik rejim müəyyən əməlləri ilə özünü kütlənin qarşısında gözdən salır və nəticədə hakimiyyəti demokratik qüvvələrə verməyə məcbur olur. (Azərbaycanda 1993-cü ilin iyun ayında hakimiyyətin dəyişilməsi təqribən ablikasiya formasında baş verdi).

Üçüncü yol iqtidarla müxalifət arasında əldə edilmiş razılaşmaya əsasən həyata keçirilən tədrici islahatlar yoludur. Bunun ən gözəl nümunəsi general Frankonun vəfatından sonrakı İspaniyadır. İspaniyanın baş naziri A.Suareş və müxalifət arasında 1977-ci ilin oktyabrında Monkloa sarayında imzalanmış "Monkloa sazişləri" tarixən qısa bir müddət ərzində burada avtoritar rejimin dağılması və demokratik rejimin bərqərar olmasını təmin etdi.

Təəssüf ki, bu yol da təcrübədə həmişə mümkün olmur, onun rastlaşdığı bir sıra maneələr çox vaxt ölkənin demokratikləşdirilməsi prosesinin qarşısını alırlar. Politoloqların fikrincə, həmin yolun mümkünlüyü üçün hər şeydən əvvəl muxalifət iqtidarla işləməyə razılıq verməlidir. Bəzən hətta belə bir razılıq olduqda da, tərəflər ötən illərin ağrısı və acısını unuda bilmirlər. Digər tərəfdən, bir çox hallarda müvafiq tərəflərin arxasında duran qüvvələr buna razı olmurlar. Nəhayət, bütün tərəflərin razılığı əldə edildikdən sonra özlərini demokrat adlandıranların əsl siması üzə çıxır. Müxalifətdə olarkən özlərini demokrat adlandıranların əksəriyyəti müəyyən hökumət vəzifələrinə sahib olduqdan sonra özlərinin bir sıra mövqelərindən geri çəkirlər. Bu münasibətlə Orteqa- i-Qasset yazırdı: "İnsanların özlərini inqilabçı, yaxud irticaçı adlandırmaqlarının heç bir fərqi yoxdur; iş görməyə gəlib çatanda onlar öz vəzifələrini qətiyyətlə inkar edir və heç bir əsas olmadan özlərini qeyri-məhdud hüquqların sahibi hesab edirlər. Nədən ilham aldıklarından, hansı işin qulpundan yapışdıqlarından asılı olmayaraq, nəticə eynidir: onlar hər vəchlə qanuna tabe olmaqdan imtina edirlər. İrticaçı rolunu oynayan şəxs təsdiq edir ki, dövlətin və millətin xilasını onu hər cür normalardan və qadağanlardan azad edir və ona öz yaxın

adamlarını, xüsusilə görkəmli şəxsiyyətləri məhv etmək hüququ verir. "İnqilabçı" da özünü məhz bu cür aparır".

Bütün bunlar göstərir ki, keçmiş rejimin hakimiyyətdən getməsi demokratikləşdirmə prosesinin ancaq başlanğıcıdır; əsas çətinlik isə məhz sonradan başlanır. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti, çoxmillətlik, milli konfliktlərin olub-olmaması, müxalifətin fəaliyyətinin xarakteri, siyasi liderlərin fəaliyyəti, ölkə ərazisində müharibənin getməsi, onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, dünya birliyi ölkələrinin ona münasibəti və i. a. həmin prosesin gedişinə öz təsirini göstərir. Bütün bunlardan əlavə, belə bir cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır ki, demokratik rejimə keçid çox çətin və heç də hamıya nəsib olmayan bir işdir. Onun reallaşması üçün dünya təcrübəsindən bacarıqla istifadə etmək əsasında qarşıya çıxan problemləri ancaq demokratik metodların köməyi ilə həll etmək, siyasi prosesə qədəm qoyan bütün qüvvələrin mənafeələrini nəzərə almaq tələb olunur.

Demokratiyaya keçid, təcrübə göstərir ki, qəfil baş vermir. O, əhəmiyyətli vaxt tələb edən prosesdir. Həmin zaman kəsiyində demokratik təsisatların yaranması, siyasət islahatların həyata keçirilməsi, insan hüquq və azadlığı mexanizminin yaradılıb təkmilləşdirilməsi, demokratiyanın vacib şərti olan yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması və s. kimi problemlər öz həllini tapmalıdır. İnsanların şüurunda və davranışında müvafiq dəyişikliklərin baş verməsi də mütləq nəzərə alınmalıdır. Ardıcıl və davamlı islahatlar demokratikləşmə prosesinin uğur qazanmasının təcrübədə sınaqdan çıxmış ən düzgün yoludur.

10-cu FƏSİL

SİYASİ PARTİYALAR

1. Partiyaların mənşəyi və mahiyyəti

Vətəndaş cəmiyyətinin təhlili zamanı qarşıya çıxan ilk təsisat siyasi partiyalardır. Siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında əlaqələndirici vəsile kimi çıxış edirlər.

Siyasi partiyalar 20-ci yüzilliyin sonlarında dünyanın siyasi mənzərəsinin ayrılmaz ünsürünə çevrilmişdir. Hazırda, demək olar ki, bütün ölkələrdə bu və ya başqa sayda siyasi partiya və partiya sistemi fəaliyyət göstərir. Bununla belə, partiyaların yaranması prosesi bu gün də davam edir, siyasi nəzəriyyələrdə isə bununla bağlı mübahisələr və fikir ixtilafları bir an da kəsilmir.

Politologiyanın xüsusi bir bölməsi – partologiya həmin məsələləri öyrənməklə məşğuldur. Politologiyada siyasi partiyaların meydana gəlməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri yazırlar ki, siyasət adlanan fəaliyyət növü meydana gələn gündən partiyalar da mövcuddur; dəyişən yalnız onların funksiyaları və cəmiyyətin onlara münasibəti olmuşdur.

Kontinental Avropa politoloqları əsas etibarilə belə hesab edirlər ki, partiyalar ümumi seçki hüququnun verilməsi ilə eyni vaxtda meydana gəlmişlər. Onların fikrincə, Fransa inqilabı zamanı yaranmış "klublar", cəmiyyətlər və siyasi qruplar hazırkı partiyaların ilkin nümunələri olmuşlar. Buradan çıxış edən M.Düverje təsdiq edir ki, müasir siyasi partiyaların yaranması Qərb demokratiyasının inkişafı ilə bağlıdır. Partologiyada daha geniş yayılmış ingilis-amerikan konsepsiyasına görə, hazırkı mənasında siyasi partiyaların tarixi 17-18-ci əsrlərdən başlanır. Hələ 17-ci əsrdə siyasi fikirdə belə bir rəy hakim idi ki, bir-biri ilə rəqabət aparan partiyalar (onları çox

vaxt "fraksiyalar" adlandırırdılar) cəmiyyətin sağlamlığı üçün ziyanlıdılar, çünki onlar sosial orqanizmin məhsuldar fəaliyyətinin qarşısını almaqla, onu parçalayır və beləliklə dağıdırdılar.

17-ci əsrin 70-80-ci illərində İngiltərədə ilk həqiqi partiyaların meydana gəlməsi ilə əlaqədar təşəkkül tapan yeni siyasi reallıq nəzəriyyədə çevriliş etdi. Artıq 18-ci əsrin əvvəllərində Patterson belə hesab edirdi ki, partiyalar labüdən özlərində xeyir və şəri birləşdirir və bununla da cəmiyyətə sağlam yarış ruhu gətirirlər. O, "fraksiya" termininə qarşı çıxış edərək, cəmiyyətin təbii bir hissəsi olan bu partiyaları linqvistik cəhətdən daha düzgün adlandırmağın vacib olduğunu qeyd edirdi.

Beləliklə, 17-ci əsrdən başlayaraq, partiyaların yaranması və tarixi təkamülü məsələləri geniş tədqiq olunmağa başlandı.

M.Veberin fikrincə, siyasi partiyalar öz inkişafında üç əsas mərhələdən keçmişlər: 1. Aristokratik qruplaşmalar. 2. Siyasi klublar. 3. Kütləvi partiyalar.

Aristokratik qruplaşmalar antik dövrdə Qədim Yunanıstanda və Romada mövcud olmuş, orta əsrlərdə isə İngiltərədə geniş yayılmışlar ("viqilər" və "torilər"). Orta əsrlərdə bu qruplaşmalar parlament çərçivəsində fəaliyyət göstərən, əsas etibarilə dini əlamətinə, yaxud bir- biri ilə rəqabət aparan kral sülalələrinə mənsubiyyətinə əsasən bir-birindən fərqlənən seçki komitələri kimi təzahür edirdilər. Onlar seçki kompaniyası üçün pul toplayır, yerli nobilitet (zadəganlar, əyanlar) tərəfindən namizədlərə yardım edilməsini təmin edirdilər.

18-19-cu əsrlərdə əsas etibarilə həmin aristokratik qruplaşmalardan daha möhkəm ideoloji və təşkilati əlaqələrə malik olan siyasi klublar yarandı. Aristokratik qruplaşmalardan fərqli olaraq, siyasi klubların sosial bazası daha geniş idi, onlara artıq siyasi fəaliyyət meydanına atılmış burjuazianın, şəhərlərin orta təbəqələrinin nümayəndələri daxil olurdular.

20-ci əsrin əvvəllərində Avropada ilk siyasi partiyalar yarandı. Tərkibinin kütləvililiyi, seçicilərə təsir göstərmək üçün mübarizə və böyük təsir vasitələri ilə onlar siyasi klublardan fərqləndirilirdi. Mövcud ədəbiyyatda göstərilir ki, cəmiyyətdə real qüvvə kimi çıxış

edən orta təbəqələrin siyasi fəallığının artması, vətəndaşların hüquqlarının genişlənməsi, xalqların milli mənlilik şüurunun artması və s. siyasi partiyaların formalaşmasına təsir edən başlıca amillər olmuşlar. Bundan əlavə, partiyaların yaranması vətəndaş cəmiyyətinin və insanların siyasi şüurunun inkişaf etməsinin nəticəsi olmuşdur. Nəhayət, partiyalar hər bir ölkənin tarixi inkişafının məhsuludur.

Partiyaların tarixi təkamülü elitar partiyaların kütləvi partiyalara çevrilməsi istiqamətində getmişdir. Belə ki, ilk öncə elitar xarakter daşıyan, nisbətən dar bir qrupun mənafeyini ifadə edən bu partiyalar, geniş xalq kütlələrinin siyasi mübarizəyə qoşulması və bu kütlələrə öz tərəfinə çəkmək zərurətinin ortaya çıxması nəticəsində, çox keçmədən kütləvi siyasi təşkilatlara çevirildilər. İlk belə kütləvi partiya - "Seçkiləri qeydə almağın liberal yoldaşlığı" - 1861-ci ildə İngiltərədə yaradıldı. Onun ardınca, 1863-cü ildə Almaniyada F.Lassalın "Ümumalman fəhlə ittifaqı" adlı kütləvi fəhlə partiyası meydana gəldi. Sonradan Avropanın demək olar bütün ölkələrində kütləvi siyasi partiyalar yaranmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə mövcud olan siyasi partiyalardan ancaq İngiltərə mühafizəkarlar partiyası yuxarıda göstərdiyimiz mərhələlərin hamısından keçmişdir. Yerdə qalan partiyalar isə əsasən sonuncu mərhələdə yaranmış partiyalardır.

Belə olduqda, sual ortaya çıxır: müasir partiyalar necə yaranır?

Hazırda parlament partiyaları, bir qayda olaraq dünya sivilizasiyası üçün ənənəvi olan sxem üzrə yaranır. Bu prosesdə iki qrup amil iştirak edir: müəyyən bir siyasi istiqamətə mənsub olan deputatları (yaxud yerli hakimiyyət orqanlarındakı nümayəndələri) birləşdirən parlament qrupu; müxtəlif səviyyəli **seçki komitələri**. Bu iki qrupun bir-bir ilə sıx əməkdaşlığı artıq yeni partiyanın yaranmasından xəbər verir. Partiyanın aşağı orqanları və strukturları isə sonradan yaranır.

Bu və ya başqa partiyanın parlament partiyasına çevrilməsi isə ümummilliyet seçkilər nəticəsində baş verir. Hər hansı bir siyasi partiya qanunvericiliyin müəyyən etdiyi sayda deputat mandatına (adətən bu hədd elektoratın 3-8 faizi qədər müəyyən edilir) sahib olursa, onda

o, parlament partiyası olur. Kiçik partiyalar isə bu məqsəddə çatmaq üçün adətən koalisiyalarda (ittifaqlarda) birləşməli olurlar.

Partiyaların yaranmasının başqa yolları da vardır. Belə ki, məsələn, tarixdən bizə çox yaxşı bəlli olan kommunist partiyaları bir qayda olaraq, sosial-demokrat partiyalarının qalıqlarından və yaxud qeyri-leqal şəraitdə fəaliyyət göstərən sui-qəsdçi qruplardan yaranırdılar.

Leyborist partiyası, yuxarıda qeyd etdik ki, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdı. Xristian demokrat partiyalarının yaranması isə katolik hərəkatının nəticəsi olmuşdur.

Kliyentel (cəmiyyətdə xüsusi şəraiti nəzərə alaraq partiya-dan kənar fəaliyyət göstərən, lakin öz taleyini onunla bağlayan birinci şəxsin ətrafında təşəkkül tapan latent - (gizli siyasi qüvvə) əsasında yaranan partiyalar da vardır. Belə ki, Fransanın ən nüfuzlu partiyalarından biri olan Respublikaya yardım uğrunda birlik məşhur populist general de Qollun kliyenteli ətrafında yaranmışdır. Doğrudur, sonradan partiya ondan uzaqlaşdı, amma, buna baxmayaraq, bu gün də onun ideyalarından fəal istifadə edir.

Partiyanın tərifini verməyə çalışan ilk ingilis alimi **Byork** (19-cu əsrin əvvəlləri) olmuşdur. Onun fikrincə partiya ümumi prinsipləri rəhbər tutan və birgə səylə milli mənafe-ləri təmin etmək üçün birləşən adamlar qrupudur. 19-cu əsrin 1 yarısında fransız liberalizminin nümayəndəsi B.Konstan yazırdı ki, partiya eyni siyasi doktrinaların ardınca gedən adamlar yığıncağıdır. Parisdəki siyasi elmlər institutunun professoru J.L..Kermonn "Qərb siyasi rejimləri" (1986) adlı əsərində göstərir ki, "partiya bir siyasi istiqamətdən olan vətəndaşları, müəyyən məqsədlər üzrə ictimai rəyi səfərbər etmək, hakimiyyət orqanlarında iştirak etmək, ya da hakimiyyət orqanlarını öz tələblərinə nail olmağa doğru yönəltmək üçün birləşdirən mütəşəkkil qüvvədir". Müasir politologiyanın nüfuzlu simalarından biri olan C.La Palombara (ABŞ) siyasi partiyanın tərifini vermək üçün onun əsas ünsürlərini sadalamağı məqsəduyğun hesab edir və bu zaman aşağıdakı əsas ünsürləri ayırır: birincisi, istənilən partiya hər şeydən əvvəl müəyyən ideologiyanın, yaxud ən azı dünyaya və

insana xüsusi baxışın daşıyıcısıdır; İkincisi, partiya siyasətin müxtəlif səviyyələrində insanların kifayət qədər uzunmüddətli birliyi, deməli, başqa sözlə desək, təşkilatıdır. Bu mənada, o, kliyenteldən fərqlənən bir təsisatdır, milli, regional, lokal, bəzən isə beynəlmiləl ölçüləri olan təşkilatdır. Üçüncüsü, partiyanın məqsədi hakimiyyəti ələ almaq və onu həyata keçirməkdir. Şübhə yoxdur ki, çoxpartiyalı sistem şəraitində heç də həmişə bir partiya hakimiyyəti ələ ala bilmir. Ona görə də bu iş çox vaxt koalisiyada yerinə yetirilir. Dördüncüsü, hər bir partiya xalqı öz tərəfinə çəkməyə çalışır. Bu mənada, bəzi partiyalar kilsəni xatırladır (Yeri gəlmişkən, R.Debre kilsəni "Allahın partiyası" adlandırırdı).

Digər kütləvi təşkilatlarla müqayisədə siyasi partiyalar: formal təşkilat strukturunun olması, ideoloji xarakter daşıyan birgə hərəkət proqramının işlənilib hazırlanması, cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etməyə imkan verən müəyyən statusun olması (bu status müvafiq dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən olunur), dövlətdə spesifik yeri, xüsusi hüquqi rejimi, müəyyən sosial-sinfi mənafeyi ifadə etməsi, sosial bazanın olması və s. ilə fərqlənir.

Müasir siyasi partiyaların üç başlıca əlaməti vardır 1. Cəmiyyətin digər üzvləri ilə münasibətdə müəyyən adamlar qrupunun ayrılması (partiya termini latın dilində "hissə" mənasını verir); 2. Həmin qrupu birləşdirən təşkilatın olması; 3. Qrupun cəmiyyətdən ayrılması ideya platforması əsasında da ola bilər, təşkilat isə həmişə siyasi xarakter daşıyır. Deməli, buradan məlum olur ki, partiyalar ilk növbədə hakimiyyətə sahib olmağa can atır və bunun üçün məhz siyasi vasitələrdən istifadə edirlər.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, siyasi partiyaya belə tərif vermək olar: **Partiya hakimiyyəti ələ almaq, yaxud hakimiyyətdə iştirak etmək məqsədilə müəyyən ideyanın və ya liderin fəal tərəfdarlarının birləşdiyi məqsədyönlü və mütəşəkkil qrupdur.**

2. Partiyaların təsnifatı. Partiyaların funksiyaları

Politoloqlar dünyada mövcud olan partiyaların ümumi və fərqli cəhətlərini təhlil etmək əsasında onları tiplərə ayırmağa çalışırlar.

Partiyaların ilk təsnifatını 18-ci əsrin ortalarında ingilis filosofu D.Yum vermişdir. Onun fikrincə, ümumi mənafe zəminində "mənafe partiyaları", bu və ya başqa liderə bağlılığına görə "affekt partiyaları" və ümumi prinsiplər əsasında yaranan "prinsip partiyaları" bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Müasir politologiyada partiyaların klassik təsnifatı M.Düverje tərəfindən onun "Siyasi partiyalar" adlı əsərində verilmişdir. Onun işləyib hazırladığı binar (latın dilində ikili deməkdir) təsnifata **kadr və kütləvi** partiyalar daxil idi. Onun fikrincə, kadr partiyaları "aşağılarda"kı elektoral komitələrin və "yuxarılarda"kı parlament qruplarının təkamülünün məhsuludur (onun inamına görə, bu proses 19-cu əsrin ortalarından başlanmışdır). Deməli, bunlar **notabl** (cəmiyyətdəki vəziyyəti onlara siyasi həyatda nüfuzu təmin edən adamların) partiyalarıdır.

Kadr partiyalarının əksi olaraq, kütləvi partiyalar, Düverjenin təsnifatına görə, ikinci nəsil qurumlarıdır, onlar ümumi seçki hüququnun məhsuludurlar.

Düverje bu iki partiya növünü həmçinin onların daxili struktura, o cümlədən vətəndaşı partiyaya bağlayan əlaqələrin tipinə görə də fərqləndirir. O burada üç əsas konsentrik dairə görür: partiyayı özü üçün həyatın mənası, kilsə kimi bir şey hesab edən **fəallar dairəsi**; üzvlük haqqı verən və qeydiyyat vəərəqləri olan, partiyayı özü üçün təşkilat hesab edən **partiya üzvləri dairəsi**; tək-tək hallarda mitinqlərdə iştirak etməklə və partiyanın namizədlərinə səs verməklə kifayətlənən **təəssübkeşlər və seçicilər dairəsi**. Əgər bir tərəfdən partiya üzvləri və onun seçiciləri, digər tərəfdən isə fəallarla partiya üzvləri arasındakı riyazi nisbəti nəzərdən keçirsək,

onda seçicilərin sayına münasibətdə partiya üzvlərinin və aydındır ki, fəalların partiya üzvlərinə münasibətdə nisbəti nə qədər çox olsa, partiya bir o qədər kütləvi şəkil alır. Və, əksinə; partiya səs verənlərlə müqayisədə partiya üzvlərinin sayı nə qədər az olursa, partiya bir o qədər kadr partiyası xarakteri alır.

Sonradan Düverje öz təsnifatını bir qədər təshih edərək, daha bir partiya tipini ora əlavə etdi. Bu, orijinal struktura malik olan **"bilavasitə"** partiyalardır. (Britaniya leyborist partiyası belə partiyadır. Belə ki, müvafiq həmkarlar ittifaqının üzvü olan şəxs, əgər etiraz etmirsə, onda avtomatik olaraq həmin partiyanın üzvü olur).

Daha sonra Düverje partiyaları başqa əlamətinə görə də təsnif etməyi tövsiyə etdi. Onun fikrincə, **güclü və zəif** struktura malik partiyaları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. O yazır ki, məsələn, Britaniya mühafizəkarlar partiyası kadr partiyası, leyboristlər isə **"bilavasitə"** partiyadır. Lakin hər iki partiyanın daxili intizamına əsasən, onun parlamentdəki deputatları həmin partiyanın deputat qrupunun direktivlərinə tabe olmalıdırlar. Deməli, bu partiyalar güclü struktura malik olan partiyalardır. Və ya əksinə: ABŞ-da demokratlar və respublikaçılar partiyasının deputat üzvləri konqresdə demək olar tam səsvermə azadlığına malikdirlər. Bu mənada, onlar zəif struktura malik partiyalardır. (Burasını da qeyd etməliyik ki, ciddi daxili intizamın olmaması, hətta prezident konqresdə əksəriyyətə malik olmadığı hallarda da rejimin normal fəaliyyət göstərməsini təmin edir).

Bir sıra nüfuzlu politoloqlar (La Palombara və b.) hələ 60-cı illərdə Düverjenin öz binar təsnifatına etdiyi əlavələrlə razılaşmayaraq, belə hesab edirdilər ki, 20-ci əsrin sonlarında kadr partiyalarını arxaik, kütləvi partiyaları isə mütərəqqi modelə aid etmək olmaz.

Doğrudan da, əksər müasir partiyalar kütləvi partiya deyildirlər (hərçənd ki, seçkilər zamanı kifayət qədər səs toplayırlar), onların həm üzvlərinin, həm də fəallarının sayı azdır. Bunu nəzərə alaraq, La Palombara və Vayner (ABŞ) üçüncü partiya tipini ayırdılar və onu **"hamını əhatə edən partiya"** adlandırdılar. Bu, ideologiyasızlaşdırılmış proqramın köməyi ilə müxtəlif sosial və peşə mənsubiyyəti

yaxud etnik mənşəyi olan daha çox seçicini səfərbər etməyə can atan **"beynəlsinfi partiyalardır"** (Fransa demokratiyası uğrunda ittifaq, italyan demoxristianları). Belə partiyaları **"seçici partiyaları"** da adlandırırlar.

Buradan çıxış edən fransız J.Şarlo amerikalı Ç.Sartori ilə birlikdə partiyaların öz təsnifatını təklif edir: **notabl (kadr) partiyaları; kütləvi partiyalar; seçici partiyaları.**

S.Koen isə tamamilə başqa ölçülərdən çıxış edərək partiyaların öz təsnifatını irəli sürür: **1. Siyasi avanqard olan partiya; 2. Seçki kompaniyasında iştirak etmək üçün yaradılan partiya; 3. "Parlament" partiyası; 4. "İcma-partiya"** (yaxud klub-partiya).

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, siyasi partiyaların təsnifatını verməyə çalışan müəlliflərin sayını daha da artırmaq olar. Bunu nəzərə alaraq, ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərini ümumiləşdirmək əsasında siyasi partiyaların aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifatı təklif edilə bilər:

1. Sosial bazasına görə: sinfi, siniflərarası partiyalar, sosial qrupların partiyaları.

2. Təşkilati strukturuna görə: kadr partiyaları və kütləvi partiyalar. Bu əlamətə görə, bəzən **"sərbəst üzvlüyü olan partiyalar"**ı da ayırırlar. Burada bu və ya başqa partiya mənsubiyyət seçkilər zamanı onun namizədinə səsə verilməsinə əsasən müəyyən olunur. Buna əsasən Qərbdə **açıq və qapalı** partiyaları bir-birindən fərqləndirirlər. Bundan əlavə, burada təşkilati quruluşuna görə mərkəzləşdirilmiş (vahid rəhbər mərkəzi, proqramı, partiya intizamı olan) və mərkəzləşdirilməmiş partiyaları ayırırlar.

3. Hüquqi vəziyyətinə görə: qeydə alınmış və qeydə alınmamış partiyalar. Legal və qeyri-legal partiyalar.

4. Fəaliyyət əlamətlərinə görə: inqilabçı, islahatçı, radikal, ekstremist partiyalar.

5. İdeya-siyasi təmayülünə görə: sağ, sol, mərkəzçi, millətçi, dini və s. partiyalar.

Siyasi həyatda "sağ" və "sol" anlayışı 1789-cu il Fransa inqilabından sonra meydana gəlmişdir. Fransa parlamentində sağ

tərəfdə oturanlar monarxiya quruluşunu saxlamağa çalışır, sol tərəfdə yerləşənlər isə (yakobincilər) radikal inqilabı dəyişikliklərin tərəfdarı idi. Hazırkı ənənələrə görə öz ideologiyalarında şəxsiyyətin maraqlarının üstünlüyünü vurğulayanlar “sağ” partiya, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının üstünlüyünü qeyd edənlər isə “sol” partiya hesab olunur. Qarışıq siyasi ideologiya daşıyıcısı olan partiyalar mərkəzçi adlanır.

Siyasi ideologiyasında milli və millətçi çağırışların üstünlük təşkil etdiyi partiyalar millətçi partiyalar, dini ideologiya ilə silahlanmış siyasi təşkilatlar isə dini partiyalar hesab olunur.

Partiyaların cəmiyyətdə yeri, rolu hər şeydən əvvəl onun funksiyalarında öz əksini tapır. Xalqla dövləti birləşdirən şaquli əlaqələri təcəssüm etdirən, siyasi prosesin bütün fazalarında fəal iştirak edən partiyanın ən mühüm funksiyası cəmiyyətdə hakimiyyət statuslarının bölüşdürülməsində vacib mexanizm kimi fəaliyyətində üzə çıxır. Partiya digər təşkilat və birliklərdən fərli olaraq onu təşkil edənlərin mənafelərini hər şeydən əvvəl hakimiyyəti ələ almaq və ya hakimiyyətdə iştirak etmək vasitəsilə həyata keçirməyə çalışır.

Partiyaların mühüm funksiyalarından biri ictimai inkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirmək, siyasi inkişafın strategiyasını və proqramını işləyib hazırlamaqdır. Siyasi proseslərdə iştirak zamanı, xüsusilə də seçki kampaniyalarının gedişində partiyanın irəli sürdüyü proqramlarda sosial tərəqqinin və siyasi inkişafın yeni modeli təklif olunur. Partiyanın seçkilərdə qələbəsi vətəndaşların əksəriyyətinin məhz bu proqramı qəbul ediyini və müvafiq surətdə cəmiyyətin yeni inkişaf proqramı və yolu seçdiyini ifadə edir.

Partiyaların fəaliyyəti vətəndaşların siyasi sosiallaşmasına güclü təsir göstərir ki, bu da onların daha bir funksiyasından xəbər verir. Partiyaların fəaliyyətinin ən mühüm cəhəti seçicilərin səsi, rəğbəti uğrunda mübarizədir. Bu zaman partiyalar seçicilərlə fəal iş aparır, onları siyasi iştirakçılığa meylləndirir, siyasətə marağı gücləndirməyə çalışır.

Partiyaların yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri də liderlərin və siyasi elitanın formalaşdırılmasıdır. Partiyaların fəaliyyəti nəticəsində

siyasi həyata nəinki peşəkar siyasətçilər gəlir, habelə fəal partiya funksionerləri idarəetmənin müxtəlif pillələrində təmsil olunaraq siyasi elita təbəqəsini yeniləşdirir.

Bunlardan əlavə, siyasi partiyalar aşağıdakı funksiyaları da yerinə yetirir:

- təmsil olunduğu sosial təbəqələrin mənafelərinin üzə çıxarılması və bəyan edilməsi;

- qrup daxili və qruplararası integrasiya;

- siyasi sistemin ümumi prinsipləri və komponentlərinin formalaşdırılmasında iştirak etmək;

- ictimai rəyin formalaşdırılmasında iştirak etmək.

Partiyaların fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri siyasi sistemdə onların yerinin qanuvericilik yolu ilə müəyyən edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, partiyaların fəaliyyətini hüquqi tənzimləmə (başqa sözlə, partiyaların hüquqi təsisatlandırılması) müasir siyasi sistemlərdə onların oynadığı mühüm roldan irəli gəlir. Təsadüfi deyildir ki, partiyaların mövcud olduqları uzun illər ərzində onların fəaliyyətini hüquqi tənzimləmə mexanizmi olmamış, sözün əsl mənasında, bu proses yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra başlanmışdır. Əvvəllər isə hüquq sistemləri siyasi sistemdə hər bir vətəndaşın fərdi yolla iştirakını nəzərdə tutan liberal prinsipə üstünlük verirdilər. XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində ilk dəfə ABŞ-da bu prinsipdən geri çəkilmə müşahidə olunur. Məhz orada ilk dəfə partiyaların fəaliyyəti çoxsaylı qanunlarla tənzim olunmuşdur. Sonralar İtaliyada və Almaniyada faşist rejimləri partiyaların fəaliyyətini hüquqi yolla tənzim etməyə başladılar. Onların qəbul etdikləri qanunlar faşist partiyasından başqa yerdə qalan bütün partiyaları qadağan etdi.

Həmin qanunlarda dövlət orqanları funksiyalarının partiya orqanlarına verilməsini nəzərdə tutan normalar öz əksini tapmışdı. Hazırda dünyanın əksər ölkələrində konstitusiyalar və müvafiq qanunlar ictimai və siyasi həyatda partiyanın yerini müəyyən edir, siyasi sistemdə onun fəaliyyətinin şərtlərini aydınlaşdırır, dövlət hakimiyyəti orqanlarında partiyanın təmsil olunması qaydasını,

seçkilərdə partiyanın iştirak mexanizmini, partiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini rəsmiləşdirir və s.

3. Partiya sistemləri

İctimai quruluşun xarakterindən, sosial-iqtisadi, mənəvi və ən başlıcası siyasi inkişaf səviyyəsindən, demokratik ənənələrin möhkəmliyindən asılı olaraq siyasi sistemdə fəaliyyət göstərən partiyalar müəyyən sistem əmələ gətirir. **Partiya sistemi dedikdə müxtəlif partiyaların bir-biri ilə və dövlətlə sabit, davamlı əlaqə və münasibətləri sistemi başa düşülür.** Partiya sistemlərinin formalaşması bir çox amillərin təsiri altında baş verir. Bu prosesə müəyyənəddici təsir göstərən amillərdən biri mövcud sosial strukturun xarakteri, sosial-mədəni ənənələrdir. Sosial strukturun təxminən bərabər təmsil olunmuş rəngarəng tərkibi ölkədə çoxpartiyalılığı şərtləndirən səbəblərdən biri hesab olunur. Sosial strukturda orta sinfin həlledici rol oynadığı mühitdə bir qayda olaraq çoxsaylı partiyaların meydana gəlməsi üçün zəmin olmur və ya partiyalar siyasi sistemdə üstün rol oynayan güclü partiya ətrafında cəmlənməli olur. Belə ölkələrdə adətən 2-3 partiya siyasi sistemdə həlledici rol oynayır. Gənc demokratiya dövlətlərində və ölkənin sosial strukturun kəskin qütbləşmə xarakteri daşıdıqda isə siyasi sistemə daxil olan partiyaların sayı çoxluğu ilə fərqlənir.

Partiya sisteminin yaranmasında cəmiyyətin siyasi sisteminin təbiəti, vətəndaşların siyasi iştirakçılığını tənzimləyən qanunvericilik normaları da mühüm rol oynayır. Belə ki, majoritar seçki sistemi tətbiq edilən siyasi rejimlərdə (ABŞ, Böyük Britaniya və s.) bir qayda olaraq ikipartiyalı sistem, yaxud üstün mövqeyə malik bir və ya iki partiya ətrafında formalaşan partiya sistemi qərarlaşır. Nisbi təmsilçilik (proporsional) seçki sistemi isə, əksinə, çoxsaylı partiyaların meydana gəlməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi qaydalar, sosial struktur və digər amillər partiya sisteminin xarakterini müəy-

yən edir. Politologiyada partiya sistemlərinin təsnif edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Partiya sistemlərinin təsnifatının bir sıra metodları mövcuddur. Bunlardan biri partiya sistemlərini bu sistemə daxil olan partiyaların kəmiyyət tərkibinə əsasən təsnif etməkdir. Bu mənada partiya sistemləri təkpartiyalı rəqabətsiz və çoxpartiyalı (rəqabətə əsaslanan) partiya sistemləri kimi qruplaşdırılır. Çoxpartiyalı sistem özü də lkipartiyalı, çoxpartiyalı və üstün rol oynayan partiya ətrafında cəmləşən çoxpartiyalı sistemlərə bölünür.

Partiya sistemlərinin partiyaların sayına görə təsnif edilməsi onların həqiqi mahiyyətini açıb göstərməyə imkan vermir, çünki bu halda mövcud çoxsaylı partiyaların neçəsinin siyasi proseslərə real təsir göstərmək imkanı olduğu qaranlıq qalır.

Partiyaların say tərkibi ilə bağlı politologiyada ciddi diskussiyalara səbəb olan məsələlərdən biri partiyaların sayı ilə onların fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsi arasında asılılığın müəyyən edilməsidir. Məsələn, Ç.Sartori belə hesab edir ki, beşdən çox partiyanın olması "ifrat çoxpartiyalılıqdır" və bu da dövlətin mövcudluğu üçün təhlükə yarada bilər. Bununla əlaqədar o, belə hesab edir ki, ən səmərəli, sabitlik üçün əlverişli variant ikipartiyalı sistemdir. ABŞ-da, İngiltərədə, Kanadada, Avstraliyada uzun sürən siyasi sabitliyin mühüm səbəblərindən biri burada ikipartiyalı sistemin uğurla tətbiq edilməsidir. Lakin çoxpartiyalı sistemin uğurla fəaliyyət göstərməsinə aid də misallar gətirmək olar. Məsələn, Avstriyada, Belçikada, Niderlandda, Türkiyədə və bir sıra digər ölkələrdə belə sistem mövcuddur.

Partiya sistemlərinin təsnifatının digər variantını Ç.Sartori təklif edir. Onun təsnifatı partiyaların ideya distansiyalarına əsaslanır. Sartorinin birpartiyalı (monoideoloji) partiya sistemi ilə "atomlaşmış" (ideyaca müxtəlif) partiya sistemləri arasında yeddi partiya sistemləri tipi vardır. Buraya "hegemon partiyalar", "üstün rol oynayan partiyalar", "ikipartiyalı", "məhdud plüralizm", "radikal-plüralizm" və s. partiya sistemləri daxildir.

Partiya sistemlərinin partiyaların keyfiyyət müəyyənliyi

əsasında təsnifatını aparmaq da mümkündür. Bu zaman demokratik, totalitar, avtoritar, habelə sosialist partiya sistemləri fərqləndirilir.

Qeyd olunan partiya sistemlərinin hər birinin özünün səciyyəvi cəhətləri vardır. Belə ki, məsələn, demokratik partiya sisteminin əlamətləri aşağıdakılardır: cəmiyyətdə hakimiyyət uğrunda daim leqal mübarizə aparılır; hakimiyyətin mənbəyi ümumxalq seçkiləridir; hakimiyyət parlament əksəriyyəti olan partiya, yaxud partiyalar qrupu tərəfindən həyata keçirilir; leqal müxalifət mövcuddur; sistemin bütün partiyaları arasında elementar qaydalara əməl edilməsi barəsində razılıq əldə edilir.

Demokratik partiya sistemləri çərçivəsində **ikipartiyalı**, **çoxpartiyalı** və **"iki yarım partiya"** sistemlərini ayırmaq olar.

Politoloqlar müasir bipartizmin (ikipartiyalı sistemin) spesifikliyini onun üç cəhətində görürlər: o, birbaşa ümumi seçkilərdə partiyaların birinin parlamentdə yerlərin əksəriyyətinə sahib olmasını avtomatik surətdə təmin edir, öz növbəsində, parlament çoxluğu bütün legislatura müddətində hökumətə fəaliyyət göstərmək imkanı verir, nazirlər kabinetinin sabitliyini təmin edir və dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirir. O, seçicilərin təmsilçiliyini daha tam təmin edir, habelə dövlət başçısı seçmək üçün keçirilən paralel seçkilərə xərclənən vəsaitə qənaət etməyə imkan verir.

Bipartizm ABŞ, İngiltərə, Avstraliya və s. ölkələrə xas olan sistemdir. Bu sistemdə adətən homogen partiyalar bir-biri ilə bəhsləşirlər.

Çoxpartiyalı (plüralist) sistemdə neçə partiyanın iştirak etməsindən asılı olmayaraq, artıq üçüncü partiyanın olması həmin partiyaların hər hansı birinin parlamentdə mütləq əksəriyyətə nail olması və onu uzun müddət öz əlində saxlamasına imkan vermir. Burada hökumət partiyaları adlanan partiyalar, hətta elektoratın xeyli hissəsi üçün məqbul olan proqrama malik olsalar da, yenə də müstəqil idarə edə bilmir və hökumət koalisiyasında iştirak etməli olurlar. Bu sistemdə elə partiyalar olur ki, onlar heç də hakimiyyəti ələ almağa can atmır və müxalifətdə qalmağa üstünlük verir. Bipartizm şəraitində

bu cür müxalifətdə qalan partiya dərhal marginallaşır. Çoxpartiyalı sistemdə isə bu çox səmərəli üsul hesab olunur.

Çoxpartiyalı sistemdə adətən **heterogen** partiyalar bəhsləşirlər.

Nəhayət, "iki yarım partiya" sistemi adətən bipartizmlə çoxpartiyalılıq arasında keçid variantı kimi çıxış edir. Onun yalnız özünə-məxsus bir xüsusiyyəti vardır: burada əgər iki əsas partiya ilə yanaşı, üçüncü bir partiya da ortaya çıxarsa, onda o, həmin partiyalardan birinin qələbəsinə və deməli, həm də hökumət koalisiyasının konturlarını müəyyən edir.

Qərbdə deputat yerlərinin bölüşdürülməsi göstəricisinə əsasən demokratik partiya sistemlərinin daha bir təsnifatını verirlər. Bura daxildir: majoritar (parlamentdə mutləq əksəriyyətə malik olub, hökumət təşkil etmək hüququ olan) partiyanın hakim olduğu partiya sistemi; deputat yerlərinin nisbi əksəriyyətinə malik olan əsas partiyanın iştirak etdiyi partiya sistemi; nəhayət, partiyaların koalisiyasına arxalanan partiya sistemi.

Totalitar partiya sistemləri hazırda geniş yayılmayıb. Buna baxmayaraq, politologiyada həmin sistemlər geniş və hərtərəfli təhlil olunur. Alimlərin fikrincə, totalitar partiya sistemi elə bir sistemdir ki, orada: yalnız bir partiya leqal fəaliyyət göstərir, qalan partiyaların hamısı qadağan edilmişdir; partiya dövlətin fəvqündə durur, o, cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərin aparıcı qüvvəsi olur, ilkin və hakim rol oynayır; partiya aparatı dövlət aparatı ilə sıx bağlıdır, müxtəlif səviyyəli partiya rəhbərləri dövlət funksiyalarını yerinə yetirir, dövlət aparatını sıxışdırır və onu əvəz edirlər; partiya və dövlət rəhbərə ierarxik tabelik prinsipləri əsasında təşkil olunur; totalitar partiya sisteminin meydana çıxması hakimiyyətin həyata keçirilməsinin demokratik metodlarının böhranının nəticəsidir. Adətən bu sistemlər sol qüvvələrin inqilabi fəallığının coşğun yüksəlişi nəticəsində meydana gəlirlər.

Bir çox hallarda **avtoritar partiya** sistemi totalitar partiya sistemi ilə eyniləşdirilir. Əslində isə onların arasında müəyyən oxşarlığın olmasına baxmayaraq, bu sistemlər bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Belə ki, avtoritar partiya sistemində: həm doktrinada, həm də siyasi praktikada hakim amil kimi dövlət əsas

götürülür; burada hakim partiya, bir qayda olaraq, rəhbər dövlət orqanlarının siyasətinin kütləvi müdafiəsini təşkil edən geniş ictimai hərəkət formasında mövcud olur; partiya sonradan yaradılır. Dövlət onu öz rəhbərliyinin idarəetmə bazasını genişləndirmək məqsədi ilə yaradır, o, hakimiyyətin həyata keçirilməsində ikinci dərəcəli rol oynayır. Burada partiya elitesi siyasi hakimiyyət elitesi deyildir; burada başqa partiyalar da mövcud ola bilər. Lakin həmin partiyalar məhdud dairədə fəaliyyət göstərir və dövlət hakimiyyətini ələ almaq uğrunda partiyalararası mübarizədə iştirak edə bilmirlər.

Sosialist partiya sistemi çox vaxt hegemon partiya sistemi adlandırılır. SSRİ dünyada birinci və ən qüdrətli sosialist dövləti olsa da, sosialist partiya sistemi burada təşəkkül tapmadı. Oktyabr çevrilişindən sonrakı ilk aylarda Sovet Rusiyasında sol eserlərlə partiya bloku fəaliyyət göstərsə də, bu, uzun sürmədi; bolşeviklər bütün müxalifətçi partiyaları qadağan etdilər.

Yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonra sosialist partiya sistemi formalaşdı. Onun səciyyəvi əlaməti ondan ibarət idi ki, burada mövcud olan digər partiyalar, bir qayda olaraq, kommunist partiyasının siyasi sistemdəki aparıcı rolunu qəbul edir, sosializm qurmağı ali məqsəd kimi qarşıya qoyur və beləliklə də ikinci dərəcəli rol oynayırdılar. Bu mənada sosialist partiya sistemi əslində real çoxpartiyalılıqdan kənar olmuş, demokratik partiya sisteminə xas olan prinsiplər burada qərar tapa bilməmişdir.

20-ci əsrin sonlarında bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ənənəvi siyasi partiyaların fəaliyyətində müəyyən yeniləşmə meylləri müşahidə olunmağa başladı. Bu onda ifadə olunur ki, qeyri-mütəşəkkil siyasət mütəşəkkil (partiya siyasətini) siyasəti getdikcə daha çox sıxışdırır (başqa sözlə desək, onu tamamlayır). Cəmiyyətin sosial strukturunun mürəkkəbləşməsi, vətəndaşların təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi və ictimai inkişafın digər mütərəqqi meylləri nəticəsində iri partiyaların ictimai həyatda oynadıqları mühüm rol tədricən zəifləməyə başlayır. Ayrı-ayrı ölkələrdə müntəzəm keçirilən seçkilər zamanı bu və ya başqa partiyanın namizədlərinə səs verənlərin sayının azalması bunu sübut edir.

Təsvir olunan vəziyyət bir çox cəhətdən partiyaların öz

daxilində baş verən proseslərlə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq, siyasi partiyaların klassik tədqiqatçısı olan Robert Mixelsin (1876-1936) fikirləri diqqəti cəlb edir. O, Almaniyada partiya quruculuğu təcrübəsini öyrənmək əsasında “**oligarxiyanın dəmir qanunu**”nu işləyib hazırlamışdır. Bu qanuna görə, partiya vəzifəsində olan şəxs bu zaman texniki inzibati vərdişlər əldə edir, təşkilatın təcrübəsini mənimsəyir, komitələrin fəaliyyətinə, onların iş prosesinə bələd olur. Tədricən o, partiya aparatının bir hissəsi, həyati cəhətdən mühüm əlaqələr zəncirinin əvəzedilməz vəsiləsi, qərarların qəbul edilməsi sisteminin bir komponenti olur. O, hakimiyyət əldə edir. Çətinliklə əldə edilmiş fəaliyyət qabiliyyəti həmin aparat olmadıqda unudulur, onun hərəkətlərində ardıcılıq və irsilik itir. Belə bir insan partiyanın daimi mənsubiyyətinə çevrilir. Onun nəinki vəzifədən getmək qorxusu yoxdur, əksinə, o, öz təsirini gücləndirmək məqsədilə istefaya getməklə hədələyə bilər. Partiyanın maliyyə vəsaiti üzərində nəzarət, aşağı rütbəli məmurları təyin etmək hüququ onun əlinə keçir. Bütün bunlar çoxsaylı yaltaqlar və vəzifəbazlar tərəfindən onun müdafiə olunacağına təminat verir. Nəticədə, hətta ilk öncə demokratik yolla təşkil olunmuş partiyalarda oligarxiya nəzarəti hökm sürməyə başlayır. Fəal azlığın işləyib hazırladığı siyasət nəzərdə tutulduğunun əksinə olaraq, əksəriyyətin deyil, azlığın mənafeyini əks etdirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, siyasi partiyalar müasir dünyanın siyasi həyatında mühüm rol oynamaqda davam edirlər. Mövcud reallıqların hərtərəfli təhlili belə güman etməyə əsas verir ki, uzaq gələcəkdə də onlar siyasi sistemin ayrılmaz komponenti kimi mövcud olacaqlar.

Azərbaycanda siyasi partiyanın yaranması XX əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Bunun səbəbi həmin dövrdə ictimai həyatda demokratik ideyaların kök atması, milli ruhlu, müasir düşüncəli insanların yetişməsi və s. amillər hesab olunmalıdır. 1918-ci il mayın 28-də elan olunan Azərbaycan Demokratik Respublikasının siyasi həyatında yenidən yaranmış siyasi partiyalar (Müsavat, Əhrar, İttihad və s.) mühüm rol oynayır. Lakin ADR-nin süqutu və Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması partiyaların siyasi həyatdan

sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələndi. Sovet hakimiyyəti illərində partiyaaların meydana gəlib, fəaliyyət göstərməsinə imkan verilmədi. (Kommunist partiyaasının yerli şöbəsi nəzərə alınmasa).

Müasir mənada Azərbaycanda partiyaaların meydana gəlməsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə əlaqədardır. Hazırda ölkədə 50-dən çox siyasi partiya dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Lakin onların çoxu kiçik partiyaalar olub, siyasi həyatda fəal iştirak etmirlər.

Azərbaycanın siyasi partiyaaları siyasi ideologiyaları, fəaliyyət metodları və s. parlamentləri ilə fərqlənir. Hazırda Azərbaycan parlamentində 12 siyasi partiya təmsil olunmuşdur. Yeni Azərbaycan Partiyası parlament çoxluğuna malikdir.

Azərbaycanda siyasi partiyaaların fəaliyyəti “Siyasi partiyaalar” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənilir. Siyasi partiyaalar seçkilərdə iştirak edir, vətəndaş cəmiyyətinin mühüm hissəsi kimi çıxış edirlər. Qanunla müəyyən olunmuş qaydada siyasi partiyaalar öz fəaliyyətlərini təşkil etmək üçün dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi alırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

DEMOKRATIYA: ƏSAS ANLAYIŞLAR VƏ TƏSİSATLAR

11-ci FƏSİL DEMOKRATIYA ANLAYIŞI

1. Sosial hadisə kimi demokratiyanın mahiyyəti

"Demokratiya" anlayışı bəşəriyyətə iki min beş yüz ildən artıq tanışdır. İlk dəfə Fukididin işlətdiyi bu qədim yunan sözü "xalq hakimiyyəti" mənasını verir. Qədim yunanlarda dövləti idarə etməyin xüsusi forması kimi qəbul olunan demokratiya müasir dünyada yeni məna çalarları kəsb edərək çoxşaxəli sosial hadisə qismində təzahür edir.

Müasir anlamda "demokratiya" termini bir neçə mənada işlədilir. Onun ən geniş yayılmış məna çaları həmin sözün etimologiyası ilə bağlıdır. Bu mənada, demokratiya, hər şeydən əvvəl, xalq hakimiyyətinə əsaslanan dövlət quruluşu forması kimi başa düşülür. Lakin demokratiya anlayışı yalnız dövlət formasına müncər edilmir, o, daha geniş hədudlara və məna çalarlarına sahibdir. Buna görə də demokratiya adı altında bütövlükdə cəmiyyətin, cəmiyyətlə vətəndaşların müəyyən dəyərlər sisteminə və dünyagörüşünə əsaslanan ictimai quruluşu, habelə insanların iyerarxik (şaquli) şəxsiyyətlərarası münasibətlərini tənzimləyən norma və prinsiplərin məcmusu başa düşülür.

Demokratiya ideyasının əsasını insanların azadlığı və bərabərliyi kimi sosial-siyasi dəyərlərin dərk edilməsi və zəruriliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Demokratiya ideyasını ilk irəli sürənlərdən biri olan Herodot onu belə ifadə etmişdi: demokratiya bərabərliyə əsaslanan dövlətdir (qədim yunanlar belə dövləti izonomiya adlandırırlar.).

Hələ qədimdən demokratiyanı səciyyələndirən ən önəmli keyfiyyətlərdən biri onun çoxluğun hakimiyyətinə əsaslanan quruluş kimi qavranılmasıdır. Demokratik quruluşu səciyyələndirmək üçün Fukididin tərfi buna misal ola bilər. O yazırdı: "Bu quruluş ona görə demokratik quruluş adlanır ki, o, vətəndaşların azlığına deyil, çoxluğuna əsaslanır".

Demokratiyanın xalq hakimiyyəti, çoxluğun hakimiyyəti kimi səciyyələndirilməsi özünün təzahürünü konkret dövlət formasında tapır. Buna görə də, siyasi elmin nöqteyi-nəzərinə görə, demokratiya, hər şeydən əvvəl, dövlət quruluşu forması keyfiyyətində qavranılır. Antik siyasi fikirdə əsas qoyulmuş bu ənənə bu günə qədər öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. T. Hobbsun fikrincə, demokratiya elə dövlət formasıdır ki, burada ali hakimiyyət istisnasız olaraq bütün vətəndaşlara məxsusdur. Ş. Monteskyenin fikrincə isə, əgər respublikada hakimiyyət xalqa məxsusdursa, onda bu, demokratiyadır. O belə hesab edirdi ki, demokratiya xalq suverenliyinin eynidir.

Dövlət idarəçiliyi forması olmaq etibarilə demokratiya bir sıra səciyyəvi əlamətlərlə fərqlənir. Ədəbiyyatda bu baxımdan, demokratiyanın aşağıdakı əlamətləri sadalanır:

1. Xalqın suverenliyinin, hakimiyyətinin hüquqi cəhətdən tanınması və təsisatlanmış şəkildə ifadə olunması. Demokratiyanın ən önəmli prinsipi xalqın hakimiyyətin mənbəyi rolunda çıxış etməsinə təminat verməsidir. Xalqın suverenliyi ondan ibarətdir ki, məhz xalq hakimiyyəti formalaşdırır, yəni dövlət hakimiyyətini təsis etmək onun səlahiyyətidir.

2. Əsas dövlət orqanlarının seçkili olması. Bu prinsipin demokratiyanın təmin edilməsi baxımından səmərəsindən o zaman söhbət gedə bilər ki, əvvəla, seçkilər mütəmadi olaraq keçirilsin,

ikincisi, formal xarakter daşıması, üçüncüsü, seçilən orqanların və səlahiyyətli şəxslərin səlahiyyət müddətləri məhdudlaşdırılsın. Demokratiyanı qədim dövlətlərdə çarların seçilməsi ilə yaradılan monarxiyalardan məhz bu cəhətlər fərqləndirir (seçilən hökmdarlar ömürlük hakimiyyətdə olurdular).

3. Dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların hüquq bərabərliyi. Bu prinsipin ən elementar tələbi öz ifadəsini seçki hüququnun ədalətliyiində tapır. Demokratik cəmiyyətdə bütün vətəndaşlara həm seçməkdə, həm də seçilməkdə tam bərabər hüquqlar və imkanlar təmin edilməlidir. Əvvəllər müxtəlif formalarda tətbiq edilən seçki senzləri müasir demokratik ölkələrdə minimuma endirilmiş, bu sahədə mövcud olan digər məhdudiyyətlər rəşional formada aradan qaldırılmış və ya aradan qaldırılmaqdadır.

Vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək üçün hüquq bərabərliyi siyasi partiyalar, müxtəlif ictimai təşkilatlar yaradaraq hakimiyyət uğrunda mübarizədə iştirak etməsində, öz fikrini bildirməsində, hakimiyyətə bu və ya digər formada təsir göstərməsində özünü göstərir.

4. Qərarların çoxluq tərəfindən qəbul edilməsi. Demokratiya hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq çoxluğun hakimiyyətidir. Demokratik prosedurlarda, xüsusilə də dövlət hakimiyyəti strukturlarının formalaşdırılması zamanı tələb olunan xalqın çoxluğu anlayışının müəyyən hallarda nisbi xarakter daşmasına baxmayaraq, demokratiya şəraitində hakimiyyət məhz çoxluğun iradəsinin ifadəsi kimi qərarlaşır.

Xalq hakimiyyəti olmaq etibarı ilə demokratiyanın mahiyyəti dövlətin xüsusi formasının qərarlaşması ilə yanaşı, vətəndaşların hakimiyyətə yaxınlaşmasına imkan yaradan bir sıra demokratiya təsisatlarının yaradılması vasitəsilə reallaşır. Dövlət cəmiyyətin yeganə təşkilat strukturu deyildir. Dövlətlə bərabər cəmiyyətdə bir sıra strukturlar, birliklər və təsisatlar qərarlaşır və cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak edir. Buna görə də xalq hakimiyyəti ideyasının tam və qəti qələbəsi əhəmiyyətli dərəcədə həmin qeyri-dövlət strukturlarının fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Əslində, bu təsisatlar

vətəndaşların dövlət, idarəçiliyinə cəlb olunmadan cəmiyyətin idarə edilməsi prosesində iştirakını mümkünləşdirir və buna görə də demokratik təsisatlar statusu qazanmış olur.

Göstərilən kontekstdə demokratiyanın geniş intişar tapması vətəndaş cəmiyyəti əsaslarının genişlənməsinə dəlalət edir. Vətəndaşların müxtəlif siyasi partiyalarda birləşməsi, təzyiq qrupları yaratması yolu ilə hakimiyyətə təsir göstərmək, bu və ya digər qrup mənafelərindən irəli gələn problemlərin həllinə nail olmaq imkanı demokratiyanın önəmli prinsipi kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki dövlət forması olaraq demokratiya çoxluğun iradəsilə qərarlaşmış hakimiyyəti ifadə etdiyi halda, yuxarıda şərh olunan prinsip bir tərəfdən hakimiyyətin bütün vətəndaşların, bütün əhalinin mənafeyinə xidmət göstərməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən isə siyasi hakimiyyətin tədricən vətəndaşların ayrı-ayrı birlikləri və ya ittifaqları arasında paylanmasını şərtləndirir.

Vətəndaşların birləşdikləri siyasi və digər birliklər və ittifaqlar onların hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edir, əhalinin mənafeyini ifadə edərək vətəndaşla mərkəzi hakimiyyət arasında bir növ vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir.

Demokratiyanın yuxarıda sadalanan iki əsas məna çalarının təhlili onun yeni bir məna çalarının və ya qavranılma formasının meydana çıxmasını əsaslandırır. Bir çox hallarda demokratiya anlayışı siyasi rejim anlayışı ilə eyniləşdirilir. Siyasi rejim anlayışını dövlətdən fərqləndirən odur ki, o, cəmiyyətin siyasi təşkili formalarının məcmusu kimi təzahür edir. Siyasi rejim dövlətin, vətəndaşların hüquq və azadlıqları sisteminin, cəmiyyətdə qərarlaşmış müxtəlif qeyri-dövlət siyasi strukturlarının sistemli məcmusudur. Bununla əlaqədar olaraq demokratiyanın siyasi sistemin xüsusi forması kimi qavranılması demokratiyanın əvvəldə göstərilən iki qavrama formalarının sintezini nəzərdə tutur.

Demokratiya bəşəriyyətin yaratdığı dövlət forması, siyasi rejim növü olaraq qalmır. O həm də cəmiyyətin siyasi təşkilində insanların daim can atdığı bəşəri idealdır. Demokratiya ideyalarının bütün tarix boyu xalq arasında populyarlığı, cazibədarlığı azadlıq, bərabərlik,

şəxsiyyətin ləyaqətinə hörmət kimi əbədi dəyərlərə əsaslanan ideal olmasındadır. İnsanların, xalqların demokratiya uğrunda mübarizəsi primitiv bərabərlik prinsiplərinin təsis edilməsindən başlayaraq bu ideala addımbaaddım yaxınlaşmaq uğrunda mübarizəni xatırladır. Lakin heç vaxt heç bir ölkədə demokratiya təxəyyüldə canlandırılan ideala tam uyğun olmayıb. Buna görə də adi insanlar arasında da, siyasətşünaslar arasında da nə vaxtsa həqiqi demokratiyanın qərarlaşması şübhə altına alınır. Müxtəlif tarixi mühitdə, ayrı-ayrı ölkələrdə demokratiya adı altında bir-birindən kəskin fərqlənən dövlət quruluşu formalarının, siyasi rejimlərin qurulması da demokratiya haqqında ideal təsəvvürlərin real gerçəklikdə rast gəlinən xalq hakimiyyəti prinsiplərindən xeyli fərqləndiyindən xəbər verir.

Demokratiya prinsipləri həyatda geniş tətbiq edildikcə xalq hakimiyyəti haqqında idealların real gerçəkliyin tələbləri ilə ziddiyyəti aydın şəkildə özünü büruzə verir. Bütün dövlətlərin demokratiya tarixi göstərir ki, xalqın idarə etməsi qeyri-mümkün olduğu kimi, hakimiyyətin bütün mərhələlərdə xalqın əlində olması ideyası da reallıqdan uzaqdır. Müasir demokratiya nəzəriyyələri reallıqdan əxz edilən təcrübəyə əsaslanaraq **demokratiyanı konkret fərdlərin, liderlərin xalqın səsvermədə etimadını qazanmaq uğrunda rəqabətinə əsaslanan idarəetmə forması kimi qiymətləndirirlər** (İ. Şumpeter).

Çağdaş demokratik ölkələrdə qərarlaşmış idarəetmə formasını xalqın rəqabət mübarizəsində seçdiyi azlığın idarəçiliyi hesab edən Robert Dal belə dövlətləri "poliarxiya" adlandıraraq, həqiqi demokratiyanı bütün vətəndaşların idarəçilikdə iştirakını nəzərdə tutan və bu günədək heç bir yerdə həyata keçirilməyən ideal hesab edir.

2. Demokratiya formalarının tarixi təkamülü

Cəmiyyətin təşkilinin demokratik formalarının meydana gəlməsi tarixin dərin qatlarına təsadüf edir. Bəşəri toplumun yaranmasının vacib şərtlərindən biri kimi səciyyələnən

demokratiyanın bəzən hətta antropogenezdə əhəmiyyətli rol oynayan amil olduğu iddia edilir. Müasir etnoqrafik tədqiqatlar demokratiyanın insanların bərabər şəkildə təmasınn, onların özünüdərkətməsinin və təfəkkürünün, şəxsi ləyaqətinin inkişafına stimula yaradaraq, ümumiyyətlə, insan nəslinin formalaşmasında böyük rol oynadığını təsdiqləyən tutarlı materiallar verir. Bununla yanaşı, demokratiyanın bir sosial hadisə kimi tarixi inkişafın müəyyən pilləsində meydana gəldiyini iddia edən və inandırıcı arqumentlərə əsaslanan nöqtəy-nəzərlər də mövcuddur. Hər halda, söhbət gedən məsələ ətrafında müxtəlif fikir çalarlarının cərəyan etməsi tarixi inkişafın demokratiyanın müxtəlif pillələrdən keçərək təkamülü ilə müşayiət edildiyi haqqında iddianın irəli sürülməsinə mane ola bilməz.

Demokratiyanın başlanğıc pilləsinin müəyyənləşdirilməsinə münasibət onun mahiyyətinə, məna tutumuna yanaşmadan asılı olaraq öz həllini tapa bilər. Əgər demokratiya dövlət forması kimi qəbul edilərsə, onda demokratiyanın dövlətin meydana gəlməsindən sonra ortaya çıxması haqqında iddianın sübutuna ehtiyac qalmır. Demokratiya yalnız dövlət forması kimi deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin ictimai təşkili forması keyfiyyətində qavranıldıqda, onun başlanğıcını tarixin dövlətin yaranmasından daha qabaqkı dövrlərinə aid etmək mümkündür.

Müasir siyasi nəzəriyyələrdə və təsəvvürlərdə demokratiya anlayışının dövlət formasından daha geniş mənada işlədilməsinə üstünlük verildiyini nəzərə alsaq, yuxarıda şərh edilən nöqtəy-nəzərlərdən ikincisinin üzərində dayanmalıyıq. Bu halda demokratiyanın tarixi inkişafının aşağıdakı sxemini təqdim etmək mümkündür:

- ibtidai demokratiya,
- hərbi demokratiya,
- antik demokratiya,
- yeni dövrün klassik demokratiyası,
- müasir demokratiya

İcma cəmiyyətində demokratiyanın özünə yer tutması onun təşkili xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olub, bir sıra cəhətlərlə

səciyyələndirdi. Torpaq üzərində kollektiv mülkiyyət və izafi məhsulun qeyri-mümkünlüyü qəbilə üzvləri arasında bərabərliyi obyektiv zərurətə çevirmişdi. Bu bərabərlik sadəcə maddi imkanlar bərabərliyi deyil, həm də icma üzvü kimi hər bir fərdin hüquq və vəzifələrinin bərabərliyi kimi təzahür edirdi. Qəbilə üzvlərinin icma işlərinin idarə edilməsində iştirakının, yəni kollektiv idarəçilik əsaslarının formalaşmasının mümkünliyü həmin bərabərlikdən irəli gəlirdi. İcmanın idarə olunmasının demokratik mahiyyəti aşağıdakı prinsiplərdə ifadə olunurdu: qəbilə və ya tayfa toplantılarında icmanın yaşlı üzvlərinin iştirak etmək hüququ və sərbəst surətdə fikir söyləmək azadlığı, qəbilə başçılarının seçilməsi və dəyişdirilməsi, qəbilə başçılarının hakimiyyətinin mənəvi nüfuza əsaslanması və heç bir maddi imtiyazlarla müşayiət olunmaması, başçıların və adi qəbilə üzvlərinin ierarxik münasibətlərinin qəbilədaxili əxlaq normaları və ictimai rəy əsasında tənzimlənməsi. Ümumiyyətlə, icma quruluşu özünü idarə edən sosial orqanizmi xatırladırdı. İbtidai demokratiya birbaşa (bilavasitə) demokratiyanın ilk tarixi forması idi. Bütün xalqlar və millətlər ibtidai demokratiya mərhələsindən keçmişlər. Demokratiyanın məhz bu tarixi forması sonralar bu və ya digər kombinasiyalarda demokratik idarəçilik təsisatlarının yaranması üçün ilkin başlanğıc rolunu oynamışdır.

İcma münasibətlərinin təkamülü nəticəsində ibtidai demokratiyadan hərbi demokratiyaya keçid baş verir. Demokratiyanın bu tarixi formasının qərarlaşdığı ibtidai quruluş qəbilə başçısı və onun tayfası ətrafında ciddi ierarxik sistemin meydana gəlməsi ilə səciyyələnir. Cəmiyyətdə idarəçilik funksiyalarının həyata keçirilməsi vasitəsi kimi əsas etibarlı ilə hərbi hissələr, drujinalar çıxış edir. Drujinalar həm xarici, həm də daxili məsələlərin həll edilməsi məqsədlərinə xidmət göstərirdi.

Beləliklə də, bəzi xalqlarda, o cümlədən Qədim Romada ictimai-dövlət quruluşunun ilk forması hərbi demokratiya şəklində meydana çıxmışdı.

Hərbi demokratiyanın qərarlaşması patriarxal icmaların dinc halının başa çatması, hərbi döyüşlərin icmanın maddi təminatında

mühüm rol oynayan amilə çevrilməsi ilə əlaqədar əhəmiyyətinin artması və bunun nəticəsində qoşuna rəhbərliyin ən mühüm idarəçilik forması səviyyəsinə yüksəlməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Qəbilənin təşkilinin spesifik forması icmanın idarəsinin yeni formasını şərtləndirdi. Qoşunun rolu artdıqca hərbi başçı tədricən ümumqəbilə məsələlərinin həll edilməsində aparıcı simaya çevrilirdi. Bu səbəbdən də demokratiyanın bu formasını bəzən "başçılıq" demokratiyası da adlandırırlar.

Hərbi demokratiya dövründə, ibtidai demokratiyada olduğu kimi, başçı ilə yanaşı qəbilənin idarə olunmasında icma toplantılarının rolu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, hətta əvvəlki dövrdən fərqli olaraq bu orqanın səlahiyyətləri xeyli artmışdı. Lakin hərbi demokratiya dövründə bu toplantılar getdikcə daha artıq dərəcədə əsas etibarilə hərbcilərdən təşkil edilir və daimi fəaliyyət göstərən orqan xarakteri kəsb edirdi. Adi icma üzvləri isə tədricən qəbilə işlərinin idarə edilməsindən kənarlaşdırılırdı. Hərbi demokratiya dövründə qəbilənin idarə edilməsinin demokratik əsasları məhdudlaşdırılaraq, hakimiyyət müstəsna olaraq qəbilə şurasının əlində toplanmışdı. Qəbilə şurasında isə başçılar, qoşun rəisləri, qəbilənin müqəddəs ibadət yerlərinin mühafizəçiləri, xüsusi nüfuz sahibi olan döyüşçülər iştirak edirdi. Qəbilə başçılarının və nüfuz sahiblərinin hakimiyyəti artıq var-dövlətə, qəbilə işlərinin idarə olunmasında mühüm vasitəyə çevrilmiş tayfa üzvlərinin nüfuzuna əsaslanırdı. Qəbilə idarəçiliyinin bu formasını möhkəmləndirmək və xüsusilə də icmanı idarə edənlərin mövqeyini gücləndirmək və əbədləşdirmək məqsədilə başçının, hərbi drujina rəislərinin zənginlik və hakimiyyətinin nəsildən-nəsilə ötürülməsi ənənələrinin əsası qoyulurdu.

Hərbi demokratiyanın sonrakı mərhələlərində özünü aydın şəkildə büruzə verən bu cəhətlər qəbilədə ierarxik əlaqələrin üstünlük təşkil etməsini şərtləndirdi. Bu isə öz növbəsində tədricən dövlətçiliyin əsaslarının yaradılmasına, hərbi demokratiyadan antik demokratiyaya keçidin baş verməsinə gətirib çıxardı.

Demokratik dövlətin ilk forması e. ə. 5-ci əsrdə meydana gəlmiş Afina respublikası hesab olunur. Afina demokratiyası antik

demokratiya tipini təmsil edirdi. Afina demokratiyasının köklərini "Homer" və daha əvvəlki "axey" dövrünün hərbi demokratiya münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Hərbi demokratiya ənənələrinin yerini antik yunan şəhərlərində meydana gələn yeni idarəçilik formaları tutmağa başlayır. Yunan siyasi tarixinin e. ə. 7 - 6-cı əsrləri tiranlıq mərhələsi kimi səciyyələnir. Lakin qısa bir dövrü əhatə edən bu idarəçilik forması ümumyunan hadisəsinə çevrilə bilmədi. Qədim yunan şəhərlərində siyasi quruluşun müxtəlif formaları, məsələn, magistratlar, timokratiya qərarlaşmışdı. E. ə. 594-cü ildə Afinanın ilk orxontu seçilən Solon bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirərək qədim Yunanıstanda antik demokratiyanın qərarlaşmasına yol açdı.

Solon vətəndaşların siyasi hüquqlardan istifadə etməsinə əmlak senzi qoymaqla onların dövlət işlərində iştiraka münasibətdə qeyri-bərabərliyini qanuniləşdirdi. Dörd dərəcəyə bölünən Afina vətəndaşlarından birincilər arxont, ikincilər məmur və hakim, üçüncülər isə dördyüzlər şurasına üzv seçilə bilərdi. Fet adlanan dördüncü dərəcəli vətəndaşlar isə vəzifə tuta bilməzdilər, lakin xalq yığıncaqlarında səs vermək və məhkəmə iclasçısı olmaq hüquqlarına malik idilər. Siyasi imtiyazların dərəcəsi vətəndaşların dövlət vergilərini ödəməsinə birbaşa təsir edirdi. Ən yüksək vergini birinci dərəcəli vətəndaşlar verirdi, fetlər isə dövlət vergilərindən azad edilmişdi.

Şəhərin kasıb təbəqələrini ali hakimiyyət orqanı olan xalq yığıncaqlarında və məhkəmələrdə - qalislərdə iştiraka buraxmaqla Solon Afina demokratiyasının sosial bazasını genişləndirdi. Eyni zamanda, Solonun islahatları sayəsində Afinada hökmdarların seçilməsi və xalq tərəfindən ona nəzarət edilməsi ideyası inkişaf etməyə başlamışdı.

Afina demokratiyasının çiçəklənməsi Periklin hakimiyyəti illərinə (e. ə. 443-423-cü illər) təsadüf edir. Aristotel yazırdı ki, Periklin dövründə "dövlət quruluşu daha demokratik oldu", "xalq isə öz qüdrətini hiss etdi və bütün siyasi hüquqları öz əlində toplamağa çalışdı". Fukidid isə Perikl haqqında başqa fikirdə idi. O yazırdı: "Sözdə bu, demokratiya adlanırdı, əslində isə, hakimiyyət birinci vətəndaşın əlində idi".

Periklin islahatları ilə əmlak senzi ləğv edildi, vəzifələrə seçilmə zamanı səsvermə püşk atma ilə əvəz olundu, dövlət vəzifələrinin icrasına görə məvacib verilməyə başlandı. Sonralar demosun xalq yığıncaqlarında iştirakını təmin etmək üçün e. ə. 406-cı ildə arxont Aqirriyanın təklifi ilə həvəsləndirmə sistemi tətbiq edildi.

Antik demokratiyanın digər çaları öz ifadəsini qədim Roma dövlətində tapmışdır. Roma demokratiyasının meydana çıxması demosun aristokratiya ilə mübarizəsinin kəskin xarakter daşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu mübarizə sayəsində e. ə. 494-cü ildə **plebey** (xalq) **tribunları magistrliyi** institutu yaradıldı, 471-ci ildə isə qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik olan **plebey yığıncaqları** təsis edildi. 449-cu ildə konsullar Valeri və Qorasi belə bir qanun qəbul etdirməyə nail oldular ki, plebey yığıncaqlarının qərarları ümumdövlət əhəmiyyətli qanun qüvvəsinə malikdir. Beləliklə də, əvvəllər patrislərin (aristokratiyanın) tam nəzarətində olan xalq yığıncaqları demokratikləşmiş oldu. Siyasi həyatda tribunların rolu getdikcə möhkəmlənirdi, onlar toxunulmaz şəxsiyyət hesab olunurdu. Onlar konsulların sərəncamlarını, Senatın qərarlarını, qanun layihələrini dayandıran veto hüququna malik idilər.

Xalqın hakimiyyətdə iştirakına şərait yaradılması nöqtəyi-nəzərindən Roma demokratiyası Afina demokratiyası səviyyəsinə qalxa bilməsə də, o, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin mənafeyini dövlət hakimiyyətində təmsil edən xüsusi institutların təsis edilməsi baxımından öz unikallığı ilə fərqlənir. **Konsul hakimiyyəti vahid hökmdar hakimiyyətini, senat aristokratiyanın hakimiyyətini, plebey (xalq) tribunaları isə xalqın hakimiyyətini təcəssüm etdirirdi.**

Antik demokratiyanı bir sıra vacib əlamətlər səciyyələndirir. Hər şeydən əvvəl, antik demokratiya **birbaşa (bilavasitə)** demokratiya şəklində üzə çıxırdı. Xalq cəmiyyətin vacib problemlərinin həll edilməsində, ümumiyyətlə, demokratik prosedurların həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirdi. İkincisi, antik demokratiya təbiətinə görə **kollektivçi demokratiya** idi. Fərd dövlətdən, dövlət isə cəmiyyətdən ayrılmadığından, hər kəs öz mənafeyinin

reallaşmasını ümumi mənafehin reallaşması ilə əlaqələndirirdi. Bunun nəticəsində də vətəndaşlar arasında sosial təbəqələşmə açıq təzahür edən sosial ziddiyyətlərə gətirib çıxarmamışdı. Fərdin azadlığı polisın azadlığı kimi başa düşülürdü. Fərdi azadlıq ümumi rəydən kənar fikir və mülahizələr azadlığı şəklində mövcud ola bilməzdi. Vətəndaşın azadlığı kollektivin iradəsinə tam şəkildə tabe olmasında təzahür edirdi.

Antik demokratiyanın digər xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, qeyd-şərtsiz olaraq ümumi rəyin formalaşması ilə müşayiət olunan bu demokratiya tədricən **çoxluğun despotiyasına** meydan verirdi. Hakimiyyətin başlıca institutu olan xalq yığıncaqlarının səlahiyyətləri heç nə ilə məhdudlaşdırılmırdı. Cəmiyyətdə sosial qütbləşmə gücləndikcə siyasi hüquqlardan istifadə edən kasıb çoxluq hakimiyyəti azlıqda qalan varlılardan qisas almağa yönəltməyə müyəssər oldu. Bunun sayəsində demokratiya pillə-pillə özünün antipoduna çevrilməyə başladı. Antik dövrün böyük mütəfəkkirləri Platon və Aristotelin demokratiyanı, xüsusilə də çoxluğun demokratiyasını alqışlamaması, onu **oxlokratiya** (qara kütlənin hakimiyyəti) adlandırması, görünür, bununla əlaqədardır.

Xalq hakimiyyəti ideyasının bu şəkildə eybəcərləşməsi, digər səbəblərlə birlikdə, antik demokratiyanın süqutuna gətirib çıxardı.

Orta əsrlərdə avtoritar monarxiya rejimlərinin qərar tutması ilə xalq hakimiyyəti ideyası və prinsipləri siyasi həyatdan sıxışdırılıb çıxarıldı, "demokratiya" ifadəsi siyasi leksikondan silindi. Lakin monarx hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, onun xalqın mənafeyinə xidmət göstərməyə məcbur edilməsi ideyası və cəhdləri orta əsrlərin siyasi tarixini səciyyələndirən mühüm amillərdən hesab olunur. Elə bu cəhdlər də yeni dövrdə demokratiya uğrunda hərəkətlərin təməlini qoydu.

Yeni dövrün demokratiya haqqında təsəvvürləri və dövlət idarəçiliyi praktikasını əsas etibarilə liberalizmin təsiri altında formalaşırdı. Liberalizm fərdin cəmiyyətdən və dövlətdən ayrılmasına, dövlətin mülki cəmiyyət və vətəndaşla qarşılıqlı münasibətlərdə səlahiyyətlərinin qanunla məhdudlaşdırılmasına, azlığın hüquqlarının

müdafiə edilməsinə, bütün insanların siyasi cəhətdən bərabərliyinin bəyan edilməsinə və digər fundamental prinsiplərə əsaslanır.

Sadalanan liberalizm prinsipləri ilk dəfə İngiltərə siyasi sistemində öz ifadəsini tapmışdır. Monarx hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş liberallaşdırma hərəkatı 1215-ci ildə **Azadlığın Böyük Xartiyasının** qəbulu ilə nəticələndi. Əsas məqsədi aristokratiyanın xeyrinə monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmaqdan ibarət olan bu sənəddə şəxsiyyətin azadlığının ümdə prinsipləri də öz əksini tapmışdı. İngilis parlamentinin meydana gəlməsi ilə monarx hakimiyyətinin təsisatlanmış şəkildə məhdudlaşdırılması liberal demokratiyanın praktikada reallaşması üçün geniş imkanlar açdı.

Liberal demokratiyanı səciyyələndirən əsas cəhətlər bunlardır: hakimiyyətin subyektı kimi xalqın mülkiyyət sahibləri ilə eyniləşdirilməsi (buradan da seçicilərə əmlak senzi qoyulması praktikası ortaya çıxmışdı), şəxsiyyətin muxtariyyətinə üstünlük verilməsi, dövlətin səlahiyyətlərinin ictimai asayişin qorunması, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılması, hakimiyyətin bölünməsi və tarazlaşdırılması mexanizminin yaradılması, çoxluğun azlıq üzərində hakimiyyətinə məhdudiyyət qoyulması.

C.Lokk, Ş. L. Monteskye və b. tərəfindən işlənib hazırlanan liberalizm prinsipləri antik dövrün xalq hakimiyyəti ideyalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyindən, yeni dövrdə uzun müddət demokratiya təsəvvürləri ilə bir araya sığmırdı. Bu dövrdə də demokratiya dedikdə antik dövrdə formalaşmış xalq yığıncaqları forması, hamının səsvermədə iştirakı nəzərdə tutulurdu. Yeni dövrün antik demokratiya ideyaları üzərində köklənmiş demokratiya nəzəriyyəsi xalqın bütövlüyü, tamlığı prinsipindən çıxış edərək, əzəldən xalqda ümumi iradənin formalaşdığını və həmin ümumi iradə ilə hakimiyyət nümayəndələrinin fəaliyyətinin eyniliyini əsaslandırmağa çalışır. İlk dəfə J.J.Russonun formulə etdiyi bu demokratiya təlimi xalq suverenliyi prinsipinin geniş yayılmasında mühüm rol oynayıb. Xalq kollektiv orqanizm kimi hakimiyyətdə nümayəndələri, təmsilçiləri vasitəsilə deyil, bilavasitə təmsil

olunmalıdır. Xalqın ümumi iradəsi mövcuddur və bu iradə toplantılarda ifadə olunur. J.J.Russonun ideyaları 1791-ci il Fransa Konstitusiyasının əsasını təşkil etmişdir.

J.J.Russonun demokratiya nəzəriyyəsi total şəkildə ümumi rəyin formalaşmasını, bu rəyə tabe olmayanların isə çoxluq tərəfindən təqib və təsirlərə məruz qalmasını nəzərdə tuturdu. Təsadüfi deyildir ki, J.J.Russonun nəzəriyyəsi vaxtilə Yakobin terroruna haqq qazandırmaq üçün istifadə edilmişdi.

Yeni dövrün J.J.Russo tərəfindən formulə edilmiş klassik demokratiya nəzəriyyəsi İ.Şumpeter tərəfindən tənqid edilmişdir. İ.Şumpeterin fikrincə, formalaşdırılmış ümumi iradə, əslində, xalqın ümumi iradəsini ifadə etməyə də bilər. Çünki bu ümumi iradənin formalaşmasında əsas rolu xalq deyil, liderlər, qabaqcıl qrup oynayır. Buna görə də ümumi iradə siyasi prosesin hərəkətverici qüvvəsi deyil, məhsuludur. Şumpeterə görə, demokratiya xalqın idarəçiliyi ola bilməz. Xalq cəmiyyəti idarə etmək üçün müvafiq təsisatlar seçir, hökuməti yaradır. Deməli, demokratiya fərdlərin xalqın səsi uğrunda rəqabət mübarizəsi nəticəsində hakimiyyətə can atmasına imkan yaradan təsisatlanmış sistemdir. Bu sistemdə siyasi prosesdə aparıcı rol fərdlərə, daha dəqiq desək liderlərə məxsusdur.

Şumpeterin fikrincə, demokratiyanın normal fəaliyyət göstərməsi üçün dörd şərt tələb olunur: 1. Xalqın mühüm dövlət vəzifələrinə seçilməyə layiq ixtisaslı nümayəndələri olmalıdır; 2. Siyasi orqanlar elə qərarlar qəbul etməlidir ki, xalq onu başa düşə və öz münasibətini ifadə edə bilsin; 3. İdarəçilik işi yaxşı təşkil olunmuş və məsuliyyət hissi yüksək olan bürokratiyaya həvalə edilməlidir; 4. Yüksək siyasi mədəniyyətdən xəbər verən səmərəli özünə nəzarət mexanizmi formalaşmalıdır.

İ.Şumpeterin nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə müasir demokratiya konsepsiyalarının əsasını qoymuş oldu.

3. Müasir demokratiya nəzəriyyələri

Müasir demokratiya öz rəngarəngliyi və çoxçalarlılığı ilə fərqlənir. Xalq hakimiyyəti bir sıra başlıca prinsiplərə əsaslansa da, praktik olaraq reallaşması baxımından spesifik təşkilati-təsisatlanmış struktur şəklində təzahür edir. Müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı siyasi reallıqlar şəraitində formalaşmış demokratiya ənənələri bir sıra nəzəriyyə və doktrinalarda özünün ifadəsini tapmışdır. Belə nəzəriyyələrdən biri plüralist demokratiya konsepsiyasıdır.

ABŞ Konstitusiyasının yaradıcılarından olan Ç.Medison belə bir ideya irəli sürmüşdür ki, cəmiyyətdə nə qədər çox özünəməxsus mənafeləri olan qrup qərarlaşsa, siyasi həyatda sabitliyin təminatı o qədər etibarlı olar. Beləliklə, o, antik demokratiya üçün səciyəvi olan kütləvi rəy ümumiliyi ideyasından əl çəkib, demokratiyanı liberalizim və fərdiyyətçilik prinsipləri ilə əlaqələndirməyə xidmət göstərən dövlət ideyasını irəli sürmüşdü. Bununla da xalqın hakimiyyəti ideyasından azlığın mənafeyinin müdafiəsi ideyasına keçid baş verdi.

Antik demokratiya siyasi prosesdə xalqın rolunu, klassik demokratiya fərdin rolunu ön plana keçirdiyi halda, plüralist demokratiyada əsas hərəkətverici qüvvə funksiyasını qrup yerinə yetirir. Fərdin mənafeyi, siyasi davranış motivləri qrupda, habelə qruplararası münasibətlər prosesində formalaşır. Buna görə də, demokratiya insanlara ayrı-ayrı qruplarda birləşmək, öz mənafeyi uğrunda qrup şəklində mübarizə aparmaq üçün şərait yaratmalıdır. Vətəndaşların qrup halında öz mənafeyini reallaşdırmaq, hakimiyyətə təzyiq göstərmək imkanları daha real məzmun daşıyır. Digər tərəfdən, mübarizə prosesində ayrı-ayrı qruplar bir-birini neytrallaşdırır, hansısa bir qrupun hakimiyyəti inhisara almaq şansını heçə endirir. Klassik demokratiyaya görə, cəmiyyətdə neytral bir arbitr rolunu yerinə yetirən dövlət, plüralist demokratiyaya görə, müxtəlif qrup mənafeələrini bəzəndirmək və siyasi prosesə cəlb etmək kimi çox məsul funksiya yerinə yetirməli olur.

Siyasi prosesdə qrupların iştirakı nəticə etibarilə ayrı-ayrı vətəndaşların və onların birliklərinin cari siyasətə təsir göstərmək

imkanlarını artırır. Nəticədə məcmu halında xalqı təmsil edən, lakin mənafe və maraq dairəsinin müxtəlifliyi üzündən ayrı-ayrı qruplarda cəmlənmiş insanların siyasi iradəsinin, iqtisadi və digər tələblərinin real surətdə həyata keçirilməsi təmin edilmiş olur.

Plüralist nəzəriyyəyə görə, demokratiya müxtəlif ictimai qruplara öz mənafeyini ifadə etməyə və rəqabət mübarizəsində onların qüvvələr nisbətini əks etdirən kompromis qərar qəbul etməyə imkan yaradan idarəçilik forması kimi qavranılır.

Plüralist demokratiyanın ayrı-ayrı növ müxtəlifliyində özünü büruzə verən başlıca prinsiplər və ideyalar ədəbiyyatda aşağıdakı şəkildə qruplaşmışdır.

1) Mənafe qrupu demokratik prosesin və siyasi sistemin başlıca ünsürü rolunda çıxış edir. Şəxsiyyətin mənafeələrinin, hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi mənafe qruplarının yaradılması və səmərəli fəaliyyəti ilə bağlıdır. Siyasətdə hərəkətverici qüvvə qrup mənafeyindən ibarət olduğundan, şəxsiyyətin rolu siyasi prosesdə arxa plana keçir. 2) Müxtəlif mənafe qruplarının rəqabət və münaqişə xarakterli qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində ümumi iradə formalaşır. Antik demokratiya konsepsiyalarından fərqli olaraq, bu ümumi iradə əzəldən mövcud deyildir, yalnız münaqişə və kompromisslər nəticəsində meydana gəlir. 3) Demokratik hakimiyyətin sosial əsasını və gücünü mənafe qrupları arasında rəqabət və qüvvələr balansı təşkil edir. 4) Siyasi sistemdə və bütünlükdə cəmiyyətdə tarazlaşdırma mexaniziminin yaradılması. 5) Bütövlükdə ictimai sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi, cəmiyyətdə sosial ahəngdarlığın yaradılması prosesində dövlətin rolunun artırılması. Dövlət ictimai sistemin, ayrı-ayrı qrupların fəaliyyətini stimullaşdırmaqla yanaşı, hakimiyyətin inhisara alınmasının qarşısına sədd çəkir. 6) Siyasi, iqtisadi və digər hakimiyyətin dövlət, partiyalar, mənafe qrupları kimi siyasi nüfuz mərkəzləri arasında paylanması. 7) Mənafe qruplarının daxili təşkilinin demokratik prinsiplərə əsaslanması, qrupun onu təşkil edən üzvlərin mənafeələrini adekvat şəkildə təmsil edə bilmək imkanlarına malik olması.

Sadalanən cəhətlər plüralist demokratiyanın müasir demokratik

ölkələrdə aparıcı konsepsiya kimi populyarlaşmasının əsasını təşkil etmişdir. Bununla belə, müasir şəraitdə demokratiyanın digər konsepsiyaları da formalaşmış və siyasi praktikada həyata keçirilməkdədir. Belə nəzəriyyələrdən biri **representiv (təmsilçi) demokratiya** deyilən nəzəriyyə və onun növ müxtəlifliyi kimi təzahür edən **elitar demokratiya** konsepsiyasıdır.

Representiv demokratiya nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi xalq hakimiyyəti ideyasının ümumi iradənin təzahürü kimi anlayışından ayrılmasına əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, real demokratiya xalq təmsilçiliyi hökumətinin yaradılması ilə təmin edilə bilər, çünki xalqın iradəsini həyata keçirmək üçün onun özünün bilavasitə iştirakı, əvvəla, mümkün deyil, sonra isə, qeyri-səmərəlidir. Xalqın birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən ümumi iradə seçkilərdə bu və ya digər namizədə və ya proqrama üstünlük verilməsi şəklində mümkün ola bilər. Digər hallarda xalqın iradəsinin reallaşdırılması onun etibarlı və səlahiyyətləndirilmiş təmsilçilərinə həvalə edilməlidir.

Representiv demokratiya nəzəriyyəsi demokratik prosesin iştirakçılarının dairəsini məhdudlaşdırır. Lakin bu, xalqın öz nəzarəti altında baş verir, yəni seçkilər institutu vasitəsilə əhali ümumi rəyin ifadə olunmasının təmsilçilərə verilməsi prosesinə nəzarət edir. Beləliklə də, xalqla onun təmsilçiləri arasında ikincilərin birincilərdən müəyyən asılılığına əsaslanan spesifik qarşılıqlı münasibətlər formalaşır.

Representiv demokratiya əsasən **parlament demokratiyası** şəklində təzahür edir.

Representiv demokratiya konsepsiyasının növ müxtəlifliyi elitar demokratiya hesab olunur. Bu nəzəriyyə xalqın demokratik prosesdən kənar edilməsinə əsaslanır. Elitaristlərin fikrincə, cəmiyyətdə siyasi qərarların məhdud peşəkar qrup tərəfindən qəbul edilməsi obyektiv zərurətdir. Buna görə də demokratiya ilə bağlı başlıca məsələ qərarların qəbul edilməsinin kimə - xalqa, yoxsa peşəkar qrupa həvalə edilməsi deyil, həmin peşəkar qrupun necə formalaşması hesab edilməlidir. Demokratiya cəmiyyəti xalqın razılığı ilə elitanın idarə etməsidir. Xalqın rolu elitanın formalaşdırıl-

masında, onun mütəmadi olaraq tərkibinin yeniləşdirilməsinin demokratik mexaniziminin yaradılmasında özünü göstərir.

Elitar demokratiyada iki cərəyan qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bunlardan birincisi belə bir müddəadan çıxış edir ki, demokratiyanı xalqdan qorumaq lazımdır, çünki xalq irrasionaldır, düzgün qərarlar qəbul etməyə qadir deyil, demaçoqların təsirinə düşür. Məsələn, Almaniyada 20-ci əsrin 30-cu illərində kütlələrin birbaşa iştirakı ilə faşist rejiminin tam qanuni yolla hakimiyyətə gəlməsi elitaristlər tərəfindən güclü arqument kimi nümunə gətirilir. Buna görə də xalqı inandırmaq lazımdır ki, öz mənafeələrini müdafiə etməyi və həyata keçirməyi, siyasi qərarların qəbul edilməsini peşəkar siyasətçilərə etibar etsin. Çünki dövlətlə kütlələr arasında bufer rolunu oynayan elita bir yandan demokratik mexanizmlərin qorunub saxlanılmasını, digər tərəfdən isə idarəçiliyin səmərəliliyini təmin edir.

İkinci cərəyana görə, hər bir cəmiyyətdə ierarxik strukturlar yaranması obyektiv zərurətdir. İctimai sistem müxtəlif elita qrupları, iqtisadi, siyasi, hərbi, maliyyə elitaları yaradır. Onlar cəmiyyətin ayrı-ayrı sferalarının idarə olunması funksiyasını yerinə yetirir. Buna görə də həm bütünlükdə ictimai sistem, həm də onun ayrı-ayrı elementləri, ictimai qruplar ierarxik struktur şəklində fəaliyyət göstərir.

Bütünlükdə representativ, o cümlədən elitar demokratiya ayrı-ayrı ölkələrin siyasi praktikasında tətbiq olunaraq özünün bəzi məziyyətlərini və çatışmazlıqlarını aşkara çıxarmışdır. Demokratiyanın bu modeli siyasi quruluşun sabitliyini, idarəçiliyin yüksək səmərəliliyini təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Representativ demokratiya cəmiyyətdə təsadüfi adamların liderliyini, ictimai əhval-ruhiyyə və psixologiyaya yad ideologiyanın hökmranlığını istisna edir, sabit elita və bürokratiya vasitəsilə siyasi xəttin, siyasi dəyərlərin varisliyini qoruyub saxlamağa müvəffəq olur. Digər tərəfdən, bu demokratiyada xalqın siyasi prosesdə iştirakı yalnız seçkilərdə iştirakla məhdudlaşır, bütün idarəçilik səlahiyyətləri elitanın, məmurların əlində cəmləşir, hakimiyyətin oligarxiyalaşması meyilinin güclənməsi ilə əlaqədar çoxluğun iradəsinə zidd qərarların qəbul edilməsi ehtimalı və imkanları artır.

Klassik demokratiya tələblərinə və ənənələrinə sədaqət, habelə plüralist və representativ demokratiya modellərinin çatışmazlıqlarının tənqidinin güclənməsi 20-ci əsrin ortalarından etibarən yeni bir demokratiya nəzəriyyəsinin - **partisipar demokratiya** nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Bu nəzəriyyə iştirak nəzəriyyəsi də adlanır.

Qeyd edilən demokratiya nəzəriyyəsi insanın rəşional varlıq olduğunu iddia etməklə onun düzgün və səmərəli qərarlar qəbul edə bilmək imkanına inam ifadə edir. Eynilə də, xalqın irrasional və kütlə psixologiyasına malik toplusı olması ideyası da rədd edilir. Deməli, həm fərd, həm də fərdlərin məcmusu olan xalq rəşionallıqdan kənar deyil, səmərəli özünüidarə sistemi yaratmağa qadirdir.

Buradan çıxış edərək, partisipar demokratiya tərəfdarları demokratiyanın xalq hakimiyyəti ideyasına maksimum uyğunlaşdırılmasına əsaslanan dövlət idarəçiliyi və ictimai quruluş forması yaradılması təklifini irəli sürürlər. Söhbət gedən nəzəriyyənin mühum tələblərindən biri də odur ki, demokratiya ictimai həyatın təşkilinin ümumi prinsipi kimi cəmiyyətin bütün sferalarında təzahür edir. Şəxsiyyət bütün sahələrdə ictimai proseslərdə, idarəçilik işlərində fəal iştirak etməklə rəşional varlıq kimi özünün yüksək mənəvi-siyasi keyfiyyətlərini reallaşdırmaq imkanına malik olmalıdır. İdarəetmə prosesində insanların iştirakının yüksək səviyyəsi xalqın mənafeyinin maksimum şəkildə nəzərə alınmasının ilkin şərtini təşkil edir. Həm də bu halda idarəetmə prosesində intellektual potensialın və siyasi sistemin sabitlik dərəcəsinin yüksəlməsi ehtimalı artır. Partisipar demokratiya nəzəriyyəsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də xalqın nəzarət funksiyasının artması, onun siyasi iştirakçılığın vacib ünsürü kimi qəti şəkildə qərarlaşması hesab olunur.

Sadalanan cəhətlərlə yanaşı, tarixi təcrübə partisipar demokratiya modelinin bəzi neqativ tərəflərini aşkara çıxarıb. Bu demokratiya cəmiyyətin kütləvi şəkildə siyasiləşməsi, totalitarizm mövqelərinə yuvarlanması təhlükəsi yaradır.

Konkret-milli şəraitin rəngarəngliyi yuxarıda sadalanan demokratiya formalarının hər birinin müsbət və çatışmayan cəhətləri

olduğunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı ölkələrdə demokratiya quruculuğunda ümumi prinsiplərə və spesifik-milli xüsusiyyətlərə uyğun yol seçilməsini zəruri edir.

4. Demokratiyanın müasir prinsipləri və normaları. Demokratiyanın formaları

Demokratiyanın mahiyyətini müəyyənləşdirən norma və prinsiplərin, onu şərtləndirən amillərin təhlilin demokratiya anlayışına yanaşmadan asılı olaraq konkretləşə bilər. Demokratiyanı dövlət idarəçiliyi forması kimi qəbul etdikdə, onda əsas norma və prinsiplər keyfiyyətində hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsinin ən ümumi, ən mühüm prinsiplərindən söhbət getməlidir. Bu prinsiplərin sırasına aşağıdakılar daxildir: xalqın dövlət hakimiyyətinin mənbəyi sifatində çıxış etməsinə təminat verən hüquqi-siyasi sistemin yaradılması, dövlət hakimiyyəti orqanlarını formalaşdırmaq məqsədilə mütəmadi seçkilərin keçirilməsi, dövlət idarəçiliyi sistemində hakimiyyətin bölünməsində ifadə olunan məhdudlaşdırma və tarazlaşdırma mexanizminin təmin edilməsi, hökumətin fəaliyyətinə əhalinin nəzarət və təsir göstərmək imkanlarının olması və s. Sadalanan normalar daxilində demokratiya meyarlarına tam uyğun gələn dövlət idarəçiliyi formasının qərarlaşması obyektiv reallıq sifatində çıxış edir. Bir sıra müasir dövlətlərdə səmərəli fəaliyyət göstərən demokratiya quruluşlarının təcrübəsində bunu təsdiqləmək üçün kifayət qədər dəlil tapmaq mümkündür.

Demokratiyanı dövlət idarəçiliyi formasından daha geniş məzmunla malik sosial hadisə kimi qiymətləndirdikdə, təbii olaraq, onun mahiyyətini tamamlayan norma və prinsiplərin dairəsi də müvafiq şəkildə genişlənir. Bu halda, yuxarıda sadalananlarla yanaşı, demokratiyanın norması kimi vətəndaşların hüquq bərabərliyi, cəmiyyətdə azadlığın təminatı, həqiqi aşkarlığı təmin edən azad və geniş kütləvi informasiya sisteminin yaradılması və s. kimi amillər göstərilə bilər.

Demokratiyanın həm dövlət idarəçiliyi forması, həm də cəmiyyətin ümumi təşkili forması kimi səmərəli fəaliyyəti onun mahiyyətini ifadə edən norma və prinsiplərin tam kompleksini nəzərdə tutduğu kimi, demokratiya demokratiya dəyərləri və ənənələrindən də ayrı təsəvvür edilə bilməz.

Əvvəla, demokratiya özü bəşəriyyətin yaratdığı ümumi dəyərdir. Demokratiya onu siyasi, əxlaqi, mənəvi dəyər kimi səciyyələndirməyə əsas verən bir sıra keyfiyyətlərə malikdir. Demokratiya insanlara xidmət edir, insanın özünü təsdiqinə zəmin yaradır, şəxsiyyətin inkişafına təkan verir, ictimai orqanizmin ahəngdarlığını təmin edir və s. digər mütərəqqi, müsbət məzmunlu təsir göstərmək qüdrətinə malikdir. Bunlar demokratiyanı bəşəri dəyər kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bununla yanaşı, demokratiyanın qərarlaşması bərabərlik, azadlıq, humanizm kimi dəyərlərə geniş meydan verildiyi sosial mühitdə mümkün ola bilər. Xalq hakimiyyəti ideyasına ümumi inam, demokratik təsisatların fəaliyyətinə, qanunların aliliyinə hörmət, çoxluğun iradəsinə tabe olmaq və s. kimi mənəvi-siyasi keyfiyyətlər demokratiya dəyərlərinin blokunu təşkil edir.

Demokratiyanın qərarlaşması sadəcə zəruri demokratik təsisatların yaradılması ilə təmin edilə bilməz. Demokratiya bütün hallarda xalqın, qrupların, konkret şəxsiyyətin hakimiyyətə münasibətini ifadə edən davranış, mövqe, fəaliyyət keyfiyyətində təzahür edir. Demokratiyanın ən başlıca ənənəsi xalq hakimiyyəti ideyasının həyata keçirilməsi forması kimi qərarlaşmış idarəçilik sisteminə əhalinin hörmətlə yanaşmasında ifadə olunur. Dövlətin səmərəli fəaliyyətinin səbəbləri sırasında hər bir vətəndaşın ictimai quruluşun fundamental əsaslarına, ələlxüs demokratik normalarına sədaqəti mühüm yer tutur. Qanunların aliliyinin, qanun qarşısında hər kəsin bərabərliyinin hamı tərəfindən dərk edilməsi, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına hörmət və s. bu kimi cəhətlər də müasir demokratiyanı səciyyələndirən ənənələrdir.

Demokratiyanın dəyərlər sisteminin formalaşması onu xalqın mənəvi - psixoloji keyfiyyətinin, mentalitetinin əhəmiyyətli

ünsürlərindən birinə çevirir. Buradan da demokratiyanın qərarlaşmasının əhalinin siyasi prosesləri qavramaq üsulları, siyasi mədəniyyəti ilə qarşılıqlı təsir əlaqəsi ortaya çıxır. Müasir demokratiya vətəndaşların bir yandan siyasi prosesləri düzgün qiymətləndirmək, demokratik proseslərə adekvat fəaliyyət üsulları seçmək qabiliyyətində, digər tərəfdən isə demokratik təsisatlara, qanunlara və digər vətəndaşların hüquqlarına hörmətlə yanaşmasında özünə əlverişli ictimai - siyasi zəmin tapmış olur.

Demokratik idarə formasına təminat verən təsirli amillər sırasında iqtisadi və sosial amillər xüsusi yer tutur. Əvvəla, əhalinin yaşayış səviyyəsi göstəricilərinin yüksək olması, bölgü prinsiplərinin cəmiyyətdə ciddi qütbləşmə və ictimai narazılıq yaranmasına əsas verməməsi bütün sahələrdə olduğu kimi, hakimiyyət münasibətləri sahəsində də kompromis əldə etməyi asanlaşdırır. İkincisi, demokratiya şəxsiyyətin bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi fəaliyyət sahəsində də azadlığını nəzərdə tutur. İnsanın həqiqi sərbəstliyinin ən mühüm göstəricisi olan xüsusi mülkiyyət, sahibkarlıq azadlığı cəmiyyətdə hakimiyyətin təmərküzləşməsinə imkan verməyərək, demokratiyanın bir növ maddi ilkin şərtlərini təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrün ən mütərəqqi, demokratik siyasi sistemləri azad iqtisadi münasibətlərə, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrdə qərarlaşıb.

Demokratiyanın mahiyyətini təşkil edən xalq hakimiyyəti ideyası əhalinin hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirakının konkret formaları vasitəsi ilə reallaşır. Bu mənada *bilavasitə (birbaşa)*, *plebissitçi və nümayəndəli* (təmsilçi) demokratiya formaları fərqləndirilir.

Əvvəllərdə qeyd edildiyi kimi, xalq hakimiyyəti ideyası əzəldən birbaşa demokratiya kimi meydana gəlmişdir. Antik demokratiyada məhz bu forma üstünlük təşkil edirdi. Birbaşa demokratiya əhalinin qərarların qəbul edilməsində bilavasitə iştirak etməsi ilə səciyyələnir. Demokratiyanın bu formada həyata keçirilməsi antik dövlətlərin ərazisinin məhdudluğu, habelə qəbul edilən qərarların sadəliyi sayəsində mümkün olmuşdur. Müasir

şəraitdə birbaşa demokratiya əvvəlki rolunu itirib, özünü əsas etibarilə yığcam kollektivlərin idarə edilməsində və yerli özünüidarəçilikdə göstərir. İsveçrə icmalarının, İsrail kibusilərinin, fransız kommunalarının idarə edilməsi buna misal ola bilər.

Böyük Fransa inqilabı birbaşa demokratiyanın nisbətən təkmilləşmiş variantını ortaya gətirdi. Bu, xalqın nümayəndələri olan deputatların təmsilçilik funksiyasının imperativ mandat əsasında yerinə yetirməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, deputatlar yalnız seçicilərin onlara verdiyi göstərişlərə uyğun olaraq səs vermək hüququna malik olurlar. Bizim dövrümüzdə buna bənzər forma ABŞ-da prezident seçkilərində seçicilər kollekiyasının təmsilində özünü göstərir. Hər bir ştatdan seçilən seçici yalnız həmin ştatda çoxluq qazanmış namizədə səs vermək səlahiyyətinə malik olur və beləliklə də onu səlahiyyətləndirmiş seçicilərin iradəsindən kənar fəaliyyət göstərmək imkanından məhrumdur.

Plebissitçi (latınca "plebissit" sözündən olub, xalqın qəbul etdiyi qərar mənasını verir) demokratiya forma etibarilə birbaşa demokratiyaya çox yaxındır. Burada da əhali bilavasitə öz siyasi iradəsini ifadə etmək imkanına malik olur. Lakin mahiyyət etibarilə bunlar arasında böyük fərq var. Belə ki, birbaşa demokratiyada xalq siyasi qərarların qəbul edilməsinin bütün mərhələlərində (hazırlanması, müzakirə və qəbul edilməsi) iştirak edirsə, plebissitçi demokratiyada əhali bu və ya digər məsələyə hazırlanmış qanun layihəsinə öz münasibətini bildirməklə kifayətlənir. Demokratiyanın bu formasının əsas üsulları kimi referendum, xalqın veto hüququ və təkliflər vermək hüququ qərarlaşmışdır. Məsələn, 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının təsdiq edilməsi üçün ümumxalq səsverməsi referenduma, 1993-cü ilin iyul ayında prezident Ə.Elçibəyə etimadsızlıq göstərilməsi barədə səsvermə isə xalqın veto hüququnu reallaşmasına əyani misaldır.

Müasir dövrdə demokratiyanın ən geniş yayılmış və səmərəli forması nümayəndəli (təmsilçi) demokratiyadır. Onun mahiyyəti vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsində birbaşa deyil, hakimiyyət orqanlarına seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak

etməsinə ifadə olunur. Nümayəndəli demokratiya zərurəti ölkə ərazisinin böyüklüyü və ya digər obyektiv səbəblər üzündən əhalinin qərarların qəbul edilməsi prosesində mütəmadi iştirakının qeyri-mümkünlüyündən irəli gəlmişdir.

Birbaşa demokratiyanın reallaşmasını çətinləşdirən səbəbləri nəzərə alaraq nümayəndəli demokratiya ideyasını Monteskye və Russo irəli sürmüşlər. Russonun fikrincə, böyük ölkələrdə xalqın birbaşa siyasi qərar qəbul etməsi qeyri-mümkündür, ona görə də xalq bu hüququnu öz təmsilçilərinə verir. Monteskyenin fikrincə isə, xalq qərar vermək hüququna malikdir. Lakin düzgün, rəşional qərar çıxarmaq üçün o, lazımi siyasi mədəniyyətə, habelə vaxta malik deyil. Buna görə də xalq etibarlı və lazımi hazırlıq səviyyəsinə malik adamları seçərək hakimiyyətdə, siyasi qərarlar qəbul etməkdə xalqı təmsil etməyi onlara həvalə edir.

Nümayəndəli demokratiyanın hüquqi əsasını seçilənlərlə seçicilər arasında təzahür edən təmsilçilik hüququ təşkil edir. Təmsilçilik anlayışına görə hər kəs başqasına öz adından hərəkət etmək səlahiyyətləri vermək hüququna malikdir. Lakin vəkalət verilənin səlahiyyətləri vəkalət verən tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Vəkalət verilən bu səlahiyyətləri aşdıqda vəkalət verən onu geri çağırmaq hüququnu özündə saxlayır. Avropada tarixən bəzi ölkələrdə qərar tapmış seçki göstərişləri buna misaldır.

Müasir şəraitdə təmsilçilik ideyası əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşib. Əgər ilk dövrlərdə təmsilçilik şəxsi vəkalət prinsiplərinə əsaslanırdısa, indi seçicilər ayrı-ayrı partiyalara və ya proqramlara səs vermək məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə də, təmsilçilik ideyası şəxsi vəkalət formasından çıxaraq ümumi vəkalət forması kəşb etmişdir.

Nümayəndəli demokratiya vətəndaşların seçdiyi nümayəndəli hakimiyyət orqanlarından ibarət idarəçilik formasını nəzərdə tutur. Bu mənada demokratiyanın formalarından söhbət gedəndə həm də demokratik dövlət idarəçiliyi formaları başa düşülür. Adətən **prezident idarəçiliyi** və **parlament idarəçiliyi** kimi iki demokratiya forması fərqləndirilir.

Prezident idarəçiliyi sistemində prezident və parlament xalq tərəfindən müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı seçkilərdə seçilir. Prezident geniş səlahiyyətlərə malik olur, həm dövlət, həm də hökumət başçısı funksiyalarını özündə birləşdirir. Hökumət prezident tərəfindən təyin edilir və ona tabe olur. Eyni zamanda, hakimiyyət bölgüsü prinsipinə mütləq şəkildə riayət edilir. Konstitusiyayı pozmaq və cinayət törətməkdən başqa, heç bir halda prezidentin vəzifəsindən kənarlaşdırılmasına yol verilmir, eynilə də prezidentin parlamenti buraxmaq səlahiyyətləri olmur. Lakin prezident qanunverici orqanın qərarı üzərinə veto qoymaq hüququna malikdir.

Xalis şəkildə prezident idarəçiliyi forması Amerika Birləşmiş Ştatlarında qərarlaşıb. Braziliya Federasiyası və bir sıra dövlətlər prezident idarəçiliyi sisteminə aiddir. Azərbaycan Respublikasının idarəçilik forması da prezident idarəçiliyi kimi səciyyələnir.

Parlament idarəçiliyi formasında parlament və prezident eyni seçkilərin nəticəsindən asılı olaraq müəyyənləşir. Prezident parlamentdə seçilir. İcra hakimiyyəti iki pillədə - prezident və hökumət strukturları formasında təzahür edir. Hökuməti parlament formalaşdırır, habelə onu geri çağırmaq hüququna malikdir. Hökumət parlament qarşısında hesabat verir. Parlament idarəçiliyi sistemində parlament ölkənin ali hakimiyyət orqanı hesab olunur.

Müasir dünyada parlament idarəçiliyinin üç əsas növü mövcuddur. Birincisi, parlamentdə təkpartiyalı çoxluq əsasında formalaşmış rejimlər. Buna bəzən "Vestminster modeli" də deyilir. Böyük Britaniya modeli buna misaldır. Həmin sistem onunla seçilir ki, parlamentdə 50 faizdən çox səsə malik olan partiya hökuməti təşkil etmək hüququnu qazanır.

İkincisi, parlament koalisiyası sistemi. Bu rejimdə hökumət parlamentdə mütləq çoxluğu təkbəşinə qazana bilməyən bir neçə partiyanın koalisiyaya girməsi sayəsində formalaşır. Məsələn, AFR, İtaliya buna misaldır.

Üçüncüsü parlament konsensusu adlanan rejimdir. Parlament demokratiyasının bu forması politoloq Laybxart tərəfindən təklif edilib, regional və ya etnik çoxluğun hökmranlığına əsaslanan siyasi

sistemi ifadə etmək məqsədi daşıyır. Parlament konsensusu idarəçiliyi sistemində ölkənin ali dövlət hakimiyyəti orqanı olan parlament əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş regional və etnik təmsilçilik konsensusu əsasında seçilir. Məsələn, Belçikada söhbət gedən konsensus rejimindən istifadə olunur.

Deyilənlərdən əlavə, müasir dünya praktikasında qarışıq idarəçilik forması adlandırılan sistemlərə də rast gəlinir. Bu sistemlərdə həm prezident, həm də parlament idarəçiliyi ünsürləri özünün əksini tapır. Məsələn Fransanın siyasi sistemi prezident və parlament idarəçiliyi formalarının ayrı-ayrı cəhətlərini özündə birləşdirir.

5. İnsan hüquqları və azadlıqları

Demokratiyanın mahiyyətini ifadə edən əzəli prinsiplərdən biri onun insan hüquqları və azadlıqları norması kimi çıxış etməsidir. Demokratiya siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində bu və ya digər formada insanların geniş təbəqəsinin iştirakını nəzərdə tutduğundan, bu iştirakın reallaşmasının mümkünlüyü şəxsiyyətin azadlığı problemi ilə çulğalaşır. Bu mənada demokratiya və azadlıq anlayışlarının bir-birindən ayrı mövcudluğunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Vaxtilə Aristotel "Siyasət" əsərində yazırdı: "Əgər...azadlıq və bərabərlik demokratiyanın mühüm prinsipləridirsə, onda bu öz ifadəsini hamının mütləq şəkildə dövlət idarəçiliyində iştirak etməsində tapmalıdır."

Bununla belə, siyasi fikir tarixində demokratiya və şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin rolu və xarakterinə münasibət birmənalı olmayıb. Həm demokratiya, həm də azadlıq anlayışları haqqında müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin qərarlaşması bu məsələdə bir-birinə zidd baxışların meydana gəlməsinə səbəb olub. Məsələn, demokratiyanı xalqın kütləvi şəkildə hakimiyyətdə iştirakı kimi başa düşən nəzəriyyələrə görə, şəxsiyyətin azadlığı özlüyündə mühüm əhəmiyyət kəsb edən dəyər rolunda çıxış edə bilməz. Şəxsiyyət də, onun azadlığı da kütlənin ümumi iradəsi içərisində

əriyir. Demokratiyanın bu konsepsiyasına görə, xalq hakimiyyəti üçün həlledici şərt ümumi mənafe və onun təmin olunması vasitəsi olan ümumi iradədir. Şəxsiyyətin mənafeyi və onun iradəsi ayrılıqda deyil, məhz ümumi mənafe və ümumi iradədə öz ifadəsini tapa bilər.

Digər tərəfdən, azadlıq anlayışı çoxmənalı, hətta bəzən ziddiyyətli kateqoriya kimi dərk edilir.

Bir çox böyük mütəfəkkirlər və siyasi xadimlər azadlığı ya neqativ hadisə kimi qiymətləndirməyə, ya da onun ziddiyyətli xarakterini açmağa cəhd göstərmişlər. Demokratiya ilə azadlığın qarşılıqlı əlaqədə olduğunu qeyd edən Aristotel eyni zamanda hesab edirdi ki, insanlara istədikləri kimi yaşamağa imkan verilməsi hakimiyyətin düzgün olmamasının, pis olmasının əlamətidir. ABŞ-ın 16-cı prezidenti olmuş Avraam Linkolnun azadlıq anlayışının ziddiyyətli təbiəti haqqında fikirləri də diqqəti cəlb edir. O yazırdı: "Bəziləri üçün" azadlıq "sözü istədiyi kimi davranmaq, öz əməyindən istədiyi kimi istifadə etmək imkanındır. Digərləri üçün isə bu söz başqalarına münasibətdə, başqalarının əməyinə münasibətdə özünün istədiyi kimi hərəkət etmək kimi başa düşülür. "Azadlıq" sözü ilə ifadə olunan, müxtəlif mənası olan, lakin bir araya sığmayan iki hadisə bundan ibarətdir".

Liberal nəzəriyyələrdə demokratiya ilə azadlıq anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi tamamilə başqa baxımdan nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin mənafeələrinin üstün tutulduğu demokratiya konsepsiyalarında demokratik proseslərin əsas iştirakçısı şəxsiyyət olur. Buna görə də insanın şəxsi azadlığı və hüquqları demokratiyanı səciyyələndirən mühüm prinsip rolunda çıxış edir. İnsanların yaşamaq hüququ, təhlükəsizliyi, söz və etiqad azadlığı, vicdan azadlığı və s. hüquq və azadlıqları təmin edilmədiyi halda onların mənafeyinə xidmət edən həqiqi demokratiyadan söhbət gedə bilməz. Elə buna görə də ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya dövlətlərinin daha demokratik prinsiplərlə idarə edilməsi arzusuna əsaslanaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1949-cu ilin dekabrında **İnsan Hüquqları haqqında ümumi Bəyannaməni** qəbul etdi.

İnsanların hüquq və azadlıqları anlayışı ilə demokratiyanın

ayrılmaz əlaqəsi öz ifadəsini aşağıdakılarda tapır: a) demokratiya xalq hakimiyyəti ideyasının həyata keçirilməsi kimi vətəndaşların bir sıra çox mühüm siyasi azadlıqlardan, məsələn, söz, mətbuat, yığıncaqlar və s. azadlıqlardan istifadə etməsini nəzərdə tutur. b) demokratiya vətəndaşlara hakimiyyətə öz mənafelərinə uyğun olaraq təsir göstərməyi nəzərdə tutur ki, bu da insanlara müəyyən hüquqları təmin etmək yolu ilə reallaşa bilər. c) demokratiya vətəndaşların bütün təbəqələrinin dövlətin idarə edilməsində hüquq bərabərliyinə əsaslanır. d) demokratiya hakimiyyət strukturlarının seçkilər vasitəsilə formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin hüquq və azadlığının mühüm tərkib hissəsi olan seçki hüququ isə məlum olduğu kimi, cəmiyyət üzvlərinə, vətəndaşlara məxsusdur.

Sadalanan cəhətlər və mülahizələr şəxsiyyətin hüquq və azadlığı sistemini müasir demokratiyanın önəmli prinsipi kimi səciyyələndirmək üçün kifayət qədər əsas verir. Bəs şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları sistemi özü nədən ibarətdir?

Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları dedikdə vətəndaşla dövlətin qarşılıqlı əlaqələrinin elə sistemi başa düşülür ki, o, fərdin öz istəyinə uyğun davranışına, habelə müəyyən imtiyazlardan istifadə etməsinə təminat verir. Şəxsiyyətin hüquq və azadlığı ideyasının meydana gəlməsi təbii hüquq anlayışının ortaya çıxması ilə əlaqədardır. Qədim yunan filosofları Likofron, Antifon və başqaları göstərirdilər ki, insan doğulduğu gündən bərabərdir və təbii hüquqlara malikdir. Aristotel insanların təbii və pozitiv hüquqlarını bir-birindən ayırırdı. Onun fikrincə, pozitiv hüquq hakimiyyətin fəaliyyəti nəticəsidir, ona görə də dəyişkəndir. Bu səbəbdən də, təbii hüquq pozitiv hüquq üçün nümunə rolunu oynamalıdır. Beləliklə də, Aristotel insanların təbii hüquqlarının dövlətin qanunlarından üstünlüyü haqqında, müasir insan hüquqları nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edən ideyanı irəli sürmüş oldu.

İnsan hüquqları ideyası maarifçilik dövründə daha da zənginləşdi. Lokk, Monteskye, Russo, Kant və digər mütəfəkkirlər insanın yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququnu hakimiyyətlə fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin **təbii, ayrılmaz və müqəddəs**

normaları kimi səciyyələndirirdilər. Bu hüquqların təbiiliyi ondadır ki, fərdə anadangəlmə məxsusdur, ayrılmazlığı isə o deməkdir ki, insan bunlarsız öz insani keyfiyyətlərini təzahür etdirə bilməz. Yəni yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququ insana xas immanent keyfiyyətlərdir.

Sadalanan hüquqların müqəddəsliyi onların bütün dəyərlər sistemində ən yüksək statusa malik olduğunu ifadə edir.

İnsan hüquqları haqqında liberal konsepsiya özünün ilk hüquqi ifadəsini 1776-cı ilin Virciniya bəyənnaməsində, habelə ABŞ Konstitusiyasının 1791-ci ildə qəbul edilmiş insan hüquqları haqqında bilində tapıb.

İnsanların hüquq və azadlıqları haqqında təsəvvürlər tədricən öz miqyasını genişləndirir. İnsanların şəxsi azadlığı, toxunulmazlığı və mülkiyyəti ilə bağlı olan hüquqları onun cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi mövcudluğu üçün lazımı təminat verə bilmirdi. Buna görə də, insan hüquqlarının diapazonunu genişləndirmək üçün fərdə iqtisadi, mənəvi, sosial sahələrdə daha geniş imtiyazlar və hüquqlar verilməsi tələbi ortaya çıxdı. İlk dəfə insan hüquqlarını sosial hüquqlarla daha da zənginləşdirmək tələbini 19-cu əsrin 30-40-cı illərində İngiltərədə çartist hərəkatı irəli sürdü.

Müasir insan hüquqları konsepsiyası şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının geniş kompleksini nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin bütün hüquqları **neqativ** və **pozitiv** hüquqlara bölünür. Neqativ hüquq şəxsiyyətin əsas etibarilə azadlığı sistemini əhatə edir və funksional baxımdan təbii hüquqla üst-üstə düşür. Onu səciyyələndirən əsas cəhət odur ki, neqativ hüquq sahəsində şəxsiyyətin öz istəyinə uyğun davranışına dövlət təminat verir. Yəni şəxsiyyətə münasibətdə dövlət hər hansı məhdudiyyətdən, məcburetmədən çəkinir.

Neqativ hüquq dövlətin iqtisadi imkanlarından və ehtiyatlarından asılı deyil. Onun reallaşması əsas etibarilə dövlətin siyasi quruluşu, hakimiyyətin xarakteri ilə şərtlənir. Neqativ hüquq əksər hallarda **vətəndaş hüquqları** sifətində təzahür edir. Təbii hüquqlardan əmələ gələn vətəndaş hüquqları şəxsiyyətin fərdi muxtariyyətini təmin etmək, onu hər hansı özbaşınalıqdan, təzyiqlərdən qorumaq

məqsədi daşıyır. Vətəndaş hüquqlarına şəxsiyyətin yaşamaq hüququ, toxunulmazlıq hüququ, sərbəst surətdə yaşayış yeri seçmək hüququ və s. daxildir. Neqativ hüquqa, habelə siyasi hüquqlar da aid edilir. Buraya şəxsiyyətin vətəndaşlıq hüququ, seçki hüququ, yığıncaq və nümayişlər hüququ, söz, mətbuat, vicdan azadlığı və s. daxildir.

Neqativ hüquqların bir hissəsi iqtisadi münasibətlər sahəsində şəxsiyyətlə dövlətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən hüquqlar sistemindən ibarətdir. Bu qrupdan olan iqtisadi hüquqlara mülkiyyət hüququ, azad sahibkarlıq hüququ aid edilir.

Pozitiv hüquq dedikdə əsas etibar ilə vətəndaşların o hüquqları başa düşülür ki, onlar vətəndaş qarşısında dövlətin müəyyən öhdəliklərini ifadə edir. Bütün sosial hüquqlar mahiyyət etibarilə pozitiv hüquq sifətində çıxış edir. Sosial hüquqlar şəxsiyyətin azadlığı üçün maddi şərait yaradılması məqsədlərinə xidmət edir. Sosial hüquqlara bilavasitə sosial hüquqlar (şəxsiyyətə layiqli həyat səviyyəsi təmin edən əmək hüququ, minimum maddi təminat hüququ, sosial təminat hüququ və s. hüquqlar), mədəni hüquqlar (şəxsiyyətin mənəvi inkişafını təmin edən təhsil hüququ, mənəvi sərvətlərdən istifadə etmək hüququ, bədii yaradıcılıq azadlığı və s. hüquqlar) daxildir. Müasir dünyada hər hansı dövlətin demokratik xarakteri xeyli dərəcədə ölkədə şəxsiyyətin konstitusiya yolu ilə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları sisteminin miqyası, təbiəti və təminatı mexanizminin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarına geniş yer verilməsi Azərbaycan dövlətinin demokratik ənənələrə, insan hüquqları ideyasına əməl etmək istəyindən xəbər verir. Konstitusiyada insanların hüquq və azadlıqları 48 maddədə öz əksini tapmışdır. Əsas qanunun 24-cü maddəsi ilə hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malik olduğu təsbit edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında şəxsiyyətin azadlıq, toxunulmazlıq hüququ, söz, fikir, mətbuat, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq hüququ, seçki hüququ, mülkiyyət və azad sahibkarlıq hüququ kimi vətəndaş hüquqları təsbit edilmişdir.

Konstitusiyada özünün əksini tapmış insan hüquqlarının digər

mühüm qrupunu sosial hüquqlar təşkil edir. Dövlət şəxsiyyətin əmək, sosial təminat, sağlamlıq, təhsil, sərbəst yaradıcılıq, mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüquqlarına təminat verməklə ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının bitkin sisteminin yaradılmasının əsasını qoymuşdur.

Konstitusiyanın bütün maddələri ilə yanaşı, insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı maddələrinin həyata keçirilməsi təminatı ilk növbədə əsas qanunun dövlətdə ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmasını təsbit edən 147-ci maddəsində öz ifadəsini tapır.

12-ci FƏSİL

PARLAMENT

1.Parlamentin meydana gəlməsi və tarixi təkamülü

Parlament (fransız sözü olub, «danışmaq» deməkdir) qanunverici hakimiyyət orqanıdır. Parlamentin meydana gəlməsi hakimiyyətin demokratikləşməsi uğrunda aparılan mübarizənin nəticəsidir. Qanunverici orqan kimi parlamentin yaranması və fəaliyyət göstərməsi monarxın mütləq hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, hakimiyyətdə tarazlaşdırma mexanizminin işə düşməsi üçün zəmin hazırladı.

Parlament həm qanunverici, həm də təmsilçi orqan kimi səciyyələnir. Onun bu mühüm xassələri parlamentin dövlət idarəçiliyi sistemində nəinki əhəmiyyətli struktur olmasını, habelə demokratiyanın həlledici amili rolunda çıxış etməsini şərtləndirir.

Nümayəndəli hakimiyyət orqanı kimi ilk parlament 13-cü əsrdə İngiltərədə meydana gəlib (bu vaxta qədər Fransada məhkəmələr parlament adlanırdı).

İngiltərədə parlamentin meydana gəlməsi bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli olan hakimiyyət uğrunda mübarizənin 13-cü yüzillikdə yeni forma kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışan ingilis feodalları 11-12-ci əsrlərdə yerli feodal səlahiyyətlərinin artırılması məqsədi güdən separatçı tələblər əvəzinə artıq 13-cü əsrdə kral hakimiyyətindən narazı olan bütün təbəqələri - cəngavərləri, şəhər əhalisini və s. ətrafında birləşdirərək mərkəzi idarəçilik sistemində mövqeyini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəyə girişdilər.

Kral hakimiyyəti ilə adları çəkilən təbəqələr arasında hərbi

münaqişə 1215-ci ildə **Azadlığın böyük xartiyasının** imzalanması ilə nəticələndi. 59 maddədən ibarət olan bu sənəd kralın öz təbəələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yeni şəkildə tənzimlənməsi məqsədi güdürdü. Lakin onun tarixi əhəmiyyəti daha böyük idi. Məhz Azadlığın böyük xartiyası ingilis parlamentinin meydana gəlməsinin əsasını qoydu. Xartiyanın 61-ci maddəsinə görə, ölkənin idarə olunmasında 25 ən iri barondan ibarət komitə xüsusi rol oynamalıdır. Bundan əlavə, 12 və 14-cü maddələrlə kralın bir sıra feodal vergilərinin toplanmasında səlahiyyətləri məhdudlaşdırırdı. 39-cu maddə ilə insan hüquqlarının qorunması problemi tənzimlənirdi. Həmin maddəyə görə qanuni əsas olmadan heç kəs azadlıqdan, yaxud mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz.

İngilis parlamentinin formalaşmasında ikinci mühüm mərhələ 1258-1267-ci illər münaqişəsi hesab olunur. Münaqişənin başlanması III Henrixin Azadlığın böyük xartiyasının maddələrinə məhəl qoymaması ilə əlaqədardır. Bu münaqişədə İngiltərə əhalisinin demək olar ki, bütün təbəqələri iştirak edirdi. Münaqişə onunla nəticələndi ki, 1258-ci ildə Oksford parlamentində 24 barondan ibarət komissiya tərəfindən hazırlanmış və baronlarla kralın müzakirə etdiyi müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, ölkədə bütün hakimiyyət 15 barondan ibarət seçilən şuraya verildi. Həmin şura kralın fəaliyyətinə tam nəzarət edir, yüksək vəzifəli dövlət məmurlarını vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etmək səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi. İldə üç dəfə parlament çağırılması nəzərdə tutulurdu. Parlamentin iclaslarında yuxarıda adı gedən şuranın üzvü olan 15 baronla yanaşı icmadan seçilmiş daha 12 baron iştirak edirdi. Lakin siyasi qüvvələrin nisbəti tədricən cəngavərlərin, şəhər əhalisinin xeyrinə dəyişirdi. Bunun nəticəsində də 1264-cü və 1265-ci illərdə parlamentə hər qraflıqdan 4 nümayəndə, habelə ölkənin böyük şəhərlərinin hər birindən 2 nümayəndə dəvət edilmişdi.

İngiltərədə parlamentin qəti olaraq qərarlaşması 1297-ci ilə aid edilir. Hakimiyyət çəkişmələri nəticəsində 1297-ci ildə müxalifətlə kral arasında 1215-ci il xartiyasını təsdiq edən müqavilə bağlandı. Həmin sənədlə hökumətin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti, 1215-

ci il xartiyasında olduğu kimi, təkcə baronlar deyil, həm də arxiyepiskoplar, yepiskoplar, qraflar, cəngavərlər, şəhərlilər və krallığın digər azad üzvləri həyata keçirirdilər. Başqa sözlə, bu funksiya parlamentə həvalə edilirdi.

İngilis parlamentinin məhz 1297-ci ildən etibarən ölkədə siyasi mübarizənin mərkəzinə çevrilməsi, müxtəlif təbəqələrin nümayəndələrini özündə birləşdirməsi onun real hakimiyyət strukturu kimi formalaşdığını sübuta yetirir. Elə həmin dövrdən də daim fəaliyyət göstərən bu orqan parlament adlandırılmağa başlayır. Bu vaxta qədər kralın yanında çağırılan şuralar, baronların toplantıları parlament adlanırdı.

14-cü əsrdə ingilis parlamenti iki palataya, yəni lordlar palatasına və nümayəndələr palatasına bölünürdü. Bu vaxta qədər silki demokratiya təsisatı kimi çıxış edən parlament yalnız aristokratiyanın daxil olduğu lordlar palatasından ibarət idi. Xalq təmsilçilərindən ibarət nümayəndələr palatasının təsis edilməsi ilə parlament həqiqi nümayəndəli demokratiya orqanına çevrilmiş oldu. Parlamentin iki palataya bölünməsi ölkədə siyasi qüvvələrin yerləşməsi spesifikliyindən, habelə kralın qanunverici orqanda öz mövqeyini qoruyub saxlamaq cəhdlərindən irəli gəlirdi. Kral hakimiyyətinə qarşı mübarizənin önündə gedən baronlar hərəkətin genişlənməsindən vahimələnərək, kral hakimiyyəti ilə kompromisə meyil göstərməyə məcbur oldular. Onlar yüksək rütbəli din xadimləri ilə birləşərək parlamentin lordlar palatasını təşkil etdilər. Baronları və yüksək rütbəli din xadimlərini parlamentə şəxsən kralın özü dəvət edirdi.

İngiltərədə cəngavərlərin vəziyyəti elə idi ki, onlar döyüşçü olmaqla yanaşı, həm də intensiv şəkildə ticarətlə məşğul olurdular. Cəngavərlərin bu ikili vəziyyəti onları şəhərlilərlə yaxınlaşdırırdı. Elə buna görə də cəngavərlər və şəhərlilər birləşərək parlamentin nümayəndələr palatasını təşkil etdilər. Parlamentin aşağı palatası formalaşma etibarilə də yuxarı palatadan fərqlənirdi. Deyildiyi kimi, lordlar palatası kralın təyinetməsi sayəsində formalaşdığı halda, aşağı

palata hər qraflıqdan iki cəngavər və hər böyük şəhərdən iki nümayəndə seçilməklə formalaşırdı.

İngilis parlamentinin təkamülündə, dövlət idarəçiliyi sistemində mövqeyinin möhkəmlənməsində, habelə demokratik təsisat kimi özünə yer tutmasında palataların səlahiyyətlərindəki dəyişikliklərin rolu qeyd edilməlidir. Başlanğıcdan lordlar palatası aşağı palataya nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. Lakin 15-ci yüzilliyin əvvəllərində uzun mübarizədən sonra vergi qoyma səlahiyyətini nümayəndələr palatası öz əlinə keçirməklə üstünlüyə nail oldu. Səlahiyyətlərin genişləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizə 15-ci əsrdə onunla nəticələndi ki, qanun layihələrinin hazırlanıb qəbul etdirilməsi hüququ aşağı palatanın səlahiyyəti dairəsinə aid edildi. Qanunun imzalanması kralın səlahiyyətində qalsa da, bu yenilik nümayəndələr palatasının mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsini təmin etmiş oldu.

İngiltərədə parlamentin yaranması ilə təxminən eyni vaxtda Avropanın digər qabaqcıl dövlətində, o cümlədən Fransada silki nümayəndəli idarələr meydana gəlməyə başlayır. **Baş ştatlar** adlanan bu təsisatlar ilk dəfə 1302-ci ildə çağırılıb. İngilis parlamentindən fərqli olaraq, baş ştatlar məşvərətçi orqan olduğundan, real siyasi hakimiyyətə malik deyildi. Bu orqan mütəmadi çağırılmırdı. Baş ştatların Fransanın mərkəzi hakimiyyət sistemində mühüm yer tuta bilməməsi zadəganlarla üçüncü təbəqə - şəhərlilər arasında didişmələrlə əlaqədar idi. Ümumdövlət miqyasında təmsil olunmaq imkanından məhrum olan üçüncü təbəqə yerli özünüidarəçiliyin möhkəmləndirilməsinə meyillənmək məcburiyyəti ilə üzləşdilər.

Avropada silki-nümayəndəli orqanların ən qədimi İspaniyadakı korteslər hesab olunur. Zadəganların müxtəlif təbəqələrinin hakimiyyətdə təmsil olunması üçün zəmin yaradan korteslər sonralar İspaniyada müasir parlamentin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Parlament tədricən cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin formalaşmasında aparıcı vəsiləyə çevrilmişdir. Parlament demokratiyası kimi səciyyələnən dövlətlərin siyasi həyatında,

xüsusilə də dövlət hakimiyyətinin təşkil edilməsində parlament həlledici rol oynayır. Bu ölkələrdə parlament nəinki qanunverici orqan olaraq qalır, həm də hakimiyyətin digər qanadlarının formalaşması, prezidentin seçilməsi, hökumətin təşkil edilməsi onun səlahiyyətinə daxildir.

2. Parlamentin formaları, strukturu və funksiyaları

Qanunverici hakimiyyət orqanı kimi parlamentin fəaliyyətinin təşkili mühüm dərəcədə onun təşkilat strukturu və formalarının müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Parlamentin strukturu və formalarını təyin edən mühüm ünsür onun palatalarının sayıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, parlamentin palatalarının sayı onun dövlət hakimiyyəti sistemində yeri və əhəmiyyətini təyin etmək baxımından heç də formal əhəmiyyət daşımır. Qanunverici orqanın palatalarının sayının müəyyənləşdirilməsi ölkənin siyasi quruluşundan, demokratik durumundan, tarixi ənənələrindən, siyasi qüvvələrin nisbətindən və s. bir çox amillərdən asılıdır.

Parlament praktikasına tarixi qanunverici orqanın palatalarının sayının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələnin sadə həllini tapmağa müyəssər olub. Problemin həllinin sadə modeli mövcuddur; parlamentlər bir qayda olaraq birpalatalı və ya ikipalatalı olur. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər hansı ölkənin birpalatalı və ya ikipalatalı parlament forması seçməsinin arxasında çox mühüm səbəblər durur.

Federativ quruluşa malik olan dövlətlərdə parlamentin palatalarının sayını müəyyənləşdirmək sahəsində heç bir problem qalxmır. Çünki federativ dövlətin ikili xarakteri parlamentin də ikipalatalı formasını şərtləndirir. Başqa sözlə, federativ dövlətlərdə bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan iki anlayış mövcuddur: bir tərəfdən, bütünlükdə ölkə anlayışı və ikinci tərəfdən, federasiyanın subyektləri anlayışı (məs: ABŞ-da Ştatlar, Rusiya Federasiyasında respublikalar və s.). Parlament təbii olaraq ölkənin belə quruluşunu adekvat surətdə əks etdirir: onun palatalarından biri bütünlükdə

ölkənin, millətin təmsilçiliyi prinsipi, digəri isə federasiya subyektlərinin təmsilçiliyi prinsipi əsasında formalaşdırılır.

Federativ dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin qərarlaşması tarixi ABŞ-da parlamentin yaradılması ilə bağlı diskussiyalar dövrünə təsadüf edir. Ştatların parlamentdə təmsil edilməsi məsələsi üzrə razılığa gələ bilməyən Filadelfiya konventinin iştirakçıları parlamentin iki palatasını yaradaraq qanunverici orqanda həm bütün millətin, həm də hər bir ştatın ədalətli şəkildə təmsil edilməsinə təminat verən tarixi kompromisə gəldilər. Beləliklə də, federativ ölkələrdə ikipalatalı parlament yaradılması ənənəsinin əsası qoyulmuş oldu.

Federativ dövlətlərdə ikipalatalı parlament ideyası iki əsas şərtin gözlənilməsini nəzərdə tutur: əvvəla, federasiya subyektləri onların miqyasından və əhalisinin sayından asılı olmayaraq müvafiq palatada eyni dərəcədə təmsil olunmaq hüququna malikdirlər; ikincisi, həm bütünlükdə millətin təmsil olunduğu, həm federasiya subyektlərinin təmsil olunduğu palatalar hər ikisi bərabər səlahiyyətlərə malikdirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının konqresi, Braziliya, İsveçrə, Avstraliya parlamentləri yuxarıda sadalanan prinsiplərə maksimum uyğun təşkil edilib. Lakin AFR, Avstriya, Hindistan və s. federativ ölkələrdə bu prinsip nisbətən pozulur.

İkipalatalı parlamentə təkcə federativ dövlətlərdə təsadüf edilmir. Parlamentin bu cür strukturunun qərarlaşdığı unitar dövlətlər də az deyil. Həm də parlamentin ikipalatalı forması federativ dövlətlərin meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl tarixin sınağından çıxıb. İkipalatalı parlament sistemi ilk dəfə 14-cü əsrdən etibarən İngiltərədə qərarlaşıb.

Unitar dövlətlərdə ikipalatalı parlament sisteminin qərarlaşması bir sıra tarixi ənənələrlə, habelə ictimai- siyasi xarakterli amillərlə bağlıdır. Tarixən unitar dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin yaranması qanunverici hakimiyyət sistemində aristokratiyanın mənafeələrinin qorunması tələbi ilə əlaqədar olmuşdur. Adətən daha demokratik meyilli aşağı palatanın kral hakimiyyətinə təzyiqinin qarşısını almaq üçün yuxarı palatanın yaradılması kimi təsirli vasitə seçilmişdi.

Başlanğıcda yuxarı palata aşağı palataya nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də əsasən təyin edilirdi. Lakin demokratik hərəkətlərin genişlənməsi sayəsində unitar dövlətlərdə yuxarı palatanın təyinatında, seçilməsi üsullarında və səlahiyyətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. İndi yuxarı palatanın mövcudluğunun aristokratiyanın mənafeələrinin qorunması zərurəti ilə izah edilməsi qeyri-demokratik görünərdi. Hazırda ikipalatalı parlament sisteminə üstünlük verən ölkələrdə əsasən aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür: birincisi, qanuverici və icraedici hakimiyyətlər arasında tarazlıq yaratmaq, yəni aşağı palatanın qeyri-məhdud hakimiyyəti qarşısında yuxarı palata bir növ məhdudlaşdırıcı sədd funksiyasını yerinə yetirir; ikincisi, yuxarı palatanın "nəzarət" funksiyası sayəsində bütünlükdə parlamentin fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyi təmin edilir.

Unitar dövlətlərdə ikipalatalı parlament yaradılmasının əsl səbəblərini aydın şəkildə təsəvvür etmək üçün iki cəhətə fikir verilməlidir. Birincisi, yuxarı palata hansı prinsiplər əsasında formalaşır, ikincisi, palataların səlahiyyət nisbətləri necədir. Əgər yuxarı palata ümumi seçki hüququ əsasında seçilmir, təyin edilsə və aşağı palataya nisbətən geniş funksiyalara malikdirsə, onda ikipalatalı parlament sisteminin hakimiyyətin mühafizəkar qanadının tələblərinə müvafiq olaraq formalaşdığı şübhə doğurmur. Lakin müasir şəraitdə demokratiyanın genişlənməsi, xalqın suveren hüquqlarının birbaşa və tam şəkildə ifadə edilməsi tələblərinin güclənməsi ikipalatalı sistem seçmiş ölkələrdə hər iki palatanın bir tərəfdən eyni, demokratik prinsiplər əsasında seçilməsini, digər tərəfdən isə, palatalara bərabər səlahiyyətlər verilməsini şərtləndirir. Bunun sayəsində bir çox ölkələrdə formal olaraq ikipalatalı, mahiyyətcə isə birpalatalı parlamentdən demək olar ki, seçilməyən parlament sistemi meydana gəlmişdir. Məsələn, belə parlament sistemi Norveçdə, İslandiyada və s. qərarlaşıb.

Müasir siyasi elm unitar dövlətlərdə təkpalatalı parlamentin demokratiya prinsiplərinə daha tam cavab verdiyini əsaslandıran tutarlı dəlillərə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, bir sıra ölkələrdə

ikipalatalı parlament sistemindən təkpalatalı parlament sisteminə keçmək meyili özünü göstərir. Müxtəlif illərdə Danimarka, Yeni Zelandiya, Lüksemburq və b. parlamentin yuxarı palatasının ləğv edilməsi haqqında qərar çıxarıb. Bundan əlavə, Asiya və Afrikanın müstəqillik qazanmış ölkələrinin əksəriyyətində təkpalatalı parlament üstünlük verilib. SSRİ dağıldıqdan sonra yaranmış dövlətlərin əksəriyyətinin təkpalatalı parlamentə üstünlük verməsi də təkpalatalı sistemin daha demokratik ruhlu siyasi rejimlə səsləndiyini sübuta yetirən amil hesab edilə bilər.

Xalqın təmsilçi orqanı kimi parlament fəaliyyətinin təşkilinin mühüm prinsiplərindən biri parlament üzvlərinin statusu ilə əlaqədardır. Parlament üzvlərinin statusu onların hüquq və səlahiyyətləri dairəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Parlament üzvlərinin statusunun bir qismi parlament üzvlərinin toxunulmazlığını (parlament immunitetini) ifadə edir. Xalq təmsilçisinin toxunulmazlığı ideyası qədim tarixə malikdir. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə Romada xalq hərəkəti nəticəsində meydana çıxmış xalq tribunları toxunulmaz və müqəddəs təmsilçilər statusuna malik idilər. Parlament üzvlərinin toxunulmazlığı xalqın elçisi kimi onların üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilmək üçün mühafizəkar hökumətin təsir və təzyiqlərinə qarşı ehtiyat tədbiri funksiyasını yerinə yetirirdi. Demokratiyanın zəif inkişaf tapdığı şəraitdə xalqın elçilərinə digər vətəndaşlardan fərqlənən xüsusi status verilməsi müəyyən mənada özünü doğruldurdu. Demokratiyanın və parlamentçilik fəaliyyətinin müasir şəraitində parlament üzvlərinə xüsusi status verilməsi, onların toxunulmaz elan edilməsi, əvvəla, əvvəlki dövrlərdə zəruri olan funksional mahiyyətini itirib, ikincisi isə, vətəndaşların bərabərliyi prinsipinin pozulmasını əks etdirir. Buna görə də müasir demokratik ölkələrin əksəriyyətinin konstitusiyalarında deputatın toxunulmazlığı onun cəmiyyət qarşısında məsuliyyətdən azad olması kimi deyil, parlamentdə söylədiyi fikir və mülahizələrə görə, habelə üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək zərurəti ilə əlaqədar çıxışlarında, yazılarında ifadə etdiyi fikirlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsinin yolverilməzliyi kimi müəyyənləşdirilir. Parlament toxunulmazlığı,

habelə deputatların törətdiyi hüquq pozuntularına və ya cinayətlərə cəlb edilməsinin xüsusi prosedurası kimi tətbiq edilir.

Parlamentin mahiyyətini onun yerinə yetirdiyi funksiyalar daha aydın ifadə edir. Parlamentin meydana gəlməsi dövlət hakimiyyəti sistemində qanunverici hakimiyyətin xüsusi sfera kimi ayrılması prosesinin başlanğıcını qoymuşdur. 17-ci əsrdən etibarən siyasi nəzəriyyələrdə inkişaf etdirilən hakimiyyətin bölünməsi nəzəriyyəsinə görə qanunverici hakimiyyət daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hakimiyyətin digər qanadlarının fəaliyyəti qanunverici hakimiyyətin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə əsaslanır. Demokratik cəmiyyətlərdə qanunvericilik funksiyası parlamentə məxsusdur. Məhz parlament xalqın suveren hüquqlarını və iradəsini qanunlar şəklində ifadə etmək səlahiyyətlərinə malikdir.

Parlamentin qanunvericilik funksiyası hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyasına uyğun olaraq parlamentin qəbul etdiyi qanunlarla tənzim olunan və parlamentin iştirakı olmadan müvafiq hökumət qərarları ilə tənzim edilən məsələlərin dəqiq siyahısının müəyyən edilməsi əsasında həyata keçirilir. Hakimiyyətin ayrı-ayrı qanadları arasında səlahiyyətlər bölgüsü ideyası müasir konstitusiya quruculuğu praktikasında özünə geniş yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında 93-cü maddə ilə Milli Məclisin öz səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə Konstitusiya qanunları, qanunlar və qərarlar qəbul etmək, 94-cü maddə ilə bu və ya digər məsələlər üzrə ümumi qaydalar müəyyən etmək və 95-ci maddə ilə ayrı-ayrı məsələləri həll etmək səlahiyyətləri müəyyənləşdirilib. Konstitusiyanın 109 və 119-cu maddələri ilə isə Milli Məclisin müdaxiləsi olmadan icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə aid edilən məsələləri müəyyənləşdirilib.

Parlamenti yalnız qanunvericilik fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan hakimiyyət orqanı kimi təsəvvür etmək reallıqdan uzaqdır. Əvvəla, parlament hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək və ya ona təsir göstərmək üçün güclü vasitələrə malikdir. İkincisi, parlament demokratiyası rejimlərində xalqın nümayəndəli hakimiyyət orqanı, habelə icra hakimiyyəti orqanlarını təyin etmək səlahiyyətlərinə malikdir.

Hakimiyyət bölgüsünün aydın təzahür etdiyi siyasi rejimlərdə parlamentin hökumətin fəaliyyətinə nəzarəti büdcənin təsdiq edilməsi və büdcəyə nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə hökumətin maliyyə hesabatları şəklində ifadə olunan fəaliyyət proqramıdır. Büdcə parlamentdə təsdiq olunduqdan sonra hüquqi qüvvəyə minir. Büdcəni təsdiq etməklə parlament nəinki hökumətin maliyyə qazanc-larını və xərclərini qanuniləşdirir, habelə büdcənin yaranmasının mü-hüm mənbəyi olan vergilərin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə razılıq verir.

Parlamentin mühüm funksiyaları sırasında icra hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin əvvəlcədən qeyd edilməlidir ki, qanunverici orqan tərəfindən həmin funksiyanın yerinə yetirilməsi ölkədə qərarlaşmış siyasi hakimiyyət sistemindən birbaşa asılıdır. Dəqiq hakimiyyət bölgüsü əsasında meydana çıxan siyasi rejimlərdə həm qanunverici orqan, həm də icra hakimiyyətinin başçısı - dövlətin başçısı ümumi seçki hüququnun reallaşması nəticəsində seçilir. Prezident üsul-idarəsi hesab edilən bu sistemdə parlament icra hakimiyyətinin formalaşdırılmasında iştirak etmir, çünki hakimiyyətin hər iki qanadı xalqın təmsilçiliyi, suveren hüquqlarının reallaşması prosesini ifadə edir.

Parlament idarəçiliyi sistemində qanunverici orqanın icra hakimiyyəti strukturlarının formalaşdırılmasında rolu xüsusi-dir. Bir sıra ölkələrdə həm prezidentin, həm də hökumətin seçilməsi parlamentin səlahiyyətinə daxildir. Bəzi ölkələrdə, o cümlədən də monarxiya rejimlərindən bir çoxunda hökuməti parlament formalaş-dırır. Parlamentin icra hakimiyyəti orqanlarını formalaş-dırmaq səlahiyyətinə malik olduğu ölkələrdə hökumət qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bu öz ifadəsini onda tapır ki, fəaliyyəti parlament çoxluğu tərəfindən qeyri-qənaətbəxş qiymət-ləndirilən nazir və bütünlükdə hökumət istefa vermək məcburiyyəti ilə üzləşir. Qeyd edilən prosedura **impiçment** adlanır və öz başlan-ğıcını 16-cı əsrdən etibarən ingilis parlamentinin nümayəndələr pa-latasının dövlət nazirlərinə qarşı ittiham sürmək praktikasından götürür. İlk impiçment 1742-ci ildə İngiltərə baş nazirinin

nümayəndələr palatasında azlıqda qaldıqdan sonra istefaya getməsi ilə baş tutmuşdur. Bununla da hökumətin parlament qarşısında məsuliyyəti prinsipi qərarlaşmış oldu.

Müasir konstitusiya nəzəriyyəsi parlamentin buraxılması mexanizminin səmərəli şəkildə tətbiqi ideyasını əsaslandırır. Parlament hökumətə etimadsızlıq göstərərək onun istefasına nail olmaq imkanlarına malik olduğu kimi, icra hakimiyyəti də parlamenti buraxmaq kimi qanunverici hakimiyyətə təzyiq göstərmək mexanizmindən istifadə edir. Beləliklə, parlamentlə hökumət arasında müəyyən tarazlıq yaratmaq ideyası reallaşmaq imkanı qazanır.

Parlamentin buraxılması proseduru çox müxtəlif kombinasiyalarda həyata keçirilir. Bu prinsip bir qayda olaraq parlament idarəçiliyi sisteminə əsaslanan ölkələrdə tətbiq edilir.

3. Azərbaycan parlamentinin tarixi və müasir dövrü

Azərbaycanda parlamentin meydana gəlməsi 20-ci əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında gedən tarixi proseslərlə sıx bağlı olmuşdur. Rusiyada fevral inqilabından sonra Qafqazı idarə edən çar canişinliyini Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi əvəz etdi. Həmin komitə bütünlükdə Qafqazı və ayrı-ayrı regionları, şəhər və qəsəbələri idarə etmək üçün seçkilər keçirərək xalq hakimiyyəti orqanları yaratmağa nail olmuşdu. Həmin seçkilərin nəticəsi olaraq Azərbaycan Milli Komitəsi yaradılmışdı. Bundan əlavə, Moskvada çağırılmalı olan Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilmişdi. Lakin Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Zaqafqazıyanın Rusiya hökuməti ilə əlaqələri kəsildi. Buna görə 1917-ci il noyabrın 10-da (oktyabr çevrilişindən cəmi üç gün sonra) Xüsusi Komitənin təşəbbüsü ilə Tiflisdə çağırılan müşavirədə Komitənin fəaliyyətinə xitam verildi. Zaqafqaziyadan Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziya Seymi təşkil edildi və ölkənin idarə olunması ona həvalə edildi. Azərbaycanı

Zaqafqaziya Seymində Müəssislər Məclisinə seçilmiş 40 deputat təmsil edirdi.

Zaqafqaziya Seymi və onun yaratdığı hökumət uzunömürlü olmadı. Seymdə Gürcüstanı təmsil edən sosial-demokrat (menşevik) partiyası və Ermənistanı təmsil edən inqilabçı- sosialist daşnakstyun partiyası Azərbaycan fraksiyasından fərqli olaraq Zaqafqaziyanın tam müstəqilliyini elan etmək məqsədilə qətiyyətli mövqe tutmurdular. Bundan əlavə, seymin 16 mart 1918-ci il tarixli qərarında Türkiyə əraziləri hesabına muxtar Ermənistan yaradılması tələbi irəli sürülmüşdü. Türkiyə öz növbəsində Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən Kars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinə iddia edirdi. Zaqafqaziya sülh danışıqlarının gedişini 1918-ci ilin yazında Bakıda, Şamaxıda və bir sıra digər yerlərdə erməni birləşmələrinin törətdiyi müsəlman qırğınları xeyli çətinləşdirdi.

Baş verən hadisələr fonunda Qafqaz Seyminin üzvləri arasında ciddi ixtilaflar getdikcə güclənirdi. Qafqaz xalqlarının taleyində həlledici rol oynayan məsələlərin həllində yekdil rəyə gələ bilməyən Zaqafqaziya Seymi 1918-ci il mayın 26-da öz səlahiyyətlərinin bitdiyi haqda qərara gəldi, Gürcüstan fraksiyası isə öz ölkəsinin istiqlalıyyətini elan etdi. Seymin azərbaycanlı deputatlarından ibarət fraksiya dərhal özünü "Azərbaycan Milli Şurası" elan edərək, 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqda bəyanatla çıxış etdi.

Azərbaycan Milli Şurası mahiyyət etibarı ilə ilk milli Azərbaycan parlamentinin müjdəçisi idi. Onun Azərbaycan parlamentinin ilk rüşeymi hesab edilməsi üçün aşağıdakı əsasları var: əvvəla, Milli Şuraya daxil olan deputatlar ümumi seçki əsasında seçilmiş millət vəkiliəri idi. İkincisi, parlamentli idarə üsuluna müvafiq olaraq, hökumət yaratmaq funksiyasını öz üzərinə götürmüşdü. Üçüncüsü, Milli Şuranın qərarı ilə yaradılan hökumətə Milli Şuranın üzvləri də daxil edilmişdi.

Milli Şuranın qərarı ilə 1918-ci ildə Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə ilk dəfə hökumət təşkil edilmişdi. 1918-ci ilin noyabrında Milli Şura Bakıda keçirilən iclasda 120 deputatdan ibarət parlament yaradılması qərarına gəlir. 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda

Azərbaycanın ilk parlamentinin açılışı oldu. Parlamentin 120 nəfər deputatdan ibarət seçilməsi nəzərdə tutulsa da, onun işində cəmi 95 deputat iştirak edirdi. Parlamentdə deputat yerləri partiyalar və bloklar arasında aşağıdakı şəkildə paylanmışdı: Musavat -32, bitərəf demokrat qrupu - 7, ittihad - 11, sosialist fraksiyası - 11, əhrrar - 10, müstəqil fikirlilər - 4, erməni fraksiyası - 10, rus fraksiyası - 5, başqa millətlər - 5.

Parlament yaradıldıqdan sonra Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə üçüncü hökumət formalaşdı. 1919-cu ilin aprelində Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi ilə dördüncü hökumət yaradıldı. Dekabrın 24-də isə Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi ilə beşinci kabinə təsis edildi.

Azərbaycanın ilk parlamenti 17 ay yaşadı və 1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu ilə yetmiş il Azərbaycanda milli parlamentçilik təcrübəsi fasilə verməli oldu.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və onun mühüm atributu kimi parlamentin bərpa edilməsi SSRİ-nin süqutu sayəsində ortaya çıxmış tarixi şəraitdə mümkün olmuşdur. Demokratik parlament quruculuğuna aparan yolda hələ sovetlər dövründə seçilmiş 360 nəfərlik Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci ildə öz səlahiyyətlərini 50 nəfər deputatın daxil olduğu Milli Məclisə verməsi xüsusi əhəmiyyətli hadisə hesab edilməlidir.

Milli Məclisin meydana gəlməsi SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycanda yeni şəraitə uyğunlaşmağa çalışan keçmiş hakimiyyətin mühafizəkar təmsilçiləri ilə dövlətçilik ideyasını müdafiə edən demokratik qüvvələr arasında kompromisin nəticəsi idi. Milli Məclis 25 nəfər iqtidarı və 25 nəfər demokrat bloku təmsil edən deputatlardan təşkil edildi. Onun yaranması mahiyyət etibarilə formal təmsilçi orqan funksiyasını yerinə yetirən Ali Sovetin daimi fəaliyyət göstərən qanunverici orqanla - parlamentlə əvəz olunması demək idi. Buna görə də Azərbaycan Ali Sovetinin səlahiyyətlərini ələ almaqla ortaya çıxan Milli Məclisi yenidən müstəqilliyə nail olmuş Azərbaycan Respublikasının ilk parlamenti hesab etmək üçün əsas vardır.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ilin noyabrında qəbul

olunan Konstitusiyası parlamentin təşkilinin yeni qaydalarını təsbit etdi. Azərbaycan Milli Məclisi beş il müddətinə seçilmiş 125 millət vəkili daxil olduğu təkpalatalı parlamentdir. Ölkədə qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis həyata keçirir. Qanunvericilik fəaliyyətindən əlavə, Milli Məclis dövlət büdcəsini təsdiq və ona nəzarət edir, Baş nazirin təyin edilməsinə razılıq verir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməsinə təyin edir, Nazirlər kabinetinə etimad göstərilməsi məsələsinə baxır. Milli Məclis, habelə impichment qaydasında prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması səlahiyyətlərini həyata keçirə bilər. Azərbaycan Respublikasının parlamenti ölkədə qərarlaşmış idarəetmə sisteminə müvafiq olaraq hakimiyyətin bölünməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Buna görə də onun icra hakimiyyəti strukturlarına təsir göstərmək imkanları məhduddur. Eyni zamanda, Milli Məclisin üzvlərinin deputat fəaliyyəti ilə yanaşı, icra hakimiyyəti strukturlarında vəzifə tutmasına icazə verilmir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz işini ildə iki dəfə çağırılan sessiyaları vasitəsilə həyata keçirir. Milli Məclisin qanunvericilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsində parlamentin daimi komitələri xüsusi vəsilə təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin aşağıdakı daimi komitələri fəaliyyət göstərir: hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komitəsi; iqtisadi siyasət komitəsi; təhlükəsizlik və müdafiə komitəsi; təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya komitəsi; aqrar siyasət komitəsi; sosial siyasət komitəsi; regional məsələlər komitəsi; elm və təhsil komitəsi; mədəniyyət komitəsi; insan hüquqları komitəsi; beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komitəsi.

13-cü FƏSİL

SEÇKİ

1. Seçkinin mahiyyəti və funksiyaları

Müasir demokratiyanın qərarlaşmasının təsirli mexanizmləri sırasında seçkilər həlledici rol oynayır. Xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən idarə strukturları seçkilər nəticəsində meydana çıxır.

Cəmiyyətin siyasi həyatında seçkilər qədim dövrlərdən etibarən aparıcı yer tutmağa başlayıb. İnsanlar uzun müddət özlərinə layiqli rəhbər, lider müəyyənləşdirməyin ədalətli formalarını axtararaq nəhayət seçki kimi səmərəli forma tapmağa müvəffəq olmuşlar.

Müasir demokratiyanın atributu kimi ümumi seçki hüququ əsasında həyata keçirilən seçkilər qəbul edilir. Ümumi seçki hüququna əsaslanan seçki sisteminin meydana çıxması dünyanın qabaqcıl ölkələrində demokratiya uğrunda mübarizənin genişlənməsilə əlaqədardır. Lakin ümumi seçki hüququnun qərarlaşması tədrici proses olub, bu günün özündə də tam reallaşmış hadisə hesab edilə bilməz. Bunun sübutu özünü onda göstərir ki, bu günədək dünya siyasi praktikasında və nəzəriyyəsində ümumi seçki hüququnun məzmununa dair yekdil fikir formalaşmayıb. Sırf məntiqi mülahizələr mövqeyindən çıxış etdikdə, ümumi seçki hüququ anlayışı bütün vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanlarının seçilməsində iştirakı hüququnu nəzərdə tutur. Əslində isə, dünya təcrübəsi insanların seçki hüququ sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin siyasi quruluşundan, hakimiyyətin təbiətindən, digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə müxtəlif məhdudiyyətlərlə müşayiət olunur. Elə ölkə tapmaq olmaz ki, orada seçkilərə heç bir məhdudiyyət qoyulmasın. Buna görə də ümumi seçki hüququnun mahiyyətini daha

aydın təsəvvür etmək üçün onu praktikada həyata keçirilən bu və ya digər xarakterli senzrlə məhdudlaşdırılan seçki hüququ ilə müqayisə etmək tələb olunur.

Aydın ki, seçki hüququnun ümumi səciyyəsi bu sahədə məhdudiyyətlərin tam aradan qaldırılmasını təmin edə bilməsə də, onların minimuma endirilməsi tələbini irəli sürür. Ümumi seçki hüququnun xalq hakimiyyətini həyata keçirməyin hamı tərəfindən qəbul edilən üsulu hesab edildiyi müasir şəraitdə müəyyən seçki məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsi demokratiya prinsipləri ilə tam uzlaşmasa da, vacib zərurət kimi özünə haqq qazandırır. Əvvəla, qeyd edilməlidir ki, demokratik imici ilə seçilən ölkələrdə tətbiq edilən seçki məhdudiyyətləri heç də əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, xalqın geniş təbəqələrinin səsvermədən uzaqlaşdırılması məqsədi daşımır. İkincisi, seçkilər təkcə onunla əhəmiyyətli deyil ki, kim seçilir, həm də onunla əhəmiyyətlidir ki, kim seçir. Məhz bu cəhət seçki hüququ sahəsində müəyyən məhdudiyyətlər qoyan ayrı-ayrı senzrlərin tətbiqini sadəcə olaraq zəruri edir. Üçüncüsü, məhdud dərəcədə seçki senzinin tətbiq edilməsi seçki hüququnun yuridik və mənəvi təsir gücünü artırır, bu hüququn subyektlərinin ölkənin həyatında həlledici yer tutan seçkilərə daha məsuliyyətlə yanaşmasında stimullaşdırıcı rol oynayır.

Seçki hüququ konkret formalarda öz ifadəsini tapır. **Aktiv** və **passiv** seçki hüququnu fərqləndirirlər. Aktiv seçki hüququ dövlət hakimiyyəti orqanlarının seçilməsi üçün əhalinin səsvermədə iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur. Passiv seçki hüququ ayrı-ayrı fərdlərin xalq nümayəndələri orqanlarına, digər seçkili vəzifələrə öz namizədliyini irəli sürmək imkanında ifadə olunur. Müasir ümumi seçki hüququnu müşayiət edən məhdudiyyətlər həm aktiv, həm də passiv seçki hüququ sahəsində özünü göstərir.

Aktiv seçki hüququ sahəsində demokratik ölkələrdə tətbiq edilən məhdudiyyətlər yaş senzindən, vətəndaşlıq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məhdudiyyətdən ibarətdir. Passiv seçki hüququ sahəsində məhdudiyyətlərin dairəsi bir qədər genişdir. Passiv seçki

hüququ sahəsində çox hallarda oturaqlıq senzi, digər məhdudiyyətlər tətbiq edilir.

Ümumi seçki hüququnun həyata keçirilməsində ən vacib vasitələrdən biri xalqın iradəsini ifadə etmək üsulu olan səsvermə hesab edilir. Əhalinin siyasi iradəsini üzə çıxartmaqda, hakimiyyət strukturlarına öz təmsilçilərini seçməkdə səsvermə əvəzsiz rol oynayır. Demokratik təcrübə və ənənələr inkişaf etdikcə səsvermə texnikası da daim təkmilləşir, xalqın nöqteyi-nəzərini daha tam əks etdirməyə imkan verən metodika işlənib hazırlanır.

Dünya demokratiya praktikasında əhalinin səsvermədə iştirakına iki baxış formalaşmış. Bunlardan birinə görə, səsvermədə iştirak etmək seçicilərin **hüququ**, digərinə görə isə, **vəzifəsi** kimi nəzərdən keçirilir.

Səsverməni əhalinin hüququ kimi qəbul edən nöqteyi-nəzər xalq suverenliyi nəzəriyyəsinə əsaslanır. Hər bir vətəndaş suverenin bir hissəsi kimi onun iradəsini ifadə etmək prosesində iştirak hüququna malikdir. Bu, vətəndaşa səsvermədə iştirak etmək hüququ verir. Səsvermədə iştirakı seçicinin vəzifəsi kimi qəbul edən konsepsiya milli suverenlik nəzəriyyəsinə əsaslanır. Həmin nəzəriyyəyə görə, suverenliyin daşıyıcısı məcmu halında xalqı əmələ gətirən ayrı-ayrı insanlar deyil, tarixi-etnik və siyasi birlik kimi çıxış edən millətdir. Millət öz suveren hüquqlarını həyata keçirərkən vahid tam şəkildə fəaliyyət göstərir. Suverenin hüquqlarını ifadə edən müəyyən təsisatlar mövcuddur və bu cür təsisatlardan biri də seçicidir. Buna görə də, fərdin səsvermədə iştirakı onun tam halında çıxış edən millətin bir hissəsi kimi üzərinə düşən öhdəliyin yerinə yetirilməsi zərurətini ifadə edir.

Seçicilərin səsvermədə iştirakına yuxarıda göstərilən nöqteyi-nəzərlərdən asılı olaraq seçki prosesini tənzimləyən müvafiq hüquqi normalar hazırlanır. Əgər səsvermədə iştirak seçicilərin hüququ olaraq nəzərdən keçirilsə, o səsvermə könüllülük prinsipinə əsaslanır, yəni konkret seçicinin səs verməsi məcburi hesab edilmir. Əksinə, səsvermədə iştirak vəzifə hesab edilsə, onda bu, təbii olaraq məcburilik xarakteri alır.

Siyasi nəzəriyyədə əhalinin səsvermədə iştirakına ikili yanaşmanın, xüsusilə də səsvermədə iştirakın vətəndaşın vəzifəsi kimi əsaslandırılmasının geniş mübahisələr obyektinə çevrilməsi demokratiya praktikasında ortaya çıxan bir sıra çox mühüm ziddiyyətlərlə əlaqədardır. Əhalinin müəyyən hissəsinin səsverməyə etinasız münasibəti demokratiyanın inkişaf tapdığı bütün dövlətlərin və ölkələrin qarşılaşdığı problemlərdəndir. **Absenteizm** hadisəsinə (səsvermədə iştirak etməkdən boyun qaçıрмаq) qarşı hələ qədim Yunanıstanda müəyyən tədbirlər görülürdü. Məsələn, varlılar səsvermədə iştirak etmədiyinə görə müəyyən cərimə ödəyir, kasıblara isə, əksinə, səsvermədə iştirak etmək üçün mükafat verilirdi.

Müasir şəraitdə də absenteizm bir sıra dövlətlərdə ciddi narahatçılıq doğurur. Ona görə də, əhalinin səsvermədə iştirak dərəcəsini artırmaq üçün səsvermədə iştirakın vətəndaşın vəzifəsi kimi qanuniləşdirilməsi praktikası tətbiq edilir. Belçikada, Yunanıstanda, İtaliyada, Lüksemburqda, Türkiyədə və s. ölkələrdə səsvermə məcburidir.

Səsvermənin məcburiliyi onu təmin etmək üçün müəyyən sanksiyaların tətbiqini zəruri edir. Bir qayda olaraq, səsverməni vətəndaşın borcu kimi qəbul edən ölkələrdə səsvermədən yayınanlara qarşı cərimələr kəsilir. Lakin bu cərimələr çox mülayim olur, simvolik xarakter daşıyır, buna görə də əhalinin səsvermədə iştirakı səviyyəsinə hiss ediləcək təsir göstərmək qüdrətində olmur. Praktika belə bir fikrin qəti şəkildə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır ki, absenteizmə qarşı ən təsirli mübarizə əhalinin mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, seçicilərin seçkilərin siyasi əhəmiyyətini və məsuliyyətini daha aydın dərk etməsinə nail olunmasıdır.

Seçki demokratiyanın həyata keçirilməsini təmin edən mürəkkəb struktura malik təsisatdır. Seçki prosesindən kənar demokratik quruluşun qərar tapması təsəvvüredilməzdir. Lakin sadəcə seçkinin keçirilməsi faktı hələ demokratiyanın qərarlaşması demək deyil. Bununla əlaqədar iki cəhət diqqəti cəlb edir. Birincisi, demokratik ənənələrin kök ata bilmədiyi dövlətlərdə seçkilər cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm rol oynamaq imkanından

məhrumdur, çünki seçkinin nəticələri real siyasi qüvvələri təmin etmədikdə, bu nəticələr dövlət çevrilişləri ilə aradan qaldırılır. Latin Amerikasını ölkələrində son 150 il ərzində 500 dövlət çevrilişinin həyata keçirilməsi deyiləni sübuta yetirmək üçün tutarlı dəlildir. İkincisi, keçmiş SSRİ-də, digər sosialist ölkələrində yalançı demokratiya təsəvvürü yaratmaq məqsədilə keçirilən seçkilər əslində nə dövlət hakimiyyətinin formalaşmasında xalqın real iştirakını nəzərdə tuturdur, nə də həqiqi demokratiya ilə bir əlaqəsi var idi.

Deyilənlərdən çıxış edərək qeyd edilməlidir ki, seçkilər o zaman demokratiyanı təmin edən vasitə rolunu oynaya bilər ki, bir sıra fundamental prinsiplərə əsaslansın.

Ən mühüm prinsip seçkilərin **dövlət hakimiyyəti orqanlarını formalaşdıran əsas vasitə** kimi qəbul edilməsi sayılmalıdır. Həmin prinsip aşağıdakı ünsürləri özündə birləşdirir: birincisi, xalqın real seçki hüququna, yəni seçmək və seçilmək hüququna malik olması; ikincisi, nümayəndəli orqanların, müxtəlif səviyyələrdə icra orqanlarının rəhbərlərinin seçkili olması; üçüncüsü, bərabər seçki hüququnun tətbiq edilməsi; dördüncüsü, seçicilərin seçkilərin obyektiv gedişinə təsir göstərmək imkanı.

Seçki demokratiyasının digər prinsipi **seçkilərin birbaşa olmasıdır**. Demokratik dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyasında seçicilərin səsvermədə bilavasitə iştirak etmək hüququ təsbit edilib. Lakin bu prinsipə nümayəndəli orqanlara seçkilərdə daha tam riayət edilir. Prezident seçkilərinə gəldikdə, söhbət gedən norma bir sıra ölkələrdə gözlənilmir. Məsələn, ABŞ-da seçicilər prezident seçkilərində bilavasitə iştirak etmir. Prezident əhali tərəfindən seçilən seçənlər kollektivi tərəfindən seçilir. Parlament idarəçiliyi sistemində isə prezident xalq tərəfindən mandat almış parlamentdə seçilir.

Seçkilərdə **ədalətli bəhləşmə prinsipinin** təmin edilməsi də demokratiyanın qərar tapmasına dəlalət edən vacib şərtidir. Seçicilərin öz istəklərinə və mənafeələrinə daha çox uyğun gələn siyasi partiyaların, yaxud fərdi namizədlərin proqramları ilə yaxından tanış

olaraq, ən layiqli xalq təmsilçilərini hakimiyyətə gətirmək imkanı məhz bu yolla gerçəklilyə çevrilir.

Seçki bir sıra funksiya yerinə yetirir. Seçki prosesinin mahiyyəti onun başlıca funksiyasında – **dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması** funksiyasında öz ifadəsini tapır.

Seçkinin mühüm funksiyalarından biri **əhəlinin geniş təbəqələrinin siyasi prosesə cəlb edilməsidir**. Seçki vasitəsilə xalq nəinki hakimiyyət orqanlarının formalaşmasında iştirak edir, habelə seçilən orqanların və ya konkret şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək mexanizmi yaradır. Nəticə etibarilə seçkilər əhəlinin siyasi fəallıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, xalqın özünü hakimiyyətin mənbəyi kimi dərk etməsinə köməklik göstərir.

Seçki prosesinə xas olan diqqətəlayiq funksiyalardan biri **ayrı-ayrı sosial qrup və birliklərin** mənafeələrini əlaqələndirmək, onlar arasında olan əkslik və ziddiyyətlərin cəmiyyətdə qərar tapmış ictimai-siyasi tarazlığı pozmasına imkan verməməkdir. Seçki kampaniyası zamanı cəmiyyətdəki sosial maraqlar və tələbatlar qabarıq, ölkədə siyasi qüvvələr qruplaşır və ya yenidən qruplaşır, çoxluğun iradəsinin ifadə edilməsi şəklində özünə dəstək tapan sosial-siyasi mənafeələr formalaşır. Bu mənada seçkilər sosial konfliktlərin həlli vasitəsi kimi çıxış edir, cəmiyyətdə zəruri siyasi kompromis, konsensus yaradır.

Seçkilər **təmsilçilik təsisatı münasibətləri yaratmaq** funksiyasını da yerinə yetirir. Seçki hüququ hər vətəndaşın dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçilməsi haqqını nəzərdə tutsa da, real olaraq bu hüquqdan insanların yalnız bir qrupu istifadə edə bilər. Seçki prosesində seçici ilə namizədlər arasında qarşılıqlı əlaqələr, kommunikasiya kanalları yaranır. Özünün müdafiəçiləri bazasını formalaşdırmaqla hər bir nümayəndə həqiqətdə xalq təmsilçisi olması hüququnu əsaslandırır. Eynilə də hər bir seçici onun iştirakı ilə mandat alan xalq nümayəndəsində özünün təmsilçiliyini hiss edir. Bu cür qarşılıqlı əlaqələr sayəsində cəmiyyətdə təmsilçilik münasibətləri təsisatlanmış olur.

2. Seçki sistemləri

Seçki hüququnun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan şərtlərdən biri səsverməni təşkil etmək forması, yəni seçicilərin rəyini daha adekvat şəkildə əks etdirməyə imkan verən səsvermə forması hesab edilir. Səsvermə prosesini həyata keçirmək üçün tətbiq edilən konkret seçki forması **seçki sistemi anlayışı** ilə ifadə edilir. **Seçki sistemi dedikdə vətəndaşların seçkili dövlət orqanlarının seçilməsində iştirakını, habelə seçicilərlə seçkili dövlət orqanlarının üzvləri arasında əlaqələri müəyyən edən qaydalar başa düşülür.** Zahirən belə düşünmək olar ki, seçki sistemi səsvermə prosesinin yalnız texniki tərəfini, yəni seçkili orqanda yerlərin seçicilərin iradəsinə uyğun olaraq ədalətli təmsil edilməsi texnologiyasını əks etdirir. Lakin əslində isə hər hansı ölkədə bu və ya digər seçki sisteminə üstünlük verilməsi ölkənin siyasi rejiminin xarakterindən, siyasi sistemindən, sosial-etnik tərkibindən, habelə həyata keçirilən dövlət siyasətindən asılı olur.

Dünya praktikasında seçki sisteminin iki xalis tipi - **majoritar** və **proporsional təmsilçilik** sistemləri qərar tapıb. Bunlardan əlavə, bir çox ölkələrdə adları çəkilən sistemlərin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə əks etdirən **qarışıq seçki sistemi** adlanan forma da tətbiq edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir dövlətdə tətbiq edilən seçki sistemi onun siyasətini, bir sıra xüsusiyyətlərini əks etdirir. Deyilənləri sübuta yetirmək üçün adları çəkilən seçki sistemlərinin aşağıdakı prinsipial cəhətlərinə diqqət yetirmək kifayət edər. Majoritar (fransız dilində çoxluq deməkdir) seçki sisteminə azlığın nümayəndəli orqanda təmsil olunması bəzi hallarda onların ölkə həyatında real mövqeyini adekvat şəkildə əks etdirməyə imkan vermir. Lakin bu sistem siyasi həyatın və idarəçiliyin oturmuş sabitliyinin təmin edilməsinə ciddi təkan verə bilər. Proporsional təmsilçilik sistemi azlığı və çoxluğu nümayəndəli orqanda onların real mövqeyinə uyğun şəkildə əks etdirmək üçün əlverişli şərait

yaradır. Lakin parlamentdə çoxpartiyalı koalisiyaların olması təkrarolunan siyasi və hökumət böhranlarını qaçılmaz edir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir konkret siyasi və ya tarixi şəraitdə mojaritar və ya proporsional seçki sistemlərindən birinə üstünlük verilməsi ilə bağlı seçim həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ölkələrin tarixində seçim prioriteti kimi siyasi sakitlik (mojaritar sistem) və ya kiçik partiyalara dəstək verilməsi (proporsional sistem) qəbul olunmuşdur. Zaman-zaman həmin prioritetlərin yerinin dəyişməsinə dair misallar da gətirmək mümkündür.

Müxtəlif seçki sistemlərinin meydana gəlməsi uzunsürən tarixi prosesin nəticəsidir. İlk əvvəllər seçki prosesinin bütün incəliklərinə məhəl qoymadan sadə çoxluq metodu ilə nümayəndəli orqana üzvlər seçilməsi forması tətbiq edilirdi. "Birinci yerə çıxan seçilir" sistemi adlanan bu seçki forması anqlosaks parlament ənənələrini əks etdirməklə, bir turda adi çoxluqla xalq nümayəndəsinin seçilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin tədricən bu sistemin bəzi nöqsanları üzə çıxmağa başladı və proporsional təmsilçilik sistemi deyilən sistem meydana gəldi. Artıq 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən proporsional təmsilçilik seçki sistemi Avropa ölkələrində öz mövqelərini möhkəmləndirməyə müvəffəq olur. 1891-1892-ci illərdə İsveçrədə, 1893-cü ildə Belçikada, 1906-cı ildə Finlandiyada, 1908-ci ildə İsveçdə bu sistem tətbiq edilməyə başlayır. Tədricən bütün kontinental Avropa ölkələri proporsional təmsilçilik seçki sisteminə keçməyə başladılar. Avropadan kənarda bu sistem o qədər də geniş yayıla bilmədi. ABŞ, İngiltərə kimi demokratik ənənələri ilə seçilən ölkələrdə majoritar sistem tətbiq olunur. Eyni zamanda, sonralar bəzi Avropa ölkələri yenidən majoritar seçki sisteminə üstünlük verməyə başladılar.

Majoritar sistemi səciyyələndirən cəhətlərdən biri odur ki, bu halda ölkə adətən parlamentdə deputatların sayına uyğun olaraq seçki dairələrinə bölünür və hər bir dairədən bir deputat seçilir. Bəzən majoritar seçki sistemi çoxmandatlı dairələr üzrə də aparılır və belə olduqda seçki dairələrinin sayı parlamentdə deputat yerlərinin sayından az olur.

Majoritar sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təkmandatlı seçki dairəsində seçicilərin səsinin çoxunu toplayan namizəd parlamentdə təmsil olunmaq hüququ qazanır. Majoritar sistem bir sıra konkret formada həyata keçirilir. Məsələn, nisbi çoxluğa və ya mütləq çoxluğa əsaslanan majoritar seçki sistemləri mövcuddur.

Mütləq çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar sistemə görə, deputat mandatı seçki dairəsində seçicilərin səsinin yarısından çoxunu (50 faiz və 1 səs) qazanan namizədə çatır. Lakin bu sistemdə seçkinin iki turda keçməsi ehtimalı böyükdür, çünki səsvermədə iştirak edən namizədlərin sayı iki nəfərdən çox olduqda, birinci mərhələdə səslərin mütləq çoxluğunu qazanmaq mürəkkəbləşir. Namizədlərdən heç biri deputat mandatı almaq üçün kifayət edən sayda səs toplaya bilmədikdə səsvermə ikinci tura keçirilir və bu zaman bir neçə variant tətbiq oluna bilər. Birincisi, deputat mandatı uğrunda mübarizədə əvvəlki səsvermədə ən çox səs toplayan iki namizəd iştirak edir və bunlardan biri təbii olaraq səsələrin yarısından çoxunu qazanır. İkincisi, ikinci tura səsvermədə iştirak edənlərin hamısı buraxılır, lakin deputat mandatı almaq üçün bu dəfə adi çoxluq prinsipi tətbiq edilir.

Majoritar sistemin digər növ müxtəlifliyi adi çoxluq seçki sistemi adını daşıyır (bəzən buna nisbi çoxluq da deyilir). Bu zaman deputat mandatı uğrunda mübarizə aparənlər arasında ən çox səs toplamış namizəd qalib gəlmiş hesab edilir. Söhbət gedən seçki sisteminə deputat mandatı almaq üçün seçicilərin səsələrinin yarısından çoxunu toplamamaq tələb olunmur.

Majoritar seçki sistemi həm də çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Belə olduqda seçicilər namizədlərin siyahısına səs verir.

Majoritar seçki sisteminə üstünlük verən dövlətlər ona xas olan aşağıdakı müsbət keyfiyyətlərə əsaslanırlar: majoritar seçki sistemi ölkədə qüvvələr nisbətində balans yaradılmasına, parlamentdə daha güclü partiyaların və ya birliklərin üstünlük qazanmasına səbəb olur. Ölkə həyatında real gücü təmsil edə bilməyən partiyalar majoritar sistemin təsiri altında parlamentdən sıxışdırılıb çıxarılır və nəticə etibarilə iki-üç güclü partiyanın fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemin

qərarlaşması meyilinin əsası qoyulur. Parlamentdə təmsil olunmuş iki-üç partiya arasında təxmini qüvvələr tarazlığının təmin edilməsi ehtimalı yüksək olduğundan, daha sabit hökumət qurulması imkanları da müvafiq dərəcədə artır. Daha sabit siyasi rejimlər qura bilmiş demokratik ölkələrdə bir qayda olaraq majoritar seçki sisteminə üstünlük verilməsi deyilənləri sübuta yetirir.

Majoritar seçki sisteminin üstünlüyü bir də ondadır ki, bu zaman seçicilərlə əvvəlcə deputatlığa namizədlər, sonra isə deputatlar arasında bilavasitə ünsiyyət, ikitərəfli əlaqələr formalaşır. Həm namizədlər seçildiyi seçki dairəsini, öz seçicilərini, həm də seçicilər səs verəcəkləri namizədləri yaxından tanımaq imkanına malik olurlar. Majoritar sistemdə seçki prosesində şəxsi tanışlıq və şəxsi simpatiya ünsürləri mühüm rol oynayır ki, bu da butünlükdə daha ləyaqətli namizədlərə nümayəndəli orqana mandat verilməsi prosedurasını daha etibarlı zəmində həyata keçirməyə əsas yaradır.

Majoritar seçki sistemi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, bu sistem güclü partiyaların cəmiyyətdə rolunun artmasına imkan yaratmaqla siyasi sistemdə hiss olunmayan partiyaların parlamentdə təmsil olunmasını çətinləşdirir. Müəyyən cüzi sosial bazaya sahib xırda partiyaların parlamentdə təmsil ola bilməməsi ilk mərhələdə cəmiyyətin onların təmsil etdiyi kəsiminin parlamentdən kənarda qalmasına gətirib çıxarsa da, nəticədə ölkədə 2-3 güclü partiyaların formalaşması cəmiyyətdəki bütün maraq və mənafehlərin məhz həmin partiyalar vasitəsilə qanunverici orqanda və hakimiyyətdə təmsil olunmasına şərait yaradır. Yuxarıda adı çəkilən və hökumət sabitliyinin mühüm əsası sayılan güclü parlament qruplaşmaları parçalanmış halda fəaliyyət göstərən, lakin məcmu etibarilə cəmiyyətin xeyli hissəsinin mənafehlərini əks etdirən qüvvələrin sıxışdırılıb aradan çıxarılması sayəsində qərar tapır. Təbii ki, müəyyən sosial bazası olan həmin qüvvələr parlamentdə təmsil oluna bilmirlər. Majoritar seçki sisteminə belə bir cəhət də xasdır ki, seçicilərin səsinin xeyli hissəsi seçkilərin nəticəsində əks olunmur. Bunun nəticəsində bu və ya digər partiyanın nümayəndələri daha çox səs topladığı halda daha az səs toplayan partiyanın nümayəndələrinə

nisbətən daha az deputat mandatı qazana bilirlər. Məsəl üçün, 1951-ci ildə İngiltərədə Mühafizəkarlar partiyası 13724418 səs toplayaraq 321 deputat yeri qazandığı halda, Leyboristlər partiyası 13948385 səslə 296 yerə sahib olmuşdular. Alınan ümumi səslərlə deputat mandatlarının bir-birinə uyğun gəlməməsi onunla əlaqədardır ki, deputat mandatları dairələr üzrə paylanır və bu zaman qələbəni təmin edən seçici saylarının böyük və ya kiçik olması heç bir rol oynamır. Təsəvvür edək ki, üç seçki dairəsində hər birində 100 min seçici səs verir. "A" partiyası birinci dairədə 80 min, "B" partiyası 5 min, "C" partiyası isə 15 min səs toplayır. İkinci və üçüncü dairələrdə isə "B" partiyası hər birində 35 min səslə qalib gəlir. Həmin dairələrdən hər birində "A" və "C" partiyaları müvafiq olaraq 33 və 32 min səs alır. Nəticədə 146 min (80; 33; 33) səs toplayan "A" partiyası bir deputat mandatı, 75 (5; 35; 35) min səs toplayan "B" partiyası 2 deputat mandatı əldə edir, 79 min (15; 32; 32) səs toplayan "C" partiyası isə parlamentdən kənar qalır.

Əgər seçki çoxmandatlı dairə üzrə majoritar sistem əsasında keçirilərsə, deputat yerlərinin sayı ilə toplanan seçici səsləri arasında əkslik daha böyük ola bilər. Yəni yuxarıda şərh edilən vəziyyətdə, əgər üçmandatlı dairədən söhbət gedərsə, hər üç mandat 146 min səs toplayan "A" partiyasına çatır, birlikdə 154 (75; 79) səs toplayan "B" və "C" partiyaları deputat mandatı qazana bilməzlər. Deməli, sonuncu partiyaların səsləri, məcmu etibarilə çoxluq təşkil etsə də, nəzərə alınmır. Lakin praktikada belə vəziyyət nadir hallarda yaranır və majoritar sistemdən imtina edilməsi üçün əsas sayılmır.

Majoritar sistemə xas olan cəhətlərdən biri də odur ki, o, deputatlar arasında regional mənafehlərin üstünlük qazanmasını şərtləndirir. Yəni bu və ya digər seçki dairəsindən seçilmiş təmsilçi özünü bir növ həmin dairənin seçiciləri ilə bağlı hiss edir, digər tərəfdən həmin seçicilər də seçdikləri deputatdan dairənin aid olduğu regionun mənafehlərinə daha qayğı ilə yanaşmağı tələb etməkdə özlərini haqlı sayırlar. Bu da ali dövlət qanunverici orqanı kimi parlamentin fəaliyyətində regionçuluq meyillərinin artması təhlükəsi yaradır.

Bu meyillər federativ quruluşlu ölkələrdə daha aydın müşahidə olunur və daha ciddi fəsadlara gətirib çıxarmaq imkanlarına sahibdir.

Proporsional təmsilçilik seçki sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçki çoxmandatlı dairələrdə aparılır, seçicilər partiyalara və partiyaların təqdim etdiyi namizədlərin siyahılarına səs verirlər. Proporsional təmsilçilik sistemi ayrı-ayrı ölkələrdə çox rəngarəng variantlarda tətbiq edilir. Bu sistem xalis şəkildə İsraildə və Niderlandda qərar tapıb.

Proporsional təmsilçilik seçki sistemini səciyyələndirən cəhətlər içərisində bütün ölkənin bir seçki dairəsi təşkil etməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Deputat mandatları partiyaların topladığı səsə uyğun olaraq bölüşdürülür.

Bəzi nəzəriyyələrdə proporsional təmsilçilik sisteminin üstünlüyü kimi majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq, bu variantda səslərin itkisinin azalması göstərilir, lakin proporsional seçki sistemində deputat mandatlarının paylanmasında heç də bütün partiyalar iştirak edə bilmir. Dünya praktikasında daha güclü, nüfuzlu partiyaların parlamentdə təmsil olunması niyyəti ilə seçki baryeri deyilən prinsip tətbiq edilir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, deputat mandatlarının bölgüsündə iştirak etmək hüququ müəyyən edilmiş seçki baryerini keçdikdən sonra, yəni müəyyən edilmiş minimum səs topladıqdan sonra verilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə seçki baryeri seçkilərdə iştirak edənlərin ümumi sayının 1 faizindən 18 faizinə qədəri təşkil edir. Seçki baryeri əslində proporsional sistem üzrə keçirilən seçkilərdə seçicilərin müəyyən hissəsinin səsinin nəzərə alınmamasına səbəb olur. Belə ki, müəyyən edilmiş minimum səs toplaya bilməyən partiyalar parlamentdə təmsil olunmaq hüququnu itirirlər. Beləliklə də, majoritar sistemdə olduğu kimi, proporsional sistem də seçicilərin müəyyən qisminin parlamentdə təmsil olunmaq imkanının qarşısına sədd çəkir.

Proporsional təmsilçilik seçki sistemi çoxpartiyalılığın inkişafına, plüralizmin qərarlaşaraq demokratiyanın vacib ünsürünə çevrilməsinə təkan verir. Proporsional sistem tətbiq edilən ölkələrin siyasi həyatı çoxpartiyalılıqla səciyyələnir. Bu sistem ölkədə hansısa

bir siyasi qüvvənin, partiyanın həlledici mövqə tutmasını, hökmranlıq etməsini bir qayda olaraq qeyri-mümkün edir.

Proporsional təmsilçilik seçki sistemi parlamentdə regional maraqlardan fərqli olaraq ümumdövlət mənafeələrinin üstünlük təşkil etməsini şərtləndirir. Deputatların parlamentə konkret seçki dairələrindən deyil, bütün ölkə seçiciləri tərəfindən seçildiyindən, onlar deputat mandatı və səlahiyyətlərini də bütün ölkə seçicilərindən almış olurlar.

Deyilənlərlə yanaşı, proporsional təmsilçilik sistemi bəzi nöqsan cəhətlərə də malikdir. Bu sistem təbii olaraq ölkədə partiyaların çoxalmasına, xırdalanmasına stimül yaradır. Seçki baryeri həmin prosesin qarşısını almaq məqsədi daşısa da, proporsional təmsilçilik sistemi seçmiş bütün ölkələrdə çoxsaylı partiyaların meydana gəlməsinə mane ola bilməmişdir. Nəticədə ölkədə sabitliyi təmin edə biləcək güclü siyasi qüvvənin formalaşması və parlamentdə təmsil edilməsi qeyri-mümkün olur, hökumətin təşkili zamanı bir çox çətinliklər ortaya çıxır. Bir qayda olaraq, proporsional təmsilçilik sistemi əsasında seçilən parlamentlərdə müxtəlif partiya bloklarının yaranması, hökumətin koalisiya və kompromis zəminində formalaşması məcburi xarakter daşıyır. Belə kompromislər isə möhkəm olmadığından, tez-tez parlament və hökumət böhranları adı hala çevrilir, siyasi sabitliyi təmin etmək mümkün olmur.

Proporsional təmsilçilik sistemi seçicilərlə namizədlər arasında birbaşa ünsiyyət yarada bilmədiyinə görə də namünasiblik doğurur. Çox halda seçicilər yaxından tanımadığı, hətta ictimai-siyasi və məənəvi keyfiyyətləri haqqında çox az təsəvvürə malik olduqları namizədlərə səs vermək məcburiyyəti ilə üz-üzə dayanırlar.

Hər iki sistemə bir sıra çatışmazlıqlar xas olduğundan, bəzi ölkələr vəziyyətdən çıxış yolunu onların birləşməsindən əmələ gələn qarışıq sistem deyilən seçki sisteminin tətbiq edilməsində görürlər. Qarışıq sistem həm majoritar, həm də proporsional təmsilçilik sisteminin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə əks etdirir. Bundan əlavə, bir sıra ölkələrdə haqqında söhbət gedən seçki sistemlərinin

çatışmazlığının təsirini azaltmaq məqsədilə eyni zamanda hər iki sistem tətbiq olunur.

Azərbaycanda seçkilər majoritar sistem əsasında keçirilir. Milli Məclisin 125 deputatı ölkə üzrə yaradılmış eyni sayda dairələrdə seçilir. Azərbaycanın seçki qanunvericiliyində təkmandatlı seçki sisteminə üstünlük verilməsi ölkənin siyasi və partiya sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Eyni zamanda bu, ölkədə siyasi sabitliyin təmin olunması, cəmiyyətin siyasi həyatında daha mühüm rol oynayan güclü partiyaların meydana gəlməsi məqsədi güdür.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

SİYASİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SİYASİ SOSİALLAŞMA

14-cü FƏSİL

SİYASİ ŞÜUR VƏ SİYASİ MƏDƏNİYYƏT

1. Siyasi şüur anlayışı

Siyasi münasibətlərin, siyasi prosesin və fəaliyyətin dərk edilməsinin mühüm açarı kimi siyasi şüur politologiya elmində fundamental əhəmiyyətli problemlər sırasında xüsusi yer tutur. Şüurlu varlıq olmaq etibarilə insanın bütün fəaliyyəti obyektiv reallıqların subyektiv dərk etmə və tələbatlar süzgəcindən keçərək formalaşan inam, etiqadlar və dəyərlər sisteminə əsaslanır. Eynilə də fərdin siyasi həyatda iştirakı, siyasi proseslərin subyektivi kimi fəaliyyəti cəmiyyətdəki siyasi reallıqların qavranılması nəticəsində formalaşan təsəvvürlərə, baxışlara, dəyərlərə müvafiq olur. Başqa sözlə, **siyasi reallıqların dərk edilməsi sayəsində meydana gələn və inam, etiqad, baxışlar, dəyərlər və onlara əsaslanan siyasi mövqe ilə ictimai rəyin məcmusu şəklində fəaliyyət göstərən siyasi şüur bütünlükdə siyasi prosesin mühüm hissəsi kimi çıxış edir.** Siyasi şüur anlayışı bu mənada cəmiyyətin siyasi həyatını səciyyələndirən geniş məzmunlu kateqoriya funksiyasını yerinə yetirir. Onun əhatə dairəsinə insanların hakimiyyətlə münasibətini, habelə idarəçilik

prosesində fərdlərarası münasibətləri ifadə edən və istiqamətləndirən təsəvvür və baxışları daxildir.

Siyasi şüur insanın obyektiv surətdə cəmiyyətdə qərarlaşan spesifik münasibətlərə reaksiyası, bu münasibətlərə uyğun olaraq fəaliyyət forması seçmək üsulu kimi qiymətləndirilə bilər. Bu, siyasi şüurun passiv şəkildə təzahürünün ifadəsidir. Siyasi şüur eyni zamanda fəal rol oynamaq imkanlarına malikdir, belə ki, onun bilavasitə təsiri altında siyasi həyatın dəyişdirilməsi prosesi baş verir.

Siyasi şüurun formalaşması insanların tələbatları və mənafeləri sisteminin dərk edilməsi, onları mövcud hakimiyyət münasibətlərindən irəli gələn reallıqlarla müqayisə etmək cəhdlərilə bağlıdır. Siyasi reallıqların siyasi rejimin insanın, yaxud insanlar qrupunun tələbatlarının həyata keçirilməsinə münasibəti müvafiq reaksiya şəkildə ortaya çıxır. Bu isə öz növbəsində konkret olaraq emosional hisslər, baxışlar, ya da mövqe yönümü kimi təzahür edir.

Siyasi şüur mahiyyət etibarilə mənəvi hadisədir. Onun əsasını insanların siyasi reallıqları qavramaq zəminində yaranan inam, etiqad və baxışları sistemi təşkil edir. Siyasi reallıqların, siyasi fəaliyyətin təsisatlarının obrazının yaradılması da siyasi şüurun səciyyəvi cəhətidir. Hakimiyyətlə, siyasi təsisatlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər prosesində insanlarda həmin təsisatlar haqqında təsəvvürlər, baxışar, stereotiplər formalaşır ki, bu da siyasi şüurun tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Siyasi şüurun həm qərarlaşması, həm fəaliyyət səviyyələri müxtəlifdir. Mahiyyət etibarilə o, ictimai xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, insanların hakimiyyətə, siyasi reallıqlara onların konkret mənafeələrinin reallaşması prizmasından irəli gələn baxışları, inam və etiqadları həm fərdi, həm də qrup xarakteri daşıyır. Siyasi şüurun fərdi şəkildə formalaşması o zaman baş verir ki, şəxsiyyət özünün mənafeələrinə uyğun şəkildə mövcud reallıqlara münasibətini ifadə edir və konkret siyasi mövqe seçir. Təbii ki, sonuncular müəyyən siyasi dəyərlərə söykənir və nəticə etibarilə tamamlanmış baxışlar sistemi kimi təzahür edir. Fərdiyyətçilik psixologiyasının hökmran olduğu ictimai mühitdə əsas etibarilə siyasi şüur hakimiyyətə və

bütövlükdə siyasi reallıqlara şəxsi mənafeələrə əsaslanan baxışlar şəklində formalaşır. Qərbin liberal konsepsiyaları insanın siyasi proseslərdə iştirakını, davranışını məhz şəxsi mənafe zəminində meydana gələn siyasi əqidə və mövqe baxımından nəzərdən keçirir. Fərdi tələbatlar əsasında yüksələn siyasi baxışlar daha fəal xarakter daşıyır və hakimiyyəti, siyasi sistemi şəxsi tələbatla ictimai tələbat arasında daha möhkəm kompromis yaratmağa məcbur edir.

Belə bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, fərdiyyətçilik ideologiyası şəraitində bu və ya digər siyasi baxışın kənardan insanlara qəbul etdirilməsi ehtimalı xeyli zəifləyir və buna görə də siyasi mübarizədə şəxsi baxışlara əsaslanan şəxsi mövqe həlledici rol oynayır.

Siyasi şüurun qrup şüuru şəklində meydana gəlməsi də tələbat və mənafeələrin dərk edilməsi ilə əlaqədardır. Lakin bu halda siyasi baxış və əqidələrin formalaşması qrup mənafeələrinin həyata keçirilməsi söylərinə əsaslanır. Kollektiv siyasi şüur qrup psixologiyasının üstün rol oynadığı ictimai-siyasi mühit üçün səciyyəvidir. Siyasi şüurun bu formada meydana gəlməsi aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

1) fərdin özünü hər hansı sosial birliyin və ya qrupun ayrılmaz hissəsi hesab etməsi; 2) şəxsiyyətin öz mənafeələrini ümumi mənafeədən ayrılmaz sayması və onların ayrı-ayrılıqda həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyünə inanması; 3) qrup mənafeələrini və onun tərkib hissəsi kimi şəxsi mənafeələri həyata keçirmək üçün siyasi sistemə və hakimiyyətə xüsusi kollektiv münasibətin formalaşması; 4) kollektiv şəkildə formalaşmış baxış və dəyərlərin ümumi, hətta bəzən məcburi xarakter daşması və hamı tərəfindən qəbul edilməsi.

Kollektiv ideya və baxışlar şəklində meydana gələn siyasi şüur çox zaman insanların bilavasitə tələbatları ilə əlaqədə olmur, onlara kənardan qəbul etdirilir. Belə halda şəxsiyyətin tələbatları ilə ictimai tələbatlar arasında birbaşa əlaqə yaradılması imkanları da çətinləşir və nəticə etibarilə siyasi şüur obyektiv reallıqların az-çox dəqiq inikasından çox siyasi konyukturanın süni surətdə yaradılmış vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Siyasi şüurun bu mövqedən nəzərdən

keçirilməsi, ona sırf sinfi xarakter verilməsi marksist cərəyanın səciyyəvi cəhətidir.

Siyasi şüur mürəkkəb struktura malikdir. Onun əsas ünsürlərinə münasibət birmənalı deyil. Marksist təlimdə siyasi şüurda da aparıcı ünsürlər kimi inam, etiqad, dəyərlər sistemi xüsusi vurğulanır. Lakin siyasi şüuru bu çərçivədə təhlil etmək onu obyektiv reallığın subyektiv əksindən daha çox düşünülmüş baxışlar və fəaliyyət motivi sistemi sifətində qiymətləndirmək cəhdindən başqa bir şey deyil.

Siyasi şüur anlayışında siyasi mövqe, ictimai rəy və stereotip kimi ünsürlər mühüm rol oynayır.

Siyasi mövqe dedikdə, şəxsiyyətin hakimiyyətin həyata keçirilməsi və ya hakimiyyət uğrunda mübarizədə təzahür edən spesifik davranışını səciyyələndirən keyfiyyətləri başa düşülür. Siyasi elmdə şəxsiyyətin siyasi mövqeyinin aşağıdakı komponentləri göstərilir: siyasi hadisələrə aid olan müəyyən emosional əhval-ruhiyyə; siyasi hadisələrə aid inam; siyasi fəaliyyət meyli.

Siyasi mövqe şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinin motivlərini dərk etməyə köməklik göstərən fərdi hadisədir. Siyasi mövqenin sırf şəxsi xarakter daşması onun müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsinin xüsusi metodikaya əsaslanmasını şərtləndirir. Fərdin siyasi mövqeyi onun bilavasitə siyasi fəaliyyətində özünü büruzə verir.

Şəxsiyyətin siyasi şüuru, yəni siyasi reallıqları dərk etməsi, onu qiymətləndirməsi siyasi mövqedə əksini tapır. Siyasi mövqe insanın siyasi hadisələri qavrayaraq qiymətləndirməsi ilə bilavasitə siyasi fəaliyyətini birləşdirən xüsusi vəsilədir. Siyasi sahədə idraki prosesin fəaliyyətə çevrilməsi subyektin siyasi mövqeyinin formalaşması vasitəsilə baş verir.

Siyasi şüurun funksional mahiyyəti ictimai rəy vasitəsilə reallaşır. Ayrı-ayrı fərdlərin siyasi baxış və mövqeləri toplum halında müəyyən ictimai rəy kimi təzahür edir. İctimai rəy şəxsi mənafeləri əks etdirdiyindən, fərdi xarakter daşıyan siyasi təsəvvür və baxışları sintez edərək ümumi siyasi rəy formasına gətirir. Məhz ictimai rəy vasitəsilə çox rəngarəng olan siyasi baxışlar və mövqelər üçün xas olan ümumi məqamlar üzə çıxarılır və beləliklə də cəmiyyətdəki

başlıca siyasi meyllər, cərəyanlar müəyyənləşdirilir. Bu mənada ictimai rəyin funksional mahiyyəti haqqında Qramşinin bu fikr ilə razılaşmaq mümkündür ki, ictimai rəy kollektiv iradənin siyasi məzmununu təşkil edir.

İctimai rəyin mahiyyətini aydınlaşdıran cəhətlərdən biri də odur ki, o, vətəndaş cəmiyyətilə siyasi cəmiyyət, yəni vətəndaşlarla hakimiyyətin mənafeələrinin qovuşma nöqtələrini axtarır tapmaq məqsədinə xidmət göstərir.

İctimai rəydə vətəndaşların bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar hakimiyyətin mövqeyinə münasibəti öz əksini tapır. Hər hansı məsələ ətrafında ifadə edilən fikir o zaman ictimai rəy statusu qazana bilər ki, o, ümumi mövqeyi ifadə etmiş olsun. Lakin ictimai rəyin ümumi xarakteri onun mütləq hegemonluğu kimi qavranılmamalıdır. Demokratik ictimai mühitdə ictimai rəy ideya, fikir, baxışlar sistemi hegemonluğuna haqq qazandırmaq deyil, siyasi meyllərin ümumi axarında üstünlük təşkil edən cərəyanları üzə çıxarmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir.

İctimai rəy insanların böyük dəstələrinin bu və ya digər siyasi əhəmiyyət kəsb edən məsələ üzrə kütləvi şəkildə ifadə olunan ictimai şüurunun tarixən şərtlənmiş və dəyişkən halıdır. O, cəmiyyətin siyasi sisteminin mühüm unsuru funksiyasını yerinə yetirir. İctimai rəy o zaman mövcud olur ki, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər azad şəkildə ifadə olunmaq imkanına malikdir və ümumi rəy müxtəlif mövqələrin yaxınlaşması, qovuşma nöqtələrinin axtarılıb tapılması vasitəsilə qərarlaşır. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu prosesdə müxtəlif, rəngarəng baxışlar və mövqələr vahid ictimai rəyə çevrilir. Başqa sözlə, fərdi siyasi baxışlar və mövqələr ictimai rəy şəklində ifadə olunan kollektiv siyasi iradə statusu qazanır.

Siyasi şüur problemi siyasi stereotip anlayışı ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Elmi anlayış kimi "stereotip" kateqoriyası ilk dəfə 1922-ci ildə amerikan politoloqu V.Lipmanın "İctimai rəy" adlı kitabında nəzərdən keçirilib.

Stereotip anlayışı haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər qərarlaşıb. Lakin bu çoxsaylı rəngarəng baxışlar iki əsas xətt

ətrafında çəmləşir. Bunlardan birinə görə, stereotip yalançı şüurun formalarından biri və ya onun konkretləşməsidir. Stereotipə bu cür yanaşılması daha doğrusu, reallığın qeyri-adekvat şəkildə insanın beynində əks olunması hadisəsi hələ qədimlərdə müşahidə olunub. Platonun kütlənin "yalançı təsəvvürlərin" təsir dairəsindən çıxma bil-məməsi haqqında nəzəriyyəsi buna misal ola bilər.

Digər nöqteyi-nəzərə görə, stereotip ictimai şüur-gerçəklik haqqında sadə, bəsit, sxematik təsəvvürlərdir. Bu cür başa düşülən stereotip təsəvvür və baxışların ictimai şüurda uzun müddət dəyişməz qalmasının nəticəsində meydana gəlir. Belə olduqda, stereotip ictimai reallığı dərk və əks etdirmək üsulu kimi təhlükəli mahiyyət kəsb edir.

Stereotipin ikinci tərifı onun aşağıdakı başlıca cəhətlərini aşkara çıxarır: 1) mahiyyəti, yəni gerçəkliyin sadə, bəsit, sxematik təsviri; 2) genezisi, yəni hadisələrin müəyyən qrupunun çoxsaylı təkrarının yaratdığı simvollar; 3) mövcudluq üsulu, yəni fərdin şüurunda və ya ictimai şüurda kök salması; 4) funksiyası, yəni fəaliyyət üçün əsas rolunu yerinə yetirməsi.

Stereotiplər siyasi şüurun daimi müşayiətçisidir. Siyasi hadisələr, hakimiyyət ətrafında insanlarda formalaşan təsəvvürlərin müəyyən dərəcədə stereotiplərlə əhatə olunması və ya çulğashması bir sıra səbəblərdən irəli gəlir. Əvvəla, siyasi şüurun obyektiv gerçəkliyə bütün detalları ilə tam adekvatlığı qeyri-mümkündür. Adi insanın siyasi həyatın bütün rəngarəngliyini olduğu kimi qavraması onun sadəcə olaraq idraki imkanları xaricindədir. Bundan başqa, ictimai rəyi manipulyasiya edən çoxsaylı təzyiq vasitələri də insanlarda qeyri-adekvat təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Siyasi şüurda stereotiplərin meydana gəlməsi həm də onunla əlaqədardır ki, kütlə siyasi şüuru siyasi həyatda baş verən sürətli dəyişikliklərə vaxtlı-vaxtında cavab vermək iqtidarında olmadıqından, eyni təsəvvürlər uzun müddət şüurlarda yaşayaraq stereotipləşir.

Stereotiplər əsas etibarilə kütləvi şüurun qərarlaşdığı qrup və ictimai birliklər zəminində formalaşır. Stereotipin fərdi siyasi şüura nüfuzu onun daxil olduğu kollektivin təsiri sayəsində mümkün olur.

Stereotipin mənimsənilməsi fərdin kollektivə uyğunlaşması funksiyasını yerinə yetirir.

Stereotip hadisəsində yalnız neqativ momentlər axtarmaq həm nəzəri, həm də praktik baxımdan düzgün olmazdı. Müəyyən məqamlarda stereotiplər mütərəqqi rol oynayır. Xüsusilə stereotip ictimai qrupun bir tam kimi qorunub saxlanmasında təsirli mühafizəçi funksiyasını yerinə yetirir, özünümühafizə instinkti kimi çıxış edir. Siyasi sistemin mühafizə edilməsində də stereotiplər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətçilik ənənələrinin, siyasi quruluşun, siyasi sabitliyin toxunulmazlığı kimi vacib anlayışlar stereotiplər vasitəsilə insanların, ictimai qrupların şüuruna və davranışına sirayət edərək cəmiyyəti labüd kataklizmlərdən qoruyur.

Siyasi şüur siyasi mövqesiz idraki əhəmiyyət kəsb etməkdən başqa bir dəyərə malik olmadığı kimi, siyasi davranışa çevrilməyən siyasi şüur və siyasi mövqe də real məzmunundan məhrumdur. Bir yandan siyasi fəaliyyət siyasi şüurun formalaşmasının obyektiv əsası kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə, siyasi şüur, onu təşkil edən təsəvvürlər, baxışlar və stereotiplər siyasi fəaliyyət prosesində bir növ sınaqdan keçirilir. Nə siyasi şüuru, nə də siyasi fəaliyyəti bir-birindən təcrid olunmuş halda düzgün qiymətləndirmək mümkün deyil.

Siyasi davranış siyasi şüurla şərtlənməsi və qarşılıqlı əlaqəsi baxımından rəngarəng olub, müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. Siyasi davranışın yüksək forması şüurlu surətdə istiqamətləndirilən siyasi fəaliyyət hesab edilir. Siyasi fəaliyyət insanın və ya kollektivin əvvəlcədən mənimsənilmiş təsəvvürlər, baxışlar, dəyərlər əsasında məqsədyönlü şəkildə siyasi proseslərdə iştirakıdır. Fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin dərk edilmə dərəcəsi bu halda xeyli yüksək olur.

Siyasi davranışın digər səviyyəsini stereotiplərə əsaslanan davranış təşkil edir. Belə davranış növü heç də həmişə subyektin düşünülmüş məqsədyönlü fəaliyyəti kimi çıxış etmir və siyasi şüur yalnız stereotiplər şəklində davranışın şərtlənməsi mexanizminə daxil olur.

Siyasi şüurun xarakterindən asılı olaraq fərdin və qrupun siyasi

davranışının bəzi formaları fərqləndirilir. M. Veber **rasional, affektiv** və **ənənəvi** motivləşmiş siyasi davranış növlərini göstərmişdir.

Siyasi davranışın şərtlənməsi siyasi şüurun yerinə yetirdiyi ən başlıca funksiyadır. Siyasi davranışın və fəaliyyətin şərtlənməsinin subyektiv ünsürü funksiyasını yerinə yetirməklə siyasi şüur əslində öz mahiyyətini ifadə etmiş olur. Lakin siyasi şüurun funksiyaları bununla bitmir. Siyasi elmdə siyasi şüurun aşağıdakı funksiyaları da göstərilir: 1) koqnitiv funksiya - fərdin və ya cəmiyyətin fərdi və ya qrup mənafələrinin əks olunmasına tələbatını ifadə edir; 2) ideoloji funksiya - qrupun və ya cəmiyyətin mənafələrinin müdafiəsinə olan tələbatı ifadə edir; 3) kommunikativ funksiya - siyasi münasibətin daşıyıcılarının əvvəla öz aralarında, sonra isə onlarla hakimiyyət təsisatları arasında qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir; 4) proqnozlaşdırma funksiyası - fərdin və ya qrupun siyasi proseslərin gələcək mümkün inkişafını dərk etmək qabiliyyətini ifadə edir; 5) tərbiyəvi funksiya - fərdin və ya qrupun siyasi fəallığına və ya siyasi davranışına cəmiyyətin ümumi mənafeyi ideallarına uyğun olan istiqamət və xarakter aşılamaq vəzifələrinə xidmət göstərir.

Siyasi şüurun yuxarıda sadalanan funksiyalarının həyata keçirilməsi bir çox mühüm amillərdən, cəmiyyətdə qərarlaşmış siyasi mühitin təbiətindən, hakimiyyətin və hakimiyyətlə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Siyasi şüurun həm bütünlükdə formalaşması və fəaliyyəti prosesinin, həm də onun fərdin və ictimai qrupların siyasi davranışını şərtləndirmək kimi başlıca funksiyasının, habelə yuxarıda sadalanan digər funksiyaların tam reallaşması xeyli dərəcədə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətindən asılıdır.

2. Siyasi mədəniyyət

Siyasi mədəniyyət anlayışı ilk dəfə 18-ci əsrdə alman filosofu və maarifçisi İ. Gerder tərəfindən işlədilmişdir. Lakin bu hadisə haqqında elmi nəzəriyyə xeyli sonra - 20-ci əsrin ortalarında yaradılmışdır.

Müasir politologiyada "siyasi mədəniyyət" kateqoriyasına ilk

dəfə amerikan tədqiqatçısı X.Fayerin "Böyük Avropa dövlətlərinin idarəçiliyi sistemləri" (1956) əsərində rast gəlinə də, bu problemin tədqiqinin pioneri amerikan politoloqu Q.Almond sayılır. Siyasi mədəniyyəti tədqiq etməyin əhəmiyyətini şərh edərək o yazır: "Hər bir siyasi sistem siyasi fəaliyyətə meyillənmiş xüsusi nümunə kimi mövcuddur. Mən bunu "siyasi mədəniyyət" adlandırmağı lazım bildim".

Siyasi mədəniyyət haqqında son 40 ildə çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılıb. Lakin Q.Almondun Q.Pouellə birlikdə təklif etdikləri definisiya bu günədək öz aktuallığını itirmir və tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti ona üstünlük verməkdən yan keçə bilmirlər. Onların fikrincə, "siyasi mədəniyyət siyasi sistemin iştirakçıları arasında siyasi münasibətdə təzahür edən fərdi mövqe və meyllərin nümunəsi rolunu oynayır. Fərdi təmayülün bir neçə tərkib hissəsi vardır: a) idraki təmayül - siyasi obyektlər və inam haqqında həqiqi və ya yalançı məlumat; b) emosional təmayül - siyasi obyektlərə bağlılıq hissi; c) qiymətləndirmə təmayülü - siyasi obyektlər haqqında rəylər və mülahizələr. Bunlar siyasi predmet və hadisələrə münasibətdə qiymətləndirmə standartları tətbiq etməyi nəzərdə tutur".

Almond və Pauellin tərfi polyak politoloqu Y.Vyatrın nöqteyi-nəzərinin meydana gəlməsinə güclü təsir etmişdir. Onun fikrincə, "siyasi mədəniyyət" vətəndaşların hakimiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinə aid olan mövqelərinin, davranış dəyərləri və nümunələrini məcmusudur". Vyatr siyasi mədəniyyətin məzmununa aşağıdakı ünsürləri daxil edir: a) siyasət haqqında biliklər, siyasi faktlarla tanışlıq, onlara maraq göstərilməsi; b) siyasi hadisələrə qiymət verilməsi, hakimiyyətin necə həyata keçirilməsi və onun səmərəsi haqqında rəylər; c) siyasi mövqələrdə özünü göstərən emosional hisslər, məsələn, vətən məhəbbəti, düşməyə nifrət; cəmiyyətdə qəbul edilmiş siyasi həyatda necə hərəkət etməyi göstərən siyasi davranış nümunələri.

1979-cu ildə Ç.Fosterin siyasi mədəniyyət haqqında təklif etdiyi tərif də diqqəti cəlb edir. Fosterə görə, "siyasi mədəniyyət

cəmiyyətdə siyasi fəaliyyəti səciyyələndirən dərk edilmiş və duyulmuş dəyərlərin və onlara uyğun inamın məcmusudur".

Siyasi mədəniyyət haqqında elmdə təsadüf edilən çoxsaylı fikir və mülahizələr bu məsələyə aid iki başlıca yanaşma metodunu fərqləndirməyə əsas verir. Bir qrup tədqiqatçılar siyasi mədəniyyəti siyasətin subyektiv məzmunu ilə eyniləşdirərək, onu mənəvi xarakterli hadisə kimi qiymətləndirirlər. Q.Almond, Q.Pauell, S.Verba tərəfindən əsaslandırılan baxışlar buna misal ola bilər. Digər qrup tədqiqatçılar (S.Vyatr, Ç.Pleyno və b.) siyasi mədəniyyətdə əsasən normativ əsasları, davranış nümunələri məcmusu kimi cəhətləri həlledici hesab edərək, onu siyasətin xüsusi bir yönümü sayır.

Siyasi mədəniyyət insanların hakimiyyətə münasibətinin əsas cəhətlərini ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda, siyasi proseslərdə iştirakçılığın başlıca üsul və metodlarının məcmusunu ehtiva edir. Siyasi mədəniyyət bu baxımdan bütünlükdə siyasətin tərkib ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. Siyasətin formalaşması xarakteri, ələlxüsus onun həyata keçirilməsi yolları və vasitələrinin seçilməsi siyasətin subyektlərinin siyasi mədəniyyətinin səviyyəsi ilə şərtlənir.

Siyasi mədəniyyətin şərtlənməsi öz növbəsində cəmiyyət həyatında siyasi fəaliyyət adət və ənənələrinin, dəyərlərinin kök salması ilə sıx əlaqədardır. İnsanın siyasət, hakimiyyət haqqında bitkin və sabit təsəvvürləri bilavasitə siyasi praktika nəticəsində meydana gəlib inkişaf edir. Dövlət idarəçiliyi adət və ənənələrində öz ifadəsini tapan siyasi fəaliyyət, siyasi praktika insanları siyasətə qovuşdurmaq və ya siyasətdən kənarlaşdırmaq məqsədi güdən siyasi sistem modeli yaradır. Müvafiq surətdə həmin modellər konkret siyasi mədəniyyət tipləri formalaşdırır. Beləliklə də, siyasi mədəniyyət, eyni zamanda, siyasi sistemin mühüm tərkib hissəsi rolunda çıxış edir.

Siyasi mədəniyyətin və siyasi sistemin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı öz ifadəsini insanların siyasi proseslərdə iştirakının yönümündə və motivlərində tapır. Siyasi proseslərdə iştirakı vətəndaşların hüququ kimi qəbul edən və buna lazımı obyektiv şərait

yaradan cəmiyyətlərdə insanların siyasi mədəniyyəti dövlət işlərinə daha böyük maraq göstərilməsi, siyasi prosesdə iştirakçılıq meyillərinin yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnir. Bundan əlavə, mövcud ənənələr siyasi iştirakçılıq metodlarının, davranış formalarının seçilməsində də xüsusi rol oynayır. Yüksək siyasi maraqlılıq, siyasi iştirakçılıq dərəcəsini siyasi mədəniyyətin xarakter və səviyyəsini müəyənləşdirən yeganə amil hesab etmək düzgün olmazdı. İnsanların siyasi davranış formaları, yəni hakimiyyətə münasibətini ifadə etmək forması, habelə yüksək siyasi iştirakçılığın motivləri öz növbəsində cəmiyyətin siyasi mədəniyyətini səciyyələndirən həlledici amillərdir. Məsələn üçün, yüksək siyasi iştirakçılıq demokratik yönümlü siyasi mühitdə bir siyasi mədəniyyətdən, qeyri-demokratik siyasi mühitdə isə tamam başqa siyasi mədəniyyətdən xəbər verir. Yaxud inqilabi dəyişikliklər dövrünün yüksək siyasi iştirakçılıq siyasi fəaliyyətin və davranışın metod və üsulları baxımından bir-birinin əksini təşkil edən siyasi mədəniyyət formalarının meydana gəlməsinə səbəb olur.

Xalqın hakimiyyətə münasibətini ifadə etmək üsul və metodlarındakı fərqləri əks etdirən müxtəlif siyasi mədəniyyətlərin siyasi proseslərə bilavasitə təsirini keçmiş Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra meydana çıxan müstəqil dövlətlərdə baş verən hadisələr nümunəsində aydın müşahidə etmək mümkündür. Siyasi sistemin təbliğ etdiyi rəsmi siyasi iştirakçılıq üsullarının əhalinin siyasi mədəniyyətini səciyyələndirən adətlərlə və ənənələrlə ahəngdarlıq təşkil etdiyi dövlətlərdə siyasi rejimin dəyişməsi, müstəqil dövlətçilik bünövrələrinin bərpası güclü siyasi münaqişə və kataklizmlər doğurmadığı halda, belə ahəngdarlığın pozulduğu ölkələrdə ifrat siyasi çarpışmalardan, hətta dövlət çevrilişləri cəhdlərindən yaxa qurtarmaq mümkün olmadı.

Elmi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyəti səciyyələndirən cəhətlər arasında **milli xarakter** də göstərilir. Milli xarakter mənəvi, əxlaqi, dini, psixoloji və digər əlamətlərə görə vahid toplum təşkil edən insanların mövqeləri, baxışları və etiqadları sistemi kimi qavranıla bilər. Milli xarakter insanın sosial həyatın bütün sahələrində, o cümlədən siyasi həyat sahəsində davranışında əksini tapdığından,

onun siyasi mədəniyyətin ünsürü keyfiyyətində qavranılması obyektiv əsasdan məhrum deyil. Siyasi proseslərdə iştirak zamanı özünü göstərən milli xarakter, onun başlıca cəhətləri hətta siyasi mədəniyyətin konkret təzahür forması kimi qiymətləndirilə bilər. O, siyasi mədəniyyətin formalaşmasına, xalqın hakimiyyət münasibətini ifadə etməsi prosesinə xüsusi istiqamət, milli kalorit verməklə ümumbəşəri siyasi, demokratik prinsip və əənənlərlə milli xüsusiyyətlərin qovuşmasını təmin edir. Milli xarakter amilinin təsiri nəticəsində siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi sisteminin, siyasi təsisatlar və normaların ümumi xarakterinə milli məzmun və ruh verir.

Siyasi mədəniyyətin təbiəti, formalaşması prosesi onun sosial-tarixi şərtlənməsini şübhə altına almır. Bununla belə uzun tarixi proseslərin nəticəsi kimi meydana gələn müxtəlif siyasi mədəniyyət tipləri onu bioloji və ya coğrafi amillərlə izah etməyə çalışan bəzi konsepsiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Vaxtilə Monteskye insanların xarakterinin, o cümlədən dövlətçilik əənələrinin, yəni müasir təbirlə deyilsə, siyasi mədəniyyətin formalaşmasında coğrafi amillərin rolunu xüsusi qeyd edirdi. Müasir şəraitdə Qərbdə geniş yayılan biososiologiya da insanların siyasi mədəniyyətini onların "genetik eqoizmi" ilə izah etməyə çalışır. Həmin təlimə görə, Qərb ölkələrində yüksək siyasi mədəniyyət "genetik eqoizmin" konformizə meyilinin güclü olması və hakimiyyət təsisatlarına tabeçilik iyerarxiyasının sadə mexanizmini yaratmaq söyləri nəticəsində mümkün olub.

Siyasi mədəniyyətin bioloji amillərlə izah edilməsi cəhdlərinin ideoloji mahiyyətini, yəni tarixin müəyyən keçid dövründə sosial inkişafın yüksək pilləsinə qalxmağa müyəssər olmuş xalqların xüsusi keyfiyyətlərə malik olduğunu sübuta yetirmək məqsədlərini bir kənara qoyaraq, qeyd edə bilərik ki, siyasi mədəniyyət uzun əsrlər boyu kök atan milli adətlərlə, əənənlərlə, stereotiplərlə qovuşduğundan, onu bütünlükdə millət anlayışından, onun özünüdərk etməsi və özünü ifadə etməsi keyfiyyətlərindən ayrıldıqda qavramaq qeyri-mümkündür. Uzun müddət insanların davranışında, dünyagörüşündə

kök salan prinsiplər, qaydalar, üsullar, dəyərlər, baxışlar və s. təbii ki, stereotipləşir, bir növ genetik yönümlü daimilik xarakteri kəsb edir. Buna görə də, hər hansı bir xalqın siyasi mədəniyyətinin genetik məzmunu da sosial və tarixi kontekstdən kənarda izah edilə bilməz. Deyiləni sübuta yetirmək üçün müəyyən ya kənar, ya da qeyri-ənənəvi amillərin təsiri altında siyasi sistemin yeniləşməsi sayəsində xalqın siyasi mədəniyyətində qısa vaxtda köklü dəyişikliklərə aid çoxsaylı misallar gətirmək olar. 20-ci əsrin 20-ci illərində yaradılan Türkiyə Cümhuriyyətinin demokratik yönümünün qələbəsi əsas etibarilə vətəndaşların demokratik məzmunlu siyasi mədəniyyətinin formalaşmasına təminat vermişdir.

Siyasi mədəniyyəti oxşar növlərdən fərqləndirən, onun spesifikliyini göstərən bir çox əlamətlər mövcuddur. Həmin əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi bütünlükdə haqqında söhbət gedən hadisəni öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin aşağıdakı elementləri sadalanır: a) hakimiyyətə münasibət. Siyasi mədəniyyət, qeyd edildiyi kimi, vətəndaşların hakimiyyətə münasibətini ifadə etmək forma və metodlarının məcmusu olduğundan, göstərilən əlamət müəyyən mənada bu sosial hadisənin ən ümumi səciyyəsi, təzahür forması keyfiyyətində çıxış edir; b) siyasi mədəniyyətin digər vacib əlaməti siyasi fəaliyyətin davranış üsuludur. Siyasi mədəniyyətin bu təzahür formasında əsasən siyasi sistemin tətbiq etdiyi siyasi ağalıq, idarəçilik üsulu özünün ifadəsini tapır. Siyasi mədəniyyətin qeyd edilən birinci əlamətində söhbət vətəndaşların hakimiyyətə münasibətindən gedirsə, ikinci halda hakimiyyətin cəmiyyət üzvlərinə münasibəti, onları dövlət həyatında iştiraka cəlb etmək və ya belə iştirakçılıqdan özgələşdirmək söylərinin, üsul və vasitələrinin məcmusu nəzərdə tutulur; c) siyasi mədəniyyətin digər əlaməti vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərmək imkanı hesab edilir. Bu əlamət əvvəldə söhbət gedən iki əlaməti birləşdirərək onların bir növ məntiqi davamı kimi ortaya çıxır; d) siyasi mədəniyyətin əlamətlərindən biri də cəmiyyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi, psixoloji yönümü sayılır.

Məsələn, bu və ya digər konkret şəraitdə inqilabi yaxud liberal, ekstremist yaxud barışdırıcı psixoloji yönüm hakim mövqə tuta bilər.

Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Hər şeydən əvvəl o, siyasi proseslərə və təsisatlara müəyyən təsir göstərir. Onun sayəsində siyasi həyatın ənənəvi təşkili formaları mühafizə edilir, qorunub saxlanılır. Siyasi mədəniyyətin mühafizə funksiyası cəmiyyəti siyasi təlatümlərdən, kataklizmlərdən qoruyur. Eyni zamanda siyasi mədəniyyətin mühafizəkarlığı siyasi həyatda ənənəvi norma və meyllərin təsir gücünü artırır, onların dəyişdirilməsi qarşısında əngələ çevrilir.

Bundan başqa, tədqiqatçılar siyasi mədəniyyətin aşağıdakı funksiyalarını da göstərirlər:

■ insanın müəyyən qrupa aid olduğunu dərk etməyə və həmin qrupun mənafelərini ifadə etmək üçün məqbul davranış forması seçməyə kömək göstərən indentifikasiya funksiyası;

■ fərdin siyasi hadisələrin mahiyyətini dərk edərək müəyyən siyasi sistemdə öz yerini və imkanlarını müəyyənləşdirməyə - siyasi davranış norma və vərdisləri əxz etməyə yönəlmiş sosiallaşma funksiyası;

■ konkret siyasi sistem daxilində müxtəlif yönümlü siyasi qüvvələrin yanaşı yaşamasını və beləliklə də cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edən integrasiya funksiyası;

■ hamılıqla dərk edilən qaydaların, normaların və stereotiplərin tətbiq edilməsi vasitəsilə hakimiyyət təsisatlarının, siyasi fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən kommunikasiya funksiyası.

Qeyd edilənlər siyasi sistemə xas olan və ən çox təzahür edən funksiyalardır. Həmin funksiyaların səciyyəvi cəhəti siyasi mədəniyyətin pozitiv məqamlarının üstünlük təşkil etməsindədir. İctimai ahəngdarlığın, siyasi sistemin normal fəaliyyətinin pozulduğu cəmiyyətlərdə siyasi həyata yuxarıda göstərilənlərin əksinə olan təsir vasitələrinə çevrilən siyasi mədəniyyət tipinin qərarlaşması təhlükəsi yaranır.

3. Siyasi mədəniyyətin tipləri

Siyasi mədəniyyət mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən sosial hadisədir. Bu rəngarənglik bir yandan hər hansı cəmiyyətdə qərarlaşmış vahid siyasi mədəniyyətin ümumi səciyyəsi daxilində aydın nəzərə çarpan müxtəlif siyasi mədəniyyət səviyyələrində və kəsiklərində (subkultura), digər tərəfdən isə ayrı-ayrı sosial mühit zəminində formalaşmış və bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən siyasi mədəniyyət tiplərində ifadə olunur.

Siyasi sistemə xas olan siyasi mədəniyyətin müxtəlif subyektlərə aidiyyətinə görə fərqləndirilməsi zərurətinə ilk dəfə amerikan alimləri Berç və Zaninoviç diqqət yetirmişlər. Onlar keçmiş Yuqoslaviya timsalında üç müxtəlif regional-milli siyasi mədəniyyətin seçildiyini göstərmişlər.

Sonralar tədqiqatçılar digər əlamətlərə görə siyasi mədəniyyətin rəngarəngliyini aşkara çıxarmağa cəhd göstərməyə başlayıblar. Siyasi sistemin ayrı-ayrı ünsürlərinin siyasi mədəniyyətinin spesifikasiyi, müəyyən dərəcədə muxtar xarakter daşması faktı sübuta yetirilmişdir. Məsələn, elitanın, quruluşun və cəmiyyətin siyasi mədəniyyətini bir-birindən fərqləndirməyi təklif edən tədqiqatçılar mövcuddur (K.Covitt).

Elitanın və cəmiyyətin ümumi siyasi mədəniyyətinin bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən səviyyələrdə olması demək olar ki, bütün siyasi sistemlər üçün ümumi səciyyə daşıyır. Lakin cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti ilə quruluşun siyasi mədəniyyətinin bir-birindən fərqlənməsinə gəldikdə vəziyyət müəyyən qədər dəyişir. Covitt iddia edir ki, quruluşun muxtar siyasi məqsədləri cəmiyyətin, yəni xalqın məqsədlərindən kəskin şəkildə seçildikdə siyasi mədəniyyətin quruluşun mənafeələrinə xidmət edən və xalqın baxışlarını, siyasi mövqelərini ifadə edən iki müxtəlif səviyyəyə parçalanması labüddür. Siyasi mədəniyyətdə bu cür parçalanmaya ifrat ideologiyalaşmış, avtoritarçılıq meyillərinin hökmran mövqələrdə qərar tutduğu cəmiyyətlərdə rast gəlinir.

Lakin siyasi mədəniyyət sahəsində mövcud olan rəngarənglik ayrı-ayrı sosial-siyasi və mədəni mühitdə qərar tapan siyasi mədəniyyətlər arasında özünü daha qabarıq büruzə verir. Həmin hadisəni öyrənmək üçün siyasi mədəniyyətin tiplərə bölünməsi kimi metodikaya əl atılır. Siyasi mədəniyyətin ayrı-ayrı ölkələrdə geniş yayılmış norma və prinsiplər əsasında ona daxilən xas olan əlamət və xüsusiyyətlər əxz edərək müxtəlif tiplər şəklində təzahür etməsini ilk dəfə Q.Almond və S.Verba tədqiq etmişlər. İngiltərə, İtaliya, AFR, ABŞ və Meksikanın siyasi sistemlərinin əsas komponentlərini və fəaliyyət formalarını öyrənərək 1963-cü ildə çapdan çıxmış "Vətəndaş mədəniyyəti" adlı kitabda onlar **patriarxal, təbəəçi və fəal** siyasi mədəniyyət tiplərini göstərmişlər. Həm də bu tipləri onlar xalis tiplər adlandırırdılar.

Patriarxal siyasi mədəniyyət onunla fərqlənir ki, cəmiyyət üzvləri tərəfindən siyasi sistemə, onun fəaliyyət üsul və metodlarına, habelə siyasi idarəçiliyin nəticələrinə heç bir maraq göstərilmir.

Təbəəçi siyasi mədəniyyətin xüsusiyyəti ondadır ki, cəmiyyət üzvlərində siyasi hakimiyyətə, onun fəaliyyətinin nəticələrinə müəyyən maraq var, çünki onlar öz mənafeələrinin reallaşması ilə həmin fəaliyyətin arasında əlaqə olduğunu dərk edirlər. Lakin siyasi sistemin fəaliyyətində iştirakçılıq meyili təbəəçi siyasi mədəniyyətdə həlledici mövqeyə malik deyildir;

Fəal siyasi mədəniyyət sistemində cəmiyyət üzvləri nəinki hakimiyyətin fəaliyyəti ilə öz mənafeələri arasında əlaqəni dərk edir, habelə özünün siyasi sistemdə yerini və rolunu da yaxından anlayır. Buna görə də, fərdlər həm siyasi sistemə yüksək maraq nümayiş etdirir, həm də siyasi proseslərdə fəal iştirak etməyi zəruri hesab edir.

Sadələnən üç xalis siyasi mədəniyyət tipini göstərməklə bərabər Q.Almond və S.Verba qeyd edirdilər ki, tarixdə heç bir siyasi mədəniyyət tipi xalis şəkildə mövcud ola bilməz. Bir qayda olaraq yuxarıda göstərilən siyasi mədəniyyətlərin qovuşmasından əmələ gələn qarışıq siyasi mədəniyyət tipləri real həyatda üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan onlar siyasi mədəniyyətin aşağıdakı üç qarışıq tipini fərqləndirmişlər: 1) patriarxal-təbəəçi; 2) təbəəçi-fəal; 3) patriarxal-fəal.

Q.Almond və S.Verba tərəfindən siyasi mədəniyyətin

təsnifatının əsasında insanların siyasi meyil və mövqelərində, hakimiyyəti qavraması və ona münasibətini ifadə etməsində özünü göstərən spesifiklik durur. Amerika Birləşmiş Ştatlarında və İngiltərədə mövcud olan siyasi mədəniyyət ən yüksək siyasi mədəniyyət tipi hesab edilir, çünki burada insanların fərdi azadlığı ilə siyasi sistemin sabitliyi arasında üzvi əlaqə qərarlaşmışdır. Siyasi sistemin fəaliyyətinin milli mənafehlərin və fərdi mənafehlərin maksimum nəzərə alınması istiqamətinə yönəlməsi siyasi təsisatlarla fərdlər arasında qarşılıqlı anlaşıqlı halının meydana gəlib möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Obyektiv olaraq mövcud siyasi sistemin üzvləri, iştirakçıları olan insanlar özünün bu sistemə mənsub olduğunu dərk edir və qəbul edir. Eyni zamanda, özünün sistemə münasibətini onun səmərəli fəaliyyətinin həlledici şərti sayır. Fərdlərin milli mənsubluq hissi bütövlükdə siyasi sistemin, o cümlədən milli elitanın fəaliyyətini legitimləşdirir, dövlət hakimiyyətinin ümumxalq iradəsinin ifadəsi kimi çıxış etməsinin əsasın təşkil edir.

İngilis siyasi mədəniyyətinin əsas dəyərlərini Q.Almond və S.Verba aşağıdakılarda görürdülər: ümumi rifah və azadlıq naminə fəaliyyət göstərən hökumət, mərkəzləşmiş rəhbərlik, hökumətin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, kollegiallıq, xalqın rifahı və cəmiyyətin sabitliyi.

İngilis-amerikan siyasi mədəniyyətini səciyyələndirən cəhətlər sırasında onun homogenliyi (yekcinsliyi) xüsusi seçilir. Ümummilli məqsəd və mənafehlərin həyata keçirilməsində cəmiyyətin başlıca ictimai-siyasi qüvvələrinin birliyi, siyasi fəaliyyətdə kompromis və konsensus ünsürlərinin üstünlüyü cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin homogenliyini təmin edir.

Q.Almond və S.Verba ABŞ və İngiltərədən başqa digər inkişaf etmiş ölkələrdə qərarlaşmış siyasi mədəniyyəti "təbəccilik mədəniyyəti" adlandırır. Siyasi mədəniyyətin bu tipini onlar Almaniya və İtaliyanın timsalında nəzərdən keçirirlər. Onların fikrincə, Almanıyanın siyasi mədəniyyətini aşağıdakı ünsürlər səciyyələndirir: 20-ci əsrdə iki dünya müharibəsinin səbəbkarı olmuş Almaniya dərin kök salmış ifrat millətçilik və totalitarizm təkcə siyasi xarakter daşımır, həm də milli xarakter və sosial strukturun

xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Hazırda alman cəmiyyətində fərdlərin siyasi sistemə məxsusluğu hissində iki mühüm meyil seçilir: 1) siyasətə pragmatik baxış və siyasətə qarşı intensiv ikrah hissənin olmaması: insanlar hökumətin fəaliyyətinə və onun nəticələrinə maraq göstərirlər; 2) cəmiyyətdə hökumətə qarşı düşmənçilik və siyasi radikalizm səviyyəsi yüksək deyil, lakin siyasi sistemə məxsusluq hissi də güclü deyil.

İtaliyanın siyasi mədəniyyətinə gəldikdə, tədqiqatçılar aşağıdakı əlamətlərə xüsusi diqqət yetirirlər: siyasi fəaliyyətdə fraqmentçilik, təcrid olunma, özgələşmə. Dinin dövlətin fəaliyyət sferalarından biri kimi qəbul edilməsi də burada siyasi mədəniyyətin xarakterinə güclü təsir göstərir.

Q.Almond və S.Verba dünyanın qalan ölkələrini patriarxal siyasi mədəniyyətə xas olan qrupa aid edir. Həmin ölkələrin siyasi mədəniyyəti struktur differensiasiyasının zəif inkişaf etməsi, siyasi mənafelərin reallaşmasını təmin edən vasitələrin gizli xarakter daşması, siyasi proseslərdə güc tətbiq edilməsi üsullarının üstünlük təşkil etməsi, fərdlərin siyasi sistemə məxsusluğu hissənin zəif inkişaf tapması və s. kimi cəhətlərlə diqqəti cəlb edir.

Siyasi mədəniyyətin digər maraq doğuran təsnifatı Y.Vyatrın 1979-cu ildə çap olunmuş "Siyasi münasibətlərin sosiologiyası" kitabında təklif edilib. Bu təsnifatın əsasına tarixi inkişafın pillələrinə uyğun olaraq siyasi mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin müqayisəli təhlili qoyulub. Buna görə də burada tarixin əvvəlki qatlarında siyasi sistemləri səciyyələndirən ayrı-ayrı ünsürlərin müasir siyasi sistemlərdə müşahidə edilən təzahürlərinə tutarlı cavab tapmaq çətindir. Bununla belə, Y.Vyatrın təsnifatı siyasi sistemlərin və siyasi mədəniyyətlərin tarixi təkamülünü şərh etmək baxımından diqqəti cəlb edir.

Təklif olunan təsnifata görə, tarixən siyasi mədəniyyətin üç başlıca tipi mövcud olmuşdur:

1. **Ənənəvi siyasi mədəniyyət**; 2) silki demokratiya siyasi mədəniyyəti; 3) kütləvi siyasi mədəniyyət.

Ənənəvi siyasi mədəniyyət aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

a) hakimiyyətin müqəddəsliyinin qəbul edilməsi;

b) təbəələrin hüquqlarının və hakimiyyətin təbəələrə münasi-

bətdə səlahiyyətlərinin cəmiyyətin qoyduğu ənənəvi normalarla nizam salınması prinsipinin qəbul edilməsi; c) siyasi sistemin və onun başlıca normalarının dəyişməzliyinin qəbul edilməsi. Ənənəvi siyasi mədəniyyətin üç növ müxtəlifliyi fərqləndirilir:

1. **Ənənəvi qəbilə siyasi mədəniyyəti.** Bu siyasi mədəniyyətin fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemlərdə xalq toplantıları formasında idarəçilik, qəbilə başçısının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması, onun ağa kimi deyil, yüksək səlahiyyətli qəbilə üzvü kimi statusa malik olması başlıca cəhətlərdir.

2. **Ənənəvi teokratik (dini) siyasi mədəniyyət.** Siyasi mədəniyyətin bu növünə görə, hakimiyyət sahibi Allah və ya onun Yer üzərindəki elçisi hesab edilir. Onun hakimiyyətinin həddləri Allahın iradəsinin dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Y.Vyatrın fikrincə, teokratik siyasi mədəniyyət o xalqlara xasdır ki, onların dövlət sistemi peyğəmbərlər tərəfindən yaradılıb.

3. **Ənənəvi despotik siyasi mədəniyyət.** Təbələlərin hökmdara münasibəti onun heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan hakimiyyətinin mütləq mənada qəbul edilməsinə əsaslanır. Başqa sözlə, bu siyasi sistemdə hökmdar bütün təbələlərin başının ağası sayılır.

Ənənəvi siyasi mədəniyyətin göstərilən üç növ müxtəlifliyi müxtəlif kombinasiyalarda birləşərək konkret siyasi mədəniyyəti və siyasi sistemi formalaşdırır. Yəni, ənənəvi qəbilə mədəniyyətində teokratik və despotik siyasi mədəniyyət ünsürlərinə rast gəlinir və əksinə.

Tarixin inkişafının sonrakı pilləsində meydana gələn siyasi mədəniyyəti Y.Vyatr **silki demokratiyanın siyasi mədəniyyəti** adlandırır. Siyasi mədəniyyətin bu tipi onunla səciyyələnir ki, əhalinin hüquq və azadlıqları inkişaf tapmadığından, insanların böyük hissəsi siyasi sistemdə iştirakdan da təcrid olunmuşdu. Siyasi sistem əsas etibarilə azlığın siyasi iştirakçılığına təminat verirdi və bu azlığı da bir qayda olaraq imtiyazlı silklər təşkil edirdi.

Silki demokratiya siyasi mədəniyyəti orta əsrlər dövrünə təsadüf edir və feodal münasibətləri dövrünün xronoloji pillələri onun ayrı-ayrı növ müxtəlifliklərində əksini tapır. Bu baxımdan, silki

demokratiyanın iki əsas növ müxtəlifliyi göstərilir. Birincisi, antik Yunan şəhərlərində, Roma respublikasında və orta əsrlərin bəzi italyan şəhərlərində qərar tapmış **patris siyasi mədəniyyəti**. İkincisi, son orta əsrlərdə və yeni tarixin ilk dövrlərində özünü göstərən **zadəgan siyasi mədəniyyəti**. Antik dövrün və son orta əsrlərin siyasi sistemlərinin fəaliyyətində həlledici rol oynayan və onların spesifikliyini yaradan amillər bu iki siyasi mədəniyyət növlərinin bir-birindən fərqlənməsinə əsasını təşkil edir. Antik dövrdə şəhər demokratiyasının xüsusiyyəti siyasi sistemdə əhalinin geniş təbəqələrinin iştirakçılığını həm nəzərdə tutur, həm də təmin edirdi ki, bu da müvafiq surətdə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin xüsusi yönümünü və fərqləndirici əlamətlərini ortaya gətirmiş oldu. Antik dövrün siyasi sistemindən fərqli olaraq orta əsrlərin siyasi sistemləri imtiyazlı təbəqələrin idarəçiliyinə təminat verən təsisatlar, norma və dəyərlər yaradaraq siyasi mədəniyyətin yeni növünü meydana gətirdi. Siyasi mədəniyyətin bu növünün əsaslandığı norma və dəyərlər mahiyyət etibarilə silki demokratiya prinsiplərinin qərar tapıb inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Yeni dövrün siyasi mədəniyyətini Y.Vyatr **kütləvi siyasi mədəniyyət** adlandırır. Onun meydana gəlməsi siyasi sistemin fəaliyyət metod və prinsiplərində, habelə insanların siyasi sistemə, siyasi iştirakçılığa münasibətlərində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqədardır. Əhalinin siyasi proseslərdə iştirakının genişlənməsi, bütün xalqın siyasi proseslərin subyektinə çevrilməsi hər bir fərdin siyasi mövqeyinin formalaşmasını, siyasi dəyərləri və normaları mənimsəməsinə nəzərdə tutur ki, bu da nəticə etibarilə siyasi mədəniyyətə kütləvi xarakter verir.

Kütləvi siyasi mədəniyyət çərçivəsində **demokratik** və **avtokratik** siyasi mədəniyyət növləri seçilir. Siyasi mədəniyyətin demokratik növünü səciyyələndirən cəhətlər aşağıdakılardır: vətəndaşların yüksək siyasi iştirakçılığı, onların siyasi sistemə cəlb edilməsi, insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, cəmiyyət üzvlərinin hökumətin fəaliyyətinə nəzarət edə bilmək imkanlarının

mövcudluğu, siyasi plüralizmin, azadfikirliliyin müdafiə edilməsi və s.

Kütləvi siyasi mədəniyyətin bu növü iki formada təzahür edir:

1) **mühafizəkar-liberal** və 2) **liberal-demokratik siyasi mədəniyyət**.

Mühafizəkar-liberal siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi sisteminin əsaslı dəyişdirilməsinin qeyri-məqbul hesab edilməsi mövqeyindən çıxış edir. Bununla da insan hüquqları və azadlıqları ideyası siyasi sistemin mühafizəkarlığının müqavimətinə rast gəlir. Bu ziddiyyət mühafizəkar-liberal siyasi mədəniyyətin daxili ziddiyyətini əks etdirir, yəni liberalçı meyllər mühafizəkar mədəniyyətin sabit dəyişməz təbiəti ilə məhdudlaşdırılır.

Liberal-demokratik siyasi mədəniyyət sisteminə isə fərdlərin müstəqilliyinin genişlənməsi zəruriliyinin dərk edilməsi siyasi sistemin əsaslı islahatı ideyasını obyektiv olaraq şərtləndirir. Buna uyğun olaraq, siyasi mədəniyyət ənənəvi dəyərlər və normaların mütəmadi təkmilləşməsi zəminində daha çevik, elastik forma kəsb edir, fərdin siyasi subyektlilik rolunun artmasına zəmin yaradır.

Demokratik siyasi mədəniyyətin əksini avtokratik siyasi mədəniyyət təşkil edir. Onun başlıca səciyyəsi insanların hüquq və azadlıqlarının inkarına, avtoritarizmə və gücə əsaslanan hakimiyyətə meyllənməklə əlaqədardır. Kütləvi siyasi mədəniyyətin növ müxtəlifliyi kimi çıxış edən avtokratik siyasi mədəniyyət 19-cu əsrdə bonapartizm, 20-ci əsrdə faşizm və kommunizm rejimlərində özü üçün əlverişli zəmin tapa bilmişdir. Avtokratik siyasi mədəniyyətin iki forması - **avtoritar** və **totalitar** formaları mövcuddur.

Avtoritar siyasi mədəniyyət siyasi proseslərdə kütlələrin geniş iştirakını nəzərdə tutmasa da, xalq siyasi ideologiyanın təsiri altında manipulyasiyaya məruz qalır. Avtoritar siyasi mədəniyyətin kütləvililiyi əhalinin liderin ideyalarını qəbul edərək siyasi sistemin ümumi passiv iştirakçıları funksiyasını yerinə yetirməsindədir. Avtoritar siyasi mədəniyyətdə diqqət mərkəzində siyasi sistem deyil, siyasi lider olduğundan, hakimiyyətə münasibət avtoritar liderə münasibət kimi təzahür edir.

Avtoritar siyasi mədəniyyətdən fərqli olaraq totalitar siyasi mədəniyyətdə əhali siyasi proseslərin fəal iştirakçısı rolunda çıxış edir. Totalitar siyasi mədəniyyət əhalinin yüksək səfərbərliyi və kortəbii, yaxud məcburi fəallığı sayəsində hakimiyyətin ifrat şəkildə mərkəzləşməsinə, bütün sahələrdə dövlət nəzarətinin bərqərar edilməsinə əsaslanır. Totalitar siyasi mədəniyyətə xas olan yüksək siyasi birlik və iştirakçılıq heç də ümumi iradənin formalaşması sayəsində deyil, daha çox mənafeələrin və mövqelərin zorla eyniləşdirilməsi, rəsmi ideologiyanın irəli sürdüyü məqsəd və vəzifələrin, habelə davranış norma və prinsiplərinin qəbul etdirilməsi sayəsində təmin edilir.

Siyasi mədəniyyətin sadalanan təsnifatları ilə yanaşı onu bəşəri sivilizasiya tiplərinə uyğun olaraq nəzərdən keçirmək cəhdləri də diqqəti özünə çəkir. Bu baxımdan onu **qərb** və **şərq** siyasi mədəniyyətləri kimi iki növə ayırırlar. Həm də bu zaman qarşıya qoyulan əsas məqsədin qərb və şərq siyasi mədəniyyətlərinin bir-birinin əksini təşkil etdiyini sübuta yetirmək cəhdlərindən ibarət olduğu özünü aydın şəkildə büruzə verir. Haqqında söhbət gedən təsnifatın müəlliflərinin fikrinə görə, qərb siyasi mədəniyyəti hakimiyyətin insanların fiziki və mənəvi keyfiyyətlərinə əsaslandığına, siyasətin insan fəaliyyətinin bir sahəsi kimi qəbul edilməsinə, hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyinə, fərdin azadlığının üstün mövqe tutmasına, fərdin siyasətdə həlledici subyekt kimi çıxış etməsinə, siyasi elitanın öz vəzifə öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşmasına, hakimiyyətin həyata keçirilməsi prosesinə əhalinin nəzarətini təmin edən mexanizmin mövcudluğuna və s. inamın olması kimi başlıca tələblərə əsaslanır. Şərq siyasi mədəniyyəti isə hakimiyyətin ilahi mənşəyinə inanma, siyasətin bir qrup insan üçün fəaliyyət forması hesab edilməsinə, sosial ədalət prinsiplərinə inamın böyük olmasına, dövlət mənafeəsinin və elitanın mənafeəsinin digər cəmiyyət üzvlərinin mənafeəindən üstünlüyünə inama, siyasətdə kollektivçilik meyillərinin güclü mövqeyinə, hökmdarların ilahiləşdirilməsinə, tayfa və yerliçilik meyillərinin siyasətdə həlledici rol oynamasına imkan verən əxlaq və idarəçilik normasına və s. prinsiplərə söykənir.

Göründüyü kimi, siyasi mədəniyyətin tipləri və növlərinin zəngin siyahısı var. Çoxsaylı meyarlara əsaslanaraq onun yeni-yeni növlərini, tiplərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu, ondan xəbər verir ki, siyasi mədəniyyət siyasi həyatın özü qədər mürəkkəb olub, onun bütün çalarlarını, habelə milli psixologiya və milli mədəniyyətin mühüm ünsürlərini əks etdirməklə çox rəngarəng formalar kəsb etmək imkanlarına malikdir. Siyasi mədəniyyətin formalarının çoxluğu ayrı-ayrı ölkələrdə qərar tapmış siyasi həyatın konkret təzahür formalarının çoxluğunu ifadə edir.

15-ci FƏSİL

SİYASİ İDEOLOGİYALAR

1. Siyasi ideologiya anlayışı

İdeologiya termini elmdə 18-ci əsrin sonu - 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən işlədilir. Bu anlayışa ilk dəfə fransız alimi Destyut De Trasinin "Düşünmək qabiliyyəti haqqında etüdlər" adlı kitabında rast gəlinir. Daha sonra "İdeologiyanın ünsürləri" adlı əsərində bu hadisəni geniş şərh etməyə çalışmışdır. De Trasinin nöqteyi-nəzərinə, ideologiya ideyaların meydana gəlməsi və inkişafı, insan idrakının qanunları haqqında elmdir.

İdeologiya termininin ilk dəfə işlədildiyi gündən bu zamana qədər onun haqqında müxtəlif nöqteyi-nəzərlər söylənilmiş, təsəvvürlər çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Hazırda ideologiya sosial-siyasi proseslərə güclü təsir göstərən əhəmiyyətli amil kimi bir çox elm sahələrinin, o cümlədən politologiyanın intensiv şəkildə öyrəndiyi hadisələrdən biridir.

İdeologiyanın mürəkkəb və çoxşaxəli məzmunu onun haqqında müxtəlif baxışların meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Geniş yayılmış nöqteyi-nəzərlərdən biri odur ki, ideologiya siyasəti və siyasi fəaliyyəti pərdələməyə xidmət edir. İdeologiyanın belə mənalandırılması Napoleonun ideologiya haqqında fikirlərinə əsaslanır. Napoleon ideologiyaya dövlət başçısının fəaliyyətində pragmatizmi əsaslandırmağa xidmət edən amil kimi baxırdı. Buradan da onun yalançı, aldadıcı mahiyyəti haqqında baxış ortaya çıxmışdır. İdeologiyaya bu cür yanaşma H.Morgentaunun aşağıdakı fikirlərində qabarıq şəkildə özünü büruzə verir: "Siyasətin mahiyyəti siyasi səhnənin aktyorundan ideologiyadan öz fəaliyyətinin bilavasitə məqsədlərini pərdələmək üçün istifadə etməyi tələb edir".

Yeni makiavellicilik məktəbinin nümayəndələri olan R.Moska, R.Mixels, V.Pareto və başqaları siyasi ideologiyanın məzmununu həddən artıq geniş mənada qəbul edərək, dini və estetik şüur formalarını da onun təzahürü hesab edirdilər.

K.Marksın və F.Engelsin siyasi ideologiyaya münasibəti birmənalı olmayıb. Onların ilk əsərlərində ideologiya termini idealizmi, xüsusilə də L.Feyerbaxın sosial-tarixi təlimini şərh etmək üçün işlədilirdi. Sonrakı əsərlərində Marks və Engels ideologiya terminini hər hansı sistemə salınmış, bitkin baxışlar məcmusunu əks etdirən anlayış kimi qəbul edirlər. Onların ideologiyayı "yalançı şüur" adlandırması da bununla əlaqədardır. Marks və Engelsin fikrincə, hər bir ideologiya mövcud quruluşu, həmin quruluşdakı hakim münasibətləri və təbəqələri mühafizə etmək məqsədləri daşıyır və buna görə də real gerçəklikdən uzaqdır.

V.İ.Lenin cəmiyyətin həyatında ideologiyanın roluna xüsusi fikir verirdi. Onun əsərlərində ideologiya siyasi mübarizənin istiqamətlərini müəyyənləşdirən inam və ideyaların məcmusu kimi nəzərdən keçirilməyə başlayır. Elə bunun sayəsində də Marks və Engelsin yaratdığı, Leninin inkişaf etdirdiyi təlimin - elmi sosializmin fəhlə sinfinin ideologiyası hesab edilməsi ənənəsinin əsası qoyulur.

M.Veber ideologiyayı inamla əlaqədar hadisə kimi nəzərdən keçirərək, onun idraki funksiyalarını inkar edirdi. Həmin mövqeyi müdafiə və inkişaf etdirən K.Manheym ideologiyayı reallığı qeyri-adekvat əks etdirən ideyalar məcmusu sayırdı.

18-ci əsrin sonlarından etibarən ideologiya haqqında ortaya atılmış çox müxtəlif fikir və baxışlarda rəngarəngliyə və fərqlərə baxmayaraq o, O.Rebul tərəfindən üç qrupda birləşdirilib. **Sezarçı, marksist və sosioloji.**

Sezarçı baxışlar sisteminə görə, cəmiyyətdə qərar tutmuş münasibətlərin və sosial qaydaların tənqidinə əsaslanan və bu zəmində mövcud quruluşun dəyişdirilməsinə yönəldilmiş baxışlar sistemi, doktrinalar ideologiya hesab edilir.

Marksizmə görə, ideologiya yuxarıda deyiləndən tam fərqli olan doktrinalar kimi fəaliyyət göstərir. Yəni mövcud quruluşun

müdafiəsində duran, hökmran siniflərin mənafeyini qoruyub saxlamağı öz məqsədi hesab edən baxışlar sistemi, doktrinalar ideologiya hesab edilməlidir.

20-ci əsrdə formalaşmış sosioloji cərəyanlara görə, ideologiya kollektiv inam və düşüncə səviyyəsinə qalxmış fikir və ideyaların məcmusudur. Onun siyasi cəhəti sosial gerçəkliyə spesifik münasibət ifadə edilməsində üzə çıxdığından, ideologiyanın təsvir etdiyi gerçəkliyə uyğunluğu tam olmaya bilər və hətta ideologiya gerçəkliyi təhrif edə bilər.

Siyasi ideologiyanın mövcudluğu və funksional mahiyyəti onun siyasi şüurun bir forması olmasında öz ifadəsini tapır. Onun məzmununu müəyyənləşdirən əsas cəhət ideologiyanın hakimiyyət münasibətlərinə güclü təsir göstərməsidir. İdeologiya bu və ya digər qrupun hakimiyyət iddialarına haqq qazandırmaya yönəldilmiş ideya və fikirlər məcmusu kimi ortaya çıxır. Bununla əlaqədar olaraq ədəbiyyatda ideologiyanın aşağıdakı məzmunlu tərfi üstünlük təşkil edir: **ideologiya bu və ya digər insan qrupunun hakimiyyət iddialarını əsaslandıran və buna müvafiq olaraq ictimai fikri öz mənafeələrinə tabe etdirməyə çalışan müəyyən doktrinadır.**

Siyasi şüurun forması olmaq etibarilə ideologiyanın məzmununu aydınlaşdırmağa səy göstərərkən nəzərə alınmalıdır ki, o, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı qrup mənafeələrinin reallaşdırılması məqsədlərinə xidmət göstərir. İdeologiyanın siyasi şüur forması kimi muxtariyyət halı qazanması sosial-tarixi proses olub, cəmiyyətdə mövcud olan qrup mənafeələrini ifadə edən baxış və ideyaların meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. İctimai şüur ümumi ictimai mənafeələri əks etdirən ideya və fikirlər məcmusu halından çıxıb konkret qrupların mənafeə və tələbatlarının müdafiəsinə yönəldikcə ideologiyalaşır, yəni ideologiyaya çevrilir. Deməli, siyasi ideologiya sosial- iqtisadi və sosial-siyasi inkişafın istiqamətləri barədə qrup baxışlarını əks etdirən korporativ şüurun növ müxtəlifliyi şəfətində çıxış edir.

Siyasi şüur forması kimi ideologiyayı səciyyələndirən digər mühüm cəhət onun yüksək dərəcədə sistemləşdirilməsidir. İctimai

reallığı əks etdirən bütün baxışlar, nəzəriyyələr ideologiya rolunu oynamaq imkanına malik deyil. Müəyyən məqsəd ətrafında cəmlənmiş və konkret mənafeləri müdafiə edən ideya və baxışların vahid sistemi ideologiya hesab olunur. İnsanlar sosial münasibətləri dərk etdikcə, onların həmin münasibətlər haqqında müxtəlif təsəvvürləri formalaşır. Bu təsəvvürlər konkret ideyalar və baxışlarda ifadə olunur. Adi halda dağınıq, systemsiz olan fikir və təsəvvürlər ictimai şüurun müxtəlif şaxələrini təşkil edir, müəyyən istiqamətdə sistemə salındıqda isə artıq ideologiya səviyyəsinə yüksəlir.

Lakin qeyd edilməlidir ki, heç də bütün sistemli baxışlar ideologiya sayıla bilməz. İdeologiya sistem şəklinə salınmış elmi nəzəriyyədən fərqlənir. Elm obyektiv gerçəkliyi olduğu kimi, idrak metodlarının köməyiylə öyrənir və təsvir edir. İdeologiya isə gerçəkliyi məqsədyönlü şəkildə, bu və ya digər mənafeələrə uyğun olaraq əks etdirir. Buna görə də elmdə idraki və məntiqi momentlər üstünlük təşkil etdiyi halda, ideologiyada inam və etiqad kimi mənəvi-psixoloji ünsürlər həlledici rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, ideologiya anlayışı dünyagörüşü anlayışı ilə qarşılıqlı fəaliyyət halında mövcuddur. Dünyagörüşünün bəzən ideologiyanın tərkib hissəsi, bəzən də onun forması kimi nəzərdən keçirilməsi bu iki anlayışın bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərdiyini, çulğaşdığını sübuta yetirir.

Ədəbiyyatda ideologiyanın məzmununu təşkil edən üç əsas tərkib ünsürü göstərilir. Bunlardan birincisi **gerçəkliyin təsviridir**. Gerçəkliyin təsviri başlıca olaraq cəmiyyətin qarşılaşdığı sosial problemlərin mövcudluğuna, onların həllinin vacibliyinə diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyır. Hər bir ideoloji sistemin əsaslandırılmasında həlledici pillə gerçəkliyin əksidir, çünki bunun sayəsində insanlara təlqin ediləcək ideyalar, fikirlər və baxışlar özünə sosial dayaq, sosial baza əldə edir. Gerçəkliyin təsviri ideologiya sisteminin xarakterindən, məqsədlərindən asılı olaraq gerçəkliyə az-çox uyğun gələ və ya ondan uzaq ola bilər. Bu da gerçəkliyin ideologiyanın xidmət göstərdiyi ictimai qrupların mənafeələrinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsindən asılıdır. Əgər real sosial münasibətlər ideoloji konsepsiya məqsədlərinə uyğun gəlirsə, bu münasibətlər təqdim

edilən baxışlarda obyektiv şəkildə əks olunur. Əks halda gerçəklik bütöv halda deyil, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq hissə-hissə, detallarla, sosial reallığın ümumi fondundan çıxarılaraq təsvir edilir. Buna görə də, hər bir ideologiyanın ən mühüm tərkib hissəsi kimi gerçəkliyin təsvirinin iki əsas təmələ söykəndiyi aşkar olur. Bunlardan biri əsasən inam, etiqad şəklində təzahür edən **dünyagörüşü təməlidir**. Dünyagörüşü sosial gerçəklik haqqında insanların ümumi baxışları sistemi, gerçəkliyin subyektiv obrazıdır. Dünyagörüşündə digər ünsür insanın bu sistemdə yeri və rolu haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir.

İdeologiyanın əsaslandığı digər təməl **idraki təməldir**. Gerçəkliyin təsviri insanların sosial mühiti və buradakı münasibətləri dərk etməsi prosesi və onun dərəcəsi ilə əlaqədardır. İdeologiyanın elmlə nisbəti onun dünyagörüşü və idraki təməllərinin nisbətinə düz mütənəsbidir. Gerçəkliyin təsvirində idraki momentlərin üstünlüyü ideologiyanın elmi əsaslarının möhkəmliyinə dəlalət edir. Eyni zamanda bu, ideologiyanın qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün daha əlverişli zəmin hazırlayır. İnsanlığın tarixində çox dərin iz buraxmış ideologiya sistemlərinə nəzər salsaq, aydın olar ki, gerçəkliyin təsvirində elmi və dünyabaxışı əsaslarının optimal nisbəti təlqin edilən ideya və baxışlar toplusunun şüurlara tez yol tapması və uzunömürlülüyünün mühüm şərtidir.

İdeologiyanın məzmununu təşkil edən ikinci ünsür **aksioloji sistemdir**. Onun mahiyyəti mövcud gerçəkliyin təsvirinə əsasən müvafiq qiymətlər sistemini əsaslandıraraq, onu real gerçəklikdən arzu edilən gerçəkliyə çevirmək söylərində ifadə olunur. Burada həlledici moment sosial norma və dəyərlərlə bağlıdır. Mövcud sosial qrup və birliklərin iyerarxiyasını tənzimləyən norma və prinsiplərin rol və əhəmiyyətinin aşkara çıxarılması formalaşdırılacaq normaların və qaydaların üstün rolunu dərk etmək üçün əsas kimi çıxış edir. Hər bir ideologiyada mövcud sosial normaların dəyişdirilməsi bütövlükdə sosial münasibətlərin dəyişdirilməsinin vacib şərti hesab edilir. Bu cəhətin əhəmiyyətinin şişirdilməsi ona gətirib çıxarır ki, ideoloji sistemdə başlıca diqqət sosial normalardan çox ideoloji normalara

verilir. Başqa sözlə, ideoloji sistemdə sosial subyektlərin münasibətlərini tənzimləyən normaların təkmilləşdirilməsi, yenilişdirilməsi mövcud və formulə edilən normaların müqayisəsi kimi sırf ideoloji fəaliyyətin kölgəsində qalır. Bunun sayəsində də ideologiyada sosial normalar hüquqi-normativ kateqoriyalar funksiyasından daha çox sosial dəyərlər funksiyasını daşımalı olur. Söylənilən fikirlə D.Frangelin belə bir tezisi səsləşir ki, sistem təşkil edən dəyərlər ideologiya adlandırıla bilər.

İdeologiyanın məzmunu təşkil edən üçüncü ünsür **praktik göstərişlərdən** ibarətdir. Praktik göstərişlər insanların davranışını yeni ideologiyanın daşıyıcıları olan sosial qrupun mənafeyinə uyğun istiqamətə yönəltmək kimi həlledici rol oynayır.

Praktik göstərişlər mahiyyət etibarilə ideologiyanın əvvəldə göstərilən iki ünsüründən irəli gəlir və onları tamamlayır. İdeologiyanın sonuncu ünsürü ictimai fikri fəallaşdıraraq, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün insanları konkret fəaliyyətə hazırlayır, habelə onun üsul və formalarını göstərir.

İdeologiyanın praktik göstərişlərdən ibarət olan üçüncü ünsürü praktik fəaliyyətin motivlərini əsaslandırmaqla, onunla (ideologiya ilə) siyasət arasında qarşılıqlı əlaqələr sferasına toxunur. Həm ideologiya, həm də siyasət mövcud sosial-iqtisadi münasibətlərlə şərtlənir, hər iki hadisə hakimiyyət münasibətlərinə yönəlməsi ilə fərqlənir. Həm ideologiya, həm də siyasət konkret sosial birliklərin mənafeələrinə xidmət göstərir və s. Bu cəhətlər ideologiya ilə siyasət arasında oxşarlıqları üzə çıxarır. Eyni zamanda, onların konkret funksional mahiyyətindən irəli gələn vəzifələri, xüsusiyyətləri də mövcuddur. Polyak alimi Y.Vyatr ideologiya ilə siyasətin qarşılıqlı əlaqələrində aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərmişdir:

1) İdeologiya siyasətdə mühüm rol oynayan qüvvələrin fəaliyyət göstərdiyi real gerçəkliyi, mövcud dəyərlər sistemini təsvir edir, bu dəyərlərin həyata keçirilməsi vasitələrini göstərir, habelə fəaliyyət üçün konkret göstərişlər və direktivlər işləyib hazırlayır. Bu mənada siyasi ideologiya siyasi fəaliyyətin intellektual, nəzəri əsası kimi çıxış edir. Müxtəlif siyasi hərəkətlər siyasi ideologiyanın

formulə etdiyi prinsip və göstərişlərdən müxtəlif şəkildə istifadə edir, lakin genişplanlı siyasi fəaliyyətin ideoloji konsepsiya və tövsiyyələrdən tam kənarda qalması qeyri-mümkündür.

2) İdeologiya siyasi hərəkəti birləşdirən amil sifətində təzahür edir. İdeologiya həm mənafeələr ümumiliyini, məqsəd eyniliyini aşkara çıxarmaqla insanları birləşdirir, həm də onlara inam və əqidə aşılamaqla siyasi hərəkətin birliyini təmin edir.

Siyasi ideologiya bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir ideologiya cəmiyyətdə mövcud olan siyasi rejimlə sıx bağlıdır. Xarakterindən, siyasi yönümündən asılı olaraq, ideologiya ya mövcud ictimai quruluş və qaydaları müdafiə etmək vəzifələrinə xidmət göstərir, ya da onu dəyişdirmək istiqamətində qərar tutur. Azad cəmiyyətdə, liberal rejimin hökm sürdüyü şəraitdə çoxsaylı ideoloji cərəyanlar bir-biri ilə rəqabət halında fəaliyyətdə olur, avtoritar sistemlərdə isə müxtəlif ideoloji cərəyanların sərbəstliyi yasaq edildiyindən, rejimə qarşı müxalifət mövqeyində olan ideologiyalar çox zaman qeyri-leqal şəkildə yayılmağa, insanları gizli dərnəklər, birliklər, partiyalar şəklində birləşdirməyə məcbur olur.

İdeologiyanın digər bir xüsusiyyəti onun sosial qaydalara və münasibətlərə qarşı fəal təsiredici mövqe tutmasıdır. Bu xüsusiyyət liberal və inqilabçı ideologiya sistemlərində daha qabarıq təzahür edir. Hər bir yeni ideologiya cəmiyyət üçün gözlənilməz olan, onun adi durumunu dəyişdirməyə yönəldilmiş cəsarətli, bəzən qeyri-adi, hətta ekstremist ideya və baxışlar məcmusu keyfiyyətində üzə çıxır.

Hər bir ideologiya kollektiv şüur kimi fəaliyyət göstərir. İdeoloqların, liderlərin irəli sürdüyü yeni baxışlar, ideyalar kütlələrin şüuruna hakim kəsildikdə real qüvvəyə çevrilir. İdeologiyanın gücü onun kollektiv inam və düşüncəyə çevrilməsi dərəcəsi ilə ölçülür. İdeologiyanın daşıyıcıları və tərəfdarlarını ümumi ideya və baxışlara mənsub olmaq kimi cəhət birləşdirir.

Siyasi ideologiyaların meydana gəlməsi, onun mənbələri politoloqların diqqət mərkəzində olan mühüm problemlərdəndir. 1950-ci illərin sonlarından etibarən beynəlxalq aləmdə gərginliyin zəifləməsi ilə əlaqədar dünyada siyasi ideologiyaların rəqabəti

sahəsində nəzərə çarpan mülayimləşmə bəzi alimlərin ideologiyanın sonunun çatdığını bəyan etməsinə səbəb oldu. Lakin cəmiyyət rəşional xarakter daşıyan ideya və düşüncələrsiz mövcud ola bilmədiyindən, ideologiyaların cəmiyyətin həyatından sıxışdırılıb çıxarılacağını təsəvvür etmək çox çətindir. İdeologiyayı yaradan və yaşıadan mənbələr insanların öz həyatını təkmilləşdirmək, gələcək haqqında düşüncələri, habelə real həyatda qarşılaşdığı problem və ziddiyyətlərlə əlaqədardır.

İdeologiyanın ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənbəyi ideal ilə gerçəkliyin müqayisəsidir. İnsanların təsəvvürlərində ideal cəmiyyət haqqında bütün dövrlərdə kök salmış baxışlar onların real həyatda qarşılaşdığı prinsip və dəyərlərə tənqidi münasibətinin əsasında durur.

İdeologiyanın digər mənbəyini sosial gerçəkliyin ziddiyyətləri təşkil edir. Sosial sistem ortaya çıxan ziddiyyətləri tez aradan qaldırmaq vəzifəsini yerinə yetirə bilmədikdə, tədricən insanlarda mövcud qaydaların, prinsip və dəyərlərin qeyri-rəşionallığı ideyası ortaya çıxır. Eyni zamanda sistemin qarşılaşdığı ziddiyyətlər üzündən mövcud qaydalardan daha çox əziyyət çəkən qruplar meydana gəlir və onların mənafeyi, sosial tələbatları yeni ideyalarda və baxışlarda öz əksini tapır.

Siyasi ideologiyanın digər bir mənbəyi sosial qrupların artan gücünə uyğun olaraq hakimiyyət iddialarının təmin edilməsi cəhdləri ilə əlaqədardır. Cəmiyyətdə hökmran mövqelərə çıxan ictimai münasibətlərə uyğun olaraq sosial həyatda xüsusi rol oynayan qruplar, təbəqələr formalaşır. Bu hal təbii olaraq onların hakimiyyət iddialarının əsasını təşkil edir. Yeni real qüvvə kimi ortaya çıxan sosial təbəqənin hakimiyyət iddiaları özünün nəzəri əsasını yeni ideologiyalarda tapır.

2. İdeologiyaların formaları və funksiyaları

İdeologiya mürəkkəb struktura malik mənəvi qurum olub, sosial həyatın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərir. İdeologiyanın

çoxcəhətli məzmunu onun həm fəaliyyət sferalarının və funksiyalarının, həm də təzahür formalarının rəngarəngliyini şərtləndirir.

İdeologiyanın aşağıdakı fəaliyyət səviyyələri göstərilə bilər: 1. İdeologiyanın **nəzəri-konseptual** səviyyəsi. Bu səviyyədə ideologiyanın əsas daşıyıcısı olan sosial qrupun mənafeələrini ifadə edən ideyalar formulə edilərək vahid ideoloji sistem halına salınır, başlıca mənəvi dəyərlər və ideallar işlənib hazırlanır. Burada ideologiya əsasən nəzəri müddəalar və postulatlar şəklində ifadə olunur. Nəzəri-konseptual səviyyədə ideologiya fəaliyyət miqyaslarına görə məhdud xarakter daşıyır. Başqa sözlə, bu mərhələdə ideologiya mənafeyi ideoloji sistemin obyekt kimi seçilmiş sosial qrupun ən qabaqcıl hissəsinin və ya sadəcə olaraq ideoloqların fəaliyyətində təzahür edir. Yeni ideyaların ictimai fikrə təsiri, insanların zehninə yeni baxışlarla yüklənməsi prosesi ideologiyanın meydana gəlməsi və fəaliyyətinin bu mərhələsi qarşısında duran vəzifələrdir. 2. İdeologiyanın **proqram-siyasi** səviyyəsi. Bu mərhələdə birinci mərhələdə formulə edilmiş prinsiplər və müddəalar bilavasitə praktik-siyasi fəaliyyəti hazırlamaq və həyata keçirmək üçün konkret proqram və göstərişlər halına gətirilir. Sonuncuları fərqləndirən cəhət odur ki, dəyərlərdən, ideya və baxışlardan fərqli olaraq onlar normativ xarakter daşıyır, siyasi fəaliyyətdə iştirakçıların davranışı forma və metodlarını müəyyənləşdirir. 3. İdeologiyanın **kütləvi yayılma** səviyyəsi. Xarakter və təbiətindən asılı olmayaraq hər bir ideoloji sistem kütlələr arasında yayılmaqla qarşısında duran məqsədlərə nail olur. Buna görə də, ideologiyanın məzmununu təşkil edən ideya və prinsiplər, norma və dəyərlər insanlar tərəfindən mənimsənilir, onların siyasi davranışına sirayət edir. İdeologiyanın yayılma səviyyəsi, insanların davranışına təsir göstərməsi dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Əvvəla, sosial həyatın ideologiya tərəfindən əhatə olunması miqyasları ilə əlaqədar olaraq ideologiya bütün cəmiyyəti öz təsiri altına ala və ya cəmiyyətin müəyyən qismi arasında yayıla bilər. İnsanların sosial təfəkkürü prinsiplərini müəyyənləşdirmək, dünyanın sosial mənzərəsini dəyişmək imkanlarına malik olan və bu

səbəbdən də kütləvi surətdə yayılan ideologiyaları K.Manheymlə "total" ideologiyalar adlandırır. Dini ideologiyalar, marksizm, faşizm bu qəbildən olan ideologiya sistemləri hesab edilir. Siyasi sistemin, idarəçilik formalarının, hakimiyyət haqqında təsəvvürlərin dəyişdirilməsini nəzərdə tutan ideya və baxışların məcmusu kimi təzahür edən ideologiyalar isə "xüsusi" ideologiyalar sayılır.

Digər tərəfdən, insanlar tərəfindən ideologiyanın prinsip və dəyərlərinin mənimsənilməsi səviyyəsi müxtəlifdir. Bu müxtəliflik təqdim edilən prinsiplərin insanların baxışları sistemində dəyişiklik əmələ gətirməsindən tutmuş onların siyasi davranışının istiqamətlərini, üsul və formalarını təyin edən həlledici şərt kimi çıxış etməsinə qədər böyük amplituda çərçivəsində mövcud ola bilər.

İdeologiyalar müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərir. İdeologiyaların təsnifatını bir neçə meyar əsasında aparmaq mümkündür. Buna uyğun olaraq ideologiyaları: 1) funksiyalarına görə; 2) sosial bazasına görə; 3) daxili strukturuna görə; 4) tarixi tələbinə görə; 5) fəaliyyət sferasının miqyaslarına görə fərqləndirirlər.

İdeologiya funksiyasına görə seçiciyə təqdim edilərkən hər şeydən əvvəl onun cəmiyyətin hansı təbəqəsinin mənafelərini ifadə etdiyi aydınlaşdırılır. Bu zaman ideologiyanın bu və ya digər sosial qrupun mənafeyi baxımından hansı funksiyalar yerinə yetirməsi məsələsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Göstərilən prinsipin əsasında fəhlə sinfinin, xırda burjuaziyanın, texnokratların və s. sosial qrupların mənafələrinə xidmət edən ideologiya sistemləri fərqləndirilir. Bundan əlavə, ideologiyaların formaları ümumi sosial mənafələrə münasibət baxımından da təhlil edilə bilər. Belə olduqda müdaxiləçi, mühafizəkar və ya mürtəce ideologiya tiplərini göstərmək mümkündür. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, sonuncu halda ideologiya formalarının təhlilində sinfilik əlaməti, hakimiyyətə münasibət amili həlledici rol oynamır.

Sosial bazasına görə sinfi, milli, irqi və s. ideologiya formalarından söhbət gedə bilər. İdeologiyanın bu əlamətə görə təhlilindən aydın olur ki, ideologiyaların fəaliyyət sferasını əsasən onun məzmunu ilə sosial qrup və birliklərin mənafələri arasında

funksional asılılıq təyin edir. Başqa sözlə, bu və ya digər qrupun mənafeələrinə xidmət göstərən ideologiyanın tərəfdarları da, təbii olaraq, hər şeydən əvvəl həmin sosial qrupun içərisindən çıxır. Lakin ideologiyanın funksional mahiyyəti ilə onun sosial bazası arasında müəyyən fərqlər də ola bilər. Yəni bu və ya başqa sosial qrupun mənafeələrini müdafiə edən ideologiya bu qrupa bilavasitə daxil olmayan sosial təbəqələr tərəfindən də müdafiə edilə bilər. Deməli, ideologiyanın sosial bazasının mənafeələrini əks etdirdiyi sosial qrup və təbəqələrdən daha geniş ola bilməsi ehtimalı mümkündür.

Daxili strukturuna görə ideologiyanın aşağıdakı qoşa formaları göstərilir: dini və dünyəvi ideologiyalar, rəşional və irrasional ideologiyalar, universal və partikulyar ideologiyalar. Göstərilən təsnifatın əsasında ideologiya sistemlərində həlledici mövqelərə malik olan dəyərlər və ya bu dəyərləri əsaslandırmaq üsul və vasitələri durur.

Dini və dünyəvi ideologiyalar əsas etibarilə insanların dünyagörüşünün başlıca prinsiplərinin şərhində, habelə onların davranış normalarının əsaslandırılmasında rəşional-məntiqi, yaxud mifoloji metodlara arxalanmağa görə fərqlənir. Dini ideologiyanın məzmununda aparıcı ünsür müqəddəsliyin əsaslandırılması, müqəddəslik dərəcəsinə yüksəldilmiş subyektlərə sözsüz inamın, hətta etiqadın formalaşdırılmasıdır. Bu cür ünsürlərin olmaması, yaxud müəyyənədiçi mahiyyət daşııaması ideologiyanın dünyəvi məzmununa malik olduğundan xəbər verir.

Rəşional və irrasional ideologiyalar formulə etdikləri müddəə və dəyərlərin rəşional idrakın və məntiqin ciddi nəzarətinə tabe olmaq dərəcəsi ilə fərqlənirlər. Rəşional ideologiyalar idraki meyarlara, məntiqi mülahizələrə əsaslandığı halda, irrasional ideologiyalar intuisiyyaya, ehtiraslara əsaslanır. İrrasional ideologiyalar əksər hallarda liderlik ideologiyası kimi çıxış edir, çünki onun başlıca dəyərlərini liderin, rəhbərin intuitiv dərketməsindən irəli gələn müddəalar, hətta göstərişlər və tələbatlar təşkil edir.

Universal və partikulyar ideologiyalar bir-birindən öz ideya və çağırışları ilə konkret bir və ya bir neçə sosial qrupa, təbəqəyə, yaxud

bütün insanlara doğru yönəlməsinə görə fərqlənirlər. Millətçi, irqçi ideologiyalar məzmun etibarilə müraciət etdikləri insanların əhatə dairəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyindən, habelə bu tərkibin genişləndirilməsi üçün imkan yeri qoymadığından partikulyar xarakter daşıyır. Heç bir məhdudiyyət qoymadan təqdim edilən ideyaları, baxışları qəbul edən bütün insanlar üçün açıq olan ideologiyalar isə universal xarakter daşıyır. Məsələn, islam universal mahiyyətə malikdir, çünki onun ehkamlarını qəbul edən bütün insanlara mənsubdur.

Tarixi taleyinə görə ideologiyaları fərqləndirərkən onların fəaliyyət müddətləri kimi əlaməti əsas götürülür. Bəzi ideologiyalar uzun müddət fəaliyyət göstərməklə yüksək davamlılıq nümunəsi nümayiş etdirir. Dini ideologiyalar buna misal gətirilə bilər. Digər ideologiyalar isə az müddətə fəaliyyət göstərir, tez bir vaxtda yaddan çıxır.

Nəhayət, ideologiyaları fəaliyyət sferasının miqyaslarına görə təsnif etmək mümkündür. Bu zaman əsas meyar ideologiyanın coğrafi məkanda yayılması miqyasları hesab edilir. İdeologiyaların bir qrupu bütün dünyanı əhatə edir, digər qrupu isə ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda yayılır.

İdeologiya bir sıra vacib funksiyalar yerinə yetirir. Onun funksiyalarını araşdırmaq və təsnif etmək üçün ideologiyanın hansı məqsəd və vəzifələrə xidmət göstərdiyi, cəmiyyətin həyatında hansı rolunu oynaması məsələsinə aydınlıq gətirmək tələb olunur. İdeologiyanın cəmiyyətin həyatında rolunun təhlili zəminində onun ümumi və bilavasitə siyasi funksiyaları aşkara çıxır. Ümumi funksiyalara aşağıdakılar daxildir: gerçəkliyin spesifik obrazının yaradılması, ictimai şüurun zəbt edilməsi, ictimai şüura yeni dəyərlərin tətbiq edilməsi, təbliğ edilən cəmiyyətin modelinin yaradılması və s. Bu sadalanan funksiyaları yerinə yetirməklə ideologiya ictimai şüur forması kimi idraki, qiymətləndirmə, proqnozlaşdırma vəzifələrini konkret-spesifik şəkildə həyata keçirmiş olur.

Siyasi ideologiyanın bilavasitə siyasi funksiyaları aşağıdakılarda öz ifadəsini tapır: cəmiyyətin siyasi inkişafının

istiqlamətlərinin və başlıca aparıcı qüvvələrinin müəyyən edilməsi, ideologiyanın daşıyıcılarının və tərəfdarlarının vahid məqsədi həyata keçirmək uğrunda səfərbər edilməsi, ümumi ideya və çağırışlar əsasında insanların birləşdirilməsi və s.

3. Müasir dövrün başlıca ideoloji nəzəriyyələri və cərəyanları

Müasir dövrün ideya-siyasi mənzərəsi rəngarəngliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Bir-biri ilə az və ya çox dərəcədə rəqabət aparan, hətta barışmaz münasibətlər halında olan ideoloji sistemlər dünyanın ideya-siyasi durumunu və inkişafını səciyyələndirir. Ayrı-ayrı ideoloji cərəyanların və onların daşıyıcılarının açıq ifadə olunan düşmənçiliyi və barışmazlığı xeyli müddətdir ki, öz yerini onların dinc yarışına və yanaşı yaşamasına vermişdir. Hazırda eyni siyasi sistemdə, eyni dövlət çərçivələrində müxtəlif ideya-nəzəri cərəyanların və onların əhatə etdiyi siyasi qüvvələrin yanaşı mövcudluğu adi hala çevrilib.

Müasir dövrün ideya-siyasi mənzərəsini müəyyənləşdirən cərəyanlardan biri **liberalizm** və onun növ müxtəlifliyi olan **yeni liberalizm** hesab olunur. Latın dilindən tərcümədə "azadlığa aid olan", "azad insana xas olan" məna verən liberalist cərəyanının meydana gəlməsində qədim yunan mütəfəkkirləri Lukretsinin və Demokritin ideyalarının xüsusi rolu olmuşdur. Lakin onun bir müstəqil cərəyan kimi səhnəyə çıxması 17-18-ci əsrlərin burjuva inqilabları dövrünün, xüsusilə də ingilis maarifçiləri C.Lokkun. T.Hobbsun, A.Smitin siyasi fəlsəfəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Liberalizm meydana gəldiyi gündən böyük təkamül yolu keçmişdir. O, A.Smitin klassik liberalizmindən Con Stüart Millin burjuva-liberal islahatçılığına, sonra keynsiançılığa, müasir dövrdə isə yeni liberalizm halına keçməklə xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Liberalizm cərəyanı içərisində baş verən bu təkamül prosesinin əsasında dövlətin sosial-iqtisadi roluna münasibət məsələsi dururdu.

Liberalizm ideologiyasının əsasını şəxsiyyətin azadlığı, insan

hüquqları və xüsusi mülkiyyətçilik prinsiplərinin əlaqələndirilməsi zəminində azad rəqabət, azad bazar və sahibkarlıq ideyaları təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, liberalizmin başlıca prinsipləri vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə əsaslarında təşkili və s. olmuşdur. Son dövrlərdə liberalizm belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bir-biri ilə rəqabət aparan peşə qruplarından, iqtisadi, dini, siyasi qruplar və birliklərdən heç biri digəri üzərində mənəvi üstünlüyə malik olmamalıdır.

Liberalizm ideologiyasının ümumfəlsəfi əsasında şəxsiyyətin qrup, sinfi, dini və digər mülahizələrdən azadlığı, insanın ən ali sərvət kimi dəyərləndirilməsi, habelə kosmopolitizm, humanizm, fərdiyyətçilik kimi prinsiplər durur.

Siyasi sahədə liberalizm antik siyasi mədəniyyətdə formalaşmış xalq hakimiyyəti, şəxsiyyətin siyasi azadlıqları və hüquqlarının tanınması ideyalarına əsaslanır. Siyasi liberalizm maarifçilik dövrünün ictimai müqavilə nəzəriyyəsi ilə Kantın hüquq fəlsəfəsinin müddəalarını üzvi şəkildə birləşdirir. Şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən azad olması onu cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyətdən azad edə bilməz. Hüquqi dövlət şəxsiyyətin azadlığı ilə onun sosial məsuliyyətinin vəhdəti zəminində bərqərar ola bilər. Liberalizmin siyasi fikir tarixində ən böyük xidmətlərindən biri ondan ibarətdir ki, dövləti nə fərddən, nə də cəmiyyətdən asılı bir qüvvə kimi nəzərdən keçirir. Məhz elə bunun sayəsində dövlət fərdi cəmiyyətdən, cəmiyyəti də fərddən qorumaq iqtidarındadır.

Liberalizm yarandığı gündən bu günədək dövlətə tənqidi münasibətilə seçilməkdədir. Onun siyasi konsepsiyasının həll etməyə çalışdığı başlıca problem dövlətin fərdin şəxsi həyatına müdaxiləsinin miqyas və dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir. Demokratiya ilə azadlığın əlaqələndirilməsi problemi də liberalların qarışısında duran mühüm vəzifədir. Ümumiyyətlə, 20-ci əsrin ortalarına qədər liberallar "demokratiya" terminini işlətməkdən çəkinirdilər və bununla da liberalizmin başlıca dəyəri olan xüsusi mülkiyyətə üstün münasibətlərini ifadə edirdilər. Lakin tədricən dövlətin sosial

funksiyalarının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demokratik dəyərlərə diqqəti artırmağa başladılar.

Liberalizmin ənənəvi prinsiplərinin əksinə olaraq dövlətin roluna diqqətin artırılması, onun ənənəvi dəyərlərinin 20-ci əsrin ikinci yarısının siyasi və iqtisadi reallıqlarına uyğunlaşdırılması **yeni liberalizmin** meydana çıxması ilə nəticələndi. Demokratiya, azad rəqabət, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları ideyasının aliliyi kimi liberal prinsiplərinə sədaqətini saxlamaqla, yeni liberalizm belə bir müddəadan çıxış edir ki, həmin prinsiplər dövlətin bilavasitə müdaxiləsi sayəsində reallaşmaq imkanı qazana bilər. Yeni liberalizmin siyasi proqramının məğzini siyasi konsensus, dövlət idarəçiliyinin təşkili və həyata keçirilməsinin plüralist əsaslarına üstünlük verilməsi kimi cəhətlər təşkil edir.

Liberalizmin başlıca dəyərləri bütün dünyada kütləvi siyasi baxışlarda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir demokratiyanın aparıcı konsepsiyaları olan siyasi iştirakçılıq, demokratik elita nəzəriyyələri liberalizm prinsiplərinə əsaslanır. İnsan hüquq və azadlıqları prinsiplərinin ümumbəşəri dəyər kimi geniş yayılması bəşəriyyətin bu günü qarşısında duran fundamental problemlərin həllini mümkünləşdirərək dövlətlər arasında bir çox əkslik və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün real zəmin hazırlayır.

Liberalizm müasir dünyanın siyasi fikrinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu cərəyanın ideyaları əsasında və onun ardıcılları tərəfindən dünyanın sosial-siyasi proseslərinin təhlilinə və futuroloji aspektlərinə həsr edilmiş "konvergensiya", "sosial qlobalizm", "informasiya cəmiyyəti" və s. geniş yayılmış nəzəriyyələr yaradılmışdır.

Müasir dünyanın ictimai-siyasi inkişafına güclü təsir edən ideologiya sistemləri sırasında **mühafizəkarlıq** xüsusi yer tutur. Mühafizəkarlıq dövlətin və ictimai həyatın tarixən qərarlaşmış formalarının, xüsusilə də onun millət, din, ailə, mülkiyyət kimi anlayışlarda ifadə olunan mənəvi- hüquqi əsaslarının qorunub saxlanmasına yönəlmiş siyasi ideologiyadır. Mühafizəkarlıq (konservatizm) terminini ilk dəfə fransız yazıçısı Şatobrian Böyük

Fransa inqilabı dövrünün feodal-zadəgan ideologiyasını ifadə etmək üçün işlətmisdir. Siyasi ideologiya kimi mühafizəkarlığın meydana gəlməsi 1789-cu il Fransa inqilabı nəticəsində liberalçı ideologiyanın geniş yayılması ilə əlaqədardır. Cəmiyyətin köklü surətdə yenidən qurulması tələbini irəli sürən liberalçı dünyagörüşünün yayılmasından xoflanan J. De Mestor, L. De Bonald və E. Berk mövcud qaydaları qoruyub saxlamaq üçün yollar axtarmağa başlayırlar. Bu axtarışlar mühafizəkarlıq ideologiyasının nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanması ilə nəticələndi. Mühafizəkarlığın fundamental ideyası E. Berkin "Fransa inqilabı haqqında düşüncələr" (1790) adlı əsərində cəmiyyətin sosial qaydalarının şüurlu surətdə dəyişdirilməsi cəhdlərinin ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarına zidd olması barədə irəli sürdüyü tezisdə ifadə olunub. Bu ideoloqların nöqteyi-nəzərləri belə bir müddəadan çıxış edirdi ki, hər bir yenilik, dəyişiklik əvvəlki qaydalarla varislik əlaqəsindən kənarda mövcud ola bilmədiyi kimi, cəmiyyətin təbii surətdə qərarlaşmış sosial ierarxiyası, xüsusilə də onun ailə, din, mülkiyyət kimi təsisatları, bütünlükdə cəmiyyətin mənəvi əsasları və prinsipləri ali dəyərlər olub öləri xarakter daşıya bilməz. Real həyatda qarşılanan əksliklər və onların yaratdığı sosial gərginliyə gəldikdə, ənənəvi qaydalara sədaqət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyət hər cür gərginliyi aradan qaldıraraq sosial sülhə təminat verməyə qadirdir. Yenilikdən vahimələnmə, köhnə qaydaların toxunulmazlığını mütləq zərurət kimi qəbul etmə halını Manheyim ənənəvilik, digər bir sıra nəzəriyyəçilər isə "təbii mühafizəkarlıq" adlandırır. İdeya-siyasi cərəyan kimi mühafizəkarlıq məhz təbii mühafizəkarlıq, ənənəvilik dünyabaxışı prinsipləri üzərində qərar tapmışdır.

Siyasi ideologiya kimi mühafizəkarlığı yalnız mühafizəçi şüur, əvvəlki qaydaları qoruyub-saxlamaq meyilləri səciyyələndirmir. Keçmiş və mövcud qaydalara ehkamçı-qoruyucu münasibət zəminində mühafizəkarlığın özünəməxsus siyasi konsensiyası, dəyərləri sistemi formalaşmışdır. Mühafizəkarlığın siyasi konsepsiyası konstitusiyayı insanın istədiyi şəkildə dəyişdirməsi yolverilməz olan ali prinsiplərin təzahürü hesab edərək, habelə dövlət fəaliyyəti

yətində qanunun hökmranlığının və mənəvi məsuliyyətin zəruriliyinə inanaraq **eqalitarizm** prinsiplərini, səmərəli dövlət idarəçiliyi kimi demokratiyanı şübhə altına alır.

Mühafizəkarlığın ideya-siyasi konsepsiyasında cəmiyyət həyatının çox sahələrini bilavasitə tənzimləyən güclü dövlət ideyası həlledici yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, demokratiya və azadlıq şəxsiyyətin sosial mövcudluğunun təzahürü deyil, onun dövlətə itaətinin təzahürü kimi nəzərdən keçirilir. Lakin qatı ənənəvilərin cəmiyyətin qarşılaşdığı mürəkkəb problemləri həll etmək yollarını göstərməkdə aciz olduğunu görən mühafizəkarlar tədricən öz baxışlarını xeyli dərəcədə dəyişdirməyə məcbur oldular. Belə ki, liberalizm kimi mühafizəkarlıq da dövlətin ictimai həyatın bütün sahələrinə, xüsusilə də iqtisadi sferaya müdaxiləsinin qeyri-rasionallığını təsdiqləyərək öz prinsiplərini mövcud realıqlara uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə razılaşmalı oldu. Obyektiv proseslərin təsiri altında mühafizəkarlıqda liberal meyillərin güclənməsi onun yeni təzahür formasının - **yeni mühafizəkarlığın** ortaya çıxmasını şərtləndirir.

Yeni mühafizəkarlıq ideologiyasında mühafizəkarlığın ənənəvi, sənaye dövrünə qədərki dəyərləri - ailə, din, əxlaq postsənaye dövrünün xüsusiyyətləri ilə, o cümlədən yaradıcı əmək, şəxsiyyətin təkrarolunmazlığı, sosial sahənin sürətli inkişaf etdirilməsi və s. bu kimi ideyalarla uğurla qovuşur.

İctimai əlaqə və münasibətlərin yüksək dəyişkənliyi, sosial həyatın təşkilinin texniki amilinin rolunun artması şəraitində yeni mühafizəkarlıq cəmiyyətin vəhdətini və sosial sabitliyini təmin etməyin yeni prinsiplərinin - yeni dövlətlə vətəndaşın qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətinin gücləndirilməsini, dövlət qaydalarının və intizamının möhkəmləndirilməsini təklif edir. Fərdin rolunun artırılmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, eyni zamanda yeni mühafizəkarlar dövlətin əxlaq prinsiplərinə əsaslanması, şəxsiyyətin həyatı üçün qanun çərçivəsində bütün zəruri şəraiti yaratması prinsiplərinə üstünlük verir. Vətəndaşla dövlətin bu cür qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafına meydan açan ən əlverişli siyasi quruluş forması kimi demokratiya qəbul edilməsinə baxmayaraq, C.Bell, Z.Bjezinski və

sair yeni mühafizəkarçılıq ideoloqları cəmiyyətin idarə olunmasının kütlələrin həddən ziyadə siyasətə cəlb olunmasından əziyyət çəkdiyini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa, elitizmin müdafiə mexanizmini təkmilləşdirməyə böyük intellektual qüvvə sərf edirlər.

Sürətlə dəyişən sosial mühitdə şəxsiyyətin sosial və siyasi dəyərlərinin müəyyənləşməsində yeni mühafizəkarçılıq böyük rol oynayır. Gerçəkliyə rəasional münasibətin əxlaqi prinsiplərlə uğurla uzlaşdırılması sosial cəhətdən məsuliyyətli fərdlə siyasi cəhətdən sabit dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin optimal modelini quraşdırmağa imkan verir. Elə bu səbəblər 70-80-ci illərdə mühafizəkarlıq ideologiyasının mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsinə gətirib çıxardı. Hazırda bu ideologiya zəminində dayanan böyük partiyalar sayca çox olmasa da (ABŞ- in respublikaçılar, Yaponiyanın liberal-mühafizəkar, İngiltərənin mühafizəkar), onun tərəfdarları bütün dünyada çoxalmaqdadır.

19-cu əsrin sonları - 20-ci əsrin 70-80-ci illəri ərzində dünyanın siyasi inkişafı **sosialist ideologiyasının** güclü təsirinə məruz qalmışdır. Qədim tarixə malik olan sosialist ideyalarının sistemləşməsində, ideya-siyasi təlim kimi meydana gəlməsində T.Morun, T.Kampanellanın utopik baxışlarında təsvir edilən cəmiyyətin təşkili prinsipləri haqqında fikirləri, J.J.Russonun eqalitarist ideyaları, 18-ci əsrin sonu - 19-cu əsrin əvvəllərində Sen-Simonun, Furiyenin, Ouenin ədalətli cəmiyyət axtarırları ilə bağlı baxışları mühüm rol oynamışdır.

İdeya-siyasi cərəyan olaraq sosializm özündə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən nəzəriyyələri birləşdirən **eklektik** sistem kimi çıxış edir. Bütövlükdə "sosializm" termini ilə ifadə olunan siyasi ideologiyada iki başlıca cərəyan - "**elmi sosializm**" və "**sosial-demokrat**" cərəyanları təmsil olunub.

Elmi sosializm 19-cu əsrin ortalarında K.Marks və F.Engels tərəfindən yaradılıb, 20-ci əsrin əvvəllərində V.İ.Lenin tərəfindən inkişaf etdirilib. 1917-ci il sosialist inqilabından sonra Rusiyada, ikinci dünya müharibəsindən sonra isə bir sıra Şərqi Avropa və Asiya ölkələrində, Kubada cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatı elmi sosializmin

müddəalarına əsaslanan modelə uyğun təşkil edilərək, XX əsrin 90-cı illərində də dünyanın siyasi mənzərəsini təyin edən reallıq keyfiyyətində mövcud olmuşdur.

Elmi sosializm (yaxud sosializmin marksist-leninçi modeli) fərdin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinə, iqtisadi və siyasi rəqabətin roluna, əməyi stimullaşdırma üsullarına lazımi qiymət vermir. Cəmiyyətdə sosial tənzimləmənin əsas mexanizmi sərvətlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə bölüşdürülməsində görülür. Elmi sosializm doktrinasının arxalandığı əsas prerogativlər fərdin müstəqilliyini kölgədə qoyan dövlət, təşəbbüskarlığı və demokratiyanı boğan mərkəzləşmiş idarəçilik, habelə iqtisadiyyat üzərində ağalığa edən siyasətdir.

Siyasi ideologiyayı praktikaya çevirmək məqsədlərini rəhbər tutan V.İ.Lenin marksizm doktrinasında siyasi zorakılığın nəzəri əsaslarını verən fundamentalist cərəyanın əsasını qoydu. SSRİ-də, digər sosialist ölkələrində yeni cəmiyyət quruculuğunun əsas vasitələri kimi terrorizmin, siyasi repressiyaların və təqiblərin geniş yayılması bu ölkələrdə leninçi fundamentalizmin kök salmasının nəticəsidir. Sosialist fundamentalizmin titoizm (keçmiş Yuqoslaviya Respublikasının prezidenti və Yuqoslaviya kommunist partiyasının baş katibi İ.Titonun adı ilə) və maoizm (Çin Kommunist partiyasının keçmiş baş katibi Mao Tsedunun adı ilə) kimi milli formaları mövcud olmuşdur.

Marksizmlə ideya mübarizəsi aparan K.Kautskinin, A.Bebelin, E.Bernşteynin baxışları sosializm ideologiyasında yeni bir təriqətin - **sosial demokratiyanın** əsasını qoydu. Marksistlərdən fərqli olaraq, sosial demokratların müdafiə etdikləri əsas dəyərlər sosial barışıq, dövlətlərarası münasibətlərdə sülh və əməkdaşlıq kimi ümumbəşəri prinsiplərdir. Sosial-demokrat təriqətində bütünlükdə sosializm ideologiyası üçün həlledici əhəmiyyət daşıyan ədalətli cəmiyyət yaratmaq cəhdləri fərdlərin azadlığı və təşəbbüskarlığı prinsipi ilə üzvi əlaqə şəklində təzahür edir. Hər cür zorakılığı və ekstremist meyilləri rədd edən sosial-demokratiya sinfi mübarizə və sosial katalizmlər yolu

seçmiş marksistlərdən fərqli olaraq, cəmiyyətin dəyişdirilməsinin yeganə məqbul yolunu sosial islahatlarda, tədricən xalq hakimiyyətinə, yerli özünüidarəçilik prinsiplərinə gətirib çıxara biləcək məqsədyönlü təkamül prosesində görürlər. Sosial-demokratiyanın təkamülçülük mövqeyinin əsası E.Bernşteynin "hərəkət hər şeydir, son məqsəd isə heç nə" şəklində ifadə olunmuş məşhur tezi ilə qoyulmuşdur. Sınıf mübarizə konsepsiyasına qarşı sosial-demokrat təriqəti "sosial partnyorluq" konsepsiyasını irəli sürür.

Sosial demokratiya 20-ci əsrin ən geniş yayılmış və populyar ideya-siyasi təriqəti kimi dünyanın siyasi mənzərəsinin müəyyən edilməsində çox böyük rol oynamış və oynamaqdadır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dünyada 80-dən çox siyasi partiya sosial-demokrat proqramını qəbul etmişdi ki, bunların da 30-a qədəri ya təklikdə, ya da digər partiyalarla koalisiyada hakimiyyətdədir. Sosial-demokrat təriqəti bu gün vahid siyasi cərəyan və hərəkət kimi formalaşmış. Bu hərəkəti 70-dən çox sosial-demokrat partiyasını birləşdirən sosintern təmsil edir. Müasir sosial-demokrat proqram və hərəkətinin əsasını "demokratik sosializm" konsepsiyası (termin ilk dəfə K.Kautski tərəfindən işlədilib) təşkil edir.

Demokratik sosializm konsepsiyasının məzmununu təşkil edən başlıca müddəalar və prinsiplər aşağıdakılardır: iqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yol verilməsi və qarışıq iqtisadiyyatın üstünlüyü, bəzi iri sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsi, dövlətin sosial funksiyasının gücləndirilməsi, cəmiyyət həyatının fərdi və kollektiv başlanğıcları arasında optimal variantın tapılması, vətəndaşlara cəmiyyətin müxtəlif sferalarının idarə edilməsində geniş səlahiyyətlər verilməsi və s.

Milli dövlətlərin formalaşması, milli birliyin möhkəmlənməsi prosesi tarix səhnəsinə siyasi həyatda mühüm rol oynayan **millətçi ideologiyaların** çıxması ilə müşayiət olunmuşdur. 19-cu əsrin sonu

- 20-ci əsrin əvvəllərində Avropada, 20-ci əsrdə Asiya, Afrika və Latin Amerikası ölkələrində millətçi ideologiyalar cəmiyyətdə aparıcı ictimai-siyasi cərəyan statusu qazanmışdır. İkinci minilliyin astanasında müstəqillik qazanıb dövlətçilik ənənələrini bərpa edən keçmiş SSRİ respublikaları xalqlarının siyasi həyatında pozitiv millətçilik mövqelərində dayanan ideya və dəyərlərin üstün rol oynaması da bu xalqların milli şüurunun yüksəlməsi, milli özünüdərkətmə və özünüreallaşdırma mexanizminin işə düşməsi prosesinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Millətçilik ideologiyasının əsasını özünü etnik birlik kimi dərk edən insanların ümumi mənəfe və tələbatlarının reallaşmasına xidmət göstərən siyasi dəyərlər, norma və prinsiplər təşkil edir. Bu ideologiya millətin, xalqın özünü vahid tam kimi dərk etməsini, hər bir fərddə onun etnosa mənsubiyyəti hissənin meydana gəlməsi və güclənməsini şərtləndirməklə ictimai tərəqqini sürətləndirən təsirli sosial-psixoloji, mənəvi-emosional amil rolunu oynayır.

Millətçilik ideologiyası rəşional-pozitiv çalardan tutmuş mürtəce-şovinst çalarlaradək çox mürəkkəb və qeyri- yekcins təbiəti ilə fərqlənir. Milli mənafeləri obyektiv şəkildə əks etdirən mütərəqqi xarakterli milli ideologiyalar etnik birliyin sosial-siyasi və mənəvi yüksəlişinə güclü təkan verdiyi halda, millətin tələb və ehtiyaclarını təhrif edilmiş şəkildə ifadə edən şovinst-mürtəce, seperatçı məqsədlər güdən millətçilik ideologiyaları isə, əksinə, xalqlar arasında nifaq salaraq ictimai-siyasi sabitliyin, sülh və əmin-amanlığın dayaqclarını laxladır, sosial tərəqqinin qarşısında əngələ çevrilir.

Müasir dünyanın siyasi mənzərəsinin təyin edilməsində, siyasi inkişafın yollarının müəyyənləşdirilməsində, yuxarıda sadalanan ideya cərəyanları ilə yanaşı, müxtəlif mənə çalarlarına malik olan çoxsaylı başqa ideologiyalar da nəzərə çarpan rol oynayır. Bəşəriyyətin siyasi inkişafı perspektivərini islam ideologiyası, xristian demokrat

dünyagörüşü dini dəyərlərə müraciət etməkdə, müxtəlif qəbildən olan radikal-ekstremist cərəyanlar sosial həyatda gücün və zorakılığın üstünlüyünü təmin etməkdə görür. Ümumbəşəri dəyərlər, normalar, birgəyaşayış qaydaları dəyişdikcə, sosial və beynəlxalq həyatda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdikcə siyasi ideologiyalar da yeniləşir, yeni məzmun, yeni əhəmiyyət kəsb edir.

16-cı FƏSİL

SİYASİ SOSİALLAŞMA

1. Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması

Siyasi fəaliyyət və siyasi iştirakçılıq şəxsiyyətin sosial keyfiyyətlərinin təzahür forması kimi çıxış edir, onun cəmiyyətdə qərarlaşmış normaları, davranış nümunələri və standartlarını, ənənələrini mənimsəməsini nəzərdə tutur. Siyasi sistemin vəhdəti və sabitliyini təmin edən amillər sırasında onun üzvlərinin sosial və siyasi normalara münasibəti, siyasi dəyərləri mənimsəməsi və öz fəaliyyətində həmin dəyərlərə istinad etməsi kimi amil diqqəti xüsusilə cəlb edir. Politologiyada **şəxsiyyətin siyasi dəyərləri, normaları, davranış qaydalarını mənimsəməsi və onları öz fəaliyyətində reallaşdırması hadisəsi siyasi sosiallaşma anlayışı ilə ifadə edilir.**

Siyasi sosiallaşma anlayışı daha geniş məzmunla malik olan sosiallaşma anlayışının təzahürlərindən biridir. Cəmiyyətdə qərarlaşmış sosial normaların, mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi zəminində şəxsiyyətin sosial keyfiyyətlərinin formalaşması və onun ictimai həyata qoşulması sosiallaşma adlanır. Şəxsiyyətin sosial orqanizmə integrasiyası bir tərəfdən sosial sistemin fərdin sosial-mənəvi xüsusiyyətlərini şərtləndirmək imkanlarını, digər tərəfdən isə fərdin sosial mühitin təsirinə reaksiyasının xarakterini aşkara çıxarır. Sosiallaşma prosesi fərdin və ictimai mühitin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsirinin təbiətini dərk etməyə imkan yaradır. İnsanların kortəbii şəkildə mövcud dəyərləri, normaları mənimsəməsi və onlara adekvat olaraq davranış forması qəbul etməsi həmin qaydaların sükunət halını möhkəmləndirir. Lakin fərdin ictimai normaları mənimsəməsi prosesində tənqidi münasibət ünsürləri

olduqda həmin normaların tədricən təkmilləşdirilməsi, beləliklə də, sosial qaydaların dinamikliyi təmin edilmiş olur.

Sosiallaşma prosesində üç ünsür müşahidə edilir. Birincisi, şəxsiyyətin mövcud olan sosial normaları, dəyərləri, mədəniyyəti qəbul etməsidir. İkincisi, şəxsiyyətin öz baxışlarını, dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını formalaşdırmasıdır. Üçüncüsü, mənimsənilən dəyərlər və formalaşmış baxışlar, tələbatlar əsasında fərdin ictimai həyata qovuşmasıdır.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki faza fərqləndirilir: sosial adaptasiya və sosial keyfiyyətlərin formalaşması fazası. Birinci fazada fərdin onu əhatə edən mühitə, sosial əlaqə və münasibətlərə, daxil olduğu mühitdə özünün sosial roluna uyğunlaşması baş verir. İkinci fazada isə mənimsənilən norma və dəyərlər şəxsiyyətin fəaliyyətinin, davranışının daxili motivinə çevrilir, xarici mühitin təsiri ilə fərdin daxili inamı və psixoloji yönümünün qarşılaşması sayəsində onun sosial keyfiyyətləri formalaşır.

Müasir sosiallaşma nəzəriyyəsinin kökləri 19-cu əsr fransız sosioloqu Q.Tardın əsərlərinə gedib çıxır. O, ilk dəfə olaraq sosial təsir və qarşılıqlı təsir vasitəsilə sosial normaların yayılması prosesini izah etməyə cəhd göstərmişdir. Tardın nəzəri müddəaları təlqinetmə prinsipinin sosial mahiyyətini və əhəmiyyətini açıqlamaq baxımından dəyərlidir. Təlqinetməyə əsaslanan münasibətlər sosial orqanizmin fəaliyyət mexanizminin təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Tardın fikrincə, müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərən təlqinetmə nümunəvi sosial münasibət kimi qiymətləndirilə bilər. Təlqinetmə prosesinin həm psixoloji, həm də sosial özülü mövcuddur. Birinci halda təlqinetmə münasibətlərində bioloji tələbatlar, daxili mənəvi motivlər həlledici rol oynayır, ikinci halda isə, təlqinetmə nüfuz, maddi mənafə və s. kimi sosial amillər üzərində qurulur.

Politologiyayı ilk növbədə sosiallaşma prosesinin siyasi aspekti maraqlandırır. Bu məqsədlə hətta xüsusi "siyasi sosiallaşma" anlayışından istifadə olunur. Onu ilk dəfə Q.Xaymen 1959-cu ildə çapdan çıxmış "**Siyasi sosiallaşma**" adlı əsərində işlətmişdir. Siyasi

sosiallaşma hadisəsinin tədqiqində Y.Dauson və K.Priutin 1969-cu ildə çap olunmuş **"Siyasi sosiallaşma"** kitabı xüsusi rol oynayıb.

Siyasi sosiallaşma prosesinin mahiyyəti haqqında siyasi elmdə müxtəlif yanaşmalar formalaşmış. D.İstonun rəhbərliyi altında ABŞ-ın Çikaqo universiteti alimlərinin işləyib hazırladığı konsepsiyada siyasi sosiallaşma insanın siyasət sahəsində yerinə yetirməli olduğu rola öyrədilməsi kimi başa düşülür. Siyasi sosiallaşma vasitəsi ilə siyasi sistemin üzvləri siyasi mühitdə fəaliyyət göstərə bilmək üçün zəruri olan üç mühüm keyfiyyət qazanır: 1) siyasi proseslər, siyasi liderlərin fəaliyyəti haqqında zəruri biliklər; 2) siyasi sistemin inkişaf istiqamətlərini göstərən və ən ümumi siyasi məqsəd kimi qələmə verilən siyasi dəyərlər; 3) fərdin siyasi obyektlərə münasibətdə seçdiyi həyat mövqeyi (məsələn, siyasi obyektlərə inam və rəğbət, inamsızlıq və ya antipatiya və s). Vətəndaşların mənimsədiyi siyasi keyfiyyətlərin ümumi özülü və istiqaməti siyasi sistemin ahəngdar fəaliyyətinin vacib şərti kimi səciyyələnir. Cəmiyyət üzvlərinin siyasi keyfiyyətlərinin formalaşmasının bu cəhəti siyasi sosiallaşmanı siyasi sistemin bütün səviyyələrində aparmağı tələb edir.

Şəxsiyyətin siyasi mövqeyinin obyekt rolunda bütövlükdə siyasi sistem və ya onun ayrı-ayrı üsurləri, idarəçilik metodları və s. çıxış edə bilər.

D.İstonun rəhbərliyi ilə Çikaqo məktəbinə məxsus olan siyasi sosiallaşma nəzəriyyəsində mühüm cəhətlərdən biri bu prosesin varisliyinin gözlənilməsidir. Siyasi sosiallaşma istənilən məqsədlərə çatmaq üçün siyasi sistemin bütün səviyyələrində aparılmalı, fərdlərə müxtəlif siyasi şəraitdə gərəkli ola bilən və səmərəli fəaliyyət göstərən siyasi rollar aşılmalıdır.

Siyasi elmin M.Xabermes və K.Lumanın təmsil etdikləri digər məktəbi siyasi sosiallaşmanı insan tərəfindən yeni dəyərlərin mənimsənilməsi kimi nəzərdən keçirir. Bu konsepsiya sosiallaşma prosesinin şəxsiyyətdaxili, psixoloji mexanizminin təhlili üzərində qurulub. Fərdin daxil olduğu sosial mühitin siyasi və digər amilləri onun davranışının müvafiq istiqamətdə köklənməsini, dəyərlər sisteminin yeniləşməsini şərtləndirir. Şəxsiyyətin siyasi həyata daxil

olması onun davranışının sosial-psixoloji əsaslarının yeni dəyərlərlə tamamlanması nəticəsi kimi təzahür edir.

Bir sıra tədqiqatçılar isə (E.Erikson, E.Fromm) siyasi sosiallaşma hadisəsini psixoanaliz istiqamətində təhlil edir. Onların fikrincə, siyasi fəaliyyətdə təhtəşüür ünsürləri mühüm rol oynayır və buna görə də siyasi sosiallaşma insanın hiss və təəvvürlərinin gizli şəkildə siyasiləşməsi prosesi kimi meydana çıxır.

Bəzi politoloqlar siyasi sosiallaşmanın tədqiqini səsvərmə, partiya mənsubiyyəti və bu qəbildən olan problemlərlə əlaqələndirirlər. C.Rismanın "Kütlə içərisində tülkü" əsərində siyasi sosiallaşmanın əsas amilləri və şərtləri nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin siyasi həyata qoşulması **"siyasi maraq"** və **"siyasi apatiya"** mexanizmlərinin təsiri sferasına aid edilən hadisə sayılır. "Siyasi maraq" fərdin siyasi proseslərdə iştirakını şərtləndirir, "siyasi apatiya" isə onun siyasətə etinasızlığı halını ifadə edir. Fərdin xarakteri ilə siyasi həyatda fəal iştiraka daxili tələbatı arasında qarşılıqlı münasibət siyasi davranışın iki tipini fərqləndirməyə əsas verir - siyasi prosesdə fəal, müstəqil iştirak və siyasi prosesdə digər şəxslərin təsiri altında iştirak. Buradan da siyasi sosiallaşmanın motivlərinin xarakterini və yönümünü aydınlaşdırmaq imkanı əldə edilmiş olur. Birinci halda sosiallaşmada daxili tələbatların təsiri altında fəaliyyətə başlayan motivləşmə mexanizmi həlledici rol oynayır, ikinci halda isə şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının motivi rolunda kənar fərdlərin davranışının təsiri kimi amil üstün əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi dəyərlərin və mədəniyyətin mənimsənilməsi üsul və formalarında mövcud olan müxtəliflik siyasi sosiallaşmanın bir neçə tipini fərqləndirməyə əsas verir. Ədəbiyyatda siyasi sosiallaşmanın aşağıdakı əsas tipləri göstərilir:

■ siyasi sosiallaşmanın harmonik tipi. Bu tip insanın və hakimiyyət təsisatlarının normal münasibətlərini, fərdin nizam-intizama, qanun-qaydalara, dövlətə rəşional və səmimi münasibətini, habelə özünün məsuliyyətini dərk etdiyini ifadə edir;

■ siyasi sosiallaşmanın plüralist tipi. Bu tip fərdin cəmiyyətin digər üzvləri ilə hüquqca bərabərliyini, onların hüquq və azadlıqlarına

hörmətini, özünün siyasi ehtiraslarını dəyişə bilmək və yeni siyasi dəyərlər qəbul etmək qabiliyyətini əks etdirir;

■ siyasi sosiallaşmanın hegemon tipi. Bu tip şəxsin öz mənafeyinə xidmət göstərməyən bütün sosial və siyasi sistemlərə və təsisatlara neqativ münasibətini səciyyələndirir;

■ siyasi sosiallaşmanın münaqişəli tipi. Bu tip qruplararası mübarizə və bir-biri ilə bağlı mənafehlərin qarşı-qarşıya qoyulması əsasında meydana gəlir. Siyasi sosiallaşmanın əsas məqsədi, bu halda, öz qrupuna loyal münasibət formalaşdırmaq, siyasi rəqiblərlə mübarizədə ona daha geniş dayaq hazırlamaq hesab olunur.

Siyasi sosiallaşma cəmiyyətin siyasi sisteminin ayrı-ayrı ünsürlərinin müxtəlif xarakterli təsiri altında baş verir. Əsas etibarilə şaquli və üfüqi təsir formaları fərqləndirilir. Yuxarıda sadalanan siyasi sosiallaşma tipləri fərdin bu və ya digər siyasi keyfiyyətlərinin formalaşmasının hakim siyasi mədəniyyətin norma və dəyərlərini özündə əks etdirən struktur və təsisatların təsirindən asılılığını göstərir. Başqa sözlə, bu halda şaquli siyasi sosiallaşma nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, cəmiyyətdə vətəndaşların müxtəlif birlikləri, qrupları, assosiasiyaları (partiyalar, siyasi- ictimai birliklər və s.) da öz növbəsində, insanların spesifik davranış modelinin formalaşmasına, dəyərlər sisteminin müəyyənləşməsinə güclü təsir göstərir. Bu halda üfüqi sosiallaşma forması seçilmiş olur. Hakim strukturların təsiri altında baş verən şaquli sosiallaşma daha ciddi, sabit və davamlı xarakter daşdığı halda, üfüqi sosiallaşma fərdin siyasi həyata qoşulmasında xüsusi hal kimi qavranılır. Lakin siyasi sosiallaşmanın göstərilən hər iki formasının qarşılıqlı fəaliyyət və təsir halında mövcudluğu fərdin siyasi həyata qovuşmasının çoxçalarlılığını, onun siyasi dəyərlər və davranış üsulları, siyasi mövqe seçmək imkanlarının genişliyini, habelə çoxvariantlılığını təmin edən əsas şərt keyfiyyətində qərar tapır.

Fərdin siyasi dəyərlər, normalar və davranış üsulları seçməsi həm birbaşa, həm də dolayı yolla həyata keçir. Birbaşa siyasi sosiallaşma zamanı insanın mənimsədiyi dəyərlər bilavasitə siyasi xarakter daşıyır. Məsələn, şəxsiyyətin cəmiyyətin siyasi sistemi,

dövlət quruluşu haqqında təsəvvürləri, siyasi partiyalar, xarici və daxili siyasət haqqında əldə etdiyi məlumatlar onun siyasi mövqeyinin qərarlaşmasına birbaşa təsir göstərən sırf siyasi xarakterli amillərdir. Bilvasitə sosiallaşma zamanı isə, insanın mənimsədiyi dəyərlər sistemi bilavasitə siyasi məzmun daşımır, lakin onların təsiri altında fərdin siyasi mövqeyində, davranışında əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsi mümkündür. Məsələn, əxlaqi-mənəvi keyfiyyət olan nizam-intizam, məsuliyyət və s. cəhətlər insanın siyasi həyatda mövqeyinin müəyyənləşməsində, dövlətə, siyasi təsisatlara münasibətinin aydınlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

2. Siyasi iştirakçılıq

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının praktik mənası onun siyasi prosesdə iştiraka cəlb olunmasıdır. Siyasi iştirakçılıq siyasi sistemin fəaliyyət qabiliyyətini sübuta yetirən mühüm amil sayılır. Dövlət kimi təşkil olunmuş hər bir cəmiyyətdə vətəndaşların siyasətə cəlb olunmasının spesifik üsul və formaları qərarlaşır.

Siyasi iştirakçılığın ümumsosioloji əsasları onun sosial münasibətlərin subyekt kimi rolunda ifadə olunur. Sosial həyatda hər bir fərd yerinə yetirilməsi obyektiv şərtlənmiş sosial rola malikdir. Şəxsiyyətin sosial münasibətlərin subyekt kimi üzərinə düşən rollarının məcmusu onun sosial statusunu müəyyənləşdirir. Sosial mühiti təşkil edən sosial münasibətlərin zəruri tərəfi, subyekt kimi fərd özünün sosial mahiyyətini ifadə etmək çərçivəsində müxtəlif "rollara girir". Şəxsiyyətin özünümüdafiəsi sosial həyatın ayrı-ayrı sahələrində cərəyan edən müxtəlif situasiyalarda onun konkret funksiyalar yerinə yetirməsi vasitəsilə baş verir. Bu minvalla şəxsiyyətin "siyasi rola girməsi", siyasi proseslərdə iştirakı onun sosial mövcudluğunun ifadə forması kimi meydana çıxır.

Şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığına politoloqlar arasında münasibət birmənalı deyil. Bir qrup tədqiqatçılar siyasi iştirakçılığı cəmiyyətin bütün üzvlərinin siyasi həyatda fəal iştirakı kimi dərk edir. Bu nöqteyi-nəzər marksist baxışları ifadə edən politoloqlar tərəfindən

fəal şəkildə müdafiə olunur. Müasir şəraitdə L.Qudmen, T.Xeyden kimi yeni solçular deyilən tədqiqatçılar, habelə partisipar demokratiya nəzəriyyəsinin ardıcılıları əhalinin siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə fəal şəkildə qoşulmasını siyasi iştirakçılığın müəyyənədicisi əlaməti hesab edirlər.

Bununla yanaşı, siyasi iştirakçılığı siyasi qərarların qəbul edilməsi kimi dərk edən antik Yunan demokratiyasından başlamış müasir dövrün demokratik ənənələrinə qədər çoxminillik tarixi təcrübə sübuta yetirmişdir ki, bu cür qavranılan siyasi iştirakçılıq nəinki səmərəli, həm də sadəcə olaraq yerinə yetirilməsi baxımından mümkün ola bilməz. Adi insanların dövlətin idarə edilməsi işlərinə yüksək maraq göstərməsi, onların siyasi fəaliyyətə xüsusi diqqət və vaxt ayırması cəmiyyətin lüzumsuz siyasiləşməsi, insanların həyatını təmin edən digər fəaliyyət növlərinə diqqətin azalması kimi zərərli meyilin kök salması təhlükəsi yarada bilər. Politoloqların başqa bir qrupu bu müddəadan çıxış edərək sübuta yetirməyə çalışırlar ki, vətəndaşların siyasi həyatda iştirakının yeganə mümkün forması liderlərə səs vermək və diskussiyalarda iştirak etməkdir.

Siyasi iştirakçılıq hadisəsini təhlil edərkən onun təzahür formalarını, miqyaslarını, intensivlik dərəcəsini, habelə onu şərtləndirən konkret şəraiti və amillər sistemini nəzərə almaq tələb olunur. Liberal demokratiya şəraitində siyasi iştirakçılıq kollektiv demokratiya şəraitindəki siyasi iştirakçılıqdan fərqlənir. Eynilə də, demokratik və totalitar cəmiyyətlərdə əhalinin siyasi proseslərə cəlb olunması miqyasları və üsulları müxtəlif parametrlə ölçülür.

Şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığının forması və məzmunu bir yandan siyasi sistemin təbiəti ilə şərtlənmiş olduğu halda, digər yandan fərdin daxili tələbatı və dəyərlər sisteminin yönümü ilə əlaqədardır.

Siyasi sistemin təbiəti ilə siyasi iştirakçılığın əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, onda təzahür edir ki, hakimiyyət insanların siyasi proseslərə cəlb olunmasını nə dərəcədə məqbul hesab edir. Vətəndaşların siyasi iştirakçılığını siyasi sistemin səmərəli fəaliyyəti üçün vacib şərt hesab edən cəmiyyətlərdə siyasi iştirakçılıq üçün zəruri sosial mühit və

normativ-hüquqi baza yaradılır. Əks halda, əhalinin siyasi proseslərə cəlb olunması qarşısında müxtəlif maneələr ortaya çıxır.

Siyasi iştirakçılıq prosesində şəxsi motivlər xüsusi rol oynayır. Müasir nəzəriyyələrdə şəxsiyyətin siyasətə qoşulmasının şəxsi motivlərə əsaslanan bir sıra səbəbləri nəzərdən keçirilir. Məsələn, Lassuell belə hesab edir ki, fərdin siyasi iştirakçılığının əsasında onun cəmiyyətdə tutduğu ictimai mövqeyinə təhlükə yarandığını dərk etməsi kimi sosial-psixoloji halı durur. İnsanın öz mənafeyini aydın dərk etməsi, onu təmin etmək və cəmiyyətdə yeni status qazanmaq istəyi siyasi iştirakçılığın nüvəsini təşkil edən şərt kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu nöqteyi-nəzəri Leyn müdafiə edir. Dounsun fikrincə, şəxsiyyətin siyasətə qoşulması cəmiyyətdə nüfuz qazanmaq, özünüreallaşdırmaq arzusundan irəli gəlir. Bəzi tədqiqatçılar isə siyasi iştirakçılığın səbəblərini fərdin cəmiyyət qarşısında yüksək məsuliyyət hissində, siyasi sistemi mühafizə etmək cəhdlərində görürlər.

İnsanların siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsi, informasiya sistemlərinin inkişafı və hamı üçün açıq olması kimi amillər də fərdin siyasi iştirakçılığı üçün əlverişli zəmin hazırlayır.

Sadalanın amillər və şərtlər şəxsiyyətin siyasi iştirakçılıq motivlərini və mexanizmini dərk etməyə əsas verir. Ən ümumi halda fərdin siyasi proseslərə qoşulması onun hakimiyyətlə münasibətdə mənafeələrinin reallaşması məqsədlərinə xidmət edir. Siyasi iştirakçılığın mahiyyəti öz ifadəsini bu və ya digər dərəcədə dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara fərdlərin və ya sosial birliklərin təsir göstərmək məqsədi daşıyan siyasi davranışında tapır.

Şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığını şərtləndirən amillər onun forma rəngarəngliyi üçün də əsas rolunu oynayır. Fərdin siyasətdə iştirakının təzahür formaları bir tərəfdən subyektin xüsusiyyətləri ilə, digər tərəfdən isə siyasi idarəçiliyin təbiəti ilə müəyyənləşir. Siyasi prosesdə fərdin davranış forması seçməsində onun cinsi, yaşı, peşə növü, təhsil səviyyəsi və s. kimi keyfiyyətləri başlıca rol oynayır. L.Milbert və M.L.Gel (ABŞ) "**Siyasətdə iştirak: insanlar necə və nəyə görə siyasətə cəlb olunurlar**" adlı əsərində ABŞ şəraitində

yüksək siyasi iştirakçılığı mümkün edən bir sıra vacib şərtləri səciyyələndirirlər. Həmin şərtlər aşağıdakılardır: müəyyən həddə qədər olan yaş; kişi cinsinə mənsub olmaq; protestantlığa nisbətən katolik və iudizm dinlərinin üstünlüyü; ağ irqə mənsubluq; həmkarlar ittifaqında üzlükdə olmaq; üzvü olduğu icmada yaşamaq müddəti; stimulların olması; seçkilərin mühümlüyyəsinə inam; siyasətə müsbət münasibət; orta sinif statusu; ali təhsil; yüksək xidməti mövqe; subyektin tərbiyə aldığı ailənin yüksək siyasi fəallığı; informasiya təminatı; partiya mənsubiyyəti; vətəndaşlıq borcunun dərk edilməsi; siyasi alternativləri aydın görmək; seçkilərin yüksək bəhsləşmə şəraiti.

Bununla bərabər, siyasi iştirakçılığın hər hansı formasının qərarlaşmasına siyasi rejimin insanların siyasətə qoşulması üçün məqbul hesab etdiyi üsul və vasitələrin məcmusu da əhəmiyyətli təsir göstərir.

Sadalanan şərtlər daxilində fərdin siyasi iştirakçılığının müxtəlif formaları göstərilə bilər. Amerikan politoloqları S.Verba və L.Pay siyasi iştirakçılığın aşağıdakı növ müxtəlifliyini fərqləndirirlər: vətəndaşların siyasi davranışının çox passiv forması; insanların yalnız nümayəndəli orqanlara seçkilərdə iştirakı; vətəndaşların yalnız yerli problemlərin həllinə cəlb edilməsi; seçkiqabağı kampaniyanın fəal iştirakçılarının siyasi fəaliyyəti; bütün sferalarda yüksək iştirakçılıq nümayiş etdirən siyasi fəalların davranışı; siyasətçinin peşəkar fəaliyyətindən ibarət olan siyasi iştirakçılıq.

L.Milbert siyasi iştirakçılığın formalarının başqa təsnifatını təklif edir:

1.Siyasi iştirakçılığın fəal forması - dövlət və partiya orqanlarına rəhbərlik, seçkili hakimiyyət orqanlarında namizədlərin fəaliyyəti, seçkiqabağı kampaniyaların təşkili və s.

2.Siyasi iştirakçılığın "orta" forması - siyasi yığıncaqlarda iştirak, partiyalara maddi yardımlar göstərilməsi, rəsmi şəxslərlə və siyasi liderlərlə əlaqələrin həyata keçirilməsi və s.

3.Siyasi iştirakçılığın "müşahidəçi-nümayişçi" forması -

nümayişlərdə transporantların gəzdirilməsi, diskussiyalar keçirilməsi, vətəndaşların səsverməyə cəlb edilməsi və s.

4. Vətəndaşların siyasətə "etinasız" münasibəti.

Siyasi iştirakçılığın göstərilən forma müxtəlifliyində fərdlərin siyasi prosesdə davranışının miqyas və ya sferası baxımından fərqi vurğulanır. Fərdin şəxsi mənafeələrinin xarakteri və miqyasları onun həmin mənafeələri müdafiə etmək üçün müvafiq surətdə ümumdövlət və ya yerli miqyaslarda siyasi proseslərə cəlb olunmasını şərtləndirir. Lakin şəxsiyyətin maraqları və tələbatları miqyaslarındakı fərqlər habelə onun bütünlükdə siyasi iştirakçılığa fəal və ya passiv münasibətini formalaşdırır. Siyasi fəaliyyətin subyekti kimi şəxsiyyətin davranışı onun siyasi hakimiyyəti təmsil edən dövlətə və dövlət orqanlarına təsirinin imkan və ölçülərində öz ifadəsini tapır. Bundan asılı olaraq, şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığı fəallıq dərəcəsi baxımından müxtəlif formalara bölünə bilər. Politoloqlar siyasi iştirakçılığın subyekti kimi şəxsiyyətin aşağıdakı tiplərini göstərirlər: yüksək siyasi fəallığa malik olan, siyasi həyatda fəal iştirak edən şəxsiyyət; siyasi səriştəsi olan, siyasətə maraq göstərən, lakin siyasətdə şəxsən iştirak etməyən insanlar; özünün siyasi iştirakçılığına mənfi münasibət bəsləyən insanlar; siyasətə neytral və ya passiv münasibət bəsləyən şəxsiyyət; siyasətə biganə olan, siyasi proseslərdən özgələşmiş şəxsiyyət.

Sonuncu təsnifatda şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığının fəallıq dərəcəsi ilə yanaşı, intensivliyi kimi səciyyəsi özünü büruzə verir. Siyasi iştirakçılığın intensivliyi amplitudasının bir qütbünü siyasi partiyaların, siyasi hərəkətlərin fəalları, siyasi liderlərin fəaliyyəti əks etdirsə, digər qütbünü cəmiyyət üzvlərinin müəyyən qrupunun siyasətə etinasızlığı, siyasətdən, siyasi proseslərdən özgələşməsi təşkil edir.

Siyasətdə yüksək iştirakçılıq fəallığı subyektin hakimiyyətə münasibətinin ifadə edilməsi, hakimiyyət ehtiraslarının qabarıq şəkildə təzahür etməsi, ictimai məsuliyyət hissinin güclü inkişafı və s. bu kimi amillərlə şərtlənmiş olur. Cəmiyyətin siyasi və sosial inkişafı, siyasi sistemin fəaliyyət qabiliyyəti siyasi cəhətdən fəal

insanların davranışının sosial tərəqqinin mütərəqqi tələb və meyllərinə uyğunluq dərəcəsindən asılı olur.

Siyasi özgüləşmə şəxsiyyətin siyasi proseslərdən kənarda qalmasını, onun siyasi iştirakçılıq rolundan təcrid olunmasını ifadə edir. Bu hadisənin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Əsas etibarilə siyasi özgüləşmənin iki qrup səbəbləri və buna uyğun olaraq onun iki növ müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Birinci halda siyasi özgüləşmə siyasi laqeydlik, siyasi biganəlik kimi təzahür edir. Siyasi laqeydlik şəxsiyyətin mənafə və tələbatları ilə hakimiyyət münasibətləri arasında əlaqəni görə bilməməsindən, ictimai məsuliyyət hissənin inkişaf tapmamasından, bütün fəaliyyətini sırf şəxsi və məişət problemlərinə həsr etməsindən irəli gəlir.

Siyasi özgüləşmənin digər növ müxtəlifliyi siyasətdən kənar edilməkdir. **Siyasətdən kənaredilmə** siyasi sistemin vətəndaşların siyasi azadlıqlarını və hüquqlarını məhdudlaşdırması, şəxsiyyətin siyasi iştirakçılığına meydan verməməsi və s. kimi səbəblərlə əlaqədar olur.

Həyata keçirilən dövlət siyasətinin əhəlinin tələblərinə uyğun olmaması üzündən insanlarda meydana gələn məyusluq, vətəndaşların siyasi iştirakçılığının formal xarakter daşması, liderlərin və rəhbərlərin, o cümlədən hakimiyyətin xalqın siyasi iradəsinə etinasızlığı və bu qəbildən olan digər səbəblər də fərdin siyasətdən özgüləşməsinə gətirib çıxarır.

Müasir siyasi nəzəriyyə və praktika belə bir müddəadan çıxış edir ki, siyasi özgüləşmə cəmiyyətin siyasi inkişafının demokratik əsaslarını laxladaraq, insanlarda radikalizmə, hətta ekstremizmə meyl yaradır, siyasətə marağın həddən artıq yüksək olması isə sosial həyatın bəhsləşmə təbiətini mütləqləşdirərək qrup mənafeyi uğrunda mübarizəni sosial mövcudluğun az qala yeganə üsuluna çevirir. Buna görə də, bütün əhali üçün siyasi iştirakçılığın ən optimal forması seçkilə hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hesab oluna bilər. Seçkilərdə iştirak hər bir fərdə öz imkan, tələbat və meyllinə uyğun olaraq siyasi fəallığını təzahür etdirməyə, hakimiyyət

strukturları ilə əlaqələrə girməyə, ən başlıcası isə siyasi iştirakçılıq vərdişləri mənimsəməyə şərait yaradır.

Siyasi iştirakçılıq öz xarakterinə və məzmununa görə çox rəngarəng olur. Siyasi iştirakçılıq seçkilər, vətəndaşların hakimiyyətlə pozitiv dialoqu kimi formalarla yanaşı, mövcud siyasi rejim və ya hakimiyyətə etiraz formasında da üzə çıxır. **Siyasi etiraz** cəmiyyətdə qərarlaşmış siyasi şəraitə, idarəçilik üsullarına, hakimiyyətin siyasi kursuna fərdin və ya qrupun neqativ məzmunlu reaksiyasıdır. Siyasi etirazın ən mühüm mənbələrini cəmiyyətdəki siyasi dəyərlərin vətəndaşlara zəif sirayət etməsi, siyasi hakimiyyətin bəyan etdiyi prinsiplərin onların mənafeləri və həyat mövqeləri ilə ziddiyyətə girdiyindən sosial bazadan məhrum olması, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması, əhəlinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi və s. təşkil edir. Siyasi rejimin təbliğ etdiyi siyasi dəyərlər və idarəçilik üsulları ilə əhəlinin əksəriyyətinin həyat mənafeləri arasında ziddiyyətin kəskinlik dərəcəsi siyasi etirazın konkret təzahür formasında öz ifadəsini tapır. Müxtəlif xarakterli etiraz nümayişləri, tətillər, piketlər, qeyri-qanuni, antikonstitusiya fəaliyyəti, dövlət çevrilişləri və bu kimi siyasi iştirakçılıq siyasi etirazın ayrı-ayrı formalarını təmsil edir. Cəmiyyət üçün miqyaslarına, sosial və siyasi nəticələrinə görə ən təhlükəli, dağıdıcı siyasi etiraz forması sosial inqilablar hesab olunur.

Siyasi sistemin mühüm vəzifələrindən biri siyasi etirazı meydana gətirən səbəbləri aradan qaldırmaqla siyasi iştirakçılığın bu formasını ya bütünlükdə dəf etmək, ya da onun dağıdıcı, pozucu xarakter və miqyaslar kəsb etməsinə imkan verməməkdir.

3. Siyasi sosiallaşmanın mərhələləri və vasitələri

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması fasiləsiz proses olub, insanın şüurlu həyatı boyu davam edir. Fərdin siyasi dəyərləri, baxışlar sistemini, davranış formalarını fasiləsiz surətdə mənimsəməsi başlıca olaraq iki şərtlə əlaqədardır. Bir tərəfdən, hər bir insan siyasətin subyekti kimi, siyasi dəyərlərin daşıyıcısı kimi daim təkmilləşməyə,

siyasi biliklərini, təsəvvürlərini zənginləşdirməyə möhtacdır. Digər tərəfdən isə, şəxsiyyətin siyasi baxışları, dəyərlər sistemi, qəbul etdiyi siyasi mövqeyi bu və ya digər amillərin təsiri altında dəyişir. Buna görə də, siyasi sosiallaşmanın fasiləsizliyi insanın əvvəllər mənimsədiyi dəyərlərin, təsəvvürlərin, vərdişlərin yeniləri ilə əvəz olunması, ya bütövlükdə, ya da qismən dəyişməsi kimi qavranılır. Fərdin siyasi mövqeyinin dəyişməsi, əvvəllər mənimsədiyi siyasi dəyərlərin yeniləşməsi siyasi sistemin təbiətində baş verən dəyişikliklərlə, insanın sosial statusunun, ictimai mövqeyinin və rolunun başqa səviyyəyə yüksəlməsi və ya enməsi ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının fasiləsizliyi onun ayrı-ayrı mərhələlərinin daxili vəhdəti sayəsində təmin edilir. Fərdin siyasi həyata uyğunlaşması, siyasi proseslərin iştirakçısı funksiyasını yerinə yetirməsi onun həyatının müxtəlif siyasi bilikləri, dəyərləri, normaları, davranış qaydalarını mənimsəyərək siyasi mövqeyini müəyyənləşdirdiyi ayrı-ayrı mərhələlərindən ibarət vahid prosesdir. Adətən siyasi sosiallaşmanın **ilkin** və **ikinci** pilləsi fərqləndirilir.

Siyasi sosiallaşmanın ilkin mərhələsində şəxsiyyətin gələcək siyasi subyekt kimi formalaşmasının özülü qoyulur. Bu mərhələdə o ilkin siyasi anlayışları mənimsəyərək gələcəkdə siyasi hadisələri dərk etmək, qiymətləndirmək və ona münasibətini bildirmək qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün zəmin hazırlayır. ABŞ tədqiqatçıları D.İston və İ.Denis şəxsiyyətin ilkin sosiallaşmasının dörd pilləsini göstərirlər: a) siyasi həyat haqqında ilkin məlumatların qavranılması. Həmin məlumatların mənbəyi valideynlər, onların siyasi proseslər haqqında rəyi və hadisələrə münasibətidir. Siyasi sosiallaşmanın bu pilləsinin subyekt rolunda kiçik yaşlı uşaqlar çıxış edir; b) siyasətin "fərdiləşdirilməsi". Bu pillədə siyasətdə və hakimiyyətdə həlledici fiqurlar (prezident, liderlər) uşaq üçün siyasi sistemlə əlaqə yaradan vasitəyə çevrilir; c) həmin siyasi obrazların "ideallaşdırılması", yəni onlara münasibəti ifadə etmək əsasında bütönlükdə siyasətə şəxsi münasibətin formalaşması; d) mənimsənilmiş keyfiyyətlərin təsisatlanması". Bu pillə gəncin siyasi həyat haqqında təsəvvürlərinin

əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşməsi və onun siyasətə daha müstəqil şəkildə qiymət vermək cəhdləri ilə səciyyələnilir.

Siyasi sosiallaşmanın ikinci mərhələsi fərdin öz siyasi rolunu həyata keçirmək, ideoloji mövqelərini müəyyənləşdirmək və ifadə etmək qabiliyyətlərinin formalaşması ilə səciyyələnilir. Əgər birinci mərhələdə siyasi normalar, dəyərlər və davranış formaları şəxsiyyətə birtərəfli təsir göstərsə, ikinci mərhələdə bir növ əks sosiallaşma baş verir, yəni fərdin dərk edilmiş tələbatları, dəyərlər sistemi ilə siyasi normalar, prinsiplər arasında qarşılıqlı təsir halı üstünlük təşkil edir. Başqa sözlə, sosiallaşmanın daha yüksək pilləsində insan artıq siyasi mühitin müti obyektı olaraq qalmır, daha çox rəngarəng siyasi dəyərlər, normalar, davranış formaları arasında onun həyat mövqeyinə, təsəvvürlərinə, xarakterinə uyğun gələni seçməyə meyl göstərir.

Siyasi sosiallaşma, fərdin siyasi mövqeyinin formalaşması, siyasi həyata qoşulması prosesi bir sıra təsisat və vasitələrin təsiri altında baş verir. Onların tərkibi rəngarəng, şəxsiyyətin siyasi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri müxtəlifdir. Eyni zamanda, siyasi sosiallaşmanın hər bir mərhələsində onun bu və ya digər vasitəsi daha üstün əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının ilkin mərhələsinin əsas vasitələri sifətində ailə və məktəb çıxış edir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesinin əsası ailədə qoyulduğu kimi, fərdin siyasi həyata qoşulması prosesi də ailədən başlayır. Ailədə siyasi proseslərin iştirakçısı olan valideynlərin və yaşlı ailə üzvlərinin iştirakçılıqdan yaşına görə uzaq olan ailə üzvləri ilə birgə uzun müddətli və fasiləsiz ünsiyyəti siyasi sosiallaşmanın bu institutunun xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Ailənin təsiri sayəsində uşaqların siyasi anlayışları qavraması və siyasi proseslərə qiymət verməsi onların siyasi iştirakçılığın subyektı kimi rola girməsindən çox-çox əvvəl başlayır. Ailənin yaşlı üzvlərinin siyasi ehtirasları, siyasi subyektliyi uşaqlara sirayət edir, onları gələcək siyasi həyata hazırlayır. Amerika prezidentlərinin tərcümeyi-halını yazan müəlliflərin əksəriyyəti onların siyasi taleyinin qərarlaşmasında ailənin rolunu xüsusilə vurğulayırlar. Tədqiqatlar

göstərir ki, ailə nəinki gəncin siyasi baxışlarını formalaşdırır, habelə onun siyasi proseslərin fəal və ya passiv iştirakçısı kimi yetişməsinə şərtləndirir.

Ailənin uşaqların siyasi sosiallaşmasına təsirinin daha bir vacib kanalı da diqqəti cəlb edir. Ailədə valideynlərə hörmət, valideyn nüfuzu uşaqlarda şəxsiyyətin nüfuzu haqqında ilkin təsəvvürləri formalaşdırır. Bundan əlavə, ailə mühiti, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri, problemləri həll etməyə yanaşma metodları uşağın xarakterində avtoritarizmə meyilin, yaxud daha mülayim davranış prinsiplərinin möhkəmlənməsini, üsyankar, yaxud kompromisçi şəxsiyyət ünsürlərinin kök atmasına səbəb olur.

Bununla belə, ailənin siyasi sosiallaşma prosesinə təsirini birmənalı qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Ailənin sosiallaşmaya təsiri ilə onun cəmiyyətdə sosial mövqeyi arasında asılılıq mövcuddur. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə daxil olduğu ailələrdə bu təsisat yeniyetmənin siyasi sosiallaşması üçün etibarlı mənbə rolunu yerinə yetirmək imkanlarından məhrumdur. Belə ailələrdən çıxmış uşaqların sosiallaşmasında mühitin, yaşadqlarının daha çox rol oynamaq ehtimalı yüksək olur.

Siyasi sosiallaşmanın vasitələri sırasında siyasi sistemin yaratdığı təsisatların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu vasitələrin fəaliyyəti sayəsində fərdin siyasi sosiallaşması prosesi daha ardıcıl xarakter alır, eyni zamanda mövcud rejimin təbliğ etdiyi, qoruduğu siyasi dəyərlərə, davranış normalarına uyğunlaşdırılmış olur. Siyasi sistemin siyasi sosiallaşmaya təsiri vasitələri aşağıdakılardır: a) təhsil müəssisələri; b) sosial normalar; c) hüquq normaları.

Məktəb şagirdlərə və tələbələrə həm daha geniş siyasi informasiya verir, həm də siyasi davranış formaları aşılayır. Siyasi proseslərin bilavasitə subyektləri kimi insanın yeni keyfiyyət halına qədəm qoyması orta məktəbin yuxarı siniflərinə və ali məktəb illərinə təsadüf edir. Buna görə də, siyasi sosiallaşmanın bu vasitəsinin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür.

Siyasi sosiallaşmanın vasitəsi kimi sosial normaların əhəmiyyəti aşağıdakılarda özünü göstərir: 1) cəmiyyət üçün gərəkli

davranış formalarının müəyyənləşdirilməsi; 2) fərdi davranışın ictimai məqsədlərə uyğun olması və ya onlara zidd gəlməsi probleminin aydınlaşdırılması. Bu mənada, sosial normalar şəxsiyyətin sosiallaşmasının vacib meyarlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Fərdin siyasi sosiallaşmasında hüquq normaları xüsusi rol oynayır. İctimai münasibətləri, şəxsiyyət-hakimiyyət əlaqələrini tənzimləməklə hüquq normaları əslində sosiallaşma prosesinin obyektiv hüquqi bazasını yaradır. Hüquq normaları insanın fəaliyyət azadlığını nəzərə almaqla eyni zamanda onun fərdi davranışının, şəxsi mənafeələrini ödəmək istiqamətində fəaliyyətinin həddlərini müəyyənləşdirir. Vətəndaşın fəaliyyət azadlığı ilə ictimai məsuliyyətinin vəhdəti hüquq normalarının fərdin sosiallaşmasına istiqamətverici təsirinin əsasını təşkil edir.

Hüquq normalarının fərdin siyasi sosiallaşmasına təsiri müxtəlif formalarda ola bilər. Bunlar aşağıdakılardır: 1) şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi; 2) şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları ilə məsuliyyətinin nisbətinin müəyyən edilməsi; 3) qəbul edilmiş normalardan kənarlaşmalara görə ictimai sanksiyanın dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Siyasi sosiallaşma prosesinə incəsənətin və kütləvi informasiya vasitələrinin də təsiri böyükdür. Onların köməyi ilə həm zəruri informasiya təminatı yaradılır, həm də bu və ya digər davranış norması, konkret siyasi iştirakçılıq tipi obrazı yaradılır. Şəxsiyyətə böyük emosional və psixoloji təsir göstərmək imkanlarına malik olan bu vasitələr onun siyasi mövqeyinin formalaşmasında, siyasi həyata inteqrasiyasında xüsusi rol oynayır.

BEŞİNCİ BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ XARİCİ SİYASƏT

17-ci FƏSİL

DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏT FƏALİYYƏTİ

1. Xarici siyasət anlayışı

Xarici siyasət anlayışı siyasi elmdə böyük tarixə malik olan anlayışlardandır. O, siyasi praktikada mühüm rolu və əhəmiyyəti ilə fərqlənən xüsusi fəaliyyət sahəsini ifadə etmək üçün işlədilir. Bununla yanaşı xarici siyasətin məzmunu və mahiyyəti haqqında yekdil fikir qərarlaşa bilməmişdir. Müxtəlif tədqiqatlarda bu hadisəni "xarici siyasət", "beynəlxalq siyasət", "dövlətin xarici siyasət funksiyası" və s. anlayışlarla ifadə edirlər. Həm də bu zaman fərq təkcə istifadə edilən söz birləşmələrində deyil, habelə onların əks etdirdiyi hadisənin mahiyyətindədir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, xarici siyasət (xarici siyasət fəaliyyəti) dövlətin funksiyalarından biridir. Onun məqsədini dövlətin, dövlət şəklində təşkil olunmuş xalqın mənafelərini həyata keçirmək üçün zəruri xarici şərait yaradılması təşkil edir. Marksizm nəzəriyyəsinə görə, xarici siyasət bu və ya digər sinfin və onun təmsilçilərinin beynəlxalq sahədə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirdiyi məqsədyönlü fəaliyyətdir. Müasir Qərb siyasi elmində qərarlaşmış ənənələrə görə isə xarici siyasət güc tətbiq etmək

və ya razılıq yolu ilə qrup və ya dövlət mənafeələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətdir. Bəzi müəlliflər bu fəaliyyətin məzmununda davranış qaydaları və üsullarının üstünlük təşkil etdiyini iddia edərək, xarici siyasəti elm, sənət kimi qiymətləndirirlər. M. Taube hələ 1922-ci ildə çapdan çıxmış **"Əbədi sülh, yoxsa əbədi savaşı"** adlı əsərində yazırdı: "Dövlət siyasəti dövlətin özünün daxili və xarici fəaliyyətində güddüyü birtərəfli məqsədlər və onların daha yaxşı həyata keçirilməsi barədə təlimdir (elmdir, bəlkə də sənətdir). Beləliklə, siyasət xalis subyektiv, egoist məqsədyönlülükdən irəli gələn qaydaların məcmusudur".

Müasir Amerika politoloqları arasında xarici siyasəti ("xarici siyasət" Qərbdə çox zaman "beynəlxalq siyasət" adı ilə ifadə olunur) münaqişə və onun həlli kimi nəzərdən keçirmək ənənəsi dərin kök atıb. Bu mənada, xarici siyasətə verilən belə bir tərif diqqətəlayiqdir: "Beynəlxalq siyasətin mahiyyəti ümumi ali hakimiyyəti qəbul etmə-yən insanlar arasında münaqişə və onun nizama salınmasıdır".

H. Morgentau isə xarici siyasəti güclə müqayisəli şəkildə təhlil edir. "Beynəlxalq siyasət də hər bir siyasət kimi güc uğrunda mübarizədir. Onun mütləq məqsədi nədən ibarət olursa-olsun, beynəlxalq siyasətin bilavasitə məqsədi həmişə güc hesab olunur".

Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət mütəxəssisləri arasında xüsusi nüfuz sahibi sayılan H. Morgentaunun bu tərifində bir sıra məqamlar özünün əksini tapır. Dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi gücə arxalanmaq kimi vasitədən ayrılıqda təsəvvür edilə bilməz. Dövlətin mənafeələrinin münaqişələr yaratmaq və onları həll etmək vasitəsi ilə reallaşdırılması konsepsiyası da təbii olaraq müvafiq gücü nəzərdə tutur. Buna görə də, dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti beynəlxalq aləmdə güc imkanlarına malik olmaq və onu həyata keçirmək kimi ümdə məqsədə yönəlmiş olur.

"Xarici siyasət" anlayışı "dövlətin xarici funksiyaları" anlayışı ilə sıx əlaqələrə malikdir. Hər iki anlayış dövlətin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətini ifadə edir. Dövlət digər dövlətlərlə çox müxtəlif əlaqə və münasibətlərə girir, qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Xarici ticarət, xarici mədəni, humanitar əlaqələr, maliyyə əlaqələri, iqtisadi əlaqələr və s.

bütünlükdə dövlətin xarici fəaliyyət istiqamətlərini əks etdirir. Lakin bu əlaqələrin "xarici siyasət" anlayışı ilə ifadə olunması onların mahiyyətini və məzmununu təhrif etmək təhlükəsi yaradır. Doğrudur, dövlətin fəaliyyəti kimi, bu sadalanan fəaliyyət növlərində siyasi momentlərin və motivlərin olmadığını iddia etmək qeyri-mümkündür. Siyasi təsisat olduğundan dövlətin bütün fəaliyyəti də bu və ya digər dərəcədə siyasi mahiyyətli hadisə rolunda çıxış edir. Bununla belə, dövlətin xarici fəaliyyətində xalis siyasi xarakterli davranış ayrıca sfera təşkil edir. Onun xarici funksiyalarına iqtisadi, maliyyə, mədəni fəaliyyət sahələri ilə yanaşı, siyasi fəaliyyət sahəsi də ayrıca istiqamət kimi daxildir. Başqa sözlə, xarici siyasət dövlətin xarici funksiyalarının tərkib ünsürü olaraq beynəlxalq aləmdə onun siyasi xarakterli fəaliyyətini əks etdirir. Onun məzmununu millətin xarici təhlükəsizliyinin, dövlətin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin, iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi ilə bağlı xüsusi davranış üsul və vasitələrinin məcmusu təşkil edir. Xarici fəaliyyət funksiyası kimi xarici siyasətin spesifikliyi nəinki onun məqsəd və vəzifələrində, habelə özünəməxsus forma, metod və vasitələrində özünü biruzə verir.

Xarici siyasətin mahiyyətini və məzmununu müəyyənləşdirən önəmli cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, o, dövlətlər arası münasibətlər sistemində reallaşır. Bununla əlaqədar olaraq, xarici siyasətin formalaşması xarici mühitin xarakterindən asılı olur, çünki dövlətin bu fəaliyyətinin mövcudluğu, əslində, dövlətlərarası münasibətlər sferasının mövcudluğu ilə bağlıdır. Dövlətlər arası münasibətlər sferasına təsir etmək məqsədi güdən xarici siyasət fəaliyyəti eyni zamanda həmin mühitin təsirinə məruz qalır. Nəticədə, dövlətin xarici siyasət fəaliyyətində ən azı iki qrup amil təsiredici rol oynayır: dövlətin daxili siyasi və digər münasibətlərindən irəli gələn amillər və xarici mühitin təsirini əks etdirən amillər. Tədqiqatçılar xarici siyasətin səciyyələndirilməsi zamanı onun mahiyyəti və məzmununun müəyyənləşdirilməsi kimi metodikaya əl atır. Mahiyyət kateqoriyası vasitəsi ilə xarici siyasətin daxili əsasları, təbiəti, ən ümumi səciyyəsi təhlil edilir. Məlumdur ki, hadisənin ən mühüm keyfiyyətini

göstərən mahiyyət mücərrəd deyil, onun konkret məzmunu vasitəsi ilə təzahür edir.

Xarici siyasətin başlıca mahiyyəti onun mövcudluğunu təmin edən ünsürlərin, səbəblərin və əlaqələrin sistemində özünün ifadəsini tapır. Xarici siyasətin məzmunu isə onun qarşısında duran məqsədlərin və həmin məqsədləri həyata keçirmək üsul və vasitələrinin sistemindən ibarətdir. Buna görə də, xarici siyasətin funksional məzmunu əsasən konkret-tarixi formada reallaşmaq imkanı qazanmış olur.

Xarici siyasətin mahiyyəti sabit, dəyişməzdir, məzmunu isə dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti zamanı qarşıya qoyduğu konkret vəzifələrdən və həmin vəzifələri həyata keçirmək üçün seçilmiş vasitələrdən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır. Xarici siyasətin mahiyyəti və məzmunu ilə yanaşı daha bir keyfiyyəti də göstərilir. Bu da onun formasıdır. Xarici siyasət fəaliyyətinin mövcudluq üsulu onun formasında üzə çıxır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində özünün xarici siyasət fəaliyyətini həyata keçirən dövlət hər bir konkret şəraitdə qərarlaşmış qüvvələr nisbətindən çıxış etmək məcburiyyəti ilə qarşılaşır, öz fəaliyyətini yaranmış şəraitə uyğunlaşdırmalı, kompromislərə getməli, güzəştlər etməli, müxtəlif davranış formaları seçməli olur. Xarici siyasət fəaliyyəti beynəlxalq münasibətlər mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində müxtəlif formalar kəsb edir ki, bu formalar bəzən xarici siyasətin məzmununa təsir edəcək dərəcədə müstəqillik nümayiş etdirmək imkanına malik olur. Bu mənada xarici siyasətin konkret formaları və ya tipləri bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Mürtəce, işğalçı, dinc yanaşı yaşamaq, bloklara qoşulmamaq, tarazlaşdırıcı xarici siyasət və s. kimi xarici siyasət fəaliyyəti formaları deyilənə misaldır.

Xarici siyasət formalarının seçilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Xarici siyasətin formasına təsir edən amillərdən biri dövlətin siyasi rejimi, hakimiyyətin təbiətidir. Keçmişdə, məsələn, hərbi demokratiya, mütləq monarxiya dövrlərində hakimiyyətin təbiəti ilə xarici siyasət arasında asılılıq daha birbaşa təzahür edirdi. Müasir şəraitdə hakimiyyətin bölünməsi və paylanması bu amilin birbaşa

təsir göstərmək imkanlarını xeyli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Bununla belə, siyasi rejim və hakimiyyətin xarici siyasətin forma və istiqamətlərinə təsir göstərmək imkanları qalmaqdadır.

Xarici siyasətin formasına beynəlxalq münasibətlər sistemi güclü təsir göstərir. Dövlətin xarici siyasəti beynəlxalq münasibətlər mühitinin təsirinə reaksiyadır. Beynəlxalq aləmdə münasibətlərin qərarlaşması, onun xarakterinin müəyyənləşdirilməsi mütləq şəkildə hər hansı dövlətin istəyindən asılı olmadan baş verir. Belə olduqda, hər bir dövlət xarici mühitin təsirinə adekvat davranış forması seçir ki, bu da xarici siyasətin formasında özünün ifadəsini tapır.

Xarici siyasətin forması dövlətin coğrafi mövqeyi ilə də şərtlənir. Tədqiqatçılar göstərir ki, İngiltərənin təbii mövqeyi uzun müddət onun uğurla "təcridolunma" siyasəti aparmasına imkan vermişdir. Lakin kontinental Avropada belə bir siyasətin həyata keçirilməsi qeyri-mümkün idi, ona görə də həmin regionun dövlətləri tarazlaşdırma siyasəti yeritməyə məcbur olmuşlar.

Dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti mürəkkəb şərtlənmə mexanizminə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tədqiqatçıların müəyyən hissəsi xarici siyasətin formalaşmasına təsir edən daxili və xarici amillər qrupunu göstərir. Lakin xarici siyasətin mürəkkəb şərtlənmə mexanizmi yalnız bu iki qrup amillər sistemi ilə məhdudlaşmır. Həm də xarici siyasətin şərtlənməsi amillərini sadəcə sadalamaq hələ bu prosesin mexanizminin açılması demək deyil. Tanınmış Amerika politoloqu H.Mongentau yazır: "Xarici siyasətin həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında formalaşdığını etiraf etmək hələ bunların necə bir-biri ilə çulğışdığını, bir-birinə necə təsir etdiyini başa düşmək deyil".

Xarici siyasətin şərtlənməsində sosial inqilab, dövlət çevrilişləri, parlament seçkiləri, hakimiyyətin dəyişməsi, daxili siyasi münaqişələr, beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən müxtəlif proseslər kimi siyasi amillər iştirak edir. Lakin bu amillərin xarici siyasət fəaliyyətinin şərtlənməsinə təsiri müxtəlifdir. Qərb siyasi nəzəriyyələrinə görə, xarici siyasətin daxili amillərlə şərtlənməsi milli mənafə (dövlət mənafeyi) vasitəsilə reallaşır, yəni dövlətin xarici

siyasət fəaliyyəti milli mənafe vəzifələrinə tabe edilir və ondan irəli gəlir.

Xarici siyasətin daxili amillərlə şərtlənməsinin marksist izahı fərqlidir. Burada həlledici məqam dövlətin sosial-iqtisadi münasibətlərinin təbiəti ilə əlaqəli şəkildə üzə çıxır. Xarici siyasətin formalaşmasını şərtləndirən daxili amillər iki yarım sistemdən ibarətdir: bazis münasibətləri yarım sistemi və üstqurum münasibətləri yarım sistemi. Bazis münasibətləri yarım sistemi sistem- mahiyyət xarakteri daşıyır və dövlətin sosial-iqtisadi təbiətini, cəmiyyətdə sinfi qüvvələrin nisbətini, hakim sinflərin köklü mənafeələrini və siyasətini, o cümlədən xarici siyasətin mahiyyətini təyin edir. Üstqurum yarım sistemi sistem-funksional münasibətləri səviyyəsini əhatə edir, bazis münasibətlərinin inkişafının nəticəsi kimi üzə çıxır. O, daxili sosial-iqtisadi münasibətləri siyasi və ideoloji forma baxımından səciyyələndirir. Həmin sistemin strukturunu təşkil edən üsürlərin fəaliyyəti sayəsində meydana gələn hadisələr məcmu halında daxili siyasi amilləri təşkil edir və xarici siyasətin şərtlənməsində, onun xarakter və məzmunun müəyyənəlməsində mühüm rol oynayır.

Xarici siyasətin şərtlənməsini, xüsusilə də onun daxili siyasətlə qarşılıqlı münasibətlərini tam əks mövqedən izah edən nəzəriyyələr də mövcuddur. Lap qədimdən belə bir ideya formalaşmışdır ki, dövlətlərarası qarşıdurma və mübarizə onların mövcudluğundan irəli gələn qanunauyğun haldır. Buna görə də, dövlətin xarici siyasəti onun bütün fəaliyyət sistemində həlledici rol oynayır. L.Qumpuloviç tərəfindən elmi nəzəriyyə səviyyəsinə qaldırılan həmin cərəyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlər öz ərazilərini genişləndirmək üçün daim mübarizə aparırlar və bu mübarizə beynəlxalq siyasətin əsas qanunudur. Öz ərazilərini genişləndirmək uğrunda mübarizəyə qoşulmayan dövlət təbii olaraq beynəlxalq həyatın qanunauyğun inkişafından kənarda qalır və məhvə məhkumdur. Deməli, hər bir dövlətin ən ümdə məqsədi hərbi güc toplamaq, başqa dövlətlərlə qarşıdurmada qalib çıxmağa imkan verən zəruri ehtiyatlar hazırlamaqdır. Buradan da, təbii olaraq belə bir nəticə hasil edilir ki,

dövlətin daxili siyasəti onun xarici siyasətinə tabedir, xarici siyasət vəzifələrinin həll edilməsinə xidmət göstərir.

Xarici siyasətin ölkənin coğrafi mövqeyi ilə şərtlənməsini iddia edən cərəyan da mövcuddur. Bu cərəyan **coğrafi siyasət (geopolitika)** adlanır. Coğrafi siyasətin qədim tarixi var. Lakin onun bir nəzəriyyə kimi meydana çıxmasında Monteskye və V.Kuzen (1792-1867) xüsusi rol oynamışlar. Coğrafi siyasət (geopolitika) terminini isə ilk işlədən isveç alimi R.Çellen olub. Viktor Kuzen yazırdı: "Siz mənə ölkənin xəritəsini, onun quruluşunu, təbiətini, sularını, fiziki coğrafiyasını, təbii sərvətlərini, florasını, faunasını göstərin, onda mən sizə deyə bilərəm ki, bu ölkənin insanları necədir, o, tarixdə təsadüfi deyil, zəruri olaraq həm hər hansı bir dövrdə, həm də bütün dövrlərdə hansı rolu oynayacaq".

Coğrafi siyasət konsepsiyası tərəfdarları beynəlxalq münasibətlərin münaqişəli xarakterini göstərərək dövlətlər arasında müharibələrin və işğalların ölkənin coğrafi təbiətindən irəli gələn zərurət olduğunu iddia edir və beləliklə də xarici siyasətdə coğrafi amilin həlledici rol oynadığını əsaslandırmağa çalışırlar.

Müasir coğrafi siyasət konsepsiyasının müəlliflərindən olan ingilis alimi H.Makkinder göstərir ki, hərbi-siyasi ekspansiya, işğallar dövlət xadiminin fantaziyasının məhsulu deyildir, dünya inkişafının fundamental qanunauyğunluğunun nəzərə alınmasıdır. "Tarixin böyük müharibələri" Yer kürəsi üzərində məhsuldarlığın və strateji imkanların qeyri-bərabər yayılmasının nəticəsidir. Dünyada coğrafi siyasət baxımından elə unikal məntəqələr var ki, dövlətə siyasətdə üstün rol təmin edir. Bu məntəqələr uğrunda mübarizə hər bir dövlətin milli siyasətinin, xarici siyasətinin ana xəttini təşkil edir".

Hitler Almaniyasının xarici siyasət konsepsiyasının əsasında duran "həyat məkanı", "təbii sərhədlər" ideyaları coğrafi siyasət nəzəriyyəsinin müəyyən qolunu təşkil edir və onun xarici siyasət praktikasında reallaşmaq cəhdinə bariz misaldır. Alman coğrafi siyasət məktəbinə görə, bu konsepsiya həm dövlətin mövcudluq həddlərini, həm də dövlət siyasətinin hərəkətverici qüvvələrini qavramağa yönəlmişdir. 1928-ci ildə çapdan çıxan alman coğrafi

siyasət jurnalında yazılmışdı: “coğrafi siyasət dövlətin coğrafi şüurudur. Siyasi cəhətdən həlledici mövqedə olan məkan ağılıq uğrunda mübarizə aparan dövlətin fəaliyyət məkanına çevrilir” (F.Ratsel, K.Xaustofer, F.Naumann). Coğrafi amilin belə traktovkası yaşamaq uğrunda mübarizə doktrinasının ideya əsasını təşkil edir. Həyat məkanı kimi başa düşülən coğrafi siyasət doktrinası dövlətin mövcudluğu üçün zəruri olan bir neçə konkret amilin nisbətini nəzərdə tutur, məsələn, əhalinin sayı ilə ərazinin nisbəti, əhalinin sayı ilə təbii ehtiyatların nisbəti, əhalinin normal yaşayışı üçün təbii mühitin mövcudluğu və s. Coğrafi siyasətin belə şərhə açıq işğalçılıq siyasətinin əsaslandırılması məqsədlərinə xidmət göstərir.

20-ci əsrin birinci yarısında coğrafi siyasət doktrinasında klassik postulatlar üstün mövqelərə malik idi. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1) kontinental və dəniz qüdrətlərinin qarşılaşdırılması; 2) təbii və siyasi sərhədlərin qarşılaşdırılması; 3) dünya ağılığının coğrafi determinantları. Coğrafi siyasət doktrinasına görə, dünya dövlətləri mədəni, sosial, siyasi fenomen deyil, coğrafi-siyasi fenomendir. Deməli, coğrafi məkan uğrunda mübarizə dövlətin mahiyyətini müəyyən edir.

Müasir coğrafi siyasət doktrinasında klassik postulatların yerini yeni dəyərlər və prinsiplər tutub. Bunlar aşağıdakılardır: 1) dünya suları üzərində üstünlüyə nail olmaq; 2) dünyada xammal mənbələri üzərində nəzarəti həyata keçirmək (məsələn, neft yataqları üzərində nəzarət); 3) aero- kosmik mühitdə üstünlüyə nail olmaq.

Göründüyü kimi, müasir coğrafi siyasət doktrinası açıq ekspansionist mahiyyət daşıyır. İndi coğrafi siyasət konsepsiyasında siyasətin pragmatizmə, beynəlxalq həyatın obyektiv reallıqlarının nəzərə alınması kimi meyllərə əsaslanması üstünlük təşkil edir.

Xarici siyasətin şərtlənməsini izah edən nəzəriyyələrdən biri **sistem nəzəriyyəsi** adlanır. Bu nəzəriyyənin metodoloji əsası ondan ibarətdir ki, dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin əsasını beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olan xas olan qanunauyğunluqlar təşkil edir. Xarici siyasət fəaliyyəti sahəsində dövlətlərin davranışı daxili münasibətlər və hadisələrdən irəli gəlmir, əksinə, dövlətin beynəlxalq

sistemdə mövqeyini əks etdirir, başqa dövlətlərin davranışına adekvat olur. Sistem nəzəriyyəsinin tərəfdarları iddia edirlər ki, dövlətin daxili və xarici siyasətinin nisbətini aydınlaşdırmaq cəhdi mənasızdır, o cümlədən xarici siyasətin daxili siyasətlə şərtləndiyini sübuta yetirmək səyləri elmi əsasdan məhrumdur. Çünki daxili cəhətlərlə, daxili mənbələrlə dövlətin xarici fəaliyyət sahəsində davranışı arasında nəzəri əlaqələr yoxdur.

Xarici siyasətin şərtlənməsi mexanizminin dərk edilməsi sahəsində axtarışlar siyasi elmdə **bioloji amillərlə** bağlı cərəyanların və təlimlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Belə təlimlərə görə, xarici siyasət fəaliyyəti bu siyasəti həyata keçirən insanların subyektiv meyillərinin təzahüründən başqa bir şey deyildir. İnsana daxilən "mürtəce xislət" xas olduğundan, dövlətlər də xarici siyasətdə ekspansionist meyillərə üsünlük verir. Müasir xarici münasibətlər nəzəriyyəsində geniş yayılmış konsepsiyalardan birinə görə, xarici siyasətin əsasında fərdin, qrupun, əhəlinin psixologiyası durur. Müharibələr, işğallar insan təbiətinin izah olunmaz meyillərindən irəli gəlir. Dövlətin bu cür davranışının ərazilərin genişləndirilməsi, ehtiyatlar əldə edilməsi kimi səbəblərlə izah edilməsi isə, sadəcə olaraq, bəhanə rolunu oynayır, insanın təbiətindən irəli gələn hərəkətlərə haqq qazandırılması məqsədi güdür. Müharibələrin səbəbləri və nəticələri siyasət sahəsindən çox xəstəlik sahəsinə aid edilməlidir (U.Fulbrayt).

Xarici siyasəti bioloji səbəblərdən çıxış edərək səciyyələndirən nəzəriyyələr, psixoloji yanaşma tərəfdarları nəticə etibarilə siyasi fəaliyyətdə insanın irrasional mövcudat kimi qiymətləndirilməsi ideyasını əsaslandırırmış olurlar. Onların fikrincə, bütünlükdə müasir siyasi həyat, o cümlədən xarici siyasət fəaliyyəti irrasionaldır, çünki insan fəaliyyətində psixoloji amillərin üstün rol oynaması onun fəaliyyətini rəasional məzmunundan məhrum edir. Həm bütünlükdə insanın bioloji varlıq kimi irrasionallığı, həm də sosial mühitin irrasionallığı insanın davranışının instinktlərə əsaslanmasını şərtləndirir. B.Adamsın (ABŞ) fikrincə, tarixdə baş verən hadisələrin çoxu insanların instinktlərinin güclü təsirini hiss etmişdir, çox az

hallar olmuşdur ki, fərdlərin fəaliyyəti düşünülmüş davranış kimi çıxış etsin. Onun sözlərinə görə, fəaliyyət zamanı insan tamamilə instinktlərə tabe olur və yalnız hadisə baş verdikdən sonra fikirləşir.

Xarici siyasətin fəaliyyət mexanizminin izah edilməsində **ideologiyaların** rolunu xüsusi vurğulayan cərəyan da mövcuddur. İnsan fəaliyyətini rəşional məzmunndan məhrum edən təlimlərdən fərqli olaraq, bu nəzəriyyə, əksinə fərdin və qrupun fəaliyyətini əvvəlcədən düşünülmüş, proqramlaşdırılmış davranış kimi səciyyələndirir. Bununla da, insan həyatında, bütünlükdə sosial həyatda ideyaların roluna xüsusi əhəmiyyət verilir. XX əsrdə Prudon yazırdı: "Prinsiplər tarixin qəlbidir. Hər bir cismin öz ideyası, öz prinsipi, öz qanunu var; hər bir hadisə hər hansı ideyaya uyğundur; dünyada heç nə hər hansı bir ideyanı əks etdirmədən baş vermir... ideyalar xaosu hərəkətə gətirir və onu canlandırır; ideyalar bəşəriyyəti çevrilişlər və fəlakətlər yoluna sürükləyir. Müharibə özünün ali məqsədinə, öz ideyasına, öz prinsipinə malik olmaya bilərmə?".

Xarici siyasətin qərarlaşmasına, xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə təsir edən ən mühüm ideoloji prinsip millətçilikdir. Milli mənafeələrin qorunması, millət üçün əlverişli şərait yaradılması tezislərinə əsaslanan millətçiliyin xarici siyasət doktrinasının təyin edilməsinə təsiri şübhə doğurmur. Dini ideologiyalar bayrağı altında aparılan müharibələr də xarici siyasətə ideologiyaların əhəmiyyətli təsirinə misal ola bilər. Bununla yanaşı, qeyd edilməsi vacibdir ki, ideologiya rəal məqsədlərə çatmaq üçün vasitə rolunu oynayır və bu mənada xarici siyasət xəttinin formalaşmasında həlledici rolunu ideologiya deyil, onun özünün də xidmət etdiyi konkret mənafeələr oynayır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, xarici siyasətin şərtlənməsi konkret-tarixi hadisədir. Onun formalaşmasına təsir göstərən amillər nəinki çoxsaylıdır, həm də tarixi inkişafın gedişindən asılı olaraq dəyişkəndir. Vaxtilə dövlətin xarici siyasəti, başqa dövlətlərlə münasibəti sistemində sülalə ənənələri, monarxların şəxsi meylləri və hissləri birinci dərəcəli rol oynayan amillər idi. Tarixdə hökmdarların öz şəxsi ambisiyalarını və siyasəti ehtiraslarını

ödəmək üçün apardığı müharibələrə aid çoxsaylı misallar mövcuddur. Lakin müasir dövrdə xarici siyasətin təsadüfi amillərlə, hisslər, ehtiraslar, psixoloji səbəblərlə şərtlənməsi ehtimalı çox azdır. Onun bir səbəbi hakimiyyətin təbiətinin dəyişməsi, digər səbəbi isə beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni keyfiyyət müəyyənliyi qazanması nəticəsində dünya siyasətində özbaşınalığın, ehtiraslardan doğan davranışların qarşısını alan səmərəli mexanizmin yaranmasıdır. Müasir şəraitdə dövlətin xarici siyasətini şərtləndirən ən başlıca amil dövlət halında təşkil olunmuş millətin mənafeələrinin reallaşması üçün əlverishi beynəlxalq şərait yaradılması səyləri hesab olunmalıdır. Başqa sözlə, xarici siyasət fəaliyyəti mənafe, milli mənafe anlayışı ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir və onunla şərtlənmiş olur.

2. Xarici siyasət və milli mənafe

Hər bir fəaliyyət forması kimi, xarici siyasi fəaliyyət də mənafe anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Beynəlxalq həyatda müəyyən mövqələr uğrunda mübarizə aparan başqa dövlətlərlə əlaqələrə girən dövlət müəyyən konkret mənafeələrdən çıxış edir. Buna görə də mənafe anlayışının xarici siyasətin başlıca determinantı olmasına qarşı dəlil gətirmək qeyri- mümkündür. Lakin bu da həqiqətdir ki, xarici siyasət fəaliyyəti müxtəlif xarakterli və səviyyəli mənafeələrlə şərtlənir, yəni dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsində onun başlıca mənafeələri ilə yanaşı ayrı- ayrı dövrlərdə üzə çıxan mənafeələr, bəzən hətta ayrı-ayrı qrupların mənafeələrinə xidmət göstərən vəzifələr də iştirak edir. Xarici siyasət fəaliyyətinin şərtlənməsi mexanizmində iştirak edən mənafeələrin rolunu və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq üçün **milli mənafe** anlayışından istifadə edilir. Milli mənafe anlayışı müasir politologiyanın və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin ən çox müraciət etdiyi anlayışlardandır. Milli mənafe problemi sahəsində aparılan tədqiqatlar ABŞ-da geniş yayılmış "siyasi realizm" cərəyanının xüsusi qolunu təşkil edir. Onun ən tanınmış tədqiqatçılarından biri H.Morgentau hesab olunur.

Milli mənafe anlayışı dövlətin bütün fəaliyyətinin, o cümlədən

və xüsusilə də xarici siyasət fəaliyyətinin əsasında duran mənafeələr zəncirində xüsusi rol oynayan daha əhəmiyyətli mənafeələri vurğulamaq zərurətini ifadə edir. Habelə, bu anlayışın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi dövlətin və onun xarici siyasətinin siniflər və sosial qrupların mənafeələri fəvqündə dayandığına işarədir.

Amerika tədqiqatçıları milli mənafe problemlərinə həsr edilmiş çoxsaylı əsərlərində mənafe anlayışına müxtəlif mənə çalarlarının xas olduğunu göstərir, onun ayrı-ayrı səviyyələrdə təzahürünü qeyd edirlər. Məsələn, milli mənafe anlayışının strukturunu başlıca və ikinci dərəcəli mənafeələr, ümumi mənafe, münaqişə mənafeləri, identik mənafeələr, daimi və dəyişkən mənafeələr təşkil edir. Bunların hər biri dövlət fəaliyyətində, xüsusilə də onun xarici siyasətində müəyyən rol oynayır. Belə ki, başlıca mənafeələr dövlətin **fiziki, siyasi və mədəni bütövlüyünü** qorumaqda özünün ifadəsini tapır (H.Morgentau). Bu mənafeələr sahəsində güzəştə gedilməsi, sövdələşmələr aparılması yolverilməzdir. Hər bir dövlət öz əlində olan bütün vasitələrdən istifadə edərək başlıca mənafeələrini həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparmalıdır. Bir halda ki, başlıca mənafeələr dövlətin fiziki, siyasi və mədəni mövcudluğu ilə birbaşa əlaqədardır, onda bütün dövlətlərin başlıca mənafeələri arasında məzmun etibarilə oxşarlıq mövcuddur. Lakin bu oxşarlıq ehtivaedici deyil, inkaredici oxşarlıqdır, yəni başlıca mənafeələrini - milli mənafeələrini həyata keçirməyə səy göstərən dövlət obyektiv olaraq digər dövlətlərin milli mənafeələri ilə toqquşmaq zərurəti ilə üz-üzə dayanır.

Dövlətin bütövlüyünü təmin edən başlıca mənafeələrlə yanaşı, milli mənafe anlayışının strukturuna, Morgentaunun fikrincə, bir-biri ilə toqquşan mənafeələr - fərdlərin mənafeələri, partiyaların mənafeələri, ictimai əxlaq mənafeələri və s. daxildir. Dəyişkən mənafeələr adlanan bu mənafeələr bir çox amilin funksiyası kimi çıxış edir. Onun məzmununa əhalinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən milli ənənələr və ya ictimai ideallar, ölkəyə siyasi rəhbərliyin fərdi səciyyəsi, rəqabət aparan siyasi partiyaların dünyagörüşləri sistemi, beynəlxalq şərait, ictimai rəy və s. daxildir.

Milli mənafe anlayışının məzmununa "siyasi realizm" məktəbi nümayəndələrinə xas olan yanaşma ilə bərabər digər yanaşmalar da mövcuddur. ABŞ-da beynəlxalq münasibətlər sahəsində tanınmış tədqiqatçılardan sayılan Rozenay milli mənafe "ümumi baxışların, ənənələrin, coğrafi mövqeyin, iqtisadi və hərbi qüdrətin, ideoloji təmayülün və hökumət strukturunun kompleksi" kimi nəzərdən keçirir.

Milli mənafenin dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin başlıca determinantı kimi reallaşdırılması prosesində bir sıra çətinliklər qarşıya çıxır. Burada əsas etibarilə iki qrup ziddiyyətlər üzərində dayanmaq olar. Əvvəla, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətlərin milli mənafeləri əsas etibarilə oxşardır. Öz milli mənafeyini reallaşdırmaq söyləri göstərən dövlət istər-istəməz başqa dövlətin oxşar söyləri ilə qarşılaşmalı olur. Buradan da dövlətin xarici siyasət fəaliyyətində qəti şəkildə bu amilə əsaslanmasının çətinlikləri və bəzən də təhlükəsi ortaya çıxır. Buna görə də xarici siyasətdə milli mənafe konsepsiyasının səmərəli rolu şübhə altına alınır. Qüvvəllər balansının az-çox təmin edildiyi dövrlərdə müəyyən rol oynayan milli mənafe konsepsiyası beynəlxalq münasibətlərin qlobal ziddiyyətləri dövründə öz əhəmiyyətini itirir. Çünki bu halda beynəlxalq həyatda ayrı-ayrı dövlətlərin təklidə, yalnız öz milli mənafeələrindən çıxış edərək fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür. Beynəlxalq həyat getdikcə daha artıq dərəcədə idarə olunmağa ehtiyac hiss edir, bunun nəticəsində də beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərlə yanaşı, qeyri-dövlət və dövlətlər fəvqündə duran aktorlar meydana gəlir və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Dövlətlər öz xarici siyasətində milli mənafeələrə əsaslanmaqla yanaşı, ümumbəşəri mənafeələrə də əsaslanmaq məcburiyyətində qalır. Bundan əlavə, beynəlxalq münasibətlərin artan gərginliyi və ziddiyyətləri dövlətləri arı-ayrı siyasi bloklarda birləşməyə və razılaşdırılmış xarici siyasət yeritməyə məcbur edir. Dövlətlərin bloklarda birləşməsi milli mənafe anlayışına yeni mövqedən yanaşmağı nəzərdə tutur. Razılaşdırılmış xarici siyasət yeridən dövlətlər yalnız öz xalqı adından deyil, habelə bloka daxil olan bütün dövlətlərin xalqları adından danışmalı olur. Müvafiq

surətdə xarici siyasət fəaliyyətinin şərtlənməsi mexanizmi yeni ünsürlər hesabına dəyişikliyə uğrayır, milli mənafe amilinin yeni səviyyədə dünya birliyi, regional birliklər kimi sistemlərin ümumi mənafeləri ilə əlaqələndirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq Rozenau belə hesab edir ki, "siyasi tədqiqatlar getdikcə daha sistemləşmiş və dəqiqləşmiş şəkil aldıqca, "milli mənafe" konsepsiyasına diqqət də azalacaq".

Digər tərəfdən, xarici siyasət fəaliyyəti də qəti şəkildə milli mənafe mövqeyindən çıxış edilməsi gücə arxalanmaq konsepsiyasını nəzərdə tutur. Mənafeələrin toqquşduğu zaman təbii olaraq problemin həlli vasitəsi kimi gücün əhəmiyyəti artır. Heç bir dövlət gücə arxalanmadan mütləqləşdirilmiş milli mənafe konsepsiyasını həyata keçirmək vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməz. Lakin beynəlxalq birliyin mövcudluğuna təhlükə yaratdığı üçün xarici siyasət fəaliyyətinə bu mövqedən yanaşmanın məqbul sayılması qeyri-mümkündür. Beynəlxalq münasibətlər getdikcə daha artıq dərəcədə beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzim olunur, güc tətbiq etmək söylərinin qarşısını almağa qadir olan mexanizmlər yaradılır. Milli mənafe konsepsiyasının müasir beynəlxalq həyat normalarını nəzərə almadan tam müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanları getdikcə məhdudlaşır. İndi hər hansı dövlətin qəti şəkildə milli mənafe ideyalarına əsaslanaraq xarici siyasət yeritməsi, digər dövlətlərin mənafeələrinə məhəl qoymaması nəinki təkə ayrı-ayrı dövlətlərə qarşı təzyiq göstərmək, həm də bütünlükdə dünya birliyinə meydan oxumaq kimi qiymətləndirilir.

Nəhayət, xarici siyasətdə milli mənafe konsepsiyasının mütləqləşdirilməsi xarici siyasət fəaliyyətini əxlaqi əsaslarından məhrum edir. Qədim Hindistanda belə bir ideya geniş yayılmışdı: "Yalnız o qələbə həqiqi qələbə sayıla bilər ki, hamı eyni dərəcədə qalib olsun və heç kim məğlub olmasın". Müasir beynəlxalq həyat normaları milli mənafe anlayışının başqa millətlərin və dövlətlərin mənafeləri hesabına reallaşmasını siyasətin əxlaqi məzmunundan məhrum edilməsi kimi qavrayır. Xarici siyasət fəaliyyətinin və

bütünlükdə beynəlxalq münasibətlərin humanistləşməsi tələbi bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Milli mənafe ideyası ilə xarici siyasət fəaliyyətinin əxlaqi məzmunu arasında ziddiyyətli məqamlara dair dünyanın siyasi tarixindən çox ibrətəməz misallar göstərmək mümkündür. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının ilk dövlət xadimlərindən olan C.Ceferson və A.Hamilton haqqında söhbət gedən məsələdə əks mövqedə dayanırdı. Ceferson hesab edirdi ki, ABŞ-ın mənəvi borcu onu fransızlara hərbi kömək göstərməyə məcbur edir, çünki Şimal ştatlarının azadlıq uğrunda mübarizəsi zamanı bağlanmış fransız-amerikan müqaviləsi qüvvədə qalır. Hamilton isə, əksinə, bildirirdi ki, hər bir dövlət xadimi xarici siyasətdə yalnız milli mənafe kimi yeganə arqumentdən çıxış etməlidir, xarici siyasət məsələlərinin həll edilməsində əxlaq norma və prinsiplərinə əsaslanmaq qəbul edilməzdir.

Müasir dünyada xarici siyasət fəaliyyətinin əxlaqi məzmununun zənginləşməsi, beynəlxalq münasibətlərin norma və prinsiplərinin humanistləşməsi meyili gücləndikcə, milli mənafe kateqoriyasının yeni şəraitə daha ahəngdar şəkildə uyğunlaşması tələbi də daha böyük aktualıq kəsb edir. Xarici siyasətin nəzəriyyəçiləri və praktikləri bu reallığın dərk edilməsinə gündəngünə daha artıq yaxınlaşırlar və ona qarşı qoyula biləcək arqumentlər öz əhəmiyyətini getdikcə itirir.

3. Xarici siyasətin vasitələri

Xarici siyasət dövlətin funksiyası kimi bir sıra çox mühüm spesifikasiyə malik olduğu kimi, onun həyata keçirilməsi vasitələri də siyasi fəaliyyətin digər növlərinin reallaşması üsul və vasitələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, xarici siyasət fəaliyyəti dövlətin çoxşaxəli fəaliyyətinin ümumi sistemində tam ayrı fəaliyyət sahəsidir, eyni zamanda onun həyata keçirilməsi vasitələri digər sahələrdə istifadə olunan üsul və vasitələrlə heç bir əlaqəsi olmayan mütləq muxtar davranış

metodlarıdır. Xarici siyasət dövlətin çoxşaxəli sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi, ideoloji və s. fəaliyyət sahələri sisteminə daxil olan konkret siyasi davranış sferası kimi bütövlükdə onun fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan vasitələri və üsulları nəzərdə tutur. Hər bir dövlətin sosial-siyasi təbiətindən irəli gələn spesifik siyasi davranış formaları, idarəçilik üsul və vasitələri müvafiq dərəcədə xarici siyasət sahəsinə də şamil edilir. Bununla belə, xarici siyasət siyasi fəaliyyət forması kimi bir çox xüsusiyyətlərə malikdir və bu da təbii olaraq spesifik davranış vasitələri tələb edir. Siyasi elmdə və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrində xarici siyasətin həyata keçirilmə vasitələri rolunda əsasən **diplomatiya, silahlı qüvvələr** və təbliğat nəzərdən keçirilir.

"Diplomatiya" sözü latın dilində qatlanmış məktub mənasını verir. Bu məktubda onun sahibinin diplomatik səlahiyyətlərini təsdiqləyən məlumatlar olardı. Antik dövrdə və orta əsrlərdə diplomatik fəaliyyət epizodik xarakter daşıyır və əsasən müharibələrə xidmət edirdi. 15-ci əsrdən etibarən daimi diplomatik missiyalar yaranır. Müasir şəraitdə diplomatik xidmətin həm rolu və əhəmiyyəti artmış, həm də diplomatik fəaliyyətlə məşğul olan strukturlar geniş vüsət almışdır. Bunu belə bir misalla əyani şəkildə əks etdirmək olar: ABŞ dövləti yaranarkən, 1789-cu ildə xarici siyasət fəaliyyətini həyata keçirən dövlət departamentinin cəmi 6 işçisi vardı, lakin indi onların sayı 30 mini ötmüşdür.

Diplomatiyanın məzmunu, əhatə dairəsi siyasi elmin və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Tədqiqatçılar arasında bu məsələ ətrafında müxtəlif baxışlar qərarlaşmışdır. Fransız diplomatı Qarden "Diplomatiyanın tam kursu"nda diplomatiyaya belə tərif verir: "Diplomatiya sözün geniş mənasında dövlətin xarici əlaqələri və ya xarici işləri haqqında təlimidir, sözün daha dar mənasında isə, danışıqlar elmi və sənətidir". **"Beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq lüğəti"**ndə isə diplomatiya belə səciyyələndirilir: "Diplomatiya ayrı-ayrı dövlətlər arasında onların müxtəlif mənafeələrindən, beynəlxalq hüququn prinsiplərindən,

müqavilə və konvensiyaların məzmunundan irəli gələn münasibətlər haqqında elmdir".

Amerika tədqiqatçıları arasında diplomatiyanın dövlətin milli mənafeələrinin həyata keçirilməsinə xidmət göstərən xarici siyasət strategiyasının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar nəzərdən keçirilməsi üstünlük təşkil edir. M.Kaplanın tərifinə görə, "diplomatiya beynəlxalq aləmdə milli mənafeələrin həyata keçirilməsi məqsədi güdən strategiyanın işlənilib hazırlanması və diplomatlar tərəfindən onun həyata keçirilməsidir".

Diplomatiyanın məzmunu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda özünün əksini tapır. Diplomatiya bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir. Tədqiqatçılar onun funksiyalarının əhəmiyyətinə görə ardıcılığını belə müəyyənləşdirmişlər: Əvvəla, diplomatiya xeyli dərəcədə məcburetmə texnikasıdır. İkincisi, diplomatiya inandırma texnikasıdır. Diplomatik fəaliyyət zamanı məcburetmə ilə inandırma arasında sədlər silinir, onlar qarşılıqlı surətdə biri digərinə keçir. Üçüncüsü, diplomatiya, "tənzimləmə", "nizama salma" texnikasıdır. Dövlət mübahisəli məsələlər üzrə öz mövqeyini dəyişir, sabit qarşılıqlı münasibətlərə nail olmaq üçün onu şəraitə uyğunlaşdırır. Nəhayət, diplomatiya razılığa gəlmək texnologiyasıdır. Bu, yazılı saziş bağlamaq üçün danışıqlar aparmaq sənətidir, çünki məhz yazılı sazişlər beynəlxalq öhdəliklərin ən etibarlı strukturlarıdır.

Ənənəvi olaraq diplomatiya gücə arxalanan dövlətlərarası danışıqlar sənəti hesab edilirdi. Onun uğurunun təmin edilməsində həlledici amil ölkənin hərbi qüdrəti sayılırdı. Lakin müasir şəraitdə dövlətlərarası münasibətlərdə yalnız gücə arxalanan diplomatiya öz əhəmiyyətini tədricən itirməkdədir. Beynəlxalq siyasətdə milli mənafeələrin həyata keçirilməsinin siyasi mexanizmlərinin rolu yüksəldikcə, gücə arxalanan diplomatiyanı inandırma, razılığa gəlmək diplomatiyası sıxışdırmağa başlayır. Vaxtilə yalnız dövlətlərarası ikitərəfli münasibətləri əks etdirən diplomatiya indi çoxtərəfli əlaqə və münasibətlər kimi meydana çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında mövcud ola biləcək mübahisəli

məsələləri siyasi yollarla, diplomatik vasitələrlə həll etmək üçün daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti diplomatiyanın yeni keyfiyyət kəsb etdiyini göstərir. Siyasi ədəbiyyatda diplomatiyanın yeni xüsusiyyətlər kəsb etdiyini əks etdirmək üçün "**parlament diplomatiyası**" termini irəli sürülmüşdür. Bu ideyanın müəllifi Din Rask "parlament diplomatiyası" dedikdə beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələrinin diplomatik fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Müasir şəraitdə diplomatiyanın daha bir xüsusiyyət kəsb etməsi reallığı müşahidə edilməkdədir. Dövlətlər arasında mübahisəli məsələlərin, milli mənafehlərin həyata keçirilməsinin yeganə vasitəsi kimi güc siyasətinin rolu məhdudlaşdırıldıqca, diplomatik fəaliyyətdə dövlətlərarası iqtisadi, mədəni münasibətlərin əhəmiyyəti artır. Vaxtilə sırf siyasi xarakterli fəaliyyət növü hesab edilən diplomatik xidmətdə iqtisadi xarakterli məsələlər, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi və tənzim edilməsi getdikcə xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlayır. Bu onunla əlaqədardır ki, beynəlxalq siyasətdə milli mənafehlərin dərk edilməsi və xüsusilə də həyata keçirilməsinə müasir baxışlarda mühüm dəyişikliklər özünü göstərir. Dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ölkənin iqtisadi potensialının tam şəkildə reallaşması üçün əlverişli beynəlxalq iqtisadi məkanın yaradılması milli mənafehlərin həyata keçirilməsinin aparıcı vasitəsi kimi qavranıldığından, diplomatik fəaliyyətin məzmunu da təbii olaraq bu istiqamətlərdə genişlənməyə məcburdur. Ayrı-ayrı ölkələrin diplomatik xidmət idarələrinin fəaliyyətində iqtisadi məsələlərin əhəmiyyətinin artması bu zərurətdən irəli gəlir. Övvəllər dövlətlər arasında yalnız siyasi məsələlərə xidmət edən ABŞ Dövlət Departamenti indi bu ölkənin digər dövlətlərlə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin geniş kompleksini əhatə edir. Yenidənqurma nəticəsində Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirliyində yaradılan iqtisadi şöbə nazirliyin tərkibinin təxminən üçdə birini təşkil edir.

Xarici siyasəti həyata keçirməyin mühüm vasitələrindən biri silahlı qüvvələrdir. Silahlı qüvvələr mahiyyət etibarilə bir sıra

funksiya yerinə yetirir. Onun funksiyalarının xarakter və istiqaməti dövlətin bütünlükdə siyasətinin, o cümlədən xarici siyasətinin təbiətindən irəli gəlir. Bu mənada, xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi silahlı qüvvələrin iki tipindən söhbət gedə bilər: birincisi, işğalçılıq məqsədlərinə xidmət göstərən silahlı qüvvələr; ikincisi isə, ölkənin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaq məqsədlərinə xidmət göstərən silahlı qüvvələr. Müasir şəraitdə silahlı qüvvələrin, BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq, ölkəni təcavüzdən qorumaq, yaxud kollektiv təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirmək məqsədlərindən başqa, digər məqsədlər üçün istifadə edilməsi beynəlxalq cinayət hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq silahlı qüvvələrin xarici siyasətin vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə etiraz edən konsepsiyalar meydana gəlmişdir. Bununla belə, müasir dünyanın reallıqları təkzibedilməz şəkildə sübuta yetirir ki, silahlı qüvvələr xarici siyasətin ən təsirli vasitəsi kimi öz potensialını heç də tükətməmişdir. İraq münaqişəsinin ABŞ silahlı qüvvələri, Liviya ilə bağlı problemin beynəlxalq koalisiya qüvvələri tərəfindən güc tətbiq etməklə həlli xarici siyasət söylərinin müharibə vasitəsi ilə davamının əhəmiyyətinin aradan qalxmadığına tutarlı misaldır. Təsadüfi deyildir ki, tanınmış amerikan tədqiqatçısı K.Rayt yazır ki, "diplomatiyanın məzmununu müharibə alternativinin mümkünlüyünü nəzərdə tutan danışıqlar təşkil edir". Başqa Amerika müəllifi isə daha səmimiyyətlə göstərir: "Xoşunuza gəlsə də, gəlməsə də, güc tətbiq edilməsi və ya güc tətbiq etməyə hazır olmaq xarici siyasətin əsasını təşkil edir". Bəzi nəzəriyyəçilər silahlı qüvvələr şəklində təşkil olunmuş güc anlayışını xarici siyasətin məğzini təşkil edən milli mənafe anlayışı ilə müqayisə edir və sübut etməyə çalışırlar ki, o, milli mənafe anlayışına keçməyə qadirdir. H.Morgentau isə iddia edir ki, milli mənafe güc anlayışına çevrilmək iqtidarındadır. Başqa sözlə, milli mənafeləri reallaşdırmaq üçün dinc xarici siyasət vasitələri problemin həllini təmin etməkdə aciz qaldıqda ən təsirli vasitə olan güc amili işə düşməli olur.

Xarici siyasətin çox mühüm vasitələrindən biri təbliğatdır. Lap

qədimlərdən müharibələrə hazırlıq mərhələsində ideoloji tədbirlər, xüsusən təbliğat və təxribat ən mühüm vəsilə kimi nəzərdən keçirilirdi. Müharibələrin, habelə bütünlükdə xarici siyasətin ideoloji təminatı iki başlıca məqsəd güdür: birincisi, ictimai rəyin formalaşdırılması, yəni daxildə, ölkə vətəndaşları arasında bu və ya digər xarici siyasət fəaliyyətinə adekvat ictimai rəy formalaşdırmaq; ikincisi isə beynəlxalq ictimaiyyəti mümkün hadisələrə hazırlamaq.

Xarici siyasət təbliğatı haqqında təsəvvürlər bu sahədə keçmiş dövrlərin, xüsusilə də "soyuq müharibə" mərhələsinin təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. Bununla əlaqədar olaraq kütləvi informasiya vasitələrinə siyasi qarşıdurma aləti, xarici siyasət təbliğatına isə beynəlxalq siyasətin bir forması kimi baxmaq ənənəsi meydana gəlmişdir.

Xarici siyasət təbliğatının məqsədi məlumatlandırmaq deyil, yalan məlumat verməkdir, arqumentlər əsasında inandırmaq deyil, insanları çaşdırmaqdır. Ölkələr arasında gərginlik yarandıqda isə bu təbliğat münasibətləri yumşaltmaqdan daha çox, "xarici düşmən" obrazı yaradaraq öz əhalisini onunla mübarizəyə səfərbər etməyə xidmət göstərir. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə Almaniya xarici siyasət təbliğatı sözün əsl mənasında "döyüş aləti" səviyyəsinə yüksəldilmişdi. Alman təbliğatı bir yandan öz əhalisini müharibəyə hazırlamaq vəzifəsinə xidmət edir, digər tərəfdən isə dünya ictimaiyyətini, ilk növbədə isə işğal üçün hədəf seçilmiş ölkələrin xalqlarını və rəhbərliyini azdırmaq funksiyasını yerinə yetirirdi. SSRİ üzərinə hücumu üç gün qalmış - 1941-ci il iyunun 19-da Almaniyanın təbliğat idarəsinin rəhbəri Gebbels deyirdi: "Rusiyaya münasibətdə pərdələnmə son həddə çatıb. Biz bütün dünyanı şayiələrlə o qədər doldurmuşuq ki, özümüz də çaşıb qalmışıq".

Azərbaycana təcavüz ərəfəsində və Azərbaycan-Ermənistan, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ərəfəsində və münaqişə zamanı erməni xarici siyasət təbliğatı yalan və böhtanla

dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq məqsədləri güdən təbliğat və dezinformasiya kampaniyasına ən səciyyəvi misal ola bilər. Azərbaycana ərazi iddialarını, təcavüzkar siyasətini ört-basdır etmək üçün Ermənistanın təbliğat maşını və ona ayrı-ayrı ölkələrdə havadarlıq edən informasiya vasitələri bütün dünyanı guya Dağlıq Qarabağın Ermənistanın inzibati-ərazi vahidi olmasından tutmuş Ermənistanın Azərbaycan tərəfindən blokadaya alınması, ermənilərin hüquqlarının tapdalanması və s. kimi heç bir əsası olmayan, necə deyirlər, ağ yalanla dolu informasiya toruna bürüməyə nail oldular. Bunun sayəsində Azərbaycanın öz torpaqlarının bütövlüyü uğrunda mübarizəsi beynəlxalq ictimaiyyətin və dünya birliyinin lazımı dəstəyini vaxtında ala bilmədi. Yalnız Azərbaycanın xarici təbliğat fəaliyyətinin fəallaşması, ermənilərin yalan informasiyalarını ifşa edən obyektiv məlumatların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sayəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dünya birliyinin münasibətini dəyişdirmək mümkün oldu. Beləliklə, Azərbaycan xalqı təbliğatın müharibədə və ümumiyyətlə xarici siyasət fəaliyyətində qüdrətli vasitə olduğunu öz təcrübəsi əsasında dərk etdi.

Müasir dünyada xarici siyasət təbliğatı ilə məşğul olan geniş kütləvi informasiya şəbəkələri mövcuddur. Bunlardan ən nəhəngi ABŞ-ın xarici siyasət təbliğat sistemidir. 1953- cü ildə yaradılmış informasiya agentliyi xarici siyasət təbliğatına rəhbərlik edir. Dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələrində bu agentliyin 200-dən çox şöbəsi, 9 mindən çox peşəkar təbliğatçısı fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, ABŞ-ın hərbi idarəsi (Pentagon) da xarici siyasət təbliğatı ilə məşğul olur; 1000-dən çox qəzet, 400-dən çox jurnal nəşr etdirir. ABŞ hər il xarici siyasət təbliğatına 7 milyard dollar vəsait xərcləyir. Digər dövlətlərin də xarici siyasət təbliğatına diqqəti artmaqdadır. Avropa dövlətlərinin, Rusiyanın, Çinin, bəzi Orta Asiya Şərqi dövlətlərinin xarici siyasət təbliğatına xidmət edən informasiya

şəbəkələri fəaliyyət göstərir. Bu sahəyə yönələn xərclər ildən-ilə çoxalmaqdadır.

Beynəlxalq siyasətin humanistləşməsi, xarici siyasət metod və vəzifələrinin yeni şəraitə uyğun olaraq dəyişməsi xarici siyasət təbliğatının da məzmununda əhəmiyyətli dəyişiklikləri zəruri etmişdir. İndi xarici siyasət təbliğatı məşını yalnız qarşıdurma yaratmaq, müharibə və güc təbliğ etməklə deyil, həm də dövlətlər arasında qarşılıqlı inam və etimad təbliğ etmək, mehriban qonşuluq əlaqələrinin güclənməsinə xidmət göstərmək məqsədi daşıyır. Müasir dövrdə beynəlxalq informasiya fəaliyyətinin demokratikləşdirilməsi vəzifəsi aktual problem kimi qarşıda durur. Bir sıra ölkələr yeni dünya informasiya qaydaları haqqında xüsusi konsepsiya irəli sürmüşlər. Dövlətlər və onların rəhbərləri, siyasətçilər getdikcə daha aydın şəkildə dərk etməyə başlamışlar ki, müasir demokratik beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradılması, beynəlxalq sabitliyin təmin edilməsi xeyli dərəcədə xalqlar və dövlətlər, onların mədəniyyətləri, məişəti, siyasətləri haqqında obyektiv, düzgün informasiyadan asılıdır. Buna görə də xarici siyasətdə informasiya xidməti hazırkı şəraitdə dərin və əsaslı yenidənqurma yolundadır.

18-ci FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ

1. Beynəlxalq münasibətlər anlayışı

Bəşər tarixinin dərin qatlarında ayrı-ayrı tayfaların, qəbilələrin, xalqların həyatı bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təşkil edilmişdi. Onlar arasında əlaqələr nəinki zəif idi, hətta bəzən biri digərinin mövcudluğundan xəbərsiz idi. Maddi və mənəvi həyatın inkişafı tələbləri xalqların həyatının coğrafi və milli məhdudluğunu tədricən aradan qaldırmağa başladı. Dövlətlər və xalqlar arasında müxtəlif sahələrdə və müxtəlif formalarda meydana gələn əlaqələr bəşəriyyətin birliyinə və vəhdətinə aparan yolun əsasını qoydu. Lakin sosial hadisə kimi beynəlxalq münasibətlər çox-çox sonralar reallığa çevrilə bildi.

Beynəlxalq münasibətlərin meydana gəlməsi dövlətlər arasında dərəbəyliyin, fasiləsiz müharibələrin və bu cür halı adıləşdirən, ona haqq qazandıran əxlaq normalarının intibah dövrünün humanizm, insanpərvərlik, ədalət prinsipləri tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqədar olmuşdur. T. Hobbsun dövlətlər və xalqlar arasında müharibəni onların təbii halı kimi qiymətləndirən konsepsiyasına qarşı çıxan 16-17-ci əsrlərin Vitoriya, Suares, Qrosi və Tufendorf kimi mütəfəkkirlərinin irəli sürdüyü müstəqil dövlətlərin əməkdaşlığı nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin meydana gəlməsinin ideya əsası rolunu oynamışdır. Bunun sayəsində elə bu dövrdən etibarən dövlətlər arasında əməkdaşlığın az-çox sabit siyasi və əxlaq təməlinə əsaslanması mərhələsi başlayır. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə başqa millətlərin mənafeələrini nəzərə almadan hər hansı millətin mənafeələrinin həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü ideyası üstün

ümumbəşəri dəyər kimi qavranılır. Bəşəriyyətin sosial inkişafının aparıcı qanunauyğunluqlarından biri dövlətlər və millətlər arasında həyatın bütün sahələrində münasibətlərin beynəlmilləşməsidir.

Beynəlxalq münasibətlərin məzmunu haqqında ədəbiyyatda müxtəlif nöqteyi-nəzərlər qərarlaşıb. Bu sahəyə aid ilkin nəzəri təsəvvürlər klassik beynəlxalq hüquq məktəbi tərəfdarlarına məxsusdur (Oppenqeymer və başqaları). Beynəlxalq münasibətlər anlayışını onlar beynəlxalq cəmiyyət nəzəriyyəsi kontekstində şərh etməyə üstünlük verirdilər. Onların fikrincə, dövlətlərin ictimai həyatında hüquq və əxlaq prinsiplərinin üstünlük qazanması bəşəriyyətin tədricən dünya cəmiyyəti kimi yeni keyfiyyət halına keçməsinə zəmin hazırlayır. Dünya cəmiyyətində sülh və əminamanlığın bərqərar olması burada sərəncamverən mərkəz rolunu oynayan ümumdünya hökumətinin yaradılması ilə təmin edilir. Beynəlxalq münasibətlər dedikdə, bu nəzəriyyədə, beynəlxalq cəmiyyətdə qanun-qayda yaratmaq istiqamətində müxtəlif səviyyələrdə fəallıq göstərən dövlətlərin fəaliyyətinin mexaniki məcmusu başa düşülür.

Beynəlxalq münasibətlər anlayışının məzmunu barədə "beynəlxalq münasibətlər sahəsi" nəzəriyyəsi tərəfdarlarının (K.Rayt, R.Snayder, S.Xoffman) baxışları da diqqətəlayiqdir. Onların fikrincə, beynəlxalq münasibətlər müəyyən məkan və zaman çərçivəsində yerləşən dövlətlər, onların fəaliyyəti kimi başa düşülməlidir. Beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti bu münasibətlər sahəsini səciyyələndirən koordinatlarla təyin edilir. Bunlar aşağıdakılardır: **güc - gücsüzlük və təcridolunma - əməkdaşlıq.**

Haqqında söhbət gedən məktəbin fəal nümayəndələrindən olan R.Snayder beynəlxalq münasibətlər sahəsinin dörd fəaliyyət komponentini fərqləndirir: **resurslar, aktorlar, vəzifələr, şərtlər.**

Həmin komponentlərə uyğun olaraq beynəlxalq münasibətlərdə dörd fəaliyyət forması özünü göstərir: **rəqabət, münəqişə, əməkdaşlıq, uyğunlaşma.**

R.Aron, H.Morgentau və bəzi digər tədqiqatçılar isə beynəlxalq münasibətlər anlayışını dövlətlərin xarici siyasəti anlayışı ilə

eyniləşdirmək cəhdi göstərirlər. R.Aron qeyd edir ki, beynəlxalq münasibətlər siyasi vahidlər arasında münasibətlərdir. Onun məzmununu əsas etibarilə dövlətlər arasında münasibətlər təşkil edir. Onun fikrincə, beynəlxalq münasibətlərdə konsensus ola bilməz, çünki ona elə bir təbii hal xasdır ki, bu zaman **"suverenlik plüralizmi"**, "beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin hər birinin davranışının digər subyektlərin davranışının gözlənilməzliyi ehtimalına əsaslanması" kimi cəhətlər həlledici rol oynayır.

Marksizm təliminə görə, beynəlxalq münasibətlər mahiyyət etibarilə ictimai münasibətlərin bir forması kimi çıxış edir. Həmin münasibətlər millətlər, dövlətlər və ya dövlətlər sistemi, ayrı-ayrı dövlətlərin sosial sistemləri, beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərən başlıca qüvvələr, ictimai, siyasi və iqtisadi təşkilatlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji, hərbi və s. əlaqə və münasibətlər formasında reallaşır.

Beynəlxalq münasibətlər haqqında müxtəlif nəzəriyyələrin mövcudluğu bu anlayışın real məzmunundan məhrum edilməsi əlaməti kimi qəbul edilə bilməz. O, spesifik cəhətlərə malik sosial hadisədir. Yuxarıda göstərilən konsepsiyaların hər birində onun bu və ya digər xüsusiyyətləri və əlaməti öz əksini tapmışdır. Konkret məntiqi təhlil nəticəsində beynəlxalq münasibətləri səciyyələndirən və onun məzmununu dərk etməyə xidmət edən bəzi cəhətləri açıb göstərmək mümkündür. Əvvəla, beynəlxalq münasibətlər müxtəlif qüvvələrin - ictimai, dövlət, hərbi, iqtisadi, maliyyə, intellektual və s. qüvvələrin global, regional, çoxtərəfli və ya ikitərəfli səviyyələrdə qarşılaşdığı və qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi bir sahədir. İkincisi, beynəlxalq münasibətlər mütləq şəkildə dövlət halında təşkil olunmuş bir cəmiyyət miqyaslarından kənara çıxır və beynəlxalq birliyin müxtəlif ünsürləri arasında meydana gəlir. Buradan daha iki nəticə çıxarmaq olar: a) beynəlxalq münasibətlərin ən azı iki tərəfi olmalıdır; b) tərəflərin hər ikisi eyni cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, mədəni və s. qurumlarını təmsil edə bilməz. Üçüncüsü, beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlət hakimiyyətinə ekvivalent olan vahid mərkəzi hakimiyyət qurumu, sərəncam verən struktur mövcud deyil.

Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi qüvvələrin ən təsisatlanmış mənbəyi də, sərəncam vermək səlahiyyətlərinə malik olan subyekt də dövlət hesab olunur. Dördüncüsü, eyni qəbildən olan ictimai həyat hadisələrindən, o cümlədən məzmun etibarilə ona çox yaxın olan dövlətin xarici siyasətindən beynəlxalq münasibətləri belə bir cəhət fərqləndirir ki, birincilər fəaliyyət kimi, ikincilər isə qarşılıqlı fəaliyyət kimi özünü təsdiqləyir. Dövlətin daxili həyatının təşkilində mühüm rol oynayan iyerarxiya prinsipindən şaquli əlaqələrdən fərqli olaraq, beynəlxalq münasibətlərdə üfüqi əlaqələr, bərabər partnyorluq prinsipi (real həyatda həlledici rol oynaya bilməsə də) təsbit olunmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlərin məzmununun bu və ya digər tərəfini əks etdirən sadalanan əlamətlərdən çıxış edərək ona belə tərif vermək mümkündür. **Beynəlxalq münasibətlər dedikdə dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, cəmiyyətlər, transmilli korporasiyalar arasında müxtəlif səviyyələrdə və formalarda həyata keçirilən ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqə və münasibətlər sistemi başa düşülür.**

Beynəlxalq münasibətlər anlayışının məzmununu təşkil edən iki başlıca tərkib üsurləri qrupu mövcuddur. Birincisi, beynəlxalq münasibətlərin sahələri, ikincisi isə, bu münasibətlərin reallaşması prosesində iştirak edən tərəflər. Həmin üsurlərin kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliyi bütünlükdə beynəlxalq münasibətlərin təbiətinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynayır. Beynəlxalq münasibətlərin əhatə dairəsi, intensivliyi və pozitiv inkişafı kimi parametrləri yuxarıda göstərilən amillərlə əlaqədardır.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilk növbədə onun iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sahəsinin genişlənməsində özünün ifadəsini tapır. Sosial- iqtisadi və mədəni tərəqqinin maddi-texniki əsasının getdikcə artan beynəlmilləşməsi onunla nəticələnmişdir ki, hazırda beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirdən kənar sahə, demək olar, qalmayıb. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının digər göstəricisi onun iştirakçıları dairəsinin genişlənməsi hesab olunur. Bu prosesin iki istiqaməti diqqəti cəlb edir. Əvvəla, beynəlxalq münasibətlər

sferasına getdikcə daha çox dövlət çəlb olunur. Hazırkı şəraitdə dünya birliyindən təcrid olunmuş, digər dövlətlərlə əlaqələrə girməyən dövlət təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İkincisi, vaxtilə beynəlxalq münasibətlərin subyektı kimi yalnız dövlətlər çıxış edirdi, lakin hazırda onun həyata keçirilməsində dövlətlərlə yanaşı milli və beynəlmillət təşkilatları, siyasi, iqtisadi, hərbi və maliyyə qurumları fəal iştirak edir (Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları müxtəlif ədəbiyyatlarda aktorlar, tərəflər, subyektlər və sadəcə olaraq iştirakçılar kimi adlandırılır).

Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının sırası artmaqla yanaşı, onların rollarında da əhəmiyyətli dəyişiklik baş verir. Beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektı rolunda hamılıqla dövlət qəbul edilmişdir, çünki məhz o və onu təmsil edən vəzifəli şəxslər dövlətlərarası münasibətlərdə bütün millətin adından çıxış etmək səlahiyyətinə malikdir. Dövlətin millətin suveren hüquqlarının mütləq ifadəçisi keyfiyyətində çıxış etməsi onun bütün dövlətlərarası münasibətlərdə tamhüquqlu subyekt rolunu yerinə yetirməsinin, beynəlxalq müqavilə və sazişləri imzalamasının hüquqi əsasını təşkil edir. Bununla belə, dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsi, bu əlaqələrin getdikcə daha intensiv şəkildə qeyri-siyasi əlaqələr müstəvisinə keçməsi beynəlxalq münasibətlər sahəsində qeyri- dövlət təsisatları və qurumlarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində tanınmış amerika tədqiqatçısı C.Rozenau belə bir mübahisəli fikir irəli sürmüşdür ki, xalqların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi sayəsində beynəlxalq münasibətlərin başlıca subyektı funksiyasını dövlət deyil, getdikcə daha artıq dərəcədə konkret şəxsiyyətlər, fərdlər yerinə yetirirlər.

Beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif qeyri-dövlət qurumlarının əhəmiyyətinin artdığını qeyd etməklə yanaşı unudulmamalıdır ki, dövlətlərarası münasibətlər qeyri-dövlət qurumları arasında təzahür edən beynəlxalq əlaqələr üçün zəruri hüquqi baza, habelə maddi şərait yaradaraq ilkin və həlledici rol oynayır.

Dövlətlərarası və qeyri-dövlət qurumları arasında beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi beynəlxalq münasibət-

lərin tənzimlənməsini, müəyyən dəyərlər, norma və prinsiplər əsasında nizama salınmasını obyektiv tələbata çevirmişdir. Beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq hüquqla tənzim olunur. Onun başlıca normaları müxtəlif beynəlxalq aktlarda təsbit olunub. Dövlətlərarası münasibətlərin çoxillik tarixi onun başlıca dəyərlərini ortaya gətirib. Müasir beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün tanınması, onların daxili işlərinə müdaxilə edilməməsi, dövlətlərarası əlaqə və münasibətlərdə bərabərhüquqlu partnyorluq prinsipinə əməl edilməsi, insan hüquqlarının aliliyinin qəbul edilməsi, beynəlxalq təhlükəsizliyin hamılıqla təmin edilməsi, dövlətlərarası münasibətlərdə gücə əsaslanan siyasətə yol verilməməsi, bəşəriyyətin mövcudluğuna real təhlükə olan qlobal problemlərin - beynəlxalq terrorizmin, ekstremizmin, silahlı seperatizmin, ekoloji böhranın və s. aradan qaldırılmasında səylərin birləşdirilməsi kimi prinsip və tələblərə əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin intensiv dəyişən xarakteri onu tənzimləyən hüquqi nomaların, əxlaqi dəyərlərin və tələblərin müvafiq şəkildə təkmilləşməsinə şərtləndirir. Dövlətlər arasında münasibətlərin gündən-günə humanistləşməsi, daha ədalətli hüquqi normalara əsaslanması beynəlxalq həyatın obyektiv inkişafının qanunauyğunluğuna çevrilmişdir.

2. Beynəlxalq münasibətlərin formaları

Beynəlxalq münasibətlər çox rəngarəng formada təzahür edən sosial proses kimi çıxış edir. Onun təzahür müxtəlifliyinin öyrənilməsi bütünlükdə beynəlxalq münasibətlərin məzmununu, təbiətini, inkişaf meyillərini dərk etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Siyasi elmdə beynəlxalq münasibətlərin formalarını araşdırmağın bir sıra metodlarından istifadə olunur. Bu sahədə mövcud olan ciddi fikir ayrılığı fonunda bəzi ümumiləşmələr aparılması imkanı da görünməkdədir. Çox müxtəlif meyarlar, metodlar və yanaşmalar içərisində beynəlxalq münasibətlərin formalarını: a) xronoloji ardıcılıq silsiləsi təşkil edən, b) müasir beynəlxalq həyat reallığının

rəngarəngliyini ifadə edən təzahürlər kimi iki başlıca qrupa ayırmaq meylə aydın seçilir.

İctimai həyatın tərəqqisi, bütün dünyada beynəlmilləşmə prosesinin güclənməsi, digər amillər beynəlxalq münasibətlərin xarakterinə və intensivliyinə güclü təsir göstərərək, onun tarixin ayrı-ayrı mərhələsində konkret təzahürlər kəsb etməsini şərtləndirir. Beynəlxalq münasibətlərin tarixi təkamülü onun konkret tarixi formalarının meydana çıxmasında öz ifadəsini tapır.

Beynəlxalq münasibətlərin onun təkamülünün nəticəsi kimi ortaya çıxan tarixi formalarının təhlili bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Beynəlxalq münasibətlər bütün sosial hadisələr kimi proses olub, daim inkişaf və təkmilləşməkdədir. Həmin inkişaf prosesində onun məzmununda tədrici dəyişikliklərin baş verməsi təbiidir. Beynəlxalq münasibətlərin daimi inkişafı prosesində onda baş verən kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsinə görmək, xüsusilə də bu keçidi əsaslandırmaq üçün qəti meyar seçmək çətinidir. Bəzi müəlliflər bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün marksizm ictimai-iqtisadi formasiyalar təliminə istinad edir. Məsələn, Y.Kukulka beynəlxalq münasibətlərin tarixi formalarından söhbət açarkən onun **feodal, kapitalist və sosialist** tiplərini fərqləndirir. Bu cür təsnifatın elmiliyi özünü doğrulda bilməz. Çünki bu zaman sosial inkişafın tarixi təkamülünün mütləq prinsipi - xronoloji ardıcılıq prinsipi pozulur. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərin kapitalist və sosialist tipləri kimi iki müxtəlif formasının eyni tarixi zamana - 20-ci əsrin ortalarına aid edilməsi bir yandan tarixilik prinsipinə ziddir, digər tərəfdən isə sözün geniş mənasında, dünya birliyinə, beynəlxalq həyata xas olan və bütün rəngarəngliyinə, ziddiyyətlərinə baxmayaraq, vahid proses kimi çıxış edən beynəlxalq münasibətlərin daxili vəhdətini süni şəkildə pozmağı nəzərdə tutur.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının təkamül xarakteri onun tarixi formalarını fərqləndirməyin şərti mahiyyət daşıdığını vurğulayır. Bu formalar arasında kəskin keçidi tapmaq qeyri-mümkündür: onlar çoxlu məqamlarla bir-birinə bağlıdır, yeni forma köhnənin davamı, onun təkmilləşmiş təzahürüdür. Başlanğıcda

dövlətlər arasında siyasi və hərbi-siyasi əlaqə və münasibətlər tədricən genişlənərək ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən əlaqələr şəklində təzahür edən müasir beynəlxalq münasibətlərə çevrilmişdir. Buna görə də tarixi baxımdan beynəlxalq münasibətlərin formalarından söhbət getdikdə ilk növbədə onun inkişaf mərhələlərində öz ifadəsini tapan formalardan bəhs oluna bilər. Həmin məntiqə uyğun olaraq beynəlxalq münasibətlərin aşağıdakı tarixi formalarını (mərhələlərini) göstərmək mümkündür: **1. Beynəlxalq münasibətlərin ilkin forması (16-18-ci əsrlər); 2. Sənaye dövrünün beynəlxalq münasibətləri (19-20-ci əsrin 1-ci yarısı); 3. Müasir beynəlxalq münasibətlər.**

Beynəlxalq münasibətlərin ilkin formasını səciyyələndirən başlıca əlamətlər aşağıdakılar hesab edilir:

1) Dünyanın siyasi coğrafiyasının qeyri-sabit xarakteri ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq münasibətlərin məzmununda böyük tezlikli dəyişmələr. Siyasi ağılıq məqsədi daşıyan fasiləsiz müharibələr nəticəsində tez-tez siyasi rejimlər süqut edir, yeni dövlətlər meydana gəlirdi və bu, beynəlxalq münasibətlərin qeyri-sabit təbiətini şərtləndirirdi;

2) Beynəlxalq münasibətlərin hüquqi əsaslarının olmaması. Dövlətlər arasında münasibətlər, qarşılıqlı əlaqələr əsas etibarilə hakimiyyət sülalələrinin şəxsi münasibətlərinə, hər hansı hüquqi tənzimləmədən kənar amillərə (ideoloji, dini və s.) arxalanırdı;

3) Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları kəmiyyət etibarilə məhdud xarakter daşıyırdı. Beynəlxalq münasibətlərin aparıcı fiqurları Bizans, Roma imperiyası, Osmanlı imperiyası, Rusiya imperiyası, Fransa, İngiltərə və digər bir neçə böyük dövlətlər idi.

4) Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin ictimai həyatının yalnız bəzi sahələrini əhatə edirdi. Əsasən əlaqələr hərbi- siyasi xarakter daşıyırdı. İqtisadi, mədəni, sosial həyatın digər sahələrini əhatə edən dövlətlərarası əlaqələr inkişaf etməmişdi.

Sənaye dövrünün beynəlxalq münasibətlərini müəyyənləşdirən mühüm cəhətlər bunlardır:

1) Milli dövlətlərin meydana gəlməsi və suverenlik ideyalarının

geniş intişar tapması sayəsində beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının (aktorlarının) sayının artması. Praktik olaraq hər bir dövlət, dövlət şəklində təşəkkül tapmış millət beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi qəbul edilirdi.

2) Beynəlxalq münasibətlərin rolunun artması, miqyaslarının genişlənməsi, mürəkkəb məzmunun kəsb etməsi bu münasibətləri tənzimləyən dəyərlərin, hüquq normalarının meydana çıxması ilə müşayiət edilirdi. Dövlətlərarası münasibətlər nizamsız, systemsiz əlaqələrdən təcridcən şüurlu surətdə idarə olunan və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan sistemli və qanunauyğun əlaqələr parametrləri qəbul edirdi.

3) Dövlətlərin milli mənafehləri ilə beynəlxalq həyatın elan olunmuş norma və prinsipləri arasında ziddiyyətlərin meydana çıxması. Müstəmləkəçilik müharibələri milli suverenlik, dövlətlərin müstəqilliyi və daxili işlərinə qarışmamaq kimi formal surətdə elan edilmiş prinsipləri pozaraq, beynəlxalq münasibətlərin mənafehləri ilə real gerçəkliyi arasında böyük ziddiyyət yaradırdı.

4) Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri keyfiyyətində dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar və cəmiyyətlər də çıxış etməyə başlayır. Məsələn, Millətlər Liqası, Qırmızı Xaç Cəmiyyəti kimi cəmiyyət və təşkilatlar yaradılır və dünyanın siyasi həyatında nəzərə çarpan rol oynayır.

5) Dövlətlər arasında əlaqə və münasibətlərin sahəsi genişlənir. Beynəlxalq münasibətlər onun subyektləri arasında ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən əlaqələrlə səciyyələnir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər bir sıra yeni keyfiyyət cəhətlərini özündə birləşdirir:

1) Beynəlxalq münasibətlərdə iştirakçıların bərabər partnyorluq ideyası ön plana keçir, bunun sayəsində beynəlxalq hüquq normaları milli hüquqi-siyasi normalara münasibətdə üstün mövqe qazanır;

2) Beynəlxalq həyat hadisələrini idarə edən ümumdünya və regional mərkəzlərin yaradılması cəhdləri getdikcə daha aydın konturlar kəsb etməyə başlayır. İraq və Liviya böhranlarının koalisiya tərəfindən nizama salınması (hadisələrin sonrakı inkişafı nəzərə

alınmasa), serb-xorvat münaqişəsini nizama salmaq cəhdləri və digər misallar BMT-nin, Avropada Sülh və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) beynəlxalq və regional tənzimləmə mərkəzi rolunu oynamaq iddiasında olduğunu sübuta yetirir;

3) Müasir beynəlxalq münasibətlər habelə əlaqələrin xarakterinin sabitlik dərəcəsinin yüksəlməsi, miqyasları və intensivlik səviyyəsinin sürətli artımı ilə səciyyələnir. 1900-cü ildə 42 dövlət arasında 861 ikitərəfli müqavilə mövcud olduğu halda, indi 200-ə yaxın dövlət arasında ikitərəfli müqavilələrin sayı on minlərlədir.

Beynəlxalq münasibətlərin formalarından bəhs edərkən dövlətlərarası əlaqələrin rəngarəngliyi diqqətdən kənarda qala bilməz. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin formalarını müəyyənləşdirmək məqsədilə müxtəlif meyarlar tətbiq olunur. Ən çox yayılmış üsul beynəlxalq münasibətləri dövlətlər arasında əlaqələrin sferasına və xarakterinə görə təsnif etməkdir. Bu üsul əsasən keçmiş sovet ədəbiyyatı üçün səciyyəvidir. Həmin metodologiya tətbiq edildikdə beynəlxalq münasibətlərin formaları kimi iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji, hərbi, hüquqi və sair əlaqə formaları nəzərə alınır.

Dövlətlərarası münasibətlərin formalarını müəyyənləşdirməyin ikinci geniş yayılmış metodu politoloji metod hesab edilir. Bu metod əlaqələrin və münasibətlərin təbiətini, xarakterini, meyllərini nəzərə alan meyar tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq münasibətlərin politoloji təsnifatı tərəfdarları dövlətlərarası münasibətlərin rəqabət münasibətləri (ağalıq münasibətləri) və əməkdaşlıq münasibətləri (əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım münasibətləri) kimi formalarını fərqləndirirlər.

3. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri

Beynəlxalq münasibətlər inkişaf edərək bir sıra çox mühüm çalarlar və cəhətlərlə zənginləşdikcə, onun dünya xalqlarının həyatında rolu artdıqca bu hadisənin nəzəri problemlərinə diqqət elmi axtarışların ön planına keçir. 1960-cı ildə ABŞ-da Rokfeller Fondu beynəlxalq münasibətlər sahəsində tədqiqatları maliyyə cəhətdən

təmin etmək haqqında təşəbbüs irəli sürdükdən sonra bu sahəyə elmi maraq daha da artdı və qısa vaxt ərzində dövlətlərarası münasibətlərin ayrı-ayrı məqamlarını əks etdirən, onun nəzəri şərhinə həsr olunmuş çoxlu konsepsiyalar meydana gəldi. Daha ətraflı, sistemli şəkildə işlənmiş, habelə beynəlxalq münasibətlər praktikasında müəyyən iz buraxmış nəzəriyyələr sırasına aşağıdakıları aid etmək olar: **beynəlxalq münasibətlərdə siyasi realizm nəzəriyyəsi (H.Morgentau), müharibə və sülh nəzəriyyəsi (R.Aron), amillər nəzəriyyəsi (K.Rayt), beynəlxalq tarazlıq (ekvilibrium) nəzəriyyəsi (C.Liski), əlaqələr nəzəriyyəsi (Y.Haltunq), milli mənafeələr nəzəriyyəsi (L.Kaplan), münaqişə nəzəriyyəsi və s.***

Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi realizm nəzəriyyəsinin ideya əsaslarını Platonun, Makiavellinin və Hobbsun tezlərində müşahidə etmək mümkündür. Onların müvafiq tezlərinin ümumiləşmiş nəticəsi belə bir fikrin vurğulanmasında ifadə olunur ki, hüququn əsası gücdədir, dövlətin xarici siyasətinin mahiyyətini isə qüvvələr balansı zəminində milli mənafeələrin reallaşması cəhdləri təşkil edir. Siyasi realizm konsepsiyası bu anlayışın etimologiyasını Bismark dövründə işlədilən "Realpolitik" termini ilə əlaqələndirir. Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi realizm konsepsiyası Hans Morgentaunun "Millətlər arasında siyasət" adlı əsərində özünün hərtərəfli və sistemli şərhini tapdığından, elmi mühitdə bu nəzəriyyə onun adı ilə əlaqələndirilir. H.Morgentaunun baxışları uzun müddət Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətində hökmran mövqelərdə olmuş, bu ölkənin siyasi rəhbərliyinin bir çox nəslinin siyasi xəttinə güclü təsir göstərmişdir.

H.Morgentaunun siyasi realizm nəzəriyyəsinin başlıca ideyaları aşağıdakılarda ifadə olunur:

1) Beynəlxalq münasibətlər hakimiyyət və dünya sahibliyi uğrunda mübarizədir. Beynəlxalq münasibətlər haqqında

*-Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin geniş şərhini ilk dəfə Y. Kukulkanın 1980-ci ildə çap olunmuş "Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi problemləri" kitabında verilmişdir.

nəzəriyyənin məqsədi isə bu mübarizənin necə baş verdiyini dərk etməkdir. Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini obyektiv dərk etmək üçün bu münasibətlərin başlıca amillərini ayırmaq tələb olunur. Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini şərtləndirən əsas amillər milli dövlət və onun mənafeləri, habelə dövlətlərin rəhbərlərindən ibarət vahid sistem kimi qavranıla bilər.

2) Beynəlxalq münasibətlər sahəsində "siyasi realizmi" şərtləndirən əsas amil "hakimiyyət kateqoriyasında ifadə olunan mənafe anlayışıdır". Beynəlxalq aləmdə siyasi hadisələrin əsasında duran mənafe anlayışı xarici siyasəti müəyyənləşdirən siyasi və mədəni amillərdən asılıdır və həmin amillərdə baş verən dəyişikliklər mənafeələrin transformasiyası ilə nəticələnir.

3) "Siyasi realizmin" qayəsini təşkil edən səmərəli siyasi fəaliyyət tələbi əxlaqi amillərin əhəmiyyətini heçə endirmir və buna görə də beynəlxalq münasibətlər sahəsində əxlaqi dəyərlərlə səmərəli siyasi fəaliyyət arasında ziddiyyətlərin mövcudluğu obyektiv reallığın xüsusi halı kimi dərk edilməlidir.

4) Ümumi əxlaqa qanunların abstrakt şəkildə tətbiq edilməsi yolverilməzdir. Ayrı-ayrı millətlərin əxlaqi baxışlarının bəşəri inkişafın ümumi əxlaqi əsasları kimi qələmə verilməsi cəhdi onların milli mənafeələrinin hökmranlığı üçün zəmin yaratmaq məqsədləri daşıyır. Hakimiyyət kateqoriyasında dərk edilən mənafe anlayışı ayrı-ayrı dövlətlərin iddiaçılığını məhdudlaşdıraraq beynəlxalq münasibətlər sferasında bütün millətlərə qarşı ədalətli və humanist davranış ehtimalını yüksəldir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində hamılıqla qəbul edilən diqqət çəkən nəzəriyyələrdən biri uzun müddət Fransa siyasi fəlsəfəsində həlledici rol oynayan **müharibə və sülh** konsepsiyasıdır. Onun müəllifi Raymon Arondur. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Beynəlxalq münasibətlər, hər şeydən əvvəl, dövlətlər arasında münasibətlər kimi dərk edilir. Dövlətlər arasında münasibətlər isə simvolik fiqurların davranışında öz ifadəsini tapır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövləti konkret şəraitdən asılı olaraq ya

əsgər (müharibə şəraitində), ya **diplomat** (diplomatiya sahəsində) təmsil edir.

2) Dövlətlər arasında münasibətlərin inkişafı ölkələrin daxili həyatında baş verən hadisələrin təsiri ilə müəyyən edilir. Daxili siyasətin məqsədi leqal hakimiyyəti təmin etmək üçün güc tətbiq etmək olduğu halda, xarici siyasət dövlətin mövcudluğunu təmin etmək üçün silahlı qüvvələrə arxalanır. Müharibənin qiyməti ya dövlətin mövcudluğu, ya dövlətin məhvi, ya da dövlətin yaradılmasıdır.

3) Müharibə və ya sülh alternativini beynəlxalq münasibətlərin əsas etibarilə diplomat və ya əsgər kimi fiqurlarına əsaslandığından, bu sahədə rəasional davranış qeyri-mümkündür. Qərar qəbul edən mərkəzlərin muxtariyyatı diplomatın və ya hərbi strateqin davranışında risk ehtimalının yüksəkliyini təmin edir.

4) İkinci dünya müharibəsi nəticəsində dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsi və əhəmiyyətinin artması beynəlxalq münasibətləri qlobal sistemə çevirib. Müharibə təhlükəsi silahlanmaya səbəb olur, silahlanma isə beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələrin qarşısını alan amil kimi çıxış edir. Bir sıra şərtlər daxilində silahlanma ərazi münaqişələri və ideoloji münaqişələrdən azad dünya birliyi yaradılması ehtimalı kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müəllifi Kuinsi Rayt hesab edilən **amillər nəzəriyyəsinə** aşağıdakı cəhətlər səciyyələndirir:

1) Dünya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan və bir-birini tamamlayan qüvvələr arasında dinamik münasibətlər sahəsidir. Onu siyasi, iqtisadi, psixoloji, sosioloji və digər amillər müəyyən edir. Həmin amillər beynəlxalq münasibətlər sahəsi üçün vacib qərarların qəbul edilməsi, fəaliyyət forması seçilməsi prosesinə daim təsir göstərir.

2) Beynəlxalq münasibətlərin xarakterinə, inkişafına daha güclü təsir göstərən və daha asanlıqla təyin edilən amil maddi amillərdir. Bununla yanaşı, mənəvi amillər də beynəlxalq siyasətdə az rol oynamır.

3) Amillərin hərəkəti beynəlxalq münasibətlərin gerçək

sisteminin yaradır. Maddi amillər həmin sistemin qüdrətini, mənəvi amillər isə istiqamətini təyin edir.

Beynəlxalq tarazlıq (ekvilibrium) nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin sabitləşməsi və dəyişkənliyi şərtlərinin öyrənilməsi məqsədilə yaradılıb. Onun müəllifi Core Liski hesab olunur. O, beynəlxalq tarazlığın başlıca amillərini və modelini belə təsəvvür edir:

1) Hər bir cəmiyyət özünün sabitliyini təmin etmək qayğısına qalır və müvafiq mexanizm hazırlayır. Lakin cəmiyyətin inkişafı tələbləri sabitliyi daimiləşdirməyə imkan vermir. Cəmiyyətin inkişafı qərarlaşmış sabitliyin pozulması yolu ilə baş verir. Maddi istehsal sahəsində, mənəvi dəyərlərin yeniləşməsi ilə nəticələnən hər bir irəliləyiş sabitliyi pozan amil rolunu oynayır;

2) Sabitləşmə cəmiyyətin yeni vəziyyətə keçməsinə hazırlıq mərhələsi kimi mütərəqqi rol oynayır. Sabitliyi təmin edən başlıca alət təsisatlanmış tarazlıqdır (ekvilibriumdur);

3) Beynəlxalq aləmdə mövcud olan beynəlxalq təşkilatlar sabitləşdirici tarazlıq imkanlarına malikdir. Bu imkanların gerçəklənməsi üçün tələb olunan şərtlər aşağıdakılardır: a) həmin təşkilatın üzvlərinin onların üzərinə qoyulan vəzifələr və bundan irəli gələn məhdudiyyətlərlə razı olmaları; b) təşkilatın üzvlərinin nüfuzu ilə real qüdrəti arasında əhəmiyyətli fərqin olmaması; c) ayrı-ayrı orqanlarda təmsil olunan gücün təşkilatın üzvlərinin tərkibinə uyğunluğu; d) təşkilatın funksional miqyas və imkanlarının qarşıya qoyulan məqsədlərə cavab verməsi;

4) Beynəlxalq təşkilatlar təhlükəsizliyin bərabər surətdə təmin olunmasında, ümumi rifahın yüksəldilməsində dövlətlərdən daha səmərəli və təsirli rol oynayır. Beynəlxalq təşkilatların bu fəaliyyəti tarazlığın yaradılmasının ağırlıq mərkəzinin onların üzərinə keçməsinə dəlalət edir. Bununla yanaşı, dövlətlərin tarazlıq sistemi beynəlxalq birliyin yüksək formasının yaradılması vasitəsilə də təmin edilir.

Y.Haltunqun **əlaqələr nəzəriyyəsi** beynəlxalq münasibətləri sistem şəklində çıxış edən kollektivləri tədqiq etməklə öyrənməyə

üstünlük verir. Beynəlxalq kollektivləri dövlətlər, regionlar və bütünlükdə dünya təşkil edir.

Əlaqələr nəzəriyyəsində əsas problem kollektivlər arasında və kollektivdaxili əlaqələrin strukturunu, onların rəhbərlərinin şəxsiyyətini, habelə onlara beynəlxalq sistemin təsir dərəcəsini aydınlaşdırmaqdır. Şəxsiyyətlər sistemi həm şəxsiyyəti müəyyən etdiyi, həm də şəxsiyyətlər tərəfindən müəyyən edildiyi kimi, millətlər (dövlətlər) sistemi də həm ayrıca milləti şərtləndirir, həm də millət tərəfindən şərtlənmiş olur. Əlaqələr nəzəriyyəsi bu nəzəri postulat əsasında beynəlxalq münasibətləri **təcridolunma, yaxınlaşma** və **integrasiya** kateqoriyaları kontekstində nəzərdən keçirir.

Milli mənafə nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətləri tarixi, hüquqi, əxlaqi və digər normativ kateqoriyalar kontekstində nəzərdən keçirməyə üstünlük verir. Bu konsepsiyanın başlıca ideya istiqamətini milli mənafələrin beynəlxalq mənafələrdən üstünlüyü tezisinin əsaslandırılması təşkil edir. Milli mənafə həm dövlətin, millətin mövcudluğu unsuru kimi obyektiv, həm də dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrini nəzərə alan subyektiv amil kimi dəyərləndirilir. Beynəlxalq aləmdə dövlətin bütün fəaliyyətinin qəti şəkildə milli mənafə vəzifələrinə tabe edildiyini iddia edən bu təlim ümumbəşəri dəyərləri, xüsusilə də beynəlxalq hüquq normalarını lazımınca qiymətləndirmir.

Münaqişə nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətləri dövlətlər və dövlətlər sistemləri arasında münaqişələr, gərginlik kimi kateqoriyalara münəcər edir. Bu konsepsiyanın yayılmasına 1960-cı illərin "soyuq müharibəsi" müsbət təsir göstərmişdir. "Soyuq müharibə" ehtiraslarının soyuması ilə münaqişə nəzəriyyəsi də əvvəlki mövqelərini əldən verməli oldu.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ayrı-ayrı dövrlərdə az-çox əhəmiyyətli rol oynamış və siyasi praktikaya müəyyən təsir göstərmiş **beynəlxalq sistemlər nəzəriyyəsi, qərarlar qəbul edilməsi nəzəriyyəsi, bloklara qoşulmamaq nəzəriyyəsi, beynəlxalq təşkilatlar nəzəriyyəsi, beynəlxalq rollar nəzəriyyəsi** və digər təlimlər mövcuddur.

4. Beynəlxalq münaqişələr

Münaqişə sosial həyatın mühüm elementidir. İnsanların, onların müxtəlif xarakterli birliklərinin həyatında rəqabət, fikir ayrılığı və münaqişə subyektin özünəreallaşdırma vasitələrindən biri kimi önəmli rol oynayır. Müxtəlif səviyyələrdə təzahür edən sosial proseslərin, o cümlədən siyasətin daxili ziddiyyətliliyi, münaqişəli xarakteri onların inkişafını şərtləndirən və istiqamətləndirən amil keyfiyyətində çıxış edir. Alman alimi R.Darendorfun təbiri ilə deyərsə, insan azadlığı və siyasi yol seçmək azadlığı yalnız münaqişələrlə tənzim olunan mühitdə mümkündür. İnsanların bütün siyasi birlikləri (o cümlədən dövlətlər) onların qarşılıqlı fəaliyyəti və rəqabəti şəraitində formalaşır və mövcud olur. Buna görə də politoloqlar belə bir yekdil rəy ifadə edirlər ki, **siyasi münaqişə hakimiyyət səlahiyyətləri və sərvətlər uğrunda mübarizə aparan iki və daha çox tərəfin (qrupun, birliklərin, dövlətlərin) rəqabət mahiyyətli qarşılıqlı fəaliyyətidir.**

Siyasi münaqişə çox müxtəlif formalarda təzahür edir. Onun ən geniş yayılmış növlərindən biri **beynəlxalq münaqişələrdir.** Beynəlxalq münaqişələr beynəlxalq münasibətləri daim müşayiət edən hadisə kimi qavranılır. Onun məzmununun və xarakterinin təhlili ilə bağlı iki əsas baxış mövcuddur. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatçıları və politoloqların böyük əksəriyyəti beynəlxalq münaqişələri ümumi münaqişə nəzəriyyəsi çərçivəsində nəzərdən keçirməyə üstünlük verir. Bu halda, haqqında söhbət gedən sosial hadisə təbii olaraq, ümumiyyətlə, münaqişə anlayışına daxil edilir və onun növ müxtəlifliyi kimi qiymətləndirirlər. Münaqişə ilə beynəlxalq münaqişə anlayışları arasında əlaqələr, oxşar və fərqli cəhətlər ümumi ilə xüsusiyyətin nisbəti baxımından sərf-nəzər edilir. Ümumi münaqişə nəzəriyyəsi mövqeyindən çıxış etdikdə, beynəlxalq münaqişə iki və daha çox dövlət (və ya dövlət şəklində təşkil olunmuş millət) arasında nüfuz və sərvətlər uğrunda mübarizəni əks etdirən rəqabət xarakterli münasibətlərdir.

Digər nöqtəyi-nəzər marksist ideologiya və metodologiyaya əsaslanan beynəlxalq münaqişələr konsepsiyasında özünün əksini tapır. Bu konsepsiyaya görə, beynəlxalq münaqişələr digər siyasi münaqişələrdən köklü surətdə fərqlənir. O, özünəməxsus məzmunu, formaya, sistemə və struktura malik olan, mənşəyinə görə fərqlənən konkret beynəlxalq siyasi prosesdir.

İdeoloji mülahizələri və məqsədləri kənara atdıqda, beynəlxalq münaqişələr haqqında mövcud olan nöqtəyi-nəzərlər arasında bir sıra mühüm məsələlər üzrə fikir eyniliyinin olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Beynəlxalq münaqişə beynəlxalq münasibətlər zəminində meydana gələn, onun mövcudluq formalarını ifadə edən siyasi proses kimi təzahür edir. "Sosial elmlər üzrə beynəlxalq ensiklopediya"da beynəlxalq münasibətlərlə beynəlxalq münaqişələrin mahiyyət əlaqələri belə açıqlanır: "Beynəlxalq siyasətin mahiyyəti ümumi ali hakimiyyəti qəbul etməyən insanlar qrupu arasında münaqişə və onun nizama salınmasıdır".

Beynəlxalq münaqişələrin nüvəsini dövlətlər arasında onların milli mənafeələrinin, ideoloji məqsədlərinin dini, siyasi, regional xüsusiyyətlərindən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbləri ilə əlaqədar fikir ayrılığı və ziddiyyətlər təşkil edir. Beynəlxalq münaqişələrin başlıca üsurləri, onun məzmununu təşkil edən əsas amillər aşağıdakılar hesab oluna bilər: dövlətlər arasında yuxarıda sadalanan məsələlər ətrafında formalaşan fikir ayrılığı və ya ziddiyyət: tərəflərin bu ziddiyyətlərin qiymətləndirilməsində mövqelərinin və əsaslandığı dəyərlərin müxtəlifliyi; tərəflərin öz mövqelərinin düzgünlüyünə haqq qazandırmaq üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi; tərəflərin öz mövqelərinin üstünlüyünə nail olmaq üçün praktik diplomatik, siyasi, hərbi vasitələrə əl atması.

Hər bir münaqişənin, o cümlədən beynəlxalq münaqişənin meydana gəlməsi, kəskinlik dərəcəsi və müddəti onu ortaya çıxaran amillərdən, münaqişənin yayılması miqyaslarından (münaqişəyə cəlb olunan tərəflərin sayından) asılıdır. Münaqişənin başlanmasına səbəb olan amillər nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olursa, onun aradan qaldırılması da o qədər çətinləşir. Eynilə də münaqişəyə cəlb olunan

tərəflərin sayı ilə onun mürəkkəblik dərəcəsi arasında asılılıq mövcuddur. Münaqişəyə cəlb olunan hər bir subyekt özünəməxsus mənafeələrə malik olduğundan, münaqişə adətən mürəkkəb xarakter kəsb edir və aradan qaldırılması çətinləşir. Bu mənada beynəlxalq münaqişələrin iştirakçıları arasında münasibətlərin üç əsas formasını bir-birindən fərqləndirmək mümkündür: **Birincisi**, ənənəvi düşmənçilik meyillərini ifadə edən münasibətlər. Bu cür münasibətlər daim rəqib tərəflərin bir-birinə qarşı düşmənçilik münasibətlərinin bərpa edilməsi və kəskinləşdirilməsi cəhdləri zəminində ortaya çıxır. Müvafiq surətdə, belə fasiləsiz amilə əsaslanan münaqişə uzunsürən münaqişə olur. **İkincisi**, birtərəfli mənfəət qazanmaq məqsədi güdən münasibətlər. Bu halda tərəflər əks tərəfin mənafeyinə məhəl qoymadan, onun mənafeyi hesabına birtərəfli qaydada öz mənafeələrini həyata keçirmək məqsədi güdür. **Üçüncüsü**, kooperativ münasibətlər. Onu münaqişədə iştirak edən tərəflərin bir-birinin mənafeələrinə hörmətlə yanaşmaq zəminində ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün birgə yollar axtarmaq cəhdi səciyyəlidir.

Beynəlxalq münaqişələri səciyyələndirən bəzi mühüm cəhətlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl belə bir cəhət qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq münaqişələr özünün miqyaslarına və hətta kəskinlik dərəcəsinə görə fərqlənir. Bu mənada beynəlxalq münaqişələr böyük dağıdıcılıq potensialına malikdir. İkincisi isə, cəmiyyətdaxili münaqişələrə rəğmən, beynəlxalq münaqişələr onları tənzimləyən, idarə edən mərkəzdən məhrumdur. Bu da onun bəşəriyyət üçün təhlükəliliyini daha da artırır.

Bəşəriyyətə və beynəlxalq sülhə təhlükə yaradan beynəlxalq münaqişələrdən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Münaqişə 1988-ci ildə erməni separatçılarının Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bir hissəsini ayırmaq tələbi ilə başlayıb sonradan Ermənistan Respublikasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində iki dövlət arasında müharibəyə çevrilmişdir. Münaqişə nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisi və onun ətrafında daha yeddi rayonu- ümumilikdə ərazilərinin təxminən 20 faizi işğal olunmuşdur. 1994-cü ildə əldə edilən razılaşmaya əsasən tərəflər arasında atəşkəs rejimi elan

edilmişdir. 1992-ci ildən etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə ATƏT və onun yaratdığı Minsk qrupu və ABŞ, Rusiya və Fransadan ibraət həmsədlər məşğuldur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin nizama salınması və erməni hərbi birləşmələrinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını tələb edən 4 qətnaməsi (822, 853, 874 və 884 sayılı) qəbul olunmuşdur. ATƏT, Avropa Parlamenti, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar erməni işğalını pisləmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsini tələb edən qətnamələr qəbul etmişdir. Lakin nə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri yerinə yetirilmiş, nə də həmsədlərin (vasitəçilərin) söyləri bir nəticə vermişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməmiş qalması regionda sülhə və sabitliyə ciddi təhlükə olaraq qalmaqdadır.

Hər bir münaqişənin üç əsas fazası göstərilir: münaqişənin başlanması, inkişafı və sona çatması fazası. Bu fazalar münaqişənin məzmununu təşkil edən ziddiyyətlərin üzə çıxması, subyektlərin fəaliyyətində əsas amilə çevrilməsi və ziddiyyətlərin həll edilməsi mərhələlərini ifadə edir. Münaqişənin fazaları içərisində ən mürəkkəbi sonuncu faza hesab edilir. Politoloqlar bu fazanın iki əsas variantını qeyd edirlər: 1) tərəflərin barışmasına nail olunması; 2) tərəflərin barışmazlığı. Axırıncı halda münaqişə uzunsürən xarakter kəsb edir. Tərəflərin barışdırılması münaqişənin birincisi, tam və ya qismən nizama salınmasını (mübahisəli məsələ aradan qaldırılmadan tərəflərin mövqeyində və davranışında dəyişikliyə nail olunması), ikincisi isə, münaqişənin həllini (yəni tərəflər arasında münaqişəyə səbəb olan amillərin aradan qaldırılması) nəzərdə tutur.

Tərəflərin barışdırılmasının iki əsas yolu mövcuddur:

1. Güc tətbiq etməklə tərəflərdən birinin digərinin tələb və iddialarını qəbul etməyə məcbur edilməsi. Münaqişənin bu yolla həll edilməsi aşağıdakı hallarda və şərtlər daxilində baş verir:

a) tərəflərdən birinin digəri üzərində əhəmiyyətli güc və vəsait üstünlüyünə malik olması;

b) tərəflərdən birinin təcrid olunması, fəaliyyət göstərmək

imkanlarının məhdudlaşdırılması, onun mövqeyinə güclü zərbə endirilməsi;

c) rəqib tərəfin qüvvələrinin məğlub edilməsi.

2. Münaqişənin dinc yolla nizama salınması. Münaqişənin bu yolla həlli tərəflərin əvvəlki mövqelərdə qalaraq kompromisə gəlməsi, bir-birinə qarşılıqlı güzəştə getməsi, yaxud birtərəfli surətdə güzəştə gedilməsi formalarında mümkündür.

Beynəlxalq münasibətlər praktikasında münaqişələri həll etməyin rəngarəng vasitələri məlumdur. Qədim dövrlərdən dövlətlər və xalqlar arasında mübahisələri həll etməyin yeganə təsirli vasitəsi müharibə sayılırdı. Lakin insanlar tədricən müharibələrin bəşəriyyətə yalnız tələfat və dağıntılar gətirdiyi barədə həqiqəti bütün aydınlığı ilə dərk etməyə başlayır. Tədqiqatçılar hesablayıb ki, Yer üzərində 15 min müharibə olub. Müharibələr nəticəsində yalnız 17-ci əsrdə 3 milyon, 18-ci əsrdə 5 milyondan çox, 19-cu əsrdə 6 milyon, 20-ci əsrdə 70 milyondan çox insan tələf olub. Buna görə də siyasət ideoloqları və praktikləri arasında münaqişələri həll etmək vasitəsi kimi müharibələrin qadağan edilməsi ideyası meydana gələrək yayılır. 1928-ci il avqustun 27-də milli siyasət vasitəsi kimi müharibələrin qadağan edilməsi haqqında Paris müqaviləsi bağlandı. (bu müqavilə Brian-Kelloq paktı adı ilə tanınır.) Həmin ideya BMT-nin Nizamnaməsində də öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə hətta beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələmək kimi hərəkət də qanundan kənar elan edilmişdir. Müvafiq surətdə, beynəlxalq münaqişələrin həllinin müharibə və güclə hədələmək kimi vasitələrinin qadağan edilməsi onun aradan qaldırılmasının dinc vasitələrin rol və əhəmiyyətini yüksəltmişdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında münaqişələri həll etməyin dinc vasitələrinin geniş çeşidi tətbiq edilir. Bunlara **diplomatik danışıqlar, barışdırma prosedurası, münsiflər təhqiqatı və məhkəmə təhqiqatı** aiddir. Böyük tarixə malik olduğundan, yuxarıda sadalananlar adətən münaqişələri həll etməyin ənənəvi vasitələri adlandırılır. Müasir şəraitdə onlarla yanaşı, münaqişələrin qarşısının alınmasında beynəlxalq təhlükəsizlik

sistemi, beynəlxalq təşkilatlar və orqanlar kimi vasitələr də mühüm rol oynayır.

Münaqişələri həll etməyin qədim ənənələrə malik olan dinc vasitələrinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tənzim edilməsi cəhdi 19-cu əsrin sonlarına təsadüf edir. 1889-cu ildə keçirilən I Haaqa konfransı beynəlxalq toqquşmaları dinc yolla həll etmək haqqında Konvensiya qəbul edərək haqqında söhbət gedən vasitələrə beynəlxalq hüquq norması statusu vermiş oldu.

Münaqişələri həll etmək vasitələri arasında danışıqlar mühüm yer tutur. Beynəlxalq münasibətlərdə onun əhəmiyyəti 1907-ci il II Haaqa konvensiyasında, BMT-nin Nizamnaməsində, dövlətlər arasında fikir ayrılığı, mübahisə və münaqişələri dinc vasitələrlə yoluna qoymaq problemlərinə həsr edilmiş bütün beynəlxalq müqavilə və sazişlərdə xüsusi vurğulanır. Diplomatik danışıqların önəmliliyi həm də ondadır ki, bütün münaqişələrin dinc yolla həll olunması danışıqlardan başlayır.

Barışdırma prosedurası danışıqlardan onunla fərqlənir ki, burada münaqişəyə cəlb edilmiş tərəflərlə yanaşı üçüncü bir tərəfin iştirakı məcburidir. Barışdırma prosedurasının məqsədi münaqişənin tərəflərin qəbul edə biləcəyi həllinin axtarılıb tapılmasından ibarətdir. Barışdırma prosedurasına **vasitəçilik xidməti, təhqiqat və razılaşdırma komissiyaları** daxildir.

Vasitəçilik proseduru (bəzən buna xoşniyyətli xidmətlər də deyilir) 1907-ci il Haaqa konvensiyasının 2-ci hissəsində (2-8-ci maddələr) geniş şərh edilmişdir. Vasitəçinin vəzifəsi tərəflərin mövqelərini yaxınlaşdırmaq, mübahisəni həll etmək təklifləri verməkdir. Vasitəçinin verdiyi təklif müstəsna olaraq məsləhət xarakteri daşıyır. 1907-ci il Haaqa konvensiyasının 8-ci maddəsinə görə, münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərdən hər biri özünə vasitəçi dövlət seçir, mübahisəni müzakirə və həll etməyi ona həvalə edir, özü isə danışıqlar prosesində iştirak etmir.

Barışdırma prosedurası zamanı lazım gəldikdə tərəflər münaqişəni doğuran səbəbləri, onun nəticələrini obyektiv şəkildə

aydınlaşdırmaq məqsədilə üçüncü dövlətin nümayəndəsinin iştirakilə təhqiqat komissiyası yaradırlar.

Razılaşdırma prosedurası da həmin qaydada təşkil olunur. Təhqiqat komissiyasından fərqli olaraq, razılaşdırma komissiyası tərəflərə müvafiq təkliflər hazırlayır. Hər iki halda komissiyaların rəyi və təklifləri müstəsna olaraq məcburi xarakter daşıyır.

Münsiflər təhqiqatı (beynəlxalq arbitraj) münafişəyə cəlb olunan tərəflərin münafişəni həll etmək səlahiyyətinin könüllü surətdə ümumi razılıq əsasında üçüncü tərəfə verilməsi deməkdir. Həm də bu zaman üçüncü tərəfin qərarı mübahisə edən tərəflər üçün məcburi xarakter daşıyır. Üçüncü tərəf sifətində bitərəf dövlətdən olan tək arbitr, bitərəf dövlətlərdən olan arbitrlər qrupu, yaxud bitərəf arbitrin sədrliyi ilə paritet əsaslarında münafişə edən tərəflərin nümayəndələrindən ibarət olan arbitrlər qrupu çıxış edə bilər.

Beynəlxalq arbitraj haqqında norma 1889-cu il Haaqa konvensiyasında nəzərdə tutulub. Konvensiyanın 4-cü bölməsində daimi arbitraj haqqında müddəaya uyğun olaraq, 1900-cü ildə Münsiflər məhkəməsinin daimi palatası yaradıldı. Konvensiyada iştirak edən hər bir dövlət daimi palatada iştirak etmək üçün dörd arbitr göndərir.

Münsiflər məhkəməsinin daimi palatası formal olaraq bu günədək mövcuddur. Lakin onun fəaliyyəti faktik dayanmışdır. Mövcud olduğu müddət ərzində o cəmi 24 işə baxıb ki, bunun da 18-i 1922-ci ilə qədər olan dövrə təsadüf edir. Palatanın müzakirəsində olan sonuncu iş 1956-cı ildə xitam verilib.

Məhkəmə təhqiqatı münsiflər təhqiqatından çox az fərqlənir. Daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq məhkəmə orqanı arbitraj ideyasının inkişafı nəticəsində ortaya çıxıb. Millətlər birliyinin qərarına əsasən yaradılan Daimi beynəlxalq məhkəmə palatası 1922-ci ildən 1940-cı ilə qədər fəaliyyət göstərib (onun rəsmi buraxılması 1946-cı ilin 18 aprelində olub). Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə o, 30 dövlətin mənafeyinə aid olan 65 işə baxmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yaradıldı. Məhkəmə BMT-nin Baş Şurası və

Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilən 15 üzvdən ibarətdir. Beynəlxalq məhkəmə dövlətlərin könüllü razılığına əsasən dövlətlərarası münaqişələrə baxır. Məhkəmənin qərarı yalnız nəzərdən keçirilən konkret məsələ üzrə məcburidir. Beynəlxalq məhkəmə 40-dan yuxarı mübahisəli məsələyə baxmışdır. Onun qərarlarına münasibətin birmənalı olmaması Beynəlxalq məhkəmənin fəaliyyətinin genişlənməsinə, səmərəsinin artmasına böyük zərbə vurur.

Beynəlxalq münaqişələrin dinc yolla həll edilməsində beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT-nin rol və əhəmiyyəti artmaqdadır. Belə təşkilatların meydana gəlməsi və beynəlxalq həyatda rolunun yüksəlməsi beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən, onları nəzarətdə saxlayan ümumdünya mərkəzinin və regional mərkəzlərin yaradılması cəhdlərini ifadə edir.

BMT-nin başlıca məqsədi beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasıdır. Onun beynəlxalq münaqişələrin dinc yolla həll edilməsində xüsusi rolu elə bu məqsədə çatmaq vəzifələri ilə müəyyən edilir. BMT-nin Nizamnaməsinin 3-cü maddənin 20-ci bəndi bilavasitə dövlətlər arasında mübahisələrin və münaqişələrin dinc yolla nizama salınması probleminə aiddir. BMT-nin Nizamnaməsində beynəlxalq münaqişələrin (Nizamnamədə "mübahisə" termini işlədilir) beş fazası göstərilir: 1) beynəlxalq sülhə təhlükə yaratmayan mübahisə; 2) davamı beynəlxalq sülhə təhlükə yarada biləcək mübahisə; 3) sülhə təhlükə; 4) sülhün pozulması; 5) təcavüz aktı. Münaqişənin birinci iki mərhələsinin dinc vasitələrin tətbiq edilməsi, sonrakı üç mərhələsində isə məcburetmə vasitələrinin tətbiq edilməsi yolu ilə nizama salınması nəzərdə tutulur.

Son dövrlərdə dövlətlər arasında mübahisələrin və münaqişələrin həll edilməsində Avropada Sülh və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) rolu artmaqdadır. Şərqi Avropada və keçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli bu təşkilatın beynəlxalq nüfuzunun göstəricisi sayıla bilər. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatların qərarlarının münaqişədə iştirak edən tərəflər üçün müstəsna olaraq

tövsiyə əhəmiyyəti kəsb etməsi onların mübahisələrin tezliklə həll edilməsində roluna neqativ təsir göstərir. Münaqişələrin artması, uzunsürən xarakter alması, beynəlxalq sülhə təhlükə yaratması onları tezliklə aradan qaldırmağa imkan verən təsirli vasitələr sistemi yaratmağı aktual problem kimi qarşıya qoyur.

19-cu FƏSİL

BEYNƏLXALQ SİYASƏTİN QLOBAL PROBLEMLƏRİ

1. Müasir dünya inkişafının vəhdəti və ziddiyyətli xarakteri

Dünyanın vəhdəti və rəngarəngliyi problemi bəşəriyyətin inkişafına güclü təkan verən dilemmalardan biri olmuşdur. Min illər boyu yanaşı yaşamış ayrı-ayrı mədəniyyətləri, dünyagörüşlərini, dinləri, idarəçilik formalarını dünyanın dialektik vəhdətinin təzahürü kimi qavramaq istəməyən insanlar bu müxtəlifliyi aradan qaldırmaqla ümumdünya yekcinsliyi yaratmaq ideyasından uzun müddət əl çəkə bilməmişdilər. Lap qədimlərdən başlayaraq müasir tarixin ayrı-ayrı dövrlərində də davam edən böyük imperiyalar yaratmaq cəhdləri müəyyən mənada ümumdünya yekcinsliyi ideyasının reallaşması məqsədlərinə xidmət göstərirdi. Makedoniyalı İsgəndərin dünya yürüşünün, Səlib yürüşlərinin, Əmir Teymurun, Napoleonun istilalarının, kommunistlərin dünyanın 1/6-də yaradaraq genişləndirməyə can atdığı sosializmin strateji məqsədinin nüvəsi dünyanı gözəlləşdirən rəngarəngliyi zorla aradan qaldıraraq onun bəsit sosial yekcinsliyini təmin etmək olmuşdur. Lakin ən ağıllı, qüdrətli sərkərdələrə, hökmdarlara belə dünya imperiyası yaratmaq nəşib olmadı və bəşəriyyət bu həqiqətlə razılaşmaq məcburiyyətində qaldı ki, mədəniyyətlərin, dinlərin, idarəçilik formalarının müxtəlifliyi ümumdünya sivilizasiyasının mövcudluq üsuludur və dünyanın vəhdəti həmin rəngarəngliyin yaşamaq hüququnun etiraf edilməsindədir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dünya inkişafında iki meyl başlıca əhəmiyyət kəsb edir: bunlardan biri dünyanın rəngarəngliyinin daha da artması, dünya inkişafının ziddiyyətlərinin dərinləşməsi, ikincisi isə onun vəhdətinin, ayrı-ayrı dövlətlərin və

xalqların tərəqqisinin qarşılıqlı əlaqəsinin, qarşılıqlı asılılığının güclənməsidir.

Son yüzilliklərdə, xüsusilə də iyirminci yüzilliyin ikinci yarısında dünyada baş verən köklü sosial-iqtisadi və siyasi proseslər dünyanın dinlərin, mədəniyyətlərin, dünyagörüşlərinin müxtəlifliyində ifadə olunan rəngarəngliyinə yeni cəhətlər gətirdi. Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, xalqların milli şüurunun yüksəlməsi nəticəsində meydana gələn gənc milli dövlətlər dünyanın siyasi xəritəsini dəyişdirməklə beynəlxalq siyasətdə, dünya birliyində bir sıra yeni çalarların kök atıb möhkəmlənməsi ilə müşayiət olunur. Dünya birliyini təşkil edən dövlətlərin sayının 200-ə yaxınlaşması dünya siyasətində milli mənafehlərin artan rəngarəngliyinə dəlalət edir. Təkcə müstəmləkəçilik sisteminin dağılmasından sonra dünyada 130-a qədər yeni milli dövlət meydana gəldi. SSRİ-nin süqutu dünya birliyinə daha on beş müstəqil dövlətin daxil olması ilə nəticələndi. Sadəcə riyazi yanaşma metodundan istifadə etsək belə, etiraf olunmalıdır ki, qısa tarixi dövrdə bu qədər dövlətin dünya birliyinə üzv qəbul olunması dünyanın rəngarəngliyini dəfələrlə artırmağa qadirdir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, dünyanın rəngarəngliyinin, dünya inkişafının ziddiyyətli xarakterinin artması yalnız təkcə dövlətlərin sayının çoxalmasına müncər edilmir. Əvvəlcə müstəmləkə sisteminin, sonra isə 90-cı illərdə sosializm sisteminin süqutu dünyanın siyasi səhnəsində ictimai-siyasi qüvvələrin mövqeyinə güclü təsir göstərən yeni siyasi birliklərin, blokların, hərbi-siyasi müqavilələrin meydana çıxmasına təkan verdi. Bunun sayəsində beynəlxalq həyat getdikcə daha rəngarəng xarakter kəsb edir, müxtəlif mənafehlərin və onların arxasında duran hərbi-siyasi qüvvələrin tələbatına cavab vermək məcburiyyətində qalır.

Dünya inkişafının artan rəngarəngliyi və ziddiyyətli xarakteri özünün ifadəsini ayrı-ayrı ölkələr və regionların iqtisadi göstəricilərinin, yaşayış səviyyələrinin müxtəlifliyində, kəskin fərqlərində tapır. Məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya əhalisinin təxminən 16 faizini təşkil etdiyi halda, bu dövlətlər

dünya sənaye məhsulunun yarısından çoxunu istehsal edir. Bütün dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 53 %-i böyük səkkizliyə daxil olan ölkələrin - ABŞ, Kanada, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və Rusiyanın payına düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə dünya əhalisinin 50 faizindən çoxunu təşkil etdiyi halda, dünya sənaye istehsalının yalnız 20 faizə qədər onların payına düşür. Elə bu ölkələrin öz aralarında da çox kəskin qeyri-bərabərlik qərarlaşıb. Belə ki, vaxtilə müstəmləkəçilikdən azad olmuş ölkələrdən iyirmisi dünya sənaye istehsalında 130 inkişaf etməkdə olan ölkənin payına düşən məhsulun 90 faizini istehsal edir. Dünya əhalisinin 30 faizinin yaşadığı ölkələr isə bu məhsulun cəmi 1 faizini istehsal edə bilər.

Yaranmış disbalans ayrı-ayrı ölkələrin əhalisinin yaşayış səviyyəsinə təsir göstərir, dünyanın böyük bir hissəsində insanların kasıblıq və hətta aclıq məngənəsində boğulması ilə müşayiət olunur. Hazırda Asiyanın, Afrikanın bəzi ölkələrində 100 milyonlarla adam qidalanmaq problemini həll etmək imkanından məhrumdur.

Müasir dünyanın rəngarəngliyi və ziddiyyətli xarakteri habelə idarəçilik formalarının müxtəlifliyindən, siyasi sistemlərin və ideologiyaların rəqabətçilik mövqeyinin qarşıdurma səviyyəsinə yüksəlməsindən irəli gəlir. Müasir dünyada ənənəvi siyasi rejimlərlə dinamik inkişaf edən dövlət sistemləri, rəşional demokratiya ilə avtoritarçılıq, dünyəvi dövlət sistemi ilə teokratik dövlət sistemi yanaşı yaşayır, bəşəriyyətin siyasi mənzərəsinin çoxçalarlılığını təşkil edir. Bununla belə, hər hansı bir idarəçilik sisteminin ifrat həddə çatdırılan mütləqləşdirilməsi dünyanın siyasi abi-havasında rəngarəngliyi qarşıdurma keyfiyyətinə gətirmək təhlükəsi yaratdığına görə zərərliyə. Çünki mütləqləşdirilən idarə sistemi özünün yaşamaq üsulunu zorakı vasitələrlə genişlənməkdə, digər siyasi mühitə yayılmasında görür.

Lakin son dövrlərin dərin, təsirli sosial-siyasi və iqtisadi prosesləri təkzibedilməz şəkildə sübuta yetirdi ki, dünyanı yalnız gücə əsaslanan siyasi rəqabət meydanı kimi qiymətləndirmək vaxtı arxada qalmışdır. Dünyanın rəngarəngliyi, müxtəlifliyi dövrümüzün

reallığı olduğu kimi, onun vəhdəti və bütövlüyü də reallıqdır, obyektiv həqiqətdir.

Bəşəriyyətin tarixi taleyi onun əvvəldən sosial, iqtisadi, mənəvi sədlərlə bir-birindən təcrid olunan hissələrə parçalanmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Lakin bütün bu təcridolunma və spesifikliyə baxmayaraq, çox müxtəlif mədəniyyətlərə, dünyagörüşlərinə mənsub olan xalqları bir şey birləşdirir - onların hamısı bir planetin sakinləridir, vahid biosferada yaşamaq məcburiyyətindədir. Nə qədər rəngarəng olsa da, dünya birdir, yeganədir, ümumiliyindən və ya fərqlərindən asılı olmayaraq, bütün bəşəriyyət - bütün xalqlar və cəmiyyətlər həyat üçün zəruri olan vahid bioloji mühitdə yaşayır, buna görə də bir- birindən asılıdır, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Uzun illər nəzərə alınmayan bu həqiqəti bəşəriyyətin dərk etməsi dünyada baş verən və indi də davam edən çox mühüm dəyişikliklərlə, integrasiya proseslərilə bağlıdır.

Milli özünüdərkətmənin, suverenlik ideyasının aparıcı mövqelərinin bu günün özündə də saxlanmasına baxmayaraq, dövlətlər və xalqlar getdikcə artıq dərəcədə bir-bir ilə müxtəlif əlaqələrə girməyə, sosial həyatın ayrı-ayrı sahələrində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə meyllidir. Həm bütünlükdə dünyanın, həm də ayrılıqda götürülmüş xalqların ictimai tərəqqisi elə bir yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlmişdir ki, müxtəlif dövlətlərin, millətlərin, regionların bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətini, sıx əlaqəsini obyektiv zərurətə, inkişafın çox vacib amilinə çevirmişdir. Bu gün dünya birliyi bütün dövlətləri və millətləri təmsil edir. Dünya birliyinin üzvü kimi hər bir xalq öz problemlərini həll edir, milli mənafeələrini reallaşdırmaq imkanları qazanır. Dünya dövlətlərinin bu və ya digər problemin həlli ilə bağlı ümumi səyləri, BMT və digər beynəlxalq təşkilatların meydana gələrək geniş fəaliyyət göstərməsi dünyanın vəhdəti və qarşılıqlı asılılığı ideyasını gücləndirir.

Dünyanın vəhdəti, dövlətlərin və xalqların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı vahid beynəlxalq iqtisadi məkanın formalaşmasına aparan iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsində özünün ifadəsini tapır. İnkişaf səviyyələrində, idarəçilik formalarında kəskin fərqlərin olmasına

baxmayaraq, milli iqtisadi sistemlər obyektiv olaraq integrasiya zərurəti ilə üz-üzə dayanıb. İqtisadi rəqabətin yüksək kəskinliyi milli iqtisadiyyatların daha artıq dərəcədə ixtisaslaşmasını, beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirdikcə onların bir-birindən asılılığı geriyyətdən xarakter kəsb edir. Ayrı-ayrı xalqların və ölkələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə qoşulması nəinki getdikcə geniş miqyaslar kəsb edir, həm də beynəlxalq iqtisadi həyatı tənzimləyən münasibətlər və prinsiplər qərarlaşır ki, bu da dünyanın vəhdətində dəlalat edən mühüm cəhətlərdən biridir. Müasir beynəlxalq iqtisadi durum belə bir səciyyəvi cəhətlə əlamətdardır ki, son onilliklərdə beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin artımı ayrı-ayrı ölkələrdə sənaye və ərzaq məhsulları istehsalının artım sürətini 1,5-2 dəfə üstələyir.

İqtisadi əməkdaşlığın güclənməsində 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq ən qüdrətli məhsuldar qüvvəyə çevrilmiş elmin, sözün həqiqi mənasında, beynəlmilləşməsi xüsusi rol oynayır. Bəşəriyyətin tarixində elmi biliklərin görünməmiş miqyaslar alması, fundamental elmlər sahəsində inqilabi kəşflər, insanın Yer, Dünya okeanının dərinliklərinə, kosmosun sirlərinə yiyələnməsinə imkan verən yüksək dəqiqlikli cihazların yaradılması dünyanın qabaqcıl elm mərkəzlərinin gərgin əməyinin sayəsində mümkün olmuşdur. Elmin sürətli inkişafı və güclü məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi elmi kəşflərin milli sərhədləri maneəsiz aşaraq bütün dünya xalqlarının sərvəti olması kimi ümumbəşəri xarakterini əks etdirir, müasir dünya inkişafının vəhdətini və qarşılıqlı asılılığın bütün istiqamətlərdə daha da inkişaf etdirir.

Müasir dünyanın vəhdətinin ən mühüm göstəricilərindən biri də ayrı-ayrı ölkələrin və regionların sakinlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənən miqyası hesab edilməlidir. Nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin geniş şəbəkəsi və sürəti sayəsində dünyanın ayrı-ayrı qütblərində yaşayan insanlar bir-biri ilə ünsiyyətə girmək, bir-birinin həyatı ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazana bilmişdir. Ən başlıcası isə, dünya üzrə miqrasiya hərəkəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənərək, sözün əsl mənasında, beynəlxalq miqyas almışdır. Miqrasiyanın

genişlənməsi, beynəlxalq ünsiyyətin artması, xalqların bir-biri haqqında məlumatlılığının yüksəlməsi insanları, xalqları və ölkələri yaxınlaşdırır, yabançı mədəniyyətləri, ənənələri, əxlaq normalarını, dünyagörüşü formalarını bir-birinə uyuşdurur.

Dünyanın getdikcə artan vəhdəti dünya inkişafının, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yeganə meyili deyil. Dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi heç də ictimai inkişafı ziddiyyətlərdən tam xilas edə bilməmişdir. Əksinə, dünyanın artan vəhdətinə aparan ictimai proseslər bir sıra çox ciddi ziddiyyətlərlə müşayiət olunur. Dünya bəzi hallarda yeni ziddiyyətlərlə qarşılaşır, bəzi hallarda isə əvvəllər mövcud olan problemlər daha kəskin xarakter alır. Məsələn, bir yandan ictimai tərəqqinin sürəti ağılaşılmaz dərəcədə artır, ayrı-ayrı xalqlar həyatın bütün sahələrində çox böyük nailiyyətlər əldə edir, yaşayış səviyyələrini və tərzini köklü surətdə dəyişdirir, digər tərəfdən isə dünyanın çox böyük regionlarında ayrı-ayrı xalqlar gerilikdən, kasıblıqdan çıxıb bilmir, yüz illərlə mövcud olan ənənəvi həyat tərzini və yaşayış formalarını davam etdirirlər. Bir tərəfdən dünya yeni beynəlxalq qaydalar yaradır, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi qurur, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı dövlətlər hərbi qüdrətini artırır, böyük dağıdıcılıq gücünə malik olan ən müasir silahların istehsalını və satışını genişləndirir. Bir tərəfdən elmin, texnikanın nailiyyətlərindən bəşəriyyət ən yüksək dərəcədə bəhrələnir, istehsalı artırır, yeni-yeni xidmət növləri yaradır, digər tərəfdən isə insanlar elmi-texniki nailiyyətlərin əsirinə çevrilir, onların həyatı ciddi təhlükələrə məruz qalır. Bir tərəfdən insanlar təbiətin sirlərinə daha dərindən nüfuz edir, onu özünə ram edir, digər tərəfdən isə təbiətə həddən artıq təsir göstərilməsi dünyanın təbii balansını pozaraq bəşəriyyətə ciddi təhlükə törədən ekoloji problemlər meydana gətirir,

Bütün bunlar göstərir ki, bəşəriyyətin tərəqqisi, sosial, iqtisadi, siyasi inkişaf tempinin yüksəlməsi və miqyaslarının genişlənməsi insanların həyatının bu və ya digər sahələrində çox ciddi ziddiyyətlər üzə çıxır. Dünyanın getdikcə artmaqda olan vəhdəti, vahid dünya iqtisadi mühitinin formalaşması meyli, beynəlxalq siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin rolunun artması cəmiyyətdə mövcud olan

problem və ziddiyyətləri qat-qat kəskinləşdirir, onları ümumdünya ziddiyyətləri səviyyəsinə yüksəldir. Vaxtilə milli və ya regional problemlər kimi səciyyələnən iqtisadi, ərzaq, enerji, ekoloji, demoqrafik, hərbi-siyasi problemlər indi qlobal miqyaslarla ölçülür. Buna görə də müasir dünya siyasətinə güclü təsir göstərən, onun strategiyasını müəyyənləşdirən amillər sırasında bəşəriyyəti narahat edən ümumdünya xarakterli ziddiyyətlər mühüm rol oynayır. Bəşəriyyətin taleyinə birbaşa və güclü təsir göstərmək, onun mövcudluğunu təhlükə altına almaq imkanlarına malik olan yuxarıda sadalanan ziddiyyətləri elmdə və beynəlxalq siyasətdə **müasir dövrün qlobal problemləri** adlandırmaq qəbul olunub.

Qlobal problemlər bir sıra əlamətləri ilə səciyyələnir. Həmin əlamətlər ondan ibarətdir ki, qlobal problemlər: 1) sözün əsl mənasında, ümumdünya xarakteri daşıyır, bütün dövlətlərin və xalqların həyatı mənafeələrinə toxunur; 2) bütün bəşəriyyətə təhlükə yaradır; 3) bu səbəbdən də təxirəsalınmadan aradan qaldırmağı tələb edir; 4) bütün dövlətlərin səylərini birləşdirərək kollektiv tədbirlər sistemi işləyib hazırlamağı və həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Qlobal problemlər bəşəriyyətin həyatının bir sıra sahələrini əhatə edir və konkret formalarda özünü büruzə verir. Müasir qlobal problemlər müharibə və sülh, dünyanın ayrı-ayrı regionlarının sosial və iqtisadi geriliyi, xəstəliklər, xammal və enerji çatışmazlığı, demoqrafik, ekoloji problemlər və s. kimi mövcuddur. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə törədir, yer üzündə sivilizasiyanı məhv etmək dərəcədə qorxuludur. Bununla belə, bütün xalqları və dövlətləri narahat edən bir nömrəli problem nüvə müharibəsi təhlükəsidir. Nüvə müharibəsi təhlükəsi, xüsusilə də onun Yer kürəsi sakinlərinin həyatı üçün fəlakətlərə səbəb ola biləcək nəticələri digər qlobal problemlərlə müqayisədə öz kəskinliyi ilə fərqlənir.

Qlobal problemlərin meydana gəlməsi, hər şeydən əvvəl dünya miqyasında sosial-iqtisadi, siyasi, elmi-texniki inkişafın beynəlmilləşməsinə aparan integrasiya prosesinin genişlənməsi, xalqlar, ölkələr, regionlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi ilə

əlaqədardır. Göstərilən proseslər nəticəsində dünyanın vəhdətinin güclənməsi meyli sosial-iqtisadi, siyasi sahələrdə, təbiət-cəmiyyət-insan qarşılıqlı əlaqələri sahəsində mövcud olan ziddiyyətlərə həqiqi mənada ümumdünya miqyasları verir, onları qloballaşdırır. Lakin təkcə bu amil nə qədər vacib olsa belə, genişmiqyaslı və kəskin problemlərin ortaya çıxmasının yeganə səbəbi kimi qiymətləndirilə bilməz. Bəşəriyyətin qlobal ziddiyyətlərinin yaranmasında istehsalın, elmi-texniki tərəqqinin ümumdünya miqyasında yüksək inkişafının müvafiq etibarlı idarəetmə, tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin olmaması üzündən meydana gələn aşağıdakı neqativ nəticələri xüsusi rol oynayır:

- təbii ehtiyatlardan ağılasıgmaz dərəcədə qeyri-rasional istifadə edilməsi, ehtiyatların qıtlığı üzündən planetin təbii potensialının ciddi təzyiqlərə məruz qalması;

- təbii mühitə antropogen təsirlərin neqativ nəticələri kimi atmosferin çirklənməsi, biosferin tarazlığının pozulması, insanların həyatının ekoloji şəraitinin pisləşməsi;

- inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edən böyük regionlarda zəruri müvafiq ərzaq bazası və sosial şərait olmadan əhali artımının yüksək sürəti;

- ayrı-ayrı ölkələr arasında iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrində fərqlərin həddən artıq kəskinləşməsi;

- elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsi nəticəsində bütün bəşəriyyəti məhv etmək qüdrətində olan kütləvi qırğın silahlarının böyük kütləsinin yaradılması.

Müasir dünyanın qarşılaşdığı və yuxarıda sadalanan problemlərin qlobal xarakteri təkcə onların bütün bəşəriyyətə təhlükə yaratmasında ifadə olunmur. Onların qloballığı, qeyd edildiyi kimi, həm də ondadır ki, bu problemlərin həll edilməsi bütün ölkələrin, bütün insanların səylərinin birləşdirilməsini, birgə fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Bu gün xalqları və dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdıran, hərtərəfli əməkdaşlığa məcbur edən təsirli amillərdən biri insanların başının üstünü almış qlobal təhlükəni sovuşdurmaq qayğısıdır. Bəşəriyyət özünün bütün intellektual gücünü, elmi-texniki

və maddi imkanlarını qarşılaşdığı problemləri həll etmək istiqamətində cəmləşdirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanıb.

Qlobal problemləri həll etmək sahəsində irəli sürülən çoxsaylı konsepsiyalar iki əsas yanaşma üsulundan çıxış edir. Bunlardan birincisi bəşəriyyətin qarşılaşdığı qlobal ziddiyyətləri həll etməyin başlıca yolunu yeni dünya qaydalarının yaradılmasında görür. Bu cür dünya qaydalarının formalaşdırılmasının həlledici şərti kimi bütün planetdə sülhün və ədalətin bərqərar edilməsi vəzifəsi irəli sürülür. Eyni zamanda qeyd edilir ki, qarşıya qoyulmuş vəzifənin öhdəsindən gələ bilmək üçün insanların şüurunda köklü dəyişiklik etmək gərəkdir.

Qlobal problemlərin həlli haqqında söz gedən yanaşma usulunun mahiyyəti bütün dünyada yüksək qiymətləndirilən "Bəşəriyyət yolayrıcında" adlı məcmuənin müəllifləri tərəfindən çox sərrast ifadə olunub: "Bizim şüurumuzda başqalarına münasibətdə, gələcəyə münasibətdə, Yer kürəsinə münasibətdə fundamental inqilab baş verməlidir... Söhbət öz ömrümüzdən uzağı görməkdən və övladlarımızın, nəvələrimizin gələcəyi haqqında düşünməkdən gedir. Söhbət bütün insanların sərvəti olan planeti idarə etməkdən gedir".

Qlobal problemlərin uğurla həllinə təminat verə biləcək ikinci yanaşma üsulu yeni siyasi təfəkkürün qərarlaşmasında öz ifadəsini tapır. Yeni siyasi təfəkkürün məğzi ondan ibarətdir ki, bəşəriyyətin topladığı nəhəng texniki və intellektual potensial eyni dərəcədə həm qlobal problemlərin daha da dərinləşməsinə, həm də onların aradan qaldırılmasına yönəldilə bilər. Bəşəriyyət özünün söylərini birləşdirmək zəminində qlobal problemlərin dağıdıcı nəticələrini aradan qaldırmaq kimi fundamental vəzifənin öhdəsindən gəlməyə qadirdir. Başlıca şərt dünyanın vəhdətinin tam aydınlığı ilə dərk edilməsindən, milli mənafe anlayışının məzmununa yeni məna vermək istəyindən, ələlxusus milli mənafeləri ümumbəşəri mənafeələrə tabe etməyə hazır olmaqdan ibarətdir. Dünyanın başının üstünü real təhlükə aldığı bir şəraitdə hər hansı bir dövlətin təklikdə vəziyyətdən çıxı bilməsi, özünü fəlakətdən qurtarması qeyri-mümkündür. Buna görə də qlobal problemləri o zaman

müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkün ola bilər ki, birincisi, ayrı-ayrı dövlətlər milli mənafe konsepsiyalarını ümumbəşəri mənafe tələblərinə uyğunlaşdırsın, ikincisi isə bəşəriyyəti real təhlükədən xilas etmək üçün maddi və intellektual səylərini, siyasi iradəsini cəmləşdirməyə hazır olsun.

2. Müharibə və sülh alternativi

Müharibə və sülh problemi bəşəriyyəti daim düşündürən məsələ olmuşdur. İnsanlar sülhü həmişə ən böyük nemət və sərvət kimi qiymətləndirənlər də, uzun müddət müharibədən tarixi inkişafa güclü təkan verən, zənginliyə və hakimiyyətə aparan mühüm vasitə keyfiyyətində istifadə etməkdən yan keçməmişlər. Dünyanın siyasi fikir tarixində müharibələrin rolu və əhəmiyyəti haqqında bir-birinə əks baxışların mövcud olması bu baxımdan heç də təsadüfi deyil. B.Rassel "Qərb fəlsəfəsi tarixində" qədim yunan mütəfəkkiri Heraklitin müharibə haqqında bu sözlərini iqtibas etmişdir: "... müharibə hər şeyin atası, hamının ağasıdır, bəzilərinə o, allahlar səviyyəsinə qaldırır, bəzilərinə isə sadəcə insan edir, bəzilərinə o, qula, bəzilərinə isə azad insana çevirir". Platon və Aristotel kimi filosoflar isə müharibələri və müharibəyə hazırlığı cəmiyyətdə çox böyük dağıdıcı təsir bağışlayan, mövcud ictimai münasibətləri parçalayan hadisə sayırdı.

Həmişə ölkələrə dağıntılar, insanlara fəlakətlər gətirən müharibələrin indiki şəraitdə bəşəriyyətin başı üzərində yaratdığı təhlükənin miqyasları ölçüyə gəlməzdir. Dünya müharibələrin rolu və mümkün nəticələri haqqında öz təsəvvürlərini radikal şəkildə dəyişdirmək zərurəti ilə üzləşib. H.Terner yazır ki, "istifadə oluna biləcək dağıdıcı vasitələrin izafi kütləsi keçmişdə dövlətlər arasında münaqişələrin həll edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilən klassik müharibələrin həddlərini parçalayır, onu məzmunundan məhrum edir. O, "ultima ratio"dən (mükəmməl zəka) bütün bəşəri sivilizasiyanı fəlakətə sala biləcək ən mənasız bir şeyə çevrilir".

Müharibələr həmişə xalqların həyatında dərin izlər buraxan,

cəmiyyətin inkişafına güclü təkan verən amil olmuşdur. Bununla yanaşı, bütün dövrlərdə, xüsusilə də xalqlar arasında münasibətlər siyasi xarakter kəsb etdikdən sonra insanların təsəvvürlərində sülh anlayışı da yüksək qiymətləndirilmiş, o, müstəqillik, suverenlik, təhlükəsizlik anlayışları ilə eyniləşdirilmişdir. Tarixin ən böyük paradokslarından biri ondadır ki, sülhü, əmin-amanlığı həmişə ən böyük nemət kimi qəbul edən xalqlar sülhə nail olmaq üçün dağıdıcı müharibələr aparmış, çoxsaylı insan tələfatı verməkdən belə, çəkinməmişlər. Hər dəfə məlum olmuşdur ki, müharibələr insanların qarşılaşdığı ziddiyyətləri və problemləri həll etməkdə heç də ən təsirli vasitə deyil. Öz şəxsi təcrübələrində bunu hiss edən xalqlar tədricən fasiləsiz müharibələr aparılması kimi təhlükəli ənənədən və həyat tərzindən asta-asta uzaqlaşmağa çalışır. Belə bir meylin başlanğıcı, Almaniyada dini yekcinsliyə zor vasitəsilə nail olmağın qeyri-mümkünlüyü dərk edildikdən sonra 1555-ci ildə bağlanan Auqsburq müqaviləsi ilə qoyulub. Napoleon müharibələrindən sonra Avropada müharibə aparmaqdan imtina etməyə hazır olan yeni müstəqil dövlətlərin peyda olması ilə sözügedən meyl daha da gücləndi.

Lakin müharibələrin xalqların həyatından birdəfəlik silinməsi mümkün olmadı. İndinin özündə də müharibəni xalqlar arasında mübahisəli məsələləri həll etməyin sonuncu vasitəsi kimi qiymətləndirməkdən ibarət olan baxış yaşamaqdadır. Belə bir nöqteyi-nəzərin mövcud olması müharibə təhlükəsini obyektiv reallığa çevirir. Həm də indi dünyanın başının üstünü alan müharibə təhlükəsi əvvəlki dövrlərin müharibələrinin dağıntısı və fəlakətləri ilə müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə dəhşətlidir.

Silahlı mübarizənin miqyasları və xarakterinin kökündən dəyişməsi elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsi sayəsində hərbi sənayedə yeni keyfiyyət halının qərarlaşması ilə əlaqədardır. Müharibələrin yeni vasitələrinin və üsullarının meydana gəlməsi, xüsusilə də raket-nüvə silahının icad edilməsi silahlı toqquşmaların dağıdıcılıq gücünü qat-qat artırmaqla yanaşı, bütün yer kürəsinin hərbi əməliyyatların potensial teatrına çevrilməsi təhlükəsini yaratmışdır.

Müasir silahlar, xüsusilə də nüvə silahları nəhəng dağıdıcılıq gücünə malikdir. Ən yeni istilik - nüvə başlıqlarında indiyə qədər bütün müharibələrdə istifadə olunmuş partlayıcı maddələrin gücündən artıq güc toplamaq mümkündür. Silahların dağıdıcılıq gücünün artması ilə yanaşı, onların qısa vaxtda böyük ərazilərdə, məsafələrdə istifadə olunması imkaşları da genişlənir. Ballastik raketlər ölüm silahlarını yer kürəsinin istənilən nöqtəsinə çatdırmağı və işə salmağı çox sadə problemə çevirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq müasir müharibələrdə döyüş metodları haqqında, məkan və zamanın rolu haqqında əvvəllər mövcud olan təsəvvürlər kökündən dəyişdirilmişdir. Müasir müharibələr üçün nə məkan həddləri, nə də zaman anlayışı hər hansı əhəmiyyətli rol oynamaq imkanına malik deyil.

Dünyanı vahiməyə salan baş verə biləcək müharibələrin fəlakətli nəticələrinin miqyaslarını qat-qat genişləndirən cəhət təkcə dağıdıcı silah növlərinin yaradılması ilə məhdudlaşmır. Bu həm də silahlanmanın geniş vüsət alması, bütün dünyada çox böyük silah cəbbəxanasının toplanması ilə əlaqədardır. Uzun müddət dövlətlər silahlanmaya, silahlı qüvvələrini artırmağa müharibəyə bilavasitə hazırlıq dövründə ciddi surətdə girişirdilər. Belə vəziyyət ikinci dünya müharibəsinə qədər davam etmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra bütün dünyada dövlətlər və xalqlar arasında inamsızlığın və gərginliyin yüksəlməsi üzündən silahlanma, silahlı qüvvələrin gücləndirilməsi dinc dövrdə belə ən aktual fəaliyyət sferasına çevrildi. Nəticəsi də bu oldu ki, dünyada silahların miqdarı görünməmiş miqyaslar alıb. Bununla əlaqədar Henri Kissencerin belə bir fikri diqqəti cəlb edir. O yazır: indiyədək heç vaxt bu qədər güc toplanmayıb və bu zamana qədər həmin gücdən indiki qədər az istifadə olunmayıb. Keçmişdə strateqlər üçün əsas problem başqalarını üstələyən hərbi güc toplamaq idisə, indi daha çox soruşurlar ki, əldə olunan gücü münəfişə şəraitinə necə uyğunlaşdırmaq olar".

Hazırda təxmini hesablamalara görə dünyada təkcə nüvə başlıqlarının sayı 50 mini ötüb. Həmin nüvə silahlarının gücü

adambaşına 10 ton trotil ekvivalentinə bərabərdir. Onların kiçik bir hissəsinin partladılması dünyanı məhv etmək üçün kifayət edir.

Nüvə müharibəsinin mümkün nəticələrini proqnozlaşdırmaq üzrə beynəlxalq elmi komissiyanın rəyinə görə, ən məhdud miqyaslarda belə tətbiq edilən nüvə silahı bütün yer kürəsində təbii balansın pozulması, sivilizasiyanın məhvi kimi təhlükə törətməyə qadirdir. Komissiya üzvlərinin fikrincə, məhdud nüvə savaşının nəticələri aşağıdakılarda özünü göstərə bilər:

1) Nüvə müharibəsinin nəticələri insanın bioloji növ kimi mövcudluğunun maddi şəraitini pozur. Bu öz ifadəsini ozon təbəqəsinin dağılmasında, yer üzünün ultraqırmızı şüalanması nəticəsində kütləvi xəstəliklərin yayılmasında göstərir;

2) Nüvə müharibəsi ciddi təbii-sosial nəticələrə səbəb olur, cəmiyyətin təbii mühitinə, coğrafi mühitə güclü təsir göstərir;

3) Nüvə müharibəsi güclü sosial nəticələr törədir. Beynəlxalq elmi komissiyanın rəyinə görə, əldə olunan nüvə silahının yarısının 90 faizinin Avropa, Asiya və Şimal Amerika, 10 faizinin isə Afrika, Latin Amerikası və Okeaniya üzərində partladılması 1.15 mlrd. insanın tələf olması, 1,1 mlrd. insanın isə sağalması mümkün olmayan xəsarət alması kimi dəhşətli nəticələrə gətirə bilər. Sağ qalanların da yaşamaq şansları praktik olaraq heçə bərabərdir.

Müasir nüvə müharibələrinin acı reallıqları insanları, birinci növbədə isə siyasətçiləri müharibə və sülh probleminə yeni dəyərlərdən yanaşmağa məcbur edir. Bəşəriyyət dərk etməyə başlayır ki, hərbi texnikanın müasir səviyyəsində, xüsusilə də atom silahının geniş yayıldığı bir şəraitdə müharibələrin roluna dair mövcud baxışları kökündən dəyişmədən sivilizasiyanı qoruyub saxlamaq qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, nüvə silahına malik olan dövlətlərdə də belə bir fikir formalaşmış ki, nüvə müharibəsində qalib tərəf anlayışı ola bilməz, çünki hətta birtərəfli surətdə nüvə silahından istifadə edilməsi təkcə düşmən tərəfin deyil, həm də bu addımı atan tərəfin məhv ilə nəticələnə bilər.

Nəhayət, bütün dünya gündən-günə artmaqda olan silahların, kütləvi qırğın vasitələrinin nəzarətdən çıxmaq, hər hansı təsadüf,

yaxud nəzarət mexanizmlərində nasazlıq üzündən işə düşmək təhlükəsi altında yaşamaqdan əzab çəkir. Buna görə də hazırkı dövrün ən böyük, ən vacib global problemləri içərisində nüvə təhlükəsi birinci yerdə durur. Bu, ümumbəşəri inkişafın ən vacib şərti kimi beynəlxalq siyasətin başlıca qayəsini təşkil edir. Nüvə təhlükəsinin qarşısını almaq, beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək kimi problemlər bu gün dünyanın bütün xalqlarını, hər bir siyasətçini düşündürən ən mühüm, ən təxirəsalınmaz məsələyə çevrilib.

Bəşəriyyəti narahat edən bir nömrəli global problemin həlli sahəsində beynəlxalq söylərin çıxış nöqtəsi belə bir cəhətin dərk edilməsinə əsaslanır ki, müasir dövrümüz bir tərəfdən yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən obyektiv olaraq nüvə təhlükəsi ilə üz-üzə dayanıb, digər tərəfdən isə bu təhlükənin qarşısını almaq üçün təsirli amillər və mexanizmlər mövcuddur.

Global miqyasda hərbi toqquşmaların, ələlxüsus nüvə müharibələri təhlükəsinin aradan qaldırılmasında ən vacib amillərdən biri əldə edilmiş strateji tarazlıq hesab edilir. Dünyanın aparıcı dövlətləri arasında qüvvələr balansının, hərbi strateji tarazlığın qərarlaşması ilə əlaqədar beynəlxalq aləmdə vəziyyətin daha sabit məcraya düşdüyü inkaredilməz faktdır. Müharibə təhlükəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə azaldılmasında söhbət gedən əmil "qorxu balansı" ideyasına əsaslanır, yəni ümumi nüvə münaqişəsinin meydana gəlməsi ehtimalının yüksək olması hər hansı dövlətin işğalçılıq, güc tətbiq etmək siyasətini cilovlayır.

Strateji tarazlığın nüvə təhlükəsinin aradan qaldırılmasında rolu böyük olsa da, sülhü təmin etməyin ideal şərti kimi çıxış edə bilmir. Əvvəla, bu əmil hərbi pariteti nəzərdə tutduğundan, onun fəaliyyət göstərməsi dünya miqyasında böyük miqdarda silahların, hərbi texnikanın toplanması ilə müşayiət olunur. Nəticə etibarilə əldə edilən sabitlik heç də bəşəriyyətin nüvə təhlükəsindən azad olmasını ifadə etmir. Dünyada cəmləşmiş nəhəng nüvə arsenalının nə vaxtsa ya bilərəkdən, ya da təsadüf üzündən partlaması vahiməsi daim İnsanların başı üzərində "damokl qılıncı" kimi asılmışdır. Obrazlı şəkildə deyilsə, bu vəziyyət əslində qeyri-sabit zəmində qərar tapan

sabitlik kimi qiymətləndirilə bilər. Mütəxəssislər texniki sistemlərin sıradan çıxması və ya təsadüfi təsirlərin təhriki sahəsində nüvə bombardmanı ehtimalını istisna etmirlər. Məsələn, 1980-ci ildə ABŞ müdafiə sistemində kompüterdə kiçik bir hissənin sıradan çıxması üzündən guya sovet raketlərinin ABŞ üzərinə hərəkəti barədə məlumat verilməsi faktı bəllidir. Buna qədər də müdafiə sistemlərində yalançı həyəcan siqnallarına aid məlumatların meydana çıxmasına səbəb olan təsadüfi amillərə aid faktlar az olmamışdır. Deməli, hərbi-strateji balans yaratmaq məqsədilə silahlanmanın genişlənməsi, xüsusilə də ən təkmlil kütləvi qırğın vasitələrinin icad edilməsi mahiyyət etibarilə “qorxu balans” amilinin etibarlılıq dərəcəsini şübhə altına alır.

Digər tərəfdən, strateji tarazlıq anlayışı əbədi deyil, dəyişkəndir. Hərbi silahlar, kütləvi qırğın vasitələrinin arsenalı daim yeniləşir. Bu proses ayrı-ayrı ölkələrdə eyni tezliklə getmir, habelə onların maddi imkanlarının müxtəlifliyi də öz təsirini göstərir. Buradan iki mühüm nəticə hasilə yetir: birincisi, hərbi-strateji balansın qorunub saxlanması praktik olaraq böyük çətinliklərlə qarşılaşır, ikincisi isə qüvvələr tarazlığına can ataraq dövlətlər silahlanma sahəsində fasilə bilməyən yarışa çıxmalı olur.

Beləliklə, strateji tarazlıq amilinin təbiətinə, ümumiyyətlə, dövlətlərin hərbi qarşılıqlarını aradan qaldırmaq deyil, onun yalnız münaqişə həddinə çatmasına əks təsir göstərmək imkanı xasdır.

Müharibə təhlükəsini aradan qaldırmağın təsirli vasitələrindən biri silahlanmanın qarşısının alınması, nüvə arsenalının və adi silahların ixtisarıdır. Onun üstün cəhəti burasındadır ki, bir tərəfdən silahların tətbiq olunması üzərinə qadağan qoyur, digər tərəfdən isə silahlanmanın miqyaslarının genişlənməsinə imkan vermir.

Tərksilah siyasətinin ideya əsasını nüvə təhlükəsi dövründə hərbi-strateji üstünlük əldə etməyin qeyri-mümkünlüyü və ya mənasızlığı haqqında inamın qərarlaşması təşkil edir. Bu halda milli təhlükəsizlik konsepsiyasını köklü surətdə yeniləşdirmək zərurəti ortaya çıxır. Nüvə təhlükəsi şəraitində hər hansı ölkənin təhlükəsizliyi silahlanmanın gücləndirilməsi, nüvə arsenalının artırılması hesabına

təmin edilə bilməz. "Qorxu balansı"nı tətbiq etmək üçün heç də nüvə silahını hüduzsuz miqyaslarda çoxaltmağa ehtiyac qalmır. Bundan ötrü "səmərəli hədd" prinsipi kifayətdir. Başqa sözlə, hazırkı şəraitdə beynəlxalq münasibətlərin praktikasından silinməyən "qorxu balansı" üçün mövcud olan hərbi sursatların, o cümlədən nüvə silahlarının yalnız kiçik bir qismi tam kifayət edə bilər. Deməli, dövlətlərin milli təhlükəsizliyi mənafeələrinə xələl gətirmədən silahların azaldılması siyasətinin real əsası mövcuddur.

Tərksilah siyasəti çətin və çoxşaxəli proses olub, bir sıra ünsürləri ehtiva edir. Onun ən vacib ünsürləri nüvə silahının istifadə edilməsinin qarşısını almaq, onun geniş yayılmasına imkan verməmək məqsədi güdən aşağıdakı tədbirlərdə özünün əksini tapır: nüvə silahı sınaqları üzərinə qadağan qoyulması, nüvə silahından istifadə edilməsinə qadağan qoyulması, nüvə silahlarının ixtisar edilməsi, nüvə silahlarının yayılmasına imkan verilməməsi. Hazırda nüvə silahına sahib olan dövlətlər arasında bu istiqamətlərdə nəzərə çarpan irəliləyiş əldə edilib, ən əsası nüvə silahının tədricən ixtisar edilməsinin zəruriliyi ideyası ümumbəşəri ideyaya çevrilib. Lakin bu siyasətə daxilən xas olan ziddiyyətlik nüvə silahının ixtisarının tam reallaşdırılması qarşısına bir sıra ciddi maneələr qoyur. Nüvə silahının yayılmasına imkan verməmək ideyası mahiyyət etibarilə nüvə silahına sahib olan dövlətlərlə ona sahib olmağa çalışan dövlətlər arasında birtərəfli hegemonluq məsələsi ətrafında ciddi fikir ayrılığı yaradır. Nüvə silahının yayılmasının qarşısını almadan onun ixtisarına nail olmaq qeyri-mümkün olduğu kimi, nüvə hegemonluğuna son qoymadan onun yayılmasının qarşısını almaq mümkün deyildir. Buna görə də bəzi dövlətlər, o cümlədən nüvə silahını əldə etmək arzusunda olan dövlətlər nüvə silahına malik olan dövlətlərin nüvə silahının yayılmaması çağırışlarına məhəl qoymur. Görünür, bəşəriyyətin başının üstünü almış nüvə təhlükəsindən birdəfəlik xilas olmağın yeganə təsirli və ədalətli yolu bu sahədə hegemonluğa can atmaqda deyil, əksinə birdəfəlik bu silahdan imtina etməkdə, onu hamılıqla məhv etməkdir.

Müharibə təhlükəsini aradan qaldırmaqda adi silahların ixtisarı

da vacib amil sayılır. Bu həm də ona görə xüsusilə əhəmiyyətlidir ki, kütləvi qırğın effektinə görə istifadə olunması məqbul hesab edilməyən nüvə silahından fərqli olaraq adi silahlar asanlıqla tətbiq olunur, dünyanın ayrı-ayrı narahat regionlarında silahlı münaqişələrin baş verməsində, insan tələfatında mühüm amil kimi çıxış edir. Hazırkı şəraitdə adi silahların əhəmiyyətli dərəcədə ixtisarı potensial regional silahlı toqquşmaların, insan tələfatlarının miqyaslarının real surətdə azalması deməkdir.

Müasir şəraitdə müharibə təhlükəsini sovuşdurmaq yalnız göstərilən hərbi-strateji amillərə müncər edilə bilməz. Ən vacib məsələlərdən biri sülhə möhkəm siyasi və əxlaqi zəmin hazırlamaqdır. Ölkələr və xalqlar arasında inam və etimad artdıqca, beynəlxalq həyatın tələblərinə, normalarına, beynəlxalq təşkilatlara hörmətlə yanaşmaq adət-ənələri qərarlaşdıqca müharibələrin baş verməsi ehtimalı da müvafiq şəkildə azalmağa meyl göstərir. Xalqlar və dövlətlər arasında etimad isə o zaman mövcud ola bilər ki, bir-birinin suverenliyinə, mənafeələrinə hörmətlə yanaşmağı bacarsınlar. Bu baxımdan, ABŞ-ın Kolorado universitetinin professoru K. Bol-dinqin sözləri diqqətəlayiqdir. O yazır: "Əgər soruşsaq ki, möhkəm sülhün şərtləri nədir, cavab çox sadə olar: qarşılıqlı razılıq olmadan digər bütün hallarda milli sərhədlərin yenidən bölüşdürülməsi haqqında məsələnin gündəlikdən çıxarılması. ...sərhədlərin dəyişdirilməsi haqqında məsələnin gündəlikdən çıxarılması milli suverenliyi lazımi səviyyədə qoruyub saxlamaqla yanaşı, Karl Doyçin sözlərinə görə, "təhlükəsiz birlik" yaradır. Milli suverenlik siyasi mülkiyyətin növ müxtəlifliyidir və heç kim şübhə etmir ki, mülkiyyət sülhün əsasıdır... Möhkəm sülhün digər şərti bir ölkənin digər ölkənin daxili işlərinə minimum qarışmamaq zərurətindədir. Bu minimumu təyin etmək çətinidir, lakin o, ölkələrin suverenliyinə və bütövlüyünə təhlükə yaratmamalıdır".

Müharibə və sülh alternativini ətrafında diskussiyalar sonuncunun xeyrinə arqumentlərin ciddi şəkildə güclənməsinə, təhlükəsiz dünya barədə beynəlxalq güc mərkəzləri arasında danışıqların intensivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına baxmayaraq, XX əsrin sonu–XXI

əsrin əvvəlləri lokal savaşların artması ilə səciyyələnməkdədir. Balkanlarda, Cənubi Qafqazda, Yaxın Şərqdə, Asiya və Afrikada lokal, lakin beynəlxalq sülhə təhükə yaradan silahlı toqquşmaların sayı xeyli artmışdır. Qəzzadakı qırğınlar bütün bəşəriyyəti narahat edən problemə çevrilmişdir. Dünya yenidən son onilliklərin ən qaynar və narahat həyatını yaşayır.

3. Silahlanma və onun nəticələri

Müasir şəraitdə beynəlxalq siyasətin ən aktual problemlərindən biri haqlı olaraq silahlanma sayılır. Onun mahiyyəti dövlətin xüsusi hərbi strukturlarının yaradılmasında, onların müvafiq silah və sursatlarla təchiz edilməsində, habelə iqtisadiyyatın hərbi texnika istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilmiş təmayülündə ifadə olunur. Müəyyən silah, texnika və sursatlarla təchiz olunmuş hərbi qoşun birləşmələrinin yaradılması dövlətin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunub saxlanmasının vacib şərti kimi nəzərdən keçirilir. Lakin silahlanma anlayışı müasir şəraitdə yalnız yuxarıda göstərilən məqsədə xidmət edən silahlı qüvvələrin yaradılması mənasından xeyli geniş məzmun kəsb etmişdir. O, cəmiyyət həyatının, dövlətlərarası münasibətlərin bir çox sahələrini əhatə edən, habelə onlara güclü təsir göstərən ciddi problemə çevrilmişdir.

Silahlanma hər şeydən əvvəl beynəlxalq gərginliyi artıran həlledici amil sifətində təzahür edir. Silahlanma siyasətinə meyl göstərən dövlət potensial olaraq başqa öləkələr üçün təhlükə yaradır, onların ərazi bütövlüyü, milli mənafeləri kimi prioritetlərini qorxu altına alır. Müasir dövrün bir nömrəli qlobal problemi olan nüvə müharibəsi təhlükəsinin mümkünüyü, hər şeydən əvvəl, kütləvi qırğın silahlarının yaradılması və yayılması ilə əlaqədardır.

Silahlanmanın bəşəriyyətin inkişafına qlobal təsiri özünün ifadəsini habelə iqtisadi-maliyyə kateqoriyalarında tapır. Dünyanın bir sıra regionlarında milyonlarla insanlar kasıblıqdan, aclıqdan əzab

çəkdiyi halda, ayrı-ayrı dövlətlər hərbi məqsədlərə astronomik sayda pullar xərcləyirlər.

Silahlanmanın geniş miqyas alması, hərbi maşınının böyüməsi ayrı-ayrı ölkələrdə demokratiyanın qərarlaşmasında ciddi əngələ çevrilir. Asiyada, Afrikada ölkə miqyasında böyük gücü təmsil edən hərbcilərin tez-tez zorla hakimiyyəti ələ alması, habelə diktatura rejimləri qurması dövrümüzün heç də az təsadüf edilən reallığı deyil.

Müasir dövrün global problemi kimi silahlanmanın geniş vüsət alması bir sıra mühüm amillərlə şərtlənir. Hazırkı şəraitdə dövlətlərin əksəriyyəti silahlanmanın genişləndirilməsi siyasətini, hər şeydən əvvəl, milli təhlükəsizlik mülahizələrindən çıxış edərək əsaslandıрмаğa çalışırlar. Müasir milli təhlükəsizlik konsepsiyası əsasən hərbi xarakter daşıyır, yəni ölkənin təhlükəsizliyinə başlıca hədə xaricdən gözlənilən hərbi-siyasi təzyiq və ya müdaxiləni hesab edir. Milli təhlükəsizlik anlayışının məzmununun bu şəkildə qavranılması, xüsusilə ikinci dünya müharibəsindən sonra aparıcı meylə çevrilib.

Milli təhlükəsizlik mülahizələrinin ölkənin müdafiə qüvvələrini lazımi səviyyədə saxlamağa, mümkün ola biləcək təcavüzün qarşısını almağa imkan verən silahlarla, texnika ilə təchiz etməyə haqq qazandıran tutarlı amil olduğu inkar edilməzdir. Dünya sülhün alternativsizliyinin həlledici əxlaqi-siyasi norma kimi qərarlaşmasına nail olmaqdan, görünür, çox uzaqdır və öz milli mənafeələrini yeritməkdə bir çox ölkələr müharibə vasitəsinin əhəmiyyətini hələ də yüksək qiymətləndirirlər. Təbii olaraq belə bir vəziyyət milli təhlükəsizlik mənafeyindən çıxış edərək ölkənin müdafiə qüdrətini lazımi səviyyədə saxlamağa tam bəraət qazandırır ki, bu da zəruri olaraq silahlanmanı stimullaşdırır. Lakin bütün dünyanın başı üstündə real təhlükə yaradan ağılsız silahlanma yarışına haqq qazandırmaq üçün milli təhlükəsizlik mülahizələri kifayət qədər tutarlı dəlil sayıla bilməz. Hazırda ən müasir, təsəvvürə gəlməz dağıdıcılıq gücünə malik olan kütləvi qırğın vasitələrinin, ən müxtəlif silahların və hərbi texnikanın istehsalı elə geniş vüsət alıb ki, o, milli təhlükəsizliyi təmin etmək ehtiyaclarından qat-qat yüksəkdir. Deməli, milli təhlükə

kəsizlik kateqoriyası müasir şəraitdə silahlanmanın genişlənməsinin miqyaslarını və tempini izah etmək üçün tam kifayət edən amil deyil.

Silahlanmanın müasir inkişaf tempinin səbəblərini dərk etmək üçün beynəlxalq siyasətdə mühüm rol oynayan gücə arxalanmaq, beynəlxalq və regional miqyaslarda hegemonluğa can atmaq siyasətinə diqqət yetirmək tələb olunur. Hegemonluq ideologiyası bir sıra hallarda milli təhlükəsizlik konsepsiyasında həlledici amil keyfiyyətində iştirak edir. Ondan iqtisadi tərəqqini sürətləndirmək, hətta hakimiyyəti möhkəmləndirmək vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Hərbi-siyasi üstünlüyə nail olunması isə hegemonluq ideologiyasının məntiqi tələbi və nəticəsidir. Başqa sözlə, silahlanmanın bütün dünyanı lərzəyə salan geniş miqyaslar almasının əsasında duran ən mühüm səbəblərdən biri beynəlxalq və regional hegemonluq iddiaları hesab edilməlidir.

Silahlanmanın genişləndirilməsi siyasətində iqtisadi mülahizələrin rolu da böyükdür. Silah istehsalı və satışı bir çox dövlətlərin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Bu ondan irəli gəlir ki, yüksək elmi tutumlu, mürəkkəb müasir hərbi texnikanın, silah və sursatların istehsalı müasir iqtisadiyyatda ən böyük səmərəlilik göstəricilərinə malik olan sahədir. Dövlətlərarası xarici ticarət dövriyyəsində silah satışının xüsusi çəkisi yüksələn sürətlə artır. Silah satışından əldə edilən vəsaitlər bəzi ölkələrin milli gəlirini formalaşdıran güclü kanala çevrilmişdir.

Göstərilən səbəblər digər bir neçə amillərlə birlikdə məcmu halında müasir şəraitdə silahlanmanın geniş vüsət almasını şərtləndirir. Dünyada cəmlənmiş silahlar gərginiyi, silahlı toqquşmalar və hətta nüvə müharibəsi təhlükəsini artırmaqla yanaşı, bir sıra digər çox neqativ nəticələrə də səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, belə bir cəhət qeyd edilməlidir ki, silahlanma obyektiv olaraq silahlı qüvvələrin sayca artmasında, ölkənin sosial strukturunda dəyişikliklərdə ifadə olunur. Vaxtilə Adam Smit "Xalqların zənginliyinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar" adlı əsərində yazırdı: "Ölkəyə saxlanılmasına görə əvəziədənilməz ziyan vurmamaq üçün Avropanın mədəni xalqları içərisində ölkə əhalisinin

hər yüzündən birindən artığı əsgər ola bilməz". Silahlı qüvvələrin kəmiyyət artımı ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük xərclər hesabına başa gəlir. Xüsusilə də ordunun tam peşəkarlıq prinsipləri əsaslarına keçirilməsi meylinin gücləndiyi hazırkı şəraitdə hərbi xərclərin miqyasları sürətlə artır. Bir tərəfdən, iş qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi hərbi qulluğa cəlb olunmaqla əmək prosesindən ayrılır, digər tərəfdən isə onların saxlanması ilə əlaqədar xərclər meydana çıxır. Hazırda bütün dünyada silahlı qüvvələrdə 20 milyondan çox hərbi qulluqçu cəmləşdiyi güman edilir.

Silahlanmanın geniş vüsəti ölkənin iqtisadiyyatının hərbləşməsinə şərtləndirir. Ölkənin hərbləşməsi ümumi məcmu məhsulda hərbi texnika və xidmətlərin xüsusi çəkisi və ya dövlət büdcəsində hərbi xərclərin nisbəti ilə müəyyən edilir. Ümumdünya miqyasında isə iqtisadiyyatın hərbləşməsi ümumi məcmu məhsulun tərkibində hərbi məhsulların xüsusi çəkisi və ya dünya ticarət balansında hərbi məhsullar satışının nisbətində əsasən təyin edilir. Bundan əlavə, əhalinin məşğulluq formalarını və sahələrini təhlil etməklə iqtisadiyyatın hərbləşməsi dərəcəsini aşkara çıxarmaq mümkündür. Bu zaman ölkədə məşğul olan əhalinin tərkibində hərbi qulluqçular və hərbi texnika istehsalı ilə əlaqəli sahələrdə çalışanların müqayisəsi əsas götürülür.

Sülh problemlərinin tədqiqi üzrə beynəlxalq Stokholm institutunun hesablamalarına görə, 2012-ci ildə silahlanmaya, digər hərbi məqsədlərə yönəldilən maliyyə vəsaitinin dünya üzrə ümumi kütləsi 1,75 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. (Dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun 2,5%-i) Bu, ikinci dünya müharibəsində məcmu hərbi xərclərin kütləsindən təxminən 8 dəfə, 1960-cı illərdəki xərclərdən isə 4 dəfədən artıqdır. Dünya üzrə hərbi xərcərin 40%-i ABŞ-ın payına düşür. Hazırda bu ölkənin hərbi xərcləri 700 milyard dollara yaxındır. Dünyada hərbi xərclərin real miqyaslarını aydın təsəvvür etmək üçün aşağıdakı müqayisələri göstərmək yerinə düşərdi. Qlobal miqyasda hərbi xərclərin ümumi kütləsi Afrika qitəsi ölkələrinin ümumi milli məhsulunun kütləsindən çoxdur. Eynilə, hərbi xərclərin miqyasları iqtisadi gerilik, aclıq və səfalət

məngənəsində əzilər ölkələrə göstərilən yardımın həcmindən təxminən 25 dəfə artıqdır.

Hərbi xərclərin artmasının xeyli hissəsi hərbi texnikanın istehsal dəyərinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, 1980-ci illərin əvvəllərində 132 bombardmançıdan ibarət flotun yaradılması təxminən 22 mlrd. dollara başa gəlirdi. Artıq 80-ci illərin sonunda həmin flotun yaradılması 2,5 dəfə çox, yəni 57 mlrd. dollar vəsait tələb edirdi. Mütəxəssislərin hesablamasına görə, 90-cı illərin sonunda onu yaradıb başa gətirmək üçün 80 mlrd. dollar lazım gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 20-30 il ərzində dünya üzrə hərbi xərclərin ÜDM-də payında müsbət meyillər müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, 1960-cı ildə dünya üzrə hərbi xərclər ümumi məhsulun 4,7 faizini, 1990-cı ildə isə 6 faizdən çoxunu təşkil edirdi. Hazırda isə hərbi xərclər dünya üzrə ÜDM-də cəmi 2,5 % təşki edir.

Müasir şəraitdə müşahidə edilən meyllərdən biri silahlanmaya, ümumiyyətlə, hərbi məqsədlərə ayrılan xərclərin dünya üzrə səpələnməsinin artan qeyri-bərabərliyidir. Arası kəsilməyən münaqişələr, hərbi qarşıdurmalar, qeyri-sabitlik və bu kimi səbəblərlə əlaqədar olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr hərbi məqsədlərə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli artıq vəsait xərcləyirlər. Qeyd edildiyi kimi, bütün dünya üzrə hərbi xərclər ümumi məcmu məhsulun 2,5 faizini təşkil etdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici 5-7 faizdən yüksək olmuşdur. Son illərdə Çin və Rusiyanın hərbi xərclərinin sürətli artım tempi müşahidə olunur.

Kasıb ölkələrin iqtisadiyyatına hərbi xərclərin nə dərəcədə dağıdıcı təsirinin miqyaslarını təsvir etmək üçün göstərmək olar ki, həmin ölkələrdə əhalinin sağlamlığının qorunmasına məcmu ictimai məhsulun cəmi I faizi, təhsilə isə 3 faizi xərclənir. BMT-nin məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin silahlı qüvvələrinin say tərkibi 11 milyonu ötüb keçmişdir ki, bu da bütün dünyada hərbcilərin ümumi sayının yarısına yaxındır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz silahlı qüvvələrini saxlamaq üçün ildə 100-120 mlrd. dollar vəsait xərcləməli olurlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hərbləşməsi templərinin ifrat yüksəkliyi xüsusilə narahat regionların ölkələri hesabına təmin edilir. Yaxın Şərq münaqişəsi zonasında yerləşən ölkələrdən Oman, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və İsrail məcmu ictimai məhsulun 13 faizindən 29 faizə qədərini hərbi məqsədlərə xərcləyirlər. Son dövrlərdə bu xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur.

Silahlanmanın geniş vüsət almasını sübuta yetirən ən xarakterik göstəricilərdən biri silah alverinin artmasıdır. Dünya ticarət balansında silah idxalı ilə əlaqədar xərclər digər məhsulların idxalı ilə bağlı olan xərclərdən daha yüksək sürətlə artır. Hazırda silah satışı idxal əməliyyatlarının təxminən 10 faizindən çoxunu təşkil edir. Məsələn, 2013-cü ildə dünya silah idxalının ümumi həcmi 65,9 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Dünya bazarına ən çox siah çıxaran ABŞ-dır. 2013-cü ildə ABŞ 23,5 milyard dollarlıq silah satmışdır. Bu siyahıda ikinci yerdə 13,5 milyard dollarlıq göstərici ilə Rusiya dayanır.

Silah alverinin artması silah, hərbi texnika istehsalının ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi strukturunda qeyri- bərabər inkişafı ilə əlaqədardır. Özünün silah istehsalı sahələrinə malik olmayan ölkələr onu satın almağa məcburdur. Silah ticarətinin yüksək gəlirliliyi silah istehsalı sahəsində güclü rəqabətin, inhisarçılıq iddialarının geniş meydan almasına gətirib çıxarmışdır. Silah istehsalı və satışı sahəsində hökmranlıq ABŞ, Rusiya, Fransa, İngiltərə, Almaniya, İtaliya və bir neçə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə məxsusdur. Son zamanlar Çin və İsrail də silah satışını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışlar. Hərbi texnika ticarətini genişləndirməklə bu ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin onsuz da kasıb büdcəsindən milyardlarla dollar vəsait sorub gətirməyə nail olurlar.

Silah idxalı əsas etibarilə inkişaf etməkdə olan, xüsusilə də münaqişə və narahat region ölkələrinin payına düşür. Dünyada satılan silahların təxminən 44%-ni Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələri alır. Dünyanın 5 ən iri silah idxalçıları olan ölkələr bu regionda yerləşir. Sülh problemlərinin tədqiqi üzrə beynəlxalq Stokholm İnstitutunun məlumatına görə, bunlar Hindistan, Cənubi Koreya,

Pakistan, Çin və Sinqapurdur. Silah satışı bazarında onların payı 30%-ə bərabərdir. Hindistan isə dünyada ən çox silah alan ölkə birinciliyini (10%) neçə ildir özündə saxlayır. Dünyada satılan silahların təxminən 17%-ni Yaxın Şərq ölkələri alır. Burada isə şəriksiz birincilik Səudiyyə Ərəbistanına məxsusdur. 2012-ci ildə bu ölkə ən iri 10 silah idxalçısından biri olmuşdur.

Silahlanma xərclərinin ağır yükü bəzi ölkələri strategiyalarında ciddi dəyişikliklər aparmağa məcbur edir. İqtisadi və sosial tərəqqidə diqqətəlayiq nəticələr qazanan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, silahlanmaya ayrılan xərclərin azaldılması ölkənin iqtisadiyyatı üçün həərbləşmədən gözlənilən mənfəətdən daha çox xeyir verməyə qadirdir. Məsələn, böyük ordu saxlamaqdan və böyük hərbi xərclərdən imtina edən İsveçrə, Danimarka və bunlar kimi dövlətlər ölkənin imkanlarını və ehtiyatlarını iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafına yönəltmək hesabına əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək sahəsində çox mühüm nəticələr əldə etmişlər. Mütəxəssislər belə bir fikirdədirlər ki, Yaponiyanın iqtisadi möcüzələrini mümkünləşdirən ən vacib şərtlərdən biri hərbi məqsədlərə ölkənin məcmu ümumi məhsulunun yalnız 1 faizinin xərclənməsidir.

Belə bir hal bəzi ölkələri milli təhlükəsizlik konsepsiyasını əsaslı surətdə dəyişdirməyə təhrik etmişdir. Milli təhlükəsizliyi onlar hərbi sahənin inkişafı ilə deyil, ən əvvəl iqtisadi tərəqqi ilə əlaqələndirir və silahlanmaya xərcləri azaldaraq iqtisadi inkişaf üçün daha çox maliyyə vəsaitləri ayırmaq imkanı əldə edirlər. Vaxtilə ölkənin məcmu ictimai məhsulunun 14 faizini hərbi məqsədlərə yönəldən Çin Xalq Respublikası da 1975-ci ildən başlayaraq bu xərcləri 5 faizə endirmiş, nəticədə iqtisadiyyatda və sosial sahədə diqqətə çarpan nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu fakt bir daha silahlanma siyasətinin mənasızlığını, hərbi məqsədlər üçün xərclərin azaldılmasının, minimuma endirilməsinin alternativsizliyini inkaredilməz şəkildə sübuta yetirir.

MÜNDƏRİCAT

MÜQƏDDİMƏ.....	3.
----------------	----

BİRİNCİ BÖLMƏ.

SİYASİ ELMƏ GİRİŞ	5
--------------------------------	----------

1. Politologiyanın yaranması və tarixi təkamülü.....	5
2. Politologiya nəyi öyrənir.....	9
3. Politologiyanın kateqoriyaları,metodları və funksiyaları.....	19

2-ci FƏSİL

SİYASİ FİKRİN İNKİŞAFININ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ ...	25
---	-----------

1. Qədim dünyada siyasət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər	25
2. İntibah və maarifçilik dövrlərinin siyasi ideyaları	31
3. 19-20-ci əsrlərin siyasi ideyaları	43
4. Azərbaycan xalqının siyasi fikir tarixindən	50

3-cü FƏSİL

SİYASƏT	63
----------------------	-----------

1. Cəmiyyətin siyasi həyatı	63
2. Siyasət anlayışı.....	65
3. Siyasət: mənafelər və dəyərlər	73
4. Siyasətin subyektləri.....	77

4-cü FƏSİL

SİYASİ HAKİMİYYƏT79

1. Siyasi hakimiyyət anlayışı79
2. Hakimiyyətin tipləri84

5-ci FƏSİL

HAKİMİYYƏTİN DAŞIYICILARI89

1. Siyasi elita89
2. Elita nəzəriyyələri95
3. Siyasi liderlik103

6-cı FƏSİL

SİYASƏTİN VƏ HAKİMİYYƏTİN SOSIAL ƏSASLARI ...111

1. Cəmiyyətin sosial diferensiasiyası və111
onun siyasi proseslərə təsiri111
2. Sosial qruplar115
3. Sosial siyasət125

İKİNCİ BÖLMƏ

SİYASİ SİSTEM VƏ TƏSİSATLAR132

7-ci FƏSİL

SİYASİ SİSTEM NƏZƏRİYYƏSİ132

1. Siyasi sistem anlayışı132
2. Siyasi sistemlərin təsnifatı137
3. Müasir siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili142
4. Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemi146

8-ci FƏSİL

DÖVLƏT149

1. Dövlətin meydana gəlməsi149

2. Dövlətin əlamətləri, funksiyaları və formaları	154
3. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət	159

9-cu FƏSİL

SİYASİ REJİMLƏR	168
1. Siyasi rejimlərin mahiyyəti və təsnifatı	168
2. Totalitarizm.....	170
3. Avtoritarizm və onun dəyişilməsi meyli	174
4. Qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid	176

10-cu FƏSİL

SİYASİ PARTİYALAR	180
1. Partiyaların mənşəyi və mahiyyəti	180
2. Partiyaların təsnifatı. Partiyaların funksiyaları.....	185
3. Partiya sistemləri	190

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

DEMOKRATIYA: ƏSAS ANLAYIŞLAR VƏ TƏSİSATLAR	197
---	-----

11-ci FƏSİL

DEMOKRATIYA ANLAYIŞI	197
1. Sosial hadisə kimi demokratiyanın mahiyyəti	197
2. Demokratiya formalarının tarixi təkamülü	201
3. Müasir demokratiya nəzəriyyələri	210
4. Demokratiyanın müasir prinsipləri və normaları. Demokratiyanın formaları	215
5. İnsan hüquqları və azadlıqları.....	221

12-ci FƏSİL

PARLAMENT227

1. Parlamentin meydana gəlməsi və tarixi təkamülü227
2. Parlamentin formaları, strukturu və funksiyaları231
3. Azərbaycan parlamentinin tarixi və müasir dövrü237

13-cü FƏSİL

SEÇKİ.....241

1. Seçkinin mahiyyəti və funksiyaları241
2. Seçki sistemləri.....247

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

SİYASİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SİYASİ SOSİALLAŞMA.....255

14-cü FƏSİL

SİYASİ ŞÜUR VƏ SİYASİ MƏDƏNİYYƏT255

1. Siyasi şüur anlayışı.....255
2. Siyasi mədəniyyət.....262
3. Siyasi mədəniyyətin tipləri269

15-ci FƏSİL

SİYASİ İDEOLOGİYALAR.....278

1. Siyasi ideologiya anlayışı.....278
2. İdeologiyaların formaları və funksiyaları285
3. Müasir dövrün başlıca ideoloji
nəzəriyyələri və cərəyanları290

16-cı FƏSİL

SİYASİ SOSİALLAŞMA300

1. Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması300
2. Siyasi iştirakçılıq305
3. Siyasi sosiallaşmanın mərhələləri və vasitələri.....311

BEŞİNCİ BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MYNASİBƏTLƏR VƏ

XARİCİ SİYASƏT316

17-ci FƏSİL

DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏT FƏALİYYƏTİ316

1. Xarici siyasət anlayışı316
2. Xarici siyasət və milli mənafe.....326
3. Xarici siyasətin vasitələri.....330

18-ci FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ.....338

1. Beynəlxalq münasibətlər anlayışı338
2. Beynəlxalq münasibətlərin formaları.....343
3. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri347
4. Beynəlxalq münaqişələr.....353

19-cu FƏSİL

BEYNƏLXALQ SİYASƏTİN

QLOBAL PROBLEMLƏRİ362

1. Müasir dünya inkişafının vəhdəti və ziddiyyətli xarakteri362
2. Müharibə və sülh alternativləri.....371
3. Silahlanma və onun nəticələri.....379

**HƏSƏN ŞİRƏLİYEV
ƏLİ ƏHMƏDOV**

P O L İ T O L O G İ Y A

*Çapa imzalanmış 20.08.2014,
formatı 60x84/16, f.ç.v. 24.5
kağız ofset, tayms qarnituru,
sifariş 45, Sayı 300 ədəd.*

Kitab
«APOSTROFF»
nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
AZ1000, Azərbaycan, Bakı, H.Zərdabi 71A.
Tel. 00994124325104
E-mail: apostroffprinthouse@bk.ru

